

जगद्गुरु विश्वाराध्य
ज्ञानमंदिरम्

BHĀRATA ITIHĀSA SANSHODHAKA MANDALA

Vol. XIII] QUARTERLY [No. 1

(49)

June, 1932.

श्री

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

वर्ष १३ वें] त्रैमासिक [अंक १ ला

(४९)

आषाढ १८५४

Printed by Mr. Anant Vinayak Patvardhan at the Aryabhushan Press, House No. 936/2 Bhamburda Peth, Poona City and published by Messrs. Datto Waman Potdar and Gangadharrao Narayanrao Mujumdar, 314 Sadashiv Peth, Poona City.

वार्षिक वर्गणी रु. ३ ट. ह वगैरे निराळें. फुटकळ अंक १ रुपया

Annual Subscription Rs. 3. Postage &c. Extra. Each No. Re. 1

निवेदन.

नवीन वर्षाचा पहिला अंक नेमक्या ठरल्या तिथीला प्रसिद्ध करीत आहोंत. पुढील अंकहि असेच काढतां आल्यास मनास मोठें समाधान वाटेल.

या अंकांत न्या. मू. केशवराव यांच्या दुःखद निधनाचें वृत्त दिलेंच आहे. तदोत्तर अकोल्याचे रावबहादुर रामभाऊ महाजनी व न्यूयार्कचे डॉ. जस्टिन् ॲबट या मंडळाच्या दोन प्रसिद्ध व सन्माननीय सभासदांच्या मृत्यूचीहि वार्ता प्रसिद्ध झाली आहे. दोघांचेंहि मंडळाला सहाय्य होतें. डॉ. ॲबट यांच्या महाराष्ट्रसंतविषयक इंग्रजी ग्रंथमालेची माहिती पुष्कळांस असेल. आतां हा उद्योग थांबेल अशी भीति वाटते. डॉ. ॲबट यांचें प्राचीन मराठी वाङ्मयावर निस्सीम प्रेम होतें. कै. रामभाऊ हे वर्ग २ चे व ख्रि.वा. ॲबट हे वर्ग १ चे तहाहयात सभासद होते.

नवें कारभारी मंडळ शके १८५४ ते ५६ अखेर या तीन वर्षांसाठीं निवडलेलें शेवटीं दिलें आहे.

ह्या अंकांत कै. श्रीमंत सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशवे यांचें चित्र छापून प्रसिद्ध केलें आहे. छापाचें (ब्लॉक) काम औंध स्टेट प्रेसकडून सुबक व वेळेवर करून दिल्याबद्दल आम्ही श्री. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांचे आभारी आहोंत.

दर अंकांत असें एक चित्राचें पान घालावें असा विचार आहे.

तसेंच संमेलन व आषाढचा वाढदिवस या दोन मोठ्या सभांप्रमाणेंच आश्विन, व पौष या महिन्यांत दोन मोठ्या सभा भरवाव्या, त्यावेळीं ऐतिहासिक प्रदर्शनाचा भरदार कार्यक्रमहि जोडीला ठेवावा, एखादा विषय अगाऊ मुक्रर करून त्यावर भरपूर, साधार व शास्त्रीय चर्चा व्हावी असा नवा कार्यक्रम आंखण्याचें ठरविलें आहे.

श्रीशिवचरित्रकार्यालयाकडून श्री. दि. वि. काळे याहि सालीं पूर्वीप्रमाणचें मंडळाकडे काम करीत असून जोड चिटणीस म्हणून आपलें काम करतील हें कळविण्यास आम्हांस फार संतोष वाटतो.

मंडळाचें काम अधिक उत्साहानें व नेटानें करण्यास सर्वांकडून प्रेमपूर्वक सहाय्य मिळेल असा भरंवसा आहे.

शके १८[illegible] आषाढ शुद्ध प्रतिपदा.

चिटणीस.

भारत–इतिहास–संशोधक–मंडळ

त्रैमासिक

वर्ष १३ वें

आषाढ शक १८५४ ते चैत्र शक १८५५

संपादक व प्रकाशक

प्रो. दत्तो वामन पोतदार, बी. ए.

श्री. सर. गंगाधरराव नारायणराव मुजुंमदार, एम्. एल्. ए.

चिटणीस भा. इ. सं. मंडळ, पुणें.

पुणें पेठ भांबुर्डा, ९३६।२ येथें आर्यभूषण छापखान्यांत

अनंत विनायक पटवर्धन यांनीं छापिलें.

वार्षिक वर्गणी ३ रु. (ट. ह. वगैरे निराळें). फुटकळ अंक १ रुपया

अनुक्रमणिका

वर्ष १२ वें. श. १८५४

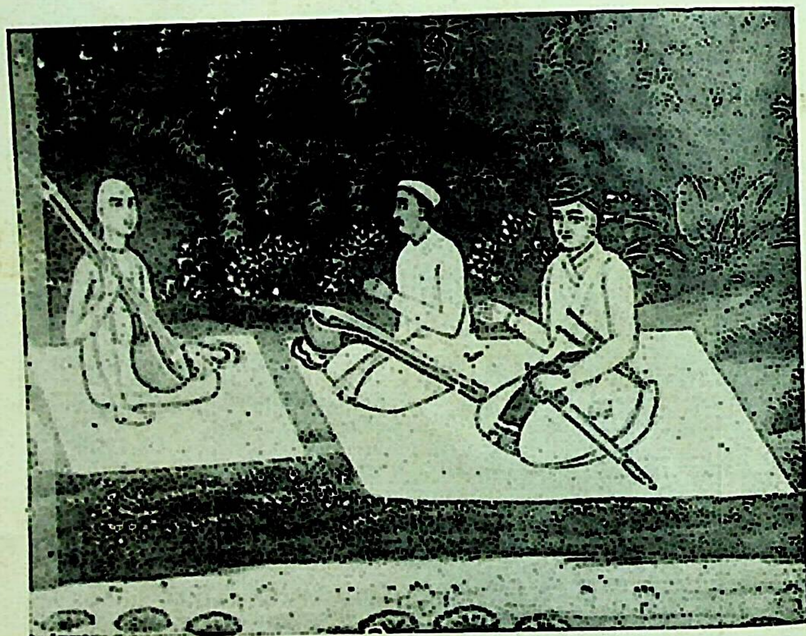

श्री सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशवे.

(ब्रह्मावर्त – वाड्यांतील मुळावरून.)

जन्म :– शके १६५२ अ. भाद्र. शु. १.] [मृत्यु :– शके १६८१ पौष शु. ८.

संग्राहक :– रा. ल. ना. जोशी, पुणें.) (संपादक :– प्रो. द. वा. पोतदार.

तानसेनाचे गुरु हरिस्वामी, तानसेन व अकबर.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ.

वर्ष १२ वें] त्रैमासिक [अंक १ ला.

१ महाराष्ट्र देश व मराठी भाषा.*

(श्री. चिं. वि. वैद्य)

१ महाराष्ट्र देश.

महाराष्ट्र देश हें नांव अगोदर किंवा मराठे अर्थात् महारट्टी हें नांव अगोदर या प्रश्नासंबंधें मी या लेखांत प्रथम विचार करणार आहें. फ्रेंच जेथें राहतात तो फ्रान्स, जर्मन राहतात तो जर्मनी, इत्यादि उदाहरणांवरून महारट्टी जेथें राहिले तो महाराष्ट्र असा कित्येक तर्क करतात. प्रसिद्ध इतिहास-संशोधक राजवाडे यांच्या मतें महाराजिक हें प्राचीन लोकांचें नांव बदलून महाराष्ट्रिक झालें व ते बौद्धधर्मास कंटाळून मगधांतून महाराष्ट्रांत आले म्हणून महाराष्ट्र देश (राधामा. चंपू. प्रस्तावना पहा). पण महा-राजिक याचें महाराष्ट्रिक हें रूप कोणत्याहि रीतीनें होणार नाहीं. शिवाय महाराष्ट्रांत आर्य बुद्धपूर्व इ. स. पू. ६०० सु. आले असें निश्चित आहे (भाण्डारकर). ऐतिहासिक उल्लेख पाहतां महाराष्ट्र हें देशवाचक नांव पुलकेशीच्या लेखांत (इ. स. ५०० सु.) प्रथम येतें हें खरें आणि महारट्ठ हें लोकनाम तत्पूर्वी-आन्ध्रभृत्यांच्या लेखांत येतें (इ. स. १०० सु.). पण मूळ लोकांचें नांव राष्ट्रिक होतें तें अशोकाच्या शिलालेखांत आहे. राष्ट्रिक या शब्दाची व्युत्पत्ति राजवाड्यांनीं 'तत्र नियुक्तः' या पाणिनिसूत्रावरून (४-४-६१) देशांतील अधिकृत लोक अशी दिली आहे. पण अशो-काच्या लेखांत हा अर्थ अभिप्रेत नाहीं. कारण तें तेथें विशेषनाम आहे. राष्ट्रांतील अधिकारी या अर्थानें हें सामान्यनाम कोणत्याहि देशास लागूं होईल आणि असा उपयोग मनुस्मृति १०-३१ मध्यें आहे. पण अशोक-

*२० वें संमेलन.

लेखांतील राष्ट्रिक हें पैत्तनिकसाहचर्यानें विशेषनाम आहे. माझ्या मतें पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, अश्मक या देशांतील राहणाऱ्यांचें हें वाचक आहे. प्रतिष्ठानचे राहणारे पैत्तनिक तसे वरील राष्ट्रांतील राहणारे ते राष्ट्रिक राष्ट्रेषु (विशेषनाम) अधिकृतः किंवा वासः अशा व्युत्पत्तीनें ठक् प्रत्यय होईल(अभ्यंकरशास्त्री).पुढें आन्ध्रभृत्यांचे वेळीं हे सर्व लोक एका सत्तेखालीं आले, तेव्हां भोज–महाभोज याप्रमाणें राष्ट्रिक अथवा रट्ट हे महारट्ट झाले. एकवंश, एकदेश व एकभाषा यामुळें व आदरानेंहि या प्रान्तांतील दाक्षिणात्य लोकांना महारट्ट ही संज्ञा मिळाली. तथापि आन्ध्रभृत्याच्या सत्तेखालीं असलेल्या देशास महाराष्ट्र नांव मिळालें नाहीं. तें पुलकेशी महाराष्ट्रराजा झाल्यानें उत्पन्न झालें. तरीहि तीन महाराष्ट्र त्यावेळीं होते (अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्रकाणां नवनवतिसहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम्). हे तीन महाराष्ट्र, विदर्भ पूर्व महाराष्ट्र, पश्चिम महाराष्ट्र कोकणसुद्धां, आणि कुंतल दक्षिण महाराष्ट्र होत, हें अन्यत्र मीं दाखविलेंच आहे. राष्ट्रकूटांच्या वेळीं अस्सल मराठे राजे झाले, व पुढें यांस मराठदेश ही संज्ञा मिळाली.

थोडक्यांत मागील ऐतिहासिक लेखांचा विचार करतां, महाराष्ट्र हें नांव महाभारतांत नाहीं (इ.स. पू. ३५४). बौद्ध वाङ्मयांत दीपवंशो–महावंशोपर्यंत (इ. स. ३००–५००) नाहीं. पेरिप्लस टालमीमध्यें नाहीं (इ. स. १५०). त्यांत कोकणास Ariake व घाटावरच्या देशास आन्ध्रापर्यंत Inner Araeke असें नांव आहे. वराहमिहिराच्या देशांच्या यादींत हें नांव नाहीं (इ. स. ४५०). दण्डीनें ' महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ' यांत प्रथम योजिलें आहे. पुलकेशीच्या शिलालेखांत तें सांपडतें (इ. स. ५०० नंतर). राजशेखर दाक्षिणात्य देश म्हणतो. (इ. स. ९००). पण त्यांत अनेक देशांचा समावेश केला आहे. अल्बेरुनीच्या लेखांत ' नर्मदेच्या दक्षिणेस ' मराठ देश ' असें नांव प्रथम आलें आहे (इ. स. १०००). मराठ हा शब्द यापुढें उपयोगांत येऊं लागला, कारण मराठी भाषा यावेळीं उत्पन्न झाली होती तें आपण पुढें पाहूं.

महाराष्ट्र देशांत प्रथम कानडी बोलणारांची वस्ती होती असा कित्येक सिद्धान्त मांडतात. पण आर्य विंध्याच्या दक्षिणेस आले तेव्हां येथें दण्डकारण्य होतें. कृष्णेपर्यंतचा प्रान्त बहुतेक अरण्यमय होता. दुसरें, आर्य येथें आले तेव्हां ते नागवंश–मिश्रित होते. नागवंशी लोक उत्तर

हिंदुस्थानांत गंगायमुना किनाऱ्यानें राहात, असें महाभारतांत(आदिपर्व) वर्णन आहे. हे नाग लोक द्रविडवंशी होते हें खरें, पण द्रविड शब्द व्यापक आहे. द्रविडवंशांत अनेक भिन्न भिन्न जाती होत्या. हे नाग सुन्दर असत असें राजवाडे म्हणतात. कृष्णेपलीकडील द्रविडापेक्षां हे लोक कमी बसक्या नाकाचे असावेत. पण नाग–कन्या म्हणजे अत्यन्त सुन्दर ही राजवाड्यांची समजूत चुकीची असून ती कविकल्पना होय. यांशीं आर्यांचें उत्तर हिंदुस्थानांतच मिश्रण झालें व या आर्यांबरोबर अनेक नाग लोक महाराष्ट्रांत उतरले. राजवाड्यांनीं दाखविल्याप्रमाणें नागपूरपासून नागोठण्यापर्यंत हे नागवंशी लोक वसले. हे संस्कृत किंवा महाराष्ट्री बोलणारे होते, यामुळें महाराष्ट्रांत गांवांचीं नांवें सर्व संस्कृतोत्पन्न आहेत हें राजवाड्यांनीं विस्तारानें दाखविलें आहे. महाराष्ट्रांतील मराठे, ब्राह्मण व क्षत्रिय, आर्यवंशी असून त्यांचें नाक आर्यवंशी आहेच, पण येथील शूद्र देखील दक्षिणेंतील द्रविडांहून भिन्न आहेत. निरनिराळ्या द्रविडवंशी लोकांत जातिपरत्वें काळेपणा, नाकाचा चपटेपणा व उंची कमी अधिक आहे. या गोष्टीची जास्त माहिती प्रत्यक्ष मापें घेऊन मिळविली पाहिजे. पण सामान्य निरीक्षणानें असें म्हणतां येईल कीं, कृष्णेपलीकडील द्रविडवंशी लोकांहून महाराष्ट्रांतील कोकण व घाट प्रदेशांतील शूद्र, आगरी, कोळी वगैरे अधिक उंच व कमी काळे व कमी चपटे नाकाचे आहेत. कातकरी लोक मात्र अधिक चपटे नाकाचे दिसतात. त्याखेरीज बाकीची महाराष्ट्रांतील शूद्र वस्ती नागवंशी आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. रामायणाचा मूळ पुरावा आपल्यासमोर असून किष्किंधा ही द्रविडांची विशेष वस्ती कृष्णेपलीकडे होती. गोदावरीपर्यंत प्रथम ब्राह्मण थोडे थोडे अरण्यांत राहिले. गोदावरीच्या दक्षिणेस कांहीं राक्षसांची वस्ती लंकेकडून आलेली असून ते नरमांसभक्षक बहुतेक मारले गेले किंवा कृष्णेपलीकडे हकलले गेले. हल्लीं तामिल प्रान्तांत हे राक्षस म्हटलेले, काळे, राकट, चपट्या नाकाचे, तांबडें वस्त्र नेसलले द्रविडवंशी लोक दिसतात. तात्पर्य, महाराष्ट्र देश कृष्णेपर्यंत बहुतेक अरण्यमय असून तेथें प्रथम आर्यांनीं व नागवंशीयांनीं वस्ती केली हा सिद्धान्त मानावा लागतो. याला भाषेचा पुरावा विरोधी आहे असें कित्येकांचें मत आहे, म्हणून मराठी भाषेचा या दृष्टीनें विचार करूं.

२ मराठी भाषा.

मराठी भाषेसंबंधानें पूर्वीं बरेच गैरसमज असून ती मुळांत द्रविडभाषोत्पन्न आहे अशीं विधानें अजूनहि ऐकूं येतात. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या

Rise of the Maratha Power या पुस्तकांत पुढील विधान आढळतें. "The base of the Marathi Language is Dravidian but its growth and structure are fashioned by Aryan influences." हा गैरसमज कांहीं कानडी शब्द मराठींत दिसतात त्यावरून उत्पन्न झालेला आहे. पण भाषेचा जीव व्याकरण आहे शब्दसमूह नाहीं हा सिद्धान्त लक्षांत घेतला पाहिजे. मराठीचें व्याकरण केवळ संस्कृतसंबद्ध आहे. शिवाय मराठींत कानडी शब्द फार थोडे आहेत. या दोहोंविषयीं थोडें जास्त विवरण करूं.

पाणिनीपर्यंत आर्यलोक संस्कृत बोलत, किंबहुना पाणिनींत संस्कृत हा शब्द नसून नुसता 'भाषा' शब्द आहे. यानंतर देशाच्या निरनिराळया भागांत आर्येतरांचें मिश्रण होऊन आर्यद्रविडमिश्र लोक संस्कृत भाषा उच्चार सोपे करून बोलूं लागल्यानें प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या. पैशाची, शौरसेनी, मागधी, व महाराष्ट्री या चार भाषा पंजाब, शूरसेन (यू. पी.) मगध (बहार–बंगाल) व महाराष्ट्र या प्रांतांत उत्पन्न झाल्या. महाराष्ट्री ही सर्वांत जुनी प्राकृत हा गैरसमज वररुचीच्या व्याकरणावरून उत्पन्न झाला आहे. कारण त्यानें मुख्यतः महाराष्ट्रीचें व्याकरण देऊन 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' असें शेवटीं इतर भाषांचे फरक देऊन म्हटलें आहे. पण असें करण्याचें कारण माझ्या मतें महाराष्ट्रींत उत्तम वाङ्मय झालें होतें हें आहे किंवा वररुचि महाराष्ट्रीय असावा. आर्यांचा प्रसार पाहतां महाराष्ट्रांत शेवटचा प्रवेश झाल्यानें महाराष्ट्री ही अलीकडची प्राकृत हा निश्चय होतो. शिवाय राजवाड्यांनीं ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेंत दाखविल्याप्रमाणें महाराष्ट्रीचीं रूपेंहि अलीकडचीं दिसतात; त्यांनीं उदाहरण दिलेलें देतों. सं–कृत, पैशा–कित, शौर–किद, महारा–किअ. असो वररुचि अथवा कात्यायनानें दाखविलेल्या प्राकृत भाषा व्याकरणानें व भाषेनें संस्कृतोत्पन्न आहेत व त्यांत एकादाच देशी शब्द येतो. या महाराष्ट्रीचें पुढें अपभ्रंशांत रूपान्तर झालें, व श्रीमत् शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा विजय होऊन बौद्ध व जैन धर्म मागें पडल्यानंतर संस्कृताचा विशेष आदर होऊन संस्कृताच्या सहाय्यानें मराठी भाषा व इतर प्रान्तांत हिंदी, पंजाबी, बंगाली, वगैरे हल्लींच्या प्राकृत भाषा ९-१० शतकांत उत्पन्न झाल्या. याचा विस्तृत उहापोह मी विविधज्ञानविस्तार यांतील दोन लेखांत केला आहे. याप्रमाणें मराठीचा आत्मा–व्याकरण व शरीर–म्हणजे शब्द–हे दोन्ही संस्कृत, संस्कृतोत्पन्न महाराष्ट्री व अपभ्रंश आहेत.

याचें मुख्य स्वरूप म्हणजे या नव्या भाषांत संस्कृत तत्सम शब्द जसेच्या तसेच येतात. पूर्वींच्या प्राकृतांत केवळ तद्भव व थोडेसे देशी शब्द असत.

मराठीचा संबंध कानडी किंवा तेलंगीशीं आहे असें भ्रान्त विधान करण्याचें एक कारण असें दिसतें कीं, मराठींत 'ळ' हें अक्षर व उच्चार बराच आहे. मला मुख्यतः आजच्या लेखांत या ळ विषयीं कांहीं नवीन विचार सांगावयाचे आहेत. मला असें दिसतें कीं हा ळ मराठींत ज्ञानेश्वरीनंतर तेलंगणांतून शिरला. याचें मुख्य गमक हें कीं महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत ळ नाहीं इतकेंच नव्हे तर या भाषा नष्ट होऊन जी मराठी उत्पन्न झाली व ज्ञानेश्वरापर्यंत बोलली गेली तींत ळ नव्हता. राजवाड्यांनीं जी जुनी ज्ञानेश्वरी छापली आहे तींत कोठेंच ळ नाहीं. सर्वच ठिकाणीं ल आहे. (उफलौनि इत्यादि रूपें पहा). या ज्ञानेश्वरीला एकनाथानें जें स्वरूप दिलें त्यांत सर्वत्र ल च्या जागीं ळ घातला. यावरून असें दिसतें कीं, बेदरच्या अमलाखालीं तेलंगी भाषेचें वळण मराठी भाषेला लागलें. एखाद्या महाकवीच्या भाषेचा प्रभाव सर्व लोकांवर कसा पडतो हें हल्लींच्या केसरी वर्तमानपत्राच्या भाषेनें कोकणची कोकणी भाषा कशी नष्ट होत चालली आहे यावरून लक्षांत येईल. एकनाथी भागवत व ज्ञानेश्वरी यांच्या अभ्यासानें महाराष्ट्रांत मराठींत ळ घुसला म्हणजे इ. स. १३०० नंतर १४०० पर्यंत घुसून नंतर सर्वत्र प्रचारांत आला.

याचें एक आणखी प्रमाण असें आहे कीं, कोकणच्या अशिष्ट लोकांत अद्याप ळ नाहीं. ते लोक नारिएल असेंच महाराष्ट्री रूप अजून वापरतात. हे लोक जर कानडी असते तर त्यांच्यांत ळ विपुळ (विपुल) असता. आपण ळ शुद्ध समजतों याचें कारण महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांनीं ळ घेऊन त्याला शिष्ट बनविलें आहे.

येथें एक महत्त्वाची गोष्ट आपल्यास सांगितली पाहिजे कीं महाराष्ट्र ऋग्वेदी ब्राह्मणांच्या पाठांत जो ळ शिरला आहे तो या ळ हून भिन्न आहे. " तस्माद्दिराळजायत " असें हे वैदिक म्हणतात. पण हा 'ळ' 'ड'च्या जागीं आहे. 'ल'च्या नव्हे. मराठीला ड वावडा नाहीं किंबहुना मराठीचा तो आवडता आहे आणि उत्तरेकडील लोक मराठीची चेष्टा करतांना तुमारा 'इकडं' 'तिकडं' समजमें नहीं आता ' असें म्हणतात. वैदिकांना ल वावडा नाहीं. ' दशांगुलम् ' वगैरे पहा. तेव्हां वैदिक पाठांत हा 'ड'च्या जागीं 'ळ'

केव्हां घुसला हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे, पण तो येथें विवक्षित नाहीं. येथें मराठींत 'ल'च्या जागीं 'ळ' ज्ञानेश्वरानंतर आला असा निश्चय राजवाड्यांच्या ज्ञानेश्वरीवरून होतो तो कोठून आला हा प्रश्न आहे. वररुचीच्या प्राकृत प्रकाशाच्या धर्तीवर एक नवीन सूत्र येथें देतों. " मराठ्यां अनादेर्लस्य प्रायो ळः " अनादेरिति किम् लांकुड लोक इत्यादौ न भवति। प्रायः इति किम् गलबला, भला इत्यादौ आदर्शनात् । स्वार्थे लस्य न भवति विठ्ठल गेला इत्यादिवत् । याप्रमाणें या 'ल'चा 'ळ' होण्याचा थोडक्यांत प्राचीन पद्धतीनें नियम देतां येईल. हा 'ळ' आणि वैदिक 'ळ' एकाच वेळीं आले नसावे. कारण तेलंगणांत ऋग्वेद कमी आहे.

'ळ'संबंधानें मी एका तेलंगी गृहस्थापाशीं विचार-विनिमय केला. तेव्हां असें कळलें कीं तेलंगींतहि ळ कानडींतून आला आहे. हल्लीं तेलंगींत ळ पुष्कळच आहे. परिमळ, कोकिळ वगैरे संस्कृत शब्दांतहि तो घुसला आहे. पण त्याचें म्हणणें असें दिसलें कीं, मूळ तेलंगी शब्दांत ळ नाहीं. तेव्हां ळ हा मुळांत कानडी, पण तो मराठींत बेदरच्या राज्याच्या वेळीं तेलंगींतूत आला असावा. मुसलमानादि मराठींत तो दिसत असल्यानें हाच तर्क संभवतो.

परिशिष्ट

मराठींत कांहीं कानडी शब्द आहेत असें मानलें तरी दहा पांच शब्द अन्य भाषांतून येणें अपरिहार्य आहे. शिवाय जे शब्द चुकीनें कानडी समजले जातात ते येथें सांगितले पाहिजेत. आई शब्द कानडी नाहीं. तो अस्सल मराठी आहे. त्याची व्युत्पत्ति अयि या संस्कृत अव्ययावरून दिसते. कानडींत आईवाचक शब्द ताई आहे. बाई शब्द कानडी नाहीं. बाई शब्दाची व्युत्पत्ति माझ्या दृष्टीनें अशी दिसते. राजवाड्यांनीं दाखविल्याप्रमाणें बाप हा शब्द वप्तृ यावरून प्रथम बप्प रूपांतून आला. याचीं अनेक रूपें मराठींत झालीं. बाप्पा, (गणपति बाप्पा) बाबा, बा, ब (आई). यापैकीं बा टोपण सन्मानार्थी नामाला लावूं लागले. विठोबा, राघोबा, मोरोबा, इ०. तेव्हां स्त्रियांच्या नांवांना सन्मानार्थी बाई हा शब्द लागूं लागला; लक्ष्मीबाई, पुतळाबाई वगैरे. बाईचे बाय होऊन पुढें बायको हा शब्द निघाला. अक्का, अब्बा, अप्पा हे शब्द कानडी आहेत.

पण ते बहुधा कृष्णेच्या दक्षिणेस वापरतात आणि विशेषतः कानडी स्त्रीपुरुषांविषयीं वापरतात. कांहीं लेखांत कानडी घराण्यांतून आलेल्या राजास्त्रियांना अव्वा उपपद लागलेलें आढळतें.

मुंबईंत प्रथम कानडी बोलणारे कोळी होते अशी मुंबई शहरच्या गॅझेटिअरमध्यें कांहीं चुकीची माहिती दिली आहे. याचा पुरावा म्हणून दिलेला नागपाडा आगरीपाडा यांतील पाडा शब्द कानडी नाहीं असें विश्वेश्वर अय्यानीं निश्चित सांगितलें. पाडा शब्द संस्कृत पाटक शब्दावरून निघाला आहे. किंवा म्हशीचा पाडा या अर्थावरून नवीन झालेला लहान गांव अशा अर्थीं मराठी आहे. उ. जांभुळपाडा वगैरे. मुंबईतील मूळचे कोळी कानडी बोलणें शक्य नाहीं. आरबी प्रवाशांनीं कोकणांत 'लारी' भाषा बोलतात असें लिहिलें आहे. लारी हा लाटीचा अपभ्रंश. मुंबईच्या पहिल्या कायद्याचें भाषान्तर कानडींत केलें गेलें अशी त्यांत दिलेली माहिती चुकीची म्हणतां येत नाहीं. पण हें भाषान्तर जुन्या कानडींत आहे कीं नव्या हें पाहिलें पाहिजे. हें बहुधा विजापूरच्या माहितीसाठीं केलें असावें. विजापूर आपली सत्ता यावेळीं मुंबईवर सांगत होतें.

तात्पर्य, मराठी भाषा कानडीशीं जिव्हाळ्याचा संबंध ठेवीत नाहीं. तर महाराष्ट्री व संस्कृत यांशीं ठेवते. धुळ्यास नवीन निघालेल्या त्रैमासिकांत राजवाड्यांनीं केलेला एक प्रयत्न छापण्यास सुरवात झाली आहे. ज्ञानेश्वरींतील प्रत्येक ओवीचें संस्कृतीकरण व्याकरणदृष्ट्या व शब्ददृष्ट्या करून दाखविण्याचा हा प्रयत्न आहे, त्यावरून ही गोष्ट चांगली प्रत्ययास येते.

---

२ हर्ष–पुलकेशी युद्ध काल व कारणें.*

(प्रो. अ. स. अळतेकर, बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी)

ऐहोळे येथील इ. स. ६३४ मध्यें लिहिलेल्या प्रशस्तीवरून चालुक्य घराण्यांतील दुसऱ्या पुलकेशीनें हर्षवर्धनाचा पराभव केला होता ही गोष्ट प्राचीन हिंदुस्थानच्या इतिहासकारांस पुष्कळ दिवस माहीत आहे; पण

* २० वें संमेलन.

सदरहू हर्ष–पुलकेशी युद्ध नक्की केव्हां झालें याबद्दल अद्याप निश्चित माहिती नाहीं. ऐहोळे प्रशस्तीच्या कालापूर्वी म्हणजे इ. स. ६३४ च्या पूर्वी कधीं तरी ही लढाई झाली होती हें उघड आहे, पण त्यापूर्वीं किती वर्षें झाली असावी याविषयीं विद्वानांमध्यें मतभेद आहे. डॉ. फ्लीट यांनीं सदरहू युद्ध इ. स. ६१२ पूर्वीं झालें असलें पाहिजे असें आपलें मत नमूद करून ठेवलें आहे[1], व त्याच मताचा अनुवाद डॉ. राधाकुमुद मुकर्जी यांनीं कांहीं दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या हर्षावरील पुस्तकांत केला आहे[2]. उलटपक्षीं स्मिथ यांनीं विशेष कांहीं कारणें न देतां सदरहू युद्ध इ. स. ६२० च्या सुमारास झालें असावें असें मत प्रगट केलें आहे[3] व भारताचार्य चिंतामणराव वैद्यांनीं त्याच मताचा अंगीकार केला आहे.[4] प्रस्तुत लेखामध्यें हर्ष-पुलकेशी युद्ध इ. स. ६३० ते ६३४ चे दरम्यान झालें असावें हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

इ. स. ६१२ पूर्वीं प्रस्तुत युद्ध झालें असावें याबद्दल पुढें मांडण्यांत येणारीं कारणें फारशीं संयुक्तिक दिसत नाहींत. पुलकेशीच्या उत्तराधिकाऱ्यांच्या ताम्रपटांमध्यें सकलोत्तराधिपति हर्षाचा पराभव केल्यामुळें पुलकेशीस 'परमेश्वर' हा किताब मिळाला असें विधान अनेकदां केलेलें आढळतें. पुलकेशीच्या हैदराबादच्या इ. स. ६१२ च्या ताम्रपटामध्यें ज्याअर्थीं त्यास सदरहू 'परमेश्वर' ही पदवी दिलेली आहे त्याअर्थीं हर्षाचा पराभव ६१२ च्या पूर्वीं झाला असला पाहिजे असा डॉ. फ्लीट यांचा पहिला युक्तिवाद आहे. पण त्यामध्यें फारसें स्वारस्य नाहीं. महाराजाधिराज, परमेश्वर, परम भट्टारक वगैरे पदव्या ताम्रपटलेखक प्रशस्तिविषयीभूत राजासंबंधीं मन मानेल तशा वापरीत हें प्राचीन इतिहासज्ञांस अवगतच आहे. आणि जर ६१२ सालाच्या पूर्वीं हर्षाचा पराभव पुलकेशीनें खरोखर केला असेल, तर हैदराबादच्या ताम्रपटामध्यें, नुकत्याच मिळविलेल्या या अपूर्व विजयाबद्दल एकहि शब्द आढळूं नये हेंहि चमत्कारिकच होय. हर्षविजय व परमेश्वर पदवी यांचा जर खरोखरच निकट कार्यकारण संबंध असेल तर पुलकेशीच्या ६३० सालच्या लोहणेर ताम्रपटामध्यें, व ६३४ सालच्या ऐहोळे प्रशस्ती-

1 *Dynasties of the Kanarese Districts*, p. 35,
2 *Harsha, (Rulers of India Series)* p. 31
3 *Early History of India*, 4th Edition, p. 353
4 *History of Mediæval Hindu India*, Vol. I p. 23

मध्यें त्यास त्याच्या स्वतःच्या आश्रित कवींनीं ही पदवी देण्याचें कां वगळावें हें समजणें कठीण आहे. ऐहोळे प्रशस्तीमध्यें तर रविकीर्ति हर्ष पराजयाचें रसभरित वर्णन करितो, पण या पराजयामुळें पुलकेशीस परमेश्वर ही पदवी मिळाली असें विधान मुळींच करीत नाहीं. पुलकेशीकालीन प्रशस्तीमध्यें हर्षविजय व परमेश्वरपदवी यांचा कार्यकारण संबंध मुळींच आढळून येत नाहीं; त्याच्या मुलाच्या ताम्रपटामध्येंच तो प्रथम प्रतिपादलेला दिसतो; तेव्हां ६१२ सालच्या हैदराबाद ताम्रपटामध्यें जरी हर्ष पराजयाचा साक्षात् उल्लेख नसला तरी तेथें पुलकेशीस परमेश्वर ही पदवी दिलेली आहे एवढ्याच कारणावरून हर्ष–पुलकेशी युद्ध ६१२ च्या पूर्वीं झालें असलें पाहिजे असा सिद्धान्त निश्चितपणें काढतां येत नाहीं.

युआन च्वांगच्या वृत्तांतावरूनहि हर्ष-पुलकेशी युद्ध ६१२ च्या पूर्वीं झालें असें ठरत नाहीं. हें खरें कीं युआन् च्वांग हा असें विधान करितो कीं, राज्याभिषेकानंतर ६ वर्षें हर्षानें अविरत युद्ध करून शत्रूंना नामोहरम केलें व मग ३० वर्षेंपर्यंत शस्त्र न उचलतां तो राज्य करिता झाला.[1] पण यावरून असा सिद्धांत काढतां येणार नाहीं कीं, ६१२ च्या पुढें हर्षानें कोणाशींच युद्ध केलें नसलें पाहिजे, व त्याचें पुलकेशीशीं युद्धही ६१२ च्या पूर्वीं झालें असलें पाहिजे. ६१२ नंतरचा हर्षाचा शस्त्रसंन्यास हा अक्षरशः खरा नव्हता ही गोष्ट हर्षाची युआन च्वांगशीं ६४२ च्या सुमारास ज्यावेळीं गांठ पडली, त्यावेळीं तो ओरिसामध्यें लढाईमध्यें गुंतला होता ह्यावरून सिद्ध होतें. मूळामध्यें ‘ शांततेनें राज्य केलें ’ याबद्दल ‘ चुइ ’ हा शब्दप्रयोग आहे, व त्याचा अर्थ, वॉल्टर्सनें म्हटल्याप्रमाणें, ‘ न्यायानें व सुखानें राज्य केलें ’ असा होतो, बिलकूल लढाई न करितां राज्य केलें, असा होत नाहीं.

फ्लीटचा असा समज झालेला दिसतो कीं, ऐहोळे प्रशस्तीमधील श्लोक १७—२४ मधील लढाया झाल्यावर पुलकेशीला राज्याभिषेक झाला व त्याचें वर्णन श्लोक २५ मध्यें दिलेलें आहे. सदरहू समजूतहि निराधार आहे. पुलकेशीनें आपल्या चुलत्याचा राज्य बळकावण्याचा व्यूह कोसळून कसा पाडला, गोविंद व आप्पयिक यांची गट्टी फोडून, एकास आपल्या बाजूचा करून, दुसऱ्याचा धुव्वा कसा उडविला, वनवासी, कोंकण, लाट,

[1] Walters, on Yuan Chwang, Volume I p.343.

मालव, गुर्जर, वगैरे राजे कसे आपले अंकित करून घेतले व हर्षास भीतीनें कसें लढाईतून परत पळत जावयास लाविलें, हें १७—२४ या श्लोकांत सांगून, प्रशस्तीच्या २५ श्लोकांमध्यें तिन्ही महाराष्ट्रांचा राजा बनून पुलकेशी दक्षिणदिगधिपति सम्राट बनला असें सांगितलें आहे, हें पुढें दिलेल्या त्या श्लोकावरून उघड होईल:—

विधिवदुपचिताभिः शक्तिभिः शक्रकल्पैः ।
तिसृभिरपि गुणौघैः स्वैश्च माहाकुलाद्यैः ॥
अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्रकाणाम् ।
नवनवतिसहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम् ॥

या श्लोकामध्यें आपल्या चुलत्याच्या पराभवानंतर पुलकेशीस झालेल्या इ. स. ६१० मधील अभिषेकाचा मुळींच उल्लेख नाहीं.

६१२ च्या सुमारची राजकीय परिस्थिति पाहिली तर पुलकेशी व हर्ष यांची लढाई ६१० ते ६१२ च्या दरम्यान होणें शक्य नव्हतें हें सहज आढळून येईल. युआन् च्वांगच्या वृत्तांताची जर काळजीपूर्वक छाननी केली तर हर्षाची दक्षिणेवरील स्वारी इ. स. ६१२ नंतरच झाली असावी हें आढळून येईल. चिनी यात्रेकरू म्हणतो कीं, 'मग जे राजे त्याचें आधिपत्य कबूल करण्यास तयार नव्हते त्यांचा पराभव पूर्वेकडे चाल करून हर्षानें केला, व सहा वर्षें अनवरत युद्ध करून पांचीं हिंदुस्थानें आत्मसात् केलीं.' दुर्दैवानें 'पांच हिंदुस्थानें' म्हणजे कोणतीं हें अद्याप निश्चित नाहीं; पण पूर्वेकडे चाल करून या शब्दावरून पहिल्या सहावर्षांतील स्वाऱ्या पूर्व हिंदुस्थानांतच केल्या गेल्या हें उघड होतें. युआन् च्वांग पुढें सांगतो कीं, 'मग असा राज्यविस्तार केल्यावर हर्षानें आपलें सैन्य वाढविलें, त्याचें हस्तिदल ६०००० चें व घोडदळ १,००,००० चें झालें.' पूर्वेकडील वंशपरंपरागत शत्रूंचा पहिल्या सहा वर्षांत पराभव केल्यावर जेव्हां त्याचें सैन्य असें संख्येनें व बलानें वाढलें तेव्हांच हर्षाच्या मनांत मध्य, पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान यांवर स्वारी करण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली असावी, त्यापूर्वीं ती होणें असंभवनीय होतें.

पुलकेशी हा देखील ६१०–१२ या कालावधींत हर्षाचा पराभव करण्यास असमर्थ होता. प्रथम त्यास आपल्या चुलत्याशीं आपलें राज्य

मिळवण्याकरितां घनघोर युद्ध करावें लागलें. या युद्धाचा फायदा घेऊन जे गोविंद, आप्पयिक इत्यादि मांडलीक त्याच्या उलट उठले त्यांचा त्यास समाचार घ्यावा लागला; आणि मग त्यास वनवासी, कोंकण, कारवार इत्यादि ठिकाणीं आपली सत्ता स्थापावी लागली. ऐहोळे प्रशस्तीवरून हें उघड दिसतें कीं पुलकेशीला आपल्या पैतृक राज्यांतील बहुतेक सारे प्रांत पुन्हां युद्ध करून परत जिंकावे लागले. हें सर्व करण्यामध्यें, ६१० मध्यें त्यास राज्याभिषेक झाल्यावर, त्याचीं बरींच वर्षें गेलीं असलीं पाहिजेत. ६१०–६१२ या अवधींत हर्षाचें आव्हान स्वीकारून त्याबरोबर यशस्वी युद्ध करण्यास पुलकेशीस वेळ व शक्ति हीं दोन्ही नव्हतीं, वर दर्शविल्याप्रमाणें या वेळीं हर्षहि इतरत्र गुंतला होता. तेव्हां या अवधींत हर्ष-पुलकेशी युद्ध शक्य दिसत नाहीं.

माळवा, गुजराथ व काठेवाड हे प्रांत कधीं मौर्य, गुप्त, गुर्जर, प्रतिहार या-सारख्या उत्तर हिंदुस्थानी साम्राज्यांत मोडत असत, तर कधीं ते चालुक्य, राष्ट्रकूट, या सारख्या दक्षिण हिंदुस्थानी साम्राज्यांत अंतर्भूत होत असत. हे प्रांत आपापल्या साम्राज्यांत खालसा करावेत अशी हर्ष व पुलकेशी या दोघांसहि ६२५ च्या सुमारास इच्छा झाली व त्यामुळें त्यांमध्यें वैमनस्य उत्पन्न झालें असें दिसतें. ऐहोळे प्रशस्तीमध्यें क्रमवारच माहिती दिलेली आहे असें जरी निश्चित नसलें, तथापि श्लोक २२ मध्यें सांगितलेलें लाट, मालव व गुर्जर राजांचें मांडलिकत्व श्लोक २४ मध्यें वर्णिलेल्या हर्षाच्या परा-भवापूर्वी फार थोडा काळ घडून आलें असावें असें दिसतें. पुलकेशीनें ज्यावेळीं उत्तर हिंदुस्थानच्या राजकारणांत असा चंचुप्रवेश केला, तेव्हां ज्याचें सैन्य अमर्याद वाढलें होतें त्या उत्तराधीश हर्षाला अर्थातच त्याचे बरोबर लढाई करावी असें वाटलें असावें. हर्षानें प्रथम माळव्यावर स्वारी करून तो प्रांत आपल्या राज्यास जोडला असावा, आणि मगच काठेवाडा-मध्यें ध्रुवभटावर स्वारी केली असावी. माळवा जिंकल्यामुळें चिडून गेलेल्या पुलकेशीनें वलभीच्या राजास आपल्या पंखाखालीं घेऊन हर्षाचा बेत निष्फल करण्याचा प्रयत्न केला. हें खरें कीं, वलभीपतीस हर्षाच्या उलट संरक्षण दिल्याचें श्रेय दद्द प्रशांतराग यास उत्तरकालीन ताम्रपटांमध्यें दिलेलें आढळतें. पण दद्द हा १–२ जिल्ह्याचा छोटा संस्थानिक होता व त्यास एकट्याला हर्षासारख्या बड्या सम्राटाच्या उलट जाणें शक्य नव्हतें.

ऐहोळे प्रशस्तीमध्यें गुर्जरनृप (अर्थात् दद्द प्रशांतराग) हा पुलकेशीचा मांडलिक होता असें विधान आढळतें. तेव्हां दद्दानें जो ध्रुवभटास हर्षाविरुद्ध आसरा दिला तो पुलकेशीच्या प्रोत्साहनानें व सहाय्यानें दिला असला पाहिजे. शिलालेखांमध्यें अशीं अनेक उदाहरणें सांपडतात कीं, जेथें मांडलिक राजे हे आपल्या सार्वभौमाच्या विजयाचें श्रेय सर्वस्वीं आपणाकडे घेतात. गुर्जर ताम्रपटांची गोष्टही तशापैकींच असावी. गुर्जराधीशांचे स्तुतिपाठक दद्दाची स्तुति करतांना, तो ज्याचा मांडलिक होता, त्या पुलकेशीच्या वांट्यास ते आजीबात विसरले असावेत.

चालुक्य–गुर्जर–वलभींचें हें जें त्रिकूट जमलें त्याचा काल सु.६२५-६३० हा असावा. दद्द प्रशांतराग ह्याचे सन ६२९,६३४ व ६४० चे लेख उपलब्ध आहेत. गुर्जर घराण्याचा जो इतिहास अवगत आहे त्यावरून सन ६२९ च्या फार पूर्वी दद्द गादीवर आला नसावा असें उघड दिसतें. तेव्हां वलभीशानें जो दद्दाचा आश्रय घेतला तो सुमारें ६३० मध्यें असावा.

वलभीपतीचा पराभव करून अगर त्यास आपली मुलगी लग्नांत देऊन हर्षानें चालुक्य–गुर्जर–वलभी त्रिकूट प्रथम फोडलें व मग दक्षिणेवर स्वारी केली. असें विधान कांहीं वेळां केलेलें आढळतें कीं, जेव्हां दक्षिण हिंदुस्तानांत त्याची मात्रा चालेना तेव्हां मग हर्षानें माळवा गुजराथ काठेवाडकडे आपला मोर्चा फिरविला असावा. पण इतिहासाकडे जर नजर फेकली तर उत्तर हिंदुस्थानांतील सम्राटांना विंध्य पर्वत ओलांडण्यापूर्वी माळवा, गुजराथ व काठेवाड हे प्रांत हस्तगत करणें जरूर व सोयीचें वाटत होतें. मौर्यांनीं प्रथम गुजराथ, काठेवाड खालसा करून मग दक्षिणेकडे मोर्चा फिरवला. गुप्तांना माळवा–गुजराथ–काठेवाड प्रांत जिंकणें हें दक्षिण देश जिंकण्यापेक्षां सोयीचें आढळून आलें. मुसलमानांनीं ज्यावेळीं प्रथम माळवा–गुजराथ–काठेवाड खालसा केलें त्याचवेळीं मग देवगिरीवर स्वारी केली. बगलेकडे माळवा गुजराथ सारखे स्वतंत्र प्रांत तसेच ठेवून हर्षास दक्षिणेवर स्वारी करणें फार धोक्याचें होतें. तेव्हां ६२८–६३० च्या सुमारास झालेली वलभीवरील हर्षाची स्वारी ही पुलकेशीशीं घडलेल्या युद्धाच्या पूर्वीची असली पाहिजे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळामार्फत श्री. खरे यांनीं जो मध्ययुगीन दक्षिण हिंदुस्तानच्या इतिहासाचा साधन खंड प्रसिद्ध केला आहे, त्यामध्यें प्रथम छापलेल्या लोहणेर येथील पुलकेशीच्या ताम्रपटावरूनही वर

विवेचन केल्याप्रमाणें हर्ष–पुलकेशी युद्ध ६३० च्या नंतर झालें असावें असेंच दिसून येतें. श्री. खरे यांनीं मार्मिकपणें दाखविल्याप्रमाणें सदरहू ताम्रपटाचा काल ज्या 'द्विपंचाशदधिके शकाब्दपंचके' शब्दसमुच्चयामध्यें सांगितला आहे त्यामधील 'शकाब्द' या शब्दामध्यें 'शताब्द' ही दुरुस्ती करणें जरूर आहे. नाहीं तर ताम्रपटाचा काल शक ५२ हा होईल, आणि त्यावेळीं चालुक्य घराणें किंवा दुसरा पुलकेशी हे दोघेही नव्हते. तेव्हां या ताम्रपटाचा काल शक ५५२ किंवा इ.स. ६३० हाच होतो.

या लोहणेर ताम्रपटामध्यें पुलकेशीस 'विजयी,' 'साहसैकरति,' 'अनेक चतुर्दन्तसंग्रामजनितप्राणतयास्वभुजलब्धविक्रमाख्यः' 'प्रसभाभिमृष्टान्यनृपयशाः' अशीं त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन करणारीं विशेषणें लावलेलीं आहेत, पण हर्षाच्या पराभवाचा मुळींच ओझरता देखील उल्लेख नाहीं. अनुल्लेख हें सामान्यतः तितकेंसें स्वपक्षसमर्थक्षम कारण नसतें हें खरें; पण लोहणेर ताम्रपटलेखक पुलकेशीचा पराक्रम वर्णन करण्यास लागला असतांना देखील त्यास हर्षविजयाची आठवण झाली नाहीं हेंहि विसरतां येत नाहीं. हर्ष, पुलकेशी, गुर्जर व वलभीयांच्या आतांपर्यंतच्या ज्ञात इतिहासावरून हर्ष-पुलकेशी युद्ध ६२८-९ चे पूर्वी होणें कसें अशक्य आहे हें वर मीं दर्शविलेंच आहे. ६३० मधील लोहणेर ताम्रपटांतील अनुल्लेखही त्याच मतास पुष्टी देतो. तेव्हां सदरहू युद्ध फ्लीट–मुकर्जी म्हणतात त्याप्रमाणें ६१२ चे पूर्वी, अगर स्मिथ–वैद्य मानतात त्याप्रमाणें ६२०चे सुमारास झालें नसून लोहणेर ताम्रपटाचे कालानंतर, म्हणजे इ. स. ६३० चे नंतर, व ऐहोळे प्रशस्तीचे कालापूर्वी म्हणजे इ. स. ६३४ चें पूर्वी, झालें असावें असें जवळ जवळ निश्चितपणें विधान करतां येईल.

---

३ मौजे कोंढणपूर,–शंभरवर्षांपूर्वी व आज.*

(प्रो. वा. गो. काळे.)

पुण्याच्या दक्षिणेस सुमारें सतरा मैलांवर देवीच्या यात्रेसाठीं प्रसिद्ध असलेल्या कोंढणपूरचें शंभर वर्षांपूर्वीचे गांवाच्या हिशेबाचे कागद आपले मित्र, श्री. बाबासाहेब देशपांडे यांनीं श्री. बळवंतराव मुजुमले, सिंहगडचे

* २० वें संमेलन.

मुजुमदार यांचेकडून मिळविले आणि कृपा करून मला पहावयास दिले, त्यांसंबंधानें एक टांचण मी आपणांपुढें आज वाचणार आहे. हे कागद शके १७४४ ते १७५६ च्या दरम्यानच्या बारा वर्षांतले असून त्यांमध्यें मौजे कोंढणपूरसंबंधाचे लागणपत्रें, आकारबंद, कुळवार, जमाबंदी चिठ्या, वसुलाच्या व दुसऱ्या याद्या आणि खंडें इत्यादि कागद आहेत.

महाराष्ट्राचा आर्थिक, राज्यकारभार विषयक व सामाजिक इतिहास समजण्याचे व तयार करण्याचे कामीं असल्या कागदांचें विशेष सहाय्य होण्यासारखें आहे हें सांगावयास नको. येथील पेशवे दप्तरांत 'जमाव दप्तर' म्हणून एक भाग आहे; त्यांत सालोसाल तयार केलेल्या अनेक गांवांच्या हिशेबांचा उत्कृष्ट संग्रह आहे. त्यांत सर्व महाराष्ट्राच्या आर्थिक व सामाजिक इतिहासाचीं कांहीं महत्त्वाचीं साधनें सांठविलेलीं आहेत असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होण्यासारखी नाहीं. सकृद्दर्शनीं हे गांवांचे हिशेब कायम ठशाचे व रूक्ष असे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु कोणत्याहि एका गांवाचे पांच पन्नास वर्षांचे उत्पन्नाचे कागद तपासल्यास त्यांमध्यें त्या काळांत झालेल्या आर्थिक व सामाजिक घडामोडी प्रतिबिंबित झालेल्या दिसल्यावांचून रहावयाच्या नाहींत. गांव दप्तरांत अर्थातच सरकारी वसुलाच्याच दृष्टीनें माहिती दिलेली असणार; तथापि अलीकडील जमीनमहसुलाबाबतच्या सेटलमेंट रिपोर्टांवरून खेडेगांवाच्या फक्त आर्थिक परिस्थितीचें ज्ञान होण्यास एक महत्त्वाचें साधन उपलब्ध होतें तशाच प्रकारचें उपयुक्त साधन जुन्या गांवदप्तरावरून तयार करतां येण्यासारखें आहे; आणि त्या दिशेनें पद्धतशीर यत्न होणें आवश्यक आहे. जमिनींतून काढण्यांत येणारीं पिकें, त्यांची पैदास, बाजारभाव, प्रचलित चलनपद्धति, जमीन महसूल पद्धति, लोकसंख्या, खेडेगांवांतील लोकांस राज्यकारभार व गांवकारभार चालण्यासाठीं द्यावे लागणारे निरनिराळे कर, त्यांचे व्यवसाय, त्यांचीं घरें व रहाणी आणि उद्योगधंदे व व्यापार वगैरे अनेक प्रकारची माहिती, गांवदप्तरांत मिळण्यासारखी असते. कोणत्याही गांवाचे पांच दहा वर्षांच्या हिशेबाचे कागद पाहिल्यास त्यांमध्यें पुष्कळ सारखेपणाच आढळेल, व पाऊसपाण्याच्या, रोगराईच्या किंवा राजकीय धामधुमीच्या परिस्थितीमुळें जमीनमहसुलाच्या बाबतींत वर्षानुवर्ष किरकोळ फरक दिसून येतील; परंतु आर्थिक किंवा सामाजिक महत्त्वाचे फेरबदल झालेले दिसून येणार नाहींत. तरी एखाद्या गांवाचे पांच

चार पिढ्यांचे कागद उपलब्ध झाल्यास त्यांत असल्या प्रकारचे बदल आढळल्यावांचून रहावयाचे नाहींत; आणि त्यावरून आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा तुलनात्मक दृष्टीनें विचार करणें शक्य होईल. गांवदप्तरांतल्या कागदांच्या महत्त्वाकडे मंडळाचें लक्ष्य वेधणें हा प्रस्तुत टांचणाचा मुख्य उद्देश आहे.

कोंढणपूरच्या उपलब्ध झालेल्या कागदांपैकीं सुमारें १०—१५ कागद प्रस्तुत टांचणाकरितां मीं निवडले आहेत आणि त्यांवरून आपणांस काय माहिती मिळते तें येथें पहावयाचें आहे. प्रारंभींच दोन महत्त्वाच्या गोष्टी नमूद करणें जरूर आहे. कोंढणपूरचा ' तनखा ' उत्पन्न कागदांमध्यें ४०० रु. + ४० रु. सरदेशमुखी =४४० रुपये असें दिलें असून एकदोन ठिकाणीं रुपयांच्या ठिकाणीं " टक्के " असा शब्दप्रयोग करण्यांत आला आहे. तेव्हां, मीं माझ्या मागील एका निबंधांत प्रतिपादन केल्याप्रमाणें, जुन्या मराठी कागदपत्रांत " टका " शब्द ३—४ रुपयांचें चलन आणि क्वचितप्रसंगीं रुपया ह्या अर्थांनीं वापरलेला आहे. टका म्हणजे पैसा असाहि अर्थ कांहीं जागीं संदर्भानें घ्यावा लागतो, हें मीं पुढें केव्हां तरी मागें अभिवचन दिल्याप्रमाणें दाखविणार आहे. नमूद करण्यासारखी दुसरी गोष्ट म्हणजे कोंढणपूरच्या कित्येक कागदांत हिशेब रुपये, आणे, पै मध्यें करण्याऐवजीं रुपये, पावले आणि रेस ह्यांमध्यें केलेला आहे. शंभर रेस म्हणजे पावला; आणि चार पावले म्हणजे रुपया हें कोष्टक येथें उपयोगांत आणिलेलें आहे. सांगण्यासारखी तिसरी गोष्ट म्हणजे कोंढणपूरचा जमीनजुमला अमूक चाहूर किंवा ' टके ' असा दिलेला नसून तो खंडीच्या मापांत आहे. तेथील एकंदर जमीन १७॥ खंडी असून जमीन वाहणारांवर खंडीस ३४। रुपये ह्याप्रमाणें महसूल आकारण्यांत आला आहे. फसली १२३८ मध्यें कुंपणी सरकारनें जमीनीची मोजणी व दरठरोती केली व त्याप्रमाणें एकंदर क्षेत्र १५५४ एकर भरलें. इसवी सन १८२७ मध्यें कंपनी सरकारनें रेग्युलेशन्स केले त्यांचा ह्या बाबतींत उल्लेख केलेला आहे.

ह्या नंतर शंभर वर्षांनीं म्हणजे आज कोंढणपूरच्या गांवदप्तरांत जमीनीचें एकंदर क्षेत्र सुमारें १३०० एकर दिलेलें आहे. जुन्या कागदांत मौजें कोंढणपुरास एक मजरा 'सिंदेवाडी' या नांवाचा जोडलेला आहे;

सध्यांची वाडी ' अवसरवाडी ' आहे. गेल्या शंभर वर्षांत गांवाच्या क्षेत्रांत कांहीं फेरबदल झालेला असणें साहजिक आहे, ह्यासाठीं असल्या आंकड्यांचा तुलनात्मक विचार करतांना सावधगिरी बाळगणें जरूर आहे. शंभर वर्षांपूर्वी दुमालदारांचा दस्त धरून एकंदर सरकारी उत्पन्न सुमारें ६०० रुपये होतें. आज मितीस लोकलफंडसुद्धां सरकारी सारा सुमारें १,००० रुपये आहे. पूर्वी गांवांत घरें सुमारें ५०–६० होतीं. व दर घरास ५ माणसें असा हिशेब केल्यास एकंदर लोकसंख्या २५०–३०० असावी असें अनुमान निघतें. आज मितीस घरें११३असून लोकसंख्या ७०० आहे. शंभर वर्षांपूर्वींच्या कागदांत गांवचीं एकंदर कुळें ५४, त्यांपैकीं जमीन करणार २६ आणि अडाणी २८ असें म्हटलें आहे. आज जमीनीचे मालक २३२ आहेत. हिंदुस्थानांतील लोकसंख्या सारखी वाढत चालली असून त्यामानानें लोकांचीं उपजीविकेचीं साधनें वाढत नाहींत, ह्या कारणानें देशांत दारिद्र्याचा फैलाव होत आहे असा हिंदी अर्थशास्त्राचे अभ्यासक सिद्धांत मांडतात. त्यास वरील आंकड्यांच्या योगानें पुष्टी मिळत आहे. जुन्या कागदांत महामारीसारख्या रोगांचें व माणसांच्या आणि जनावरांच्या मृत्यूचे उल्लेख असून त्या कारणांनीं कित्येक कुळें नादार होऊन परागंदा झाल्याचीं उदाहरणें आहेत. जुन्या कागदांत गांवचालीचे नांगर १२ दिले असून, सध्यां तीनच आहेत. पूर्वी गाड्या मुळींच नव्हत्या; आज तेथें २० गाड्या आहेत. पूर्वी गांवाला एकही विहीर नव्हती, आजकागदांत ११ विहिरी नमूद आहेत. शंभर वर्षांपूर्वी दर घरास एक म्हैस होती; आज ११३ घरांस मिळून ७३ म्हशी आहेत. अधिक चौकशी केल्यावांचून या आंकड्यांवरून ठाम अनुमानें काढण्याची माझी इच्छा नाहीं. तथापि दोनतीनशें वर्षांची पिढी दर पिढीची एकाद्या गांवची तपशीलवार माहिती मिळाल्यास तिचा किती उपयोग होईल, ह्याची कल्पना येण्यास वर दिलेले आंकडे पुरे होतील असें वाटतें.

जमीनमहसुलाशिवाय लोकांस नानाप्रकारचे किती कर द्यावे लागत असत ह्या विषयींची माहिती, कोंढणपुरांत कोणत्या पट्या होत्या त्याचा निर्देश केला असतां मिळण्यासारखी आहे:– गांवखर्चपट्टी, हक्कदार पट्टी, आंबे पट्टी, काकडीभोपळा, वनचराई, इनाम, तिजाई, गवतकटाई, बट्टा, घरपट्टी, म्हैसपट्टी, भेट बकरा इत्यादि.

शेवटीं मला सूचना करावयाची आहे, ती ही कीं, गांवचे जुने कागद जेवढे मिळतील तेवढे मिळविण्याची सर्वांनीं खटपट करावी. हे कागद लांबलचक व तपशिलाचे असतात म्हणून मंडळाच्या त्रैमासिकांत छापून प्रसिद्ध करणें अवघड होईल. तथापि कांहीं कागद नमुन्यादाखल प्रसिद्ध केले जावे आणि इतरांचा गोषवारा लिहून प्रसिद्ध करावा. इकडे मंडळाचें व सभासदांचें लक्ष्य जाईल अशी आशा आहे.

---

४ श्री. सदाशिवराव भाऊसाहेबांची तसबीर.*

(प्रो. द. वा. पोतदार.)

पानिपत लढविणारे भाऊसाहेब यांची विश्वसनीय तसबीर प्रसिद्ध नाहीं. कलकत्ता येथील व्हिक्टोरिया मेमोरिअल्मध्यें एक तसबीर आहे असें ऐकिलें आहे. वरील तसबिरीची परंपरागत विश्वासार्हता कितपत आहे, तें कळलें नाहीं. आणि तसबिरींच्या बाबतींत विश्वसनीयता पुष्कळ प्रसंगीं निखालसतेनें ठरविणें जड जातें. यास्तव प्राचीन ऐतिहासिक थोर पुरुषांच्या तसबिरा जितक्या मिळतील तितक्या आपणांस पाहिजेतच. एकाच व्यक्तीच्या अनेक तसबिरा मुकाबल्यास घेतां येतील तर फायद्याच होईल. किंकेडपारसनीस कृत इतिहासांत खण्ड ३ मध्यें सदाशिवराव भाऊ म्हणून एक चित्र छापलें आहे. त्याचा आधार वगैरे माहिती कांहीं दिलेली नाहीं. तें चित्र भाऊसाहेबांचें असावें असें वाटत नाहीं. शंकेचें मुख्य कारण एक तर उघड असें कीं, डोकीवरील पागोटें तत्कालीन ब्राह्मणी वळणाचें दिसत नाहीं. आपणांजवळ बाजीरावसाहेब, दौलतराव मुरार, माधवरावसाहेब व इतर पेशवे मंडळी यांचीं चित्रें मूळच आहेत. त्यांत ब्राह्मणी पागोट्यास कोचकी उभीच फार करून दिसते. नानाफडणीसासारखे जे कोणी असे असत कीं, त्यांस पागोटें बांधतांच येत नसे. (पहा, हरिवंशाची बखर) त्यांची गोष्ट विचारांत घेतां येत नाहीं. परंतु इतर समकालीन ब्राह्मणांची व पेशवे घराण्यांतील पुरुषांची चाल पाहतां किंकेडपारसनीस यांचे ग्रंथांतील चित्र भाऊसाहेबांचें नाहीं इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणी चित्रहि तें नाहीं असा ग्रह होतो.

---

* २० वें संमेलन.

पाटण्याचे रावब. राधाकिसन जालान—यांनीं शेरशहाच्या गढीवरील आपल्या नव्या बंगल्यांत दुर्मिळ प्राचीन वस्तुसंग्रह ठेवला आहे— यांचे संग्रहांत एक हस्तिदंतावरील अप्रतिम कारागिरीची तसबीर आहे. तिच्या मागें फारसींत सदाशिवराव पेशवा अशा अर्थाचा शेरा आहे. परंतु ती तसबीर पाहतांच कंगणीदार पगडी पाहून कोणा थोरा मोठ्या मराठे सरदाराची—बहुधा जनकोजी शिंदे यांची—ती तसबीर असली पाहिजे हें चटकन् ध्यानांत येतें. मागील फारसी शेरा कोणीतरी अज्ञानानें किंवा गैरसमजानें मागाहून लिहिला असावा.

या दृष्टीनें प्रस्तुत मला उपलब्ध झालेली भाऊसाहेबांची तसवीर आपणांस अभ्यसनीय, प्रेक्षणीय व संग्रहणीय वाटेल असा मला भरंवसा आहे.

ही तसवीर म्हणजे मूळ तसबिरीचा फोटो आहे. याची एकच प्रत पुण्यांतील एक जुने अनुभवी लेखक व ग्रंथकार रा. ल. ना. जोशी यांनीं मला मोठ्या ममतेनें दिली व ती प्रत भा. इ. सं. मंडळास योग्य वाटल्यास नजर करण्याची परवानगी दिली. याबद्दल सर्वांनीं रा. जोशी यांचे आभारी असलें पाहिजे. रा. जोशी यांचे मेहुणे कै. विष्णु वामन वर्तक यांनीं चाळीस वर्षांपूर्वीं हे फोटो जोशी यांस दिले. वर्तकांचे कोणी पूर्वज बाजीरावसाहेबांबरोबर ब्रह्मावर्तास गेले होते. बाजीरावांच्या निधनानंतर ते पुण्यास आले. येतांना त्यांनीं हे फोटो बरोबर आणिले. १८५७ च्या प्रसंगांतील जनरल हे नांवाचे लष्करी अधिकारी नानासाहेबांचे स्नेही असत. हे फोटो त्यांनीं नानासाहेबांच्या ब्रम्हावर्तीतील दिवाणखान्यांतील जुन्या रंगीत तसबिरांवरून पूर्वपद्धतीच्या फोटोग्राफीनें घेतले असें वर्तक सांगत.

इतर पेशव्यांच्या या संग्रहांतील तसबिरी प्रसंगानुरोधानें आपल्यासमोर ठेवीन. मात्र या बाजीरावप्रभृतींच्या तसबिरी उपलब्ध अस्सल तसबिरींशीं चेहेरेपट्टींत अगदीं चांगल्या मिळतात यांत कांहीं संशय नाहीं आणि ही भाऊसाहेबांची तसबीरहि त्यामुळें अस्सल विश्वसनीय ठरण्यास पात्र होते.

तसबीर.

प्रस्तुतच्या चित्रांत दिसणारा भाऊसाहेबांचा चेहेरा मोठा भव्य, पाणीदार, कपाळपट्टी उभी, प्रशस्त, डौलदार, आणि एकंदर ठेवण एकदम छाप

टाकणारी दिसते. पागोटयांतील ऐटदार तुऱ्यानें चेहेरा खुलून दिसतो. या चेहेऱ्यांतली चमक व उमेद पारसनीस तसबिरींत दिसून येत नाहीं.

पेशवेमंडळी बहुतकरून आडवे गंध लावीत. पर्वतीचा देवदेवेश्वर त्यांचा त्यामुळें हें योग्यच दिसतें. तसेंच आडवें गंध या तसबिरींत आहे. वर बारीक तलम मलमलीचा अंगरखा आणि आंत किनखापाची पेटी घातली आहे. कानांत चौफुला असून गळयांत मोत्याचा कंठा आहे. एका हातांत तलवार उभी धरली आहे. दुसऱ्या हातांत एक फूल आहे. कमरेला घोडयाचे मुठीचा खंजीर आहे.

थोरले बाजीराव, माधवराव, नानासाहेब यांचेप्रमाणेंच सदाशिवराव भाऊंची आंगलटहि सडपातळच आहे हें या चित्रावरून दिसून येते.

पुढें उभा आहे तो इब्राहिमखान तर नव्हे ? हुजऱ्यांनीं मांडचोळणे घातले आहेत. एक चौरी ढाळीत आहे. दुसऱ्यानें अब्दागीर धरली आहे असें वाटतें.

एकानें उभा नाम लावलेला स्पष्ट उमटला आहे. दोघांचीं अंगें बहुधा उघडीं असून वरून शेला किंवा दुपेटा टाकलेला आहे. तिसऱ्याचा उगीच थोडा भाग आलेला आहे.

अशी ही भाऊसाहेबांची उमदी तसबीर आहे. हिच्या उपलब्धीनें मराठेशाहींतल्या एका मोठ्या मोहऱ्याचें निरंतर घरबसल्या दर्शन घेऊन मनाची बहुत दिवसांची तृषा तृप्त करण्याची उत्तम संधि लाभली आहे.

---

५ कासीराजकृत अध्यात्मानुभव*

(श्री. ग. ह. खरे.)

प्रस्तुतचें बाड मला क्षेत्र माहुली जि. सातारा येथें श्री. बळवंतराव प्रभुणे यांचे घरीं त्यांचे येथील रुमाल शोधीत असतां मिळालें. यांत अध्यात्मानुभव, चांगदेवाचें ज्ञानेश्वरास व ज्ञानेश्वराचें चांगदेवास पत्र अशीं प्रकरणें आहेत. पैकीं फक्त पहिल्या प्रकरणाविषयींचें टिपण आपणापुढें वाचीत आहे. या प्रकरणाचें नांव वर दिल्याप्रमाणें 'आध्यात्म आनुभव'

* २० वें संमेलन.

असें आहे. हा ग्रंथ ओवीवृत्तांत लिहिला असून एकंदर ओवी २९४ + ३ = २९७ आहे. प्रत्येक ओवींत नियमानें चार किंवा साडेचार चरण आहेत असें नाहीं. कित्येकांत चार, कित्येकांत साडेचार, कित्येकांत तीन, तर कित्येकांत पांच किंवा जास्त चरण आहेत. प्रकरणाचा वेष गुरुशिष्यसंवादरूप असला तरी शिष्यानें फारसे प्रश्न विचारलेले दिसत नाहींत.

कर्ता–काळ–लेखक–या प्रकरणांचा कर्ता कासी, कासीराज किंवा कासी सुंदर या नांवाचा आहे. ग्रंथांत कोठेंही त्यानें आपले आईबाप, गुरु, वसतिस्थान वगैरेंचा उल्लेख केला नसल्यामुळें ती माहिती आपणांस मिळत नाहीं. ग्रंथसमाप्तीचा काळ ग्रंथाच्या शेवटीं श. १७४२ पौष कृष्ण १३ बुधवार, हस्तनक्षत्र, दिवसां पूर्व प्रहर असा दिला आहे. शके १७४२ च्या पौष कृष्ण १३ ला बुधवार येत आहे. नक्षत्र येतें कीं नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. प्रकरणाचा लेखक कोणी नारायण अंबाजी नांवाचा गृहस्थ आहे. संतकविकाव्यसूचींत या ग्रंथाचें व ग्रंथकाराचें नांव नाहीं. अवचित सुत काशि (श. १५८४), काशिकवि (श. ?), काशिराज (श. १५४० तें १६००), दुसरा काशिराज अशा चारांचा उल्लेख आहे. परंतु पहिला व तिसरा यांचे काल प्रस्तुत कवीच्या कालाशीं जुळत नाहींत. दुसऱ्याचा काल ठाऊक नसून सूचीकारांनीं पहिला व दुसरा हे भिन्न आहेत काय असा प्रश्न केला आहे. सूचीकारांनीं चौथ्याच्या नांवावर ‘ पवन विजय ’ नांवाचा ग्रंथ दिला असून त्याचा काल श. १७४३ असा सांगितला आहे. तसेंच पवनविजयकार काशिराज रंगनाथ मोगरे याचा शिष्य सांगितला आहे. पण रंगनाथ मोगरे याविषयीं माहिती देतांना तो श. १५३० च्या सुमारास झाल्याचें नमूद केलें आहे. रंगनाथ मोगरे जर श. १५३० चे सुमारास होता असें धरलें तर प्रस्तुत कासी त्याचा शिष्य होऊं शकणार नाहीं. बाजारांत ‘ पवनविजय ’ नांवाचें चोपडें मिळतें पण तें मुकुंदराजाच्या नांवावर आहे. काशिराजाचा पवनविजय ग्रंथ मला अजून पहावयास मिळाला नाहीं. त्यामुळें प्रस्तुत कासीराज व पवनविजय कर्ता काशिराज एक कीं भिन्न हें सांगूं शकत नाहीं.

ग्रंथ वाचून पाहिला तर आपल्या ध्यानांत येईल कीं, ग्रंथाचें स्वरूप सामान्य आहे, त्यामध्यें नावीन्य असें कांहीं नाहीं. तरी पण ज्या शिष्याला गुरूंनीं हा ग्रंथ सांगितला त्याला गुरूंनीं “ आरे बापा सिष्य नंदना ॥

कैशा समजल्या रे खुणा ॥ काय आनुभवोनि आले मना ॥त्या आनुमानासी पा " असें विचारतांच शिष्यानें आपला संतोष व्यक्त करून संशय निवृत्त झाल्याची विस्तृत कबुली दिली आहे. तेव्हां गुरुंनीं त्यास ' तरी गुप्तपणें या लोकासी। सर्वदा विचर'असें सांगितलें व शिष्यानें तसें वागण्याचें कबूल केलें आहे.

अंतः—

मग गुरु म्हणति सिष्यासी ॥ लाधलासी अैसीया सुखासी ॥
तरी गुप्तपणे या लोकासी ॥ सर्वदा विचरे ॥ २९० ॥

कलीचे जन बहु उध्धट ॥ म्हणोनी गुप्त आसे नव्हे प्रगट ॥
ऱ्हदई आनुभवाचा लोट ॥ जनी पष्ट न करावा ॥ ९१ ॥

वर्णाश्रमधर्म ॥ वीचारे आचरे आनुकर्मे ॥
आनुभवाची वर्मे ॥ गुप्तरुपे नामे विवरे ॥ ९२ ॥

तेची आज्ञा धरुनी शीरी ॥ आता विचरण संसारी ॥
कासी संतासी नमस्कारी ॥ आज्ञाधारी गुरुचा ॥ ९३ ॥

हा आध्यात्म आनुभव ॥ ग्रंथासी ठेउनीया नाव ॥
कासीराज सद्भाव ॥ नाही माव द्वैताची ॥ २९४ ॥

ईति श्री मत आध्यात्मसार ॥ विरचितायां कासी सुंदर ॥
हा आनुभव घेई सार ॥ श्रीगुरुप्रसादे ॥ १ ॥

शके सत्रासे बेताळीसी ॥ पौष कृष्ण त्रयोदसी ॥
बुध हास्तनक्षत्रेसी ॥ दीवा पुर्वप्रहरी समाप्तः ॥ १ ॥

हास्ताक्षर आंजी नारायण आंबाजी ॥
लीखीत्वा कष्टेजी ॥ प्रतिपाळ करावा ॥ १ ॥

---

६ मंडळवृत्त.

विसावें संमेलन.

पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणें मंडळाचें २० वें वार्षिक संमेलन मिति वैशाख वद्य ८।९।१० शके १८५४ (ता. २७।२८।२९ मे इ. १९३२) शुक्रवार, शनिवार, रविवार रोजीं सकाळ संध्याकाळ मंडळमंदिरांत भरून

यशस्वी रीतीनें पार पडलें. या समारंभास पुढीलप्रमाणें प्रमुख सभासद व पाहुणेमंडळी हजर होती.

श्री. नानासो वैद्य, रा. सा. बाबासाहेब देशपांडे, श्री. वा. सि. बेंद्रे श्री. वि. वि. देशपांडे, सर. खं. चिं. मेहेंदळे, श्री. के. वि. फणसे(सिहोरा), प्रो. ल. ग. लेलेशास्त्री, श्री. वा. प. मेहेंदळे (औंध), श्री. शं. ना.जोशी, श्री. शि. ह. गोखले. श्री. चिं. ग. कर्वे, श्री. के. भा. लेले, प्रो. श्री. व्यं. पुणतांबेकर (बनारस), श्री. श्री. कृ. साठे, श्री. य. न. केळकर, श्री. तात्यासो केळकर, सर. आबासो मुजुमदार, रा. सा. ना. गो. चापेकर, (बदलापूर), श्री. वि. ग. जावडेकर (धुळें), श्री. दि. र. लेले(सोलापूर), प्रो. वा. गो. काळे, श्री. ग. गं. जांभेकर, श्री. कृ. पां कुलकर्णी, प्रो. वा. वि. मिराशी (नागपूर), श्री. म. दा. साठे (यवतमाळ), श्री. एम्. व्ही. गुजर, श्री. य. ग. फफे, श्री. द. रा. लिमये, प्रो. श्री. नी. चाफेकर, श्री. ग. ह. ओक, श्री. अं. वा. फडणीस, श्री. व्ही. डी. देशपांडे, श्री. वि. म. कोल्हटकर, श्री. के. बा. देशमुख, श्री. ए. रा. आलेगांवकर (खडकी), श्री. स. ग. जोशी, श्री. वि. गो. दिघे, प्रो. शं. दा. पेंडसे (नागपूर), श्री. रा. ग. हर्षे, श्री. वि. वि. देशपांडे, श्री. वा. रा. मोडक, श्री. शं. ल. वैद्य, श्री. रा. दा. जोग (नागपूर), श्री. सि. र. तारकुंडे, प्रो. स. वि. आपटे, श्री. य. रा. दाते, प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन (कोल्हापूर), श्री. ग. वि. देवधर, श्री. शं. द. देवधर, श्री. आर. डी. घोलप, श्री. सि. वि. चित्रावशास्त्री, श्री. गो. अ. मोडक, श्री. कृ. वा. पुरंदरे, श्री. मा. गो. भिडे, श्री. पु. व. लेले, रा. सा. रा. शं. दीक्षित, श्री. अ. वि. पटवर्धन, प्रो. द. वा. पोतदार, श्री. का. वि. खानविलकर, प्रो. रा. पु. पटवर्धन (पुणें), प्रो. श्री. गो. वेरी, श्री. ज. कृ. उपाध्ये (नागपूर), श्री. व्ही. आर. अभ्यंकर, श्री. वि. के. सोहनी, श्री. प. सि. सबनीस, श्री. शं. प. भिडे, श्री. ना. श्री. देवधर, श्री. या. ब. मानकर (नागपूर), श्री. पु. वि. केसकर, श्री. एन्. के. मोडक, श्री. बा. ग. परांजपे, श्री. द. वि. आपटे, श्री. ग. ह. खरे, श्री. दि. वि. काळे, श्री. वि. वा. जोशी (वीरवाडी), श्री. वि. के. अभ्यंकर, प्रि. ध. रा. गाडगीळ, श्री. मा. कृ. कुळकर्णी, मुनशी अब्दुल अझीझ, श्री. बाळासो ओक, श्री. वा. कृ. भावे, श्री. गो. के. देशकुलकर्णी. प्रो. रा. प. सबनीस.

प्रारंभीं मंडळाचे व संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. नानासो वैद्य यांनीं सर्व सभ्यांचें स्वागत केलें आणि ते म्हणाले 'कित्येक लोक असें समजतात कीं, हें मंडळ हिंदुस्थानच्या इतिहासाविषयीं संशोधन करीत नसून फक्त महाराष्ट्रापुरतेंच संशोधन करतें. पण ही गोष्ट खोटी आहे हें कै. लोकमान्य टिळक व वा. दा. तळवलकर यांच्या लेखांवरून कळून येईल. येथें कागदपत्र मोठ्या श्रमानें मिळवून आणून त्यांचें सम्यक् शोधन केलें जातें. तसें करतांना खाणींत सांपडणाऱ्या सोन्याप्रमाणें कधीं माहिती कणशः निरनिराळ्या कागदांतून गोळा करावी लागते तर कधीं ही माहिती एकदम एकत्र मिळते. कै. दिवेकर यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या शिवभारताची गोष्ट अशीच आहे. असो. यंदा मंडळानें ही इमारत ज्या जागेवर उभी आहे ती जागा खरेदी केली आहे. मंडळाचें कामही अत्यंत व्यवस्थित चाललें आहे. सार्वत्रिक मंदीचा परिणाम मंडळाच्या आयावरही झाला आहे, ही मात्र दुःखाची गोष्ट आहे. इ. इ. श्री. नानासो वैद्य यांचें भाषण संपल्यावर मंडळाचे चिटणीस प्रो. पोतदार यांनीं प्रथम कै. केशवराव कोरटकर यांच्या निधनाबद्दल दुखवट्याचा ठराव मांडला तो सर्वांनीं उभे राहून पास केल्यावर निरनिराळ्या ठिकाणाहून आलेले शुभ संदेश वाचून दाखविले. त्याच प्रमाणें कांहीं नवीन सभासद करून घेतल्यावर निबंधवाचनास सुरुवात झाली. तीन दिवस थोडाफार फरक करून छापील कार्यक्रमाप्रमाणें निबंधवाचनाचें काम पार पडलें. वाचलेल्या निबंधांची यादी पुढें दिली आहे. तिसरे दिवशीं सकाळीं प्रो. पोतदार यांचा निबंध वाचून झाल्यावर यवतमाळ येथील श्री. म. दा. साठे यांनीं तेथील शारदाश्रमाचा थोडक्यांत वृत्तांत सांगून आश्रमाचे वर्गणीदार होण्याबद्दल विनंति केली. नंतर श्री. खरे यांनीं निबंध वाचल्यावर प्रो. पोतदार यांनीं मंडळाचा शके १८५३ चा अहवाल, हिशेब, तसेंच ५४ सालचें अंदाजपत्रक वाचून दाखविलें. तो पास करण्याबद्दल प्रो. पुणतांबेकर यांनीं सुचविलें व प्रो. पटवर्धन यांनीं अनुमोदन दिल्यावर मंजूर करण्यांत आला. हिशेब तपासनीस म्हणून श्री. ग. स. मराठे यांसच नेमावें असें ठरलें. ९ ते १० च्या दरम्यान वेळोंवेळीं जाहीर केल्याप्रमाणें त्रैवार्षिक निवडणुकीचें कामही नियमानुसार पार पडलें तो प्रकार असाः— प्रथम निवडणुकींत मत देण्याचा हक्क असलेल्या सभासदांची यादी करून ती मतदार सभासदांकडे पाठविली व त्यांपैकीं कोणते लोक कोणत्या जागेवर निवडून यावेत याच्या याद्या

मागितल्या. त्या आल्यानंतर पुन्हां त्यांपैकीं कोणत्या जागेकरितां किती लोक निवडावयाचे आहेत व नवीन यादीपैकीं कोणते लोक कोणत्या जागीं यावेत याची निवड करणाऱ्या मतपत्रिका मागितल्या होत्या. त्या मतपत्रिका आलेलीं पाकिटें प्रो. पुणतांबेकर व प्रो. पटवर्धन यांनीं फोडून निवडणुकीचा निकाल लावला व प्रो. पोतदार यांनीं तो जाहीर केला. याच दिवशीं दुपारीं आरंभीं मोकळी चर्चा झाली. त्यांतील सूचनांचें स्वरूप असें:– सर्व सामान्य वाचकांना गोड वाटतील असे लेख असावेत. दर वर्षींच्या पहिल्या अंकांत मागील वर्षीं संशोधनांत नवीन गोष्टी काय समजल्या याची थोडक्यांत माहिती द्यावी किंवा अध्यक्षांनीं आपल्या भाषणांत वरील माहिती सांगावी. त्रैमासिकांत अगदीं नवीन अशी माहिती मांडली जावी, विस्तार करूं नये. त्रैमासिकाचें संपादकीय व निबंधनिवडीचें काम हल्लींहून जास्त कसोशीनें व्हावें. वर्षांतून ४ सभा संमेलनाच्या धर्तीवर भरवाव्या या व अशा तऱ्हेच्या इतर सूचनांचा कारभारीमंडळ सहानुभूतिपूर्वक विचार करीत आहे. सायंकाळीं निबंधवाचन झाल्यावर अध्यक्ष श्री. नानासो वैद्य यांनीं संमेलनांतलि निबंधांचा आढावा घेऊन समारोप केला व संमेलन संपल्याचें जाहीर केलें.

सभासद:– गेल्या चैत्र ते ज्येष्ठ या तीन महिन्यांत झालेले नवीन सभासद.

क्र.	सभासदाचें नांव	गांवाचें नांव	वर्ग
१६७५	श्री. बळवंत सदाशिव दाते	सातारा	४
१६७६	प्रो. श्रीधर गोविंद बेरी	डे. कॉलेज	४ तहा
१६७७	श्री. नानासाहेब पांडुरंगराव थोपटे	भोर	२
१६७८	डॉ. रामचंद्र विष्णु राहतेकर	पुणें	२
१६७९	श्री. के. बी. अरकटकर	”	२
१६८०	श्री. नारायण विनायक पांडव	”	४
१६८१	श्री. दत्तात्रय गणेश आगाशे B.A.,LL.B.	”	२
१६८२	श्री. बाळाजीराव भाऊराव ढमाले	”	३
१६८३	श्री. महादेव हरी थिटे	वाई	४
१६८४	श्री. यशवंत विनायक देशपांडे	जळगांव	३

क्र.	सभासदाचें नांव	गांवाचें नांव	वर्ग
१६८५	रावसाहेब गुरुनाथ व्ही. मद्दुरकर	सोलापूर	२
१६८६	श्री. दत्तात्रय परशुराम जोशी	पुणें	४ तहा
१६८७	श्री. व्यंकटेश त्रिंबक चाफेकर	"	४ तहा
१६८८	श्री. जाधवसिंग भवानसिंग रजपूत	नगरदेवळें	२
१६८९	श्री. दत्तात्रय गणेश ठोसर	कोल्हापूर	४
१६९०	श्री. गोपाळ कृष्ण साठे	पुणें	४
१६९१	श्री. विष्णु पांडुरंग नेने	बडोदा	३
१६९२	प्रो. स. ना. दातार	अहमदाबाद	२
१६९३	श्री. विश्वनाथ गणेश जावडेकर	धुळें	४ तहा
१६९४	श्री. दिनकर रघुनाथ लेले	सोलापूर	४
१६९५	श्री. केशव भास्कर लेले	पुणें	३
१६९६	श्री. श्री. मा. पळनीटकर	हैद्राबाद	३
१६९७	श्री. विनायक केशव अभ्यंकर	भतकुणकी	४
१६९८	श्री. काशिनाथ गोपाळ पिंगळे	ग्वाल्हेर	४
१६९९	श्री. हरीभाऊ पाटसकर	चाळीसगांव	२
१७००	श्री. जी. डी. कुळकर्णी	अकोला	४
१७०१	प्रो. दत्तात्रय गोपाळ कर्वे	पुणें ४	३
१७०२	प्रो. वि. आ. आपटे, एम्. ए.	सांगली	४
१७०३	प्रो. गो. वि. तुळपुळे, एम्. ए.	पुणें	४
१७०४	श्री. सिद्धेश्वर मनोहर सुर्डीकर	पानगांव	२

पाक्षिक सभा— गेल्या चैत्र ते ज्येष्ठ या ३ महिन्यांत २ पाक्षिक सभा होऊन त्यांत पुढील निबंध वाचले गेले.

पा. स.	निबंध	लेखक.
१	१ सर्जाखानाचें मालोजी घोरपड्यास पत्र	श्री. द. वि. आपटे
	२ भुइंज येथील जाधवांचें घराणें	श्री. शं. ना. जोशी
	३ पेशव्यांचे वाड्यास आग व शांतीचे नवस	प्रो. द. वा. पोतदार
२	४ नारायणगांवचा शुक्लेश्वर-शिलालेख	प्रो. द. वा. पोतदार
	५ शिवापूरच्या नागेश्वरावरील शिलालेख	" " " "
	६ नानासो पेशवे यांचें वजन	श्री. दि. वि. काळे
	७ चांभारगोंदें येथील मुंगी पाटील	श्री. शं. ना. जोशी
	८ जेधे यांचीं महत्त्वाचीं फर्मानें	श्री. ग. ह. खरे

ग्रंथालय–मंडळास देणगीदाखल व अभिप्रायार्थ आलेलीं पुस्तकें.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
आयंगार एस. के.	हिंदू ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन्स् इन साऊथ इंडिया	रजिस्ट्रार युनिव्हर्सिटी ऑफ मद्रास
	ऑपरेशन्स ऑफ दि वार एक्स्प्लेन्ड् अँड इलस्ट्रेटेड	दि. वि. काळे
	इंडियन अटलास् (दिल्ली)	पोतदार द. वा.
इंडियन हिस्टॉरिकल रेकार्डस् कमिशन	प्रोसिडिंग्स् ऑफ् दि मीटिंग ॲट पाटना	गव्हर्नमेंट ऑफ् इंडिया
एडवर्डस् जे. एफ्.	तुकारामबोवांचा सेतु	बॉंबे ट्रॅक्ट ॲन्ड बुक सोसायटी
कॉटन् सी. डब्ल्यू. ई.	हँडबुक ऑफ् कमर्शियल इन्फॉर्मेशन् फॉर इंडिया	काळे दि. वि.
कुलकर्णी कृ. पां	संस्कृत ड्रॅामा ॲन्ड ड्रॅमॅटिस्टस्	कुलकर्णी कृ. पां.
केळकर स. के.	शिवछत्रपति	केळकर स. के.
	कै. शं. बा. दीक्षित (ज्योतिर्विद्) यांचें संक्षिप्त चरित्र का. म. प. मं.	आपटे म. वि.
गव्हर्नमेंट ऑफ् इंडिया, मिलिटरी डिपार्टमेंट	फील्ड सर्व्हिस रेग्युलेशन्स् (ऑर्गनिझेशन अँड ॲडमिनिस्ट्रेशन) व्हा. १ पार्ट्स् १–२ (ऑपरेशनस्) व्हा. २	काळे दि. वि.
गव्हर्नमेंट ऑफ् बॉंबे.	ठाना गॅझेटियर	जोशी स. ग.
गव्हर्नमेंट ऑफ् बॉंबे	पेशवे दप्तर नं. २१-२२-२३	गव्हर्नमेंट ऑफ् बॉंबे
गव्हर्नमेंट ऑफ् बॉंबे	स्टॅटिस्टिकल् अटलास् ऑफ् दि बॉंबे प्रेसिडेन्सी	काळे दि. वि.
गव्हर्नमेंट ऑफ् मद्रास	ट्रायनीयल कॅटलॉग ऑफ् मॅन्युस्क्रिप्ट्स् १९२२-२३ ते १९२४-२५ व्हॉ. ५ पार्ट१ संस्कृत ए.बी.सी.	गव्हर्नमेंट ऑफ् मद्रास

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
घारे ह. श्री.	देशी जमाखर्चाचे धडे	काळे दि.वि.
जोशी वा. म.	अध्यक्षांचें भाषण (महाराष्ट्रसाहित्य संमेलन)	काळे दि. वि.
टाइम्स् ऑफ् इंडिया	इंडियन् इयर बुक १९१८	काळे दि. वि.
डोंगरे वा. पु. व जोशी शं. ना.	श्रीशिवाजी उत्सव पडघवली या संस्थेचा सप्तवार्षिक वृत्तांत व भोर संस्थानाधिपति पंतसचिव यांचा संक्षिप्त पूर्वेतिहास	खरे ग. ह.
तंजावर महाराजा सरफोजीज सरस्वतीमहाल लायब्ररी.	डिस्क्रिप्टिव्ह कॅटलॉग ऑफ् संस्कृत मॅन्युस्क्रिप्ट्स् व्हाल्युम्स् १०-११-१२	टी. सांबमूर्तिराव ऑ.से.तं.म.स.स.ला.
तामसकर गो. दा.	अफलातूनकी सामाजिक व्यवस्था	काळे दि. वि.
तामसकर गो. दा.	कौटिलीय–अर्थशास्त्र–मीमांसा	काळे दि. वि.
तामसकर गो. दा.	कौटिल्यकालकी कुछ प्रथाएँ	काळे दि. वि.
तामसकर गो. दा.	मौलिकता	काळे दि. वि.
तामसकर गो. दा.	राज्यविज्ञान	काळे दि. वि.
नेदर्लंड्स–इंग्लिश वर्डबुक	त्वीद दिल्	काळे दि. वि.
पंतसचीव स. र. (प्रकाशक).	साहित्य तोरण अर्थात् भोर–संस्थान–लेखसंग्रह	श्री. स. र. पंतसचीव
परांजपे शि. म.	संमेलनाध्यक्षांचें प्रास्ताविक भाषण (म. सा. परिषद) बेळगांव	काळे दि. वि.
पारसनीस द. ब.	पन्हाळा	पारसनीस अ. द.
पिसुर्लेकर पांडुरंग	पोर्तुगीज–इ–मराटाज कोमो से परवेन्, पार्त फोर्थ, बासीम	पिसुर्लेकर पांडुरंग
पोतदार द. वा.	महाराष्ट्र साहित्य परिषद्	काळे दि. वि.
भट वि. मो.	हिंदुस्थानांतील मुसलमानी अंमलाचा सोपा व सचित्र इतिहास	खरे ग. ह.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
भट वि. मो.	हिंदुस्थानांतील मुसलमानी अंमलाचा सोपा व सचित्र इतिहास	भट वि. मो.
मोडक वि. ब.	प्रो. बाळाजी प्रभाकर मोडक चरित्र	मोडक वि. ब.
रत्नमणिराव भीमराव	गुजारातनु पाटनगर अमदाबाद्	आठवले आर. बी.
वैद्य चिं. वि.	दि पोझीशन ऑफ दि अनटचेबल्स् इन दि सनातन धर्म	वैद्य चिं. वि
शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणें	रिपोर्टस् १९३०–३१	कोल्हटकर वि. म,
सरदेसाई गो. स.	चित्रमय हिंदी राजवंश (मोगल बादशहा)	सरदेसाई गो. स.
सरदेसाई गो. स.	मराठी रियासत, उत्तरविभाग भाग ३	सरदेसाई गो. स.
हिप्परगे खासगी शाळा	दशम वार्षिक वृत्तांत	श्रीयुत भातुंब्रेकर

कळविण्यास अत्यंत दुःख वाटतें कीं, मंडळाचे एक उत्साही सभासद न्या. मू. केशवराव कोरटकर यांस नुकतीच पुणें येथें मधुमेहाचे विकारानें देवाज्ञा झाली. तन्निमित्त मंडळ एक दिवस बंद ठेवण्यांत येऊन मंडळाचे संमेलनप्रसंगीं पुढीलप्रमाणें ठराव करण्यांत आला.

दक्षिण हैद्राबाद येथील प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय पुढारी केशवरावजी कोरटकर यांस पुणें मुक्कामीं नुकतीच एकाएकी मधुमेहानें देवाज्ञा झाली. केशवरावजी हे मंडळाच्या कार्यकारीमंडळाचे बरींच वर्षे सभासद होते. खेरीज त्यांनीं मंडळाला मोठी देणगीही दिली होती. मंडळावर त्यांचें प्रेम फार दृढ होतें. दरसाल कोठेंही लांब असले तरी नियमानें मंडळाच्या संमेलनास ते हजर राहावयास चुकत नसत. मोंगलाईंत संशोधन करावयास पुष्कळच जागा आहे, त्यासाठीं ते स्वतः जातीनें प्रयत्न करीत, येथें माहिती वाचीत व इतरांस सहाय्य देत. त्यांच्यासारख्या अत्यंत वजनदार, सज्जन, चतुर व संग्राहक पुरस्कर्त्यास मंडळ अंतरलें याबद्दल या सभेस परम खेद होत आहे.

संमेलनाचा कार्यक्रम.

(वाचलेले निबंध)

दिवस पहिला--शुक्रवार

(वैशाख वद्य ७।१८५४, ता. २७ मे १९३२)

सकाळ

(१) श्री. चिं. वि. वैद्य, एम्. ए., एल् एल्. बी.	(१) मराठी भाषा--कांहीं विचार.
(२) श्री. य. न. केळकर, वा. वि. (टिळक)	(२) खडकी अष्टी लढायांसंबंधीं पत्रें.
(३) श्री. द्वि. वि. काळे, एम्. ए.	(३) साधन-ग्रंथांची छपाई.
(४) प्रो. द. वा. पोतदार, बी.ए.	(४) श्रीमंत भाऊसाहेब पेशवे यांचें तसबीर.
	(५) चित्रांचे मस्विदे.

सायंकाळ

(५) श्री. ग. ह. खरे	(६) कासी कविरुत अध्यात्मानुभव.
	(७) कांहीं चित्रें.
(६) श्री. शं. ना. जोशी	(८) शिवकालीन पाटीलकीचें वतन.
(७) श्री. स. ग. जोशी	(९) थिटेवाद व शाहूस न्यायदानाचे कामीं पडलेला पेंच.
(८) श्री. य. खु. देशपांडे.	(१०) सिंदखेडकर जाधवांचें एक निवाडपत्रक.
(९) श्री. का. कृ. लेले व श्री. शि. का. ओक	(११) माळव्यांतील मराठी राज्याची स्थापना.
(१०) रा. सा. गो. स. सरदेसाई, बी. ए.	(१२) पाटगांव येथील मौनी बावांच्या मठांतील कागद.

दिवस दुसरा-शनिवार

(वैशाख वद्य ८।१८५४, ता. २८ मे १९३२)

(११) श्री. मा. वि. गुजर, बी. ए.	(१३) छत्रपती शाहू, बाजीराव व निजाम.
(१२) श्री. ग. ह. ओक	(१४) पेशवे व दाभाडे.
(१३) श्री. कृ. पां. कुळकर्णी, एम्. ए.	(१५) मराठी भाषेची उत्पत्ति.

(१४) प्रो. वा. गो. काळे, एम्. ए.	(१६) मौजे कोंढणपूर, शंभर वर्षांपूर्वी व आज.

सायंकाळ

(१५) श्री. नानासाहेब चापेकर,	(१७) चिपळूणकरांच्या डिरेचावरील टिपणें.
श्री. शं. ना. जोशी	(१८) शिवकालीन हक्क व पट्ट्या.
(१६) श्री. वा. कृ. भावे, बी. ए.	(१९) पेशवाईतील सामाजिक परिवर्तन
(१७) श्री. वि. वा. जोशी	(२०) खंडोजीराव माणकर.
प्रो. द. वा. पोतदार, बी.ए.	(२१) हरिबोवा शिंपी रामदासी.
श्री. ग. ह. खरे	(२२) संशोधन-वृत्त.
(१८) श्री. वि. गो दिघे, एम्. ए.	(२३) मराठ्यांचा माळव्यांत प्रवेश व दयाबहादूरचा पाडाव.

दिवस तिसरा—रविवार

(वैशाख वद्य ९।१८५४, ता. २९ मे १९३२)

सकाळ

प्रो. द. वा. पोतदार, बी. ए.	(२४) महानुभाव व त्र्यंबकराज.
श्री. ग. ह. खरे	(२५) कांहीं मोगली कागद

कारभारी कामें

सायंकाळ

मोकळी चर्चा

(१९) श्री. सर गं ना. मुजुमदार	(२६) औरंगजेबाचीं राजकारणी फर्मानें.
	(२७) कोंकणांतील मोडक घराणें.
(२०) प्रो. वा. वि. मिराशी, एम्. ए.	(२८) धाराधीश सिंधुराजाच्या चरित्रांतील एक प्रसंग.
(२१) रा. सा. गं. के. ऊर्फ बाबासाहेब देशपांडे	(२९) त्रिंबकपंत डबीर व राघो बल्लाळ कोर्डे.
प्रो. द. वा. पोतदार, बी. ए.	(३०) हरिपंत फडके यांचें एक स्वदस्तूरचें अस्सल पत्र.
(२२) प्रो. अ. स. आळतेकर	(३१) हर्ष-पुलकेशी युद्ध, काल व कारणें

बाविसावा वाढदिवस–कार्यक्रम.

मिति आषाढ शु. १ शके १८५४ सोमवार ता. ४ जुलै १९३२

सकाळ ७ ते १०–३०

मंगलवाद्यः–चौघडा ७ ते ७–३०

प्रथम अध्यक्ष हे प्रास्ताविक भाषण करून अभ्यागतांचें स्वागत करतील.

नूतन सभासदप्रवेश, वर्गबदली इ. रीतसर कामें सकाळदुपार चालतील.

निबंधवाचनः–

१ श्री. वा. सि. बेंद्रे	(१) हद्दीकत अलम् किंवा कुतुबशाहींचा इतिहास
२ श्री. शं. ना. जोशी	(२) हरिपंत फडके यांस पेशव्यांची देशमुखी
३ श्री. ग. ह. खरे	(३) पारनेर येथील पंधरा शिलालेख
४ श्रीमंत आबासाहेब मुजुमदार, एम. एल. ए.	(४) श्रीछत्रपति-संभाजी-प्रताप-वर्णन
५ श्री. दि. वि. काळे, एम. ए.	(५) शिवकालीन प्रांतविभागणी
६ श्री. ग. ह. ओक	(६) जंजिरा मोहीम.
७ श्री. स. ग. जोशी	(७) भोर व हिरडस मावळचे म्हसवडे जोशी यांचा करीना.
८ प्रो. द. वा. पोतदार, बी. ए.	(८) गुणी ब्राह्मण हरकाऱ्यांच्या शंभर जोड्या !
	(९) बद्रामीची फत्ते ऐकून नानास श्रीमंत सवाई माधवरावांचें स्वदस्तूरचें संपूर्ण पत्र

सायंकाळ ४ ते ७–३०

प्रथम मोकळी चर्चा ४ ते ४–३०

९ श्री. य. रा. गुप्ते, बी. ए.	(१०) आकोलें (नगर), अगर-आगर अगस्त्याश्रमासंबंधें संशोधन;

(ऐतिहासिक प्रदर्शन—रामाचें देऊळ, नाना फडणीस, आकोल्याच्या सिद्धेश्वराचे देखावे, योद्ध्यांच्या शिला, अगस्त्याश्रमाचे देखावे)

श्री. दि. वि. काळे, एम. ए. (११) पेशवाईंतील मुलकी व्यवस्था

श्री. ग. ह. खरे. (१२) सातारा जिल्ह्यांतील चार शिलालेख

प्रो. द. वा. पोतदार, बी. ए. (१३) टिपूच्या नाशासाठीं केलेले नवस व त्यांची फेड.

प्रदर्शन (१४) दोन चित्रें

(१५) महाराष्ट्रांतील धरणिकंप

१० श्री. द. वि. आपटे, बी. ए. (१६) पानिपत प्रकरणीं कांहीं पत्रें

११ प्रो. वा. गो. काळे, एम्. ए. (१७) कोंढूणपूरचें शंभर वर्षांपूर्वीचें चलन

१२ श्री. य. न. केळकर, (वा. वि.) (१८) पेशव्यांचीं खाजगी पत्रें

१३ रा. सा. बाबासाहेब देशपांडे— (१९) मलकरे यांची वंशावळ.

पेशवे दप्तर विषयक चर्चा व ठराव

तसवीर अनावरण समारंभ.

सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विद् के॰ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांच्या तैलचित्राचें अनावरण अध्यक्ष श्री. चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एलूएल्. बी. यांचे हस्तें होईल. प्रथम रा. रु. शं. दीक्षित हे आपल्या पूज्य वडिलांचें तैलचित्र मंडळास अर्पण करतील, नंतर तैलचित्राचें अनावरण होईल.

कै. दीक्षित यांचेबद्दल भाषणें, चित्रकार प्रो. पिंपळखरे यांचा सन्मान, आभारप्रदर्शन वगैरे

वि. सू.:—चालू मितीपर्यंत निबंध हातीं आले त्या अनुरोधानें वरील कार्यक्रम तयार करण्यांत आला आहे. अधिक निबंध श्री. चिं. वि. वैद्य, श्री रु. पां. कुलकर्णी, श्री. वि. वि. देशपांडे, प्रो. शेख अबदुल कादिर इत्यादि विद्वानांचे येतील अशी आशा आहे. जरूरीप्रमाणें वरील कार्यक्रमांत थोडाफार फरक करावा लागेल.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणें

शके १८५३ मधील कारभाराचा वृत्तांत

दत्तो वामन पोतदार, बी. ए.
गंगाधरराव नारायणराव मुजुमदार एम्. एल्. ए.
चिटणीस भा. इ. सं. मंडळ पुणें.

पुणें पेठ मांबुडीं ९३६।२ येथें आर्यभूषण छापखान्यांत
रा. अनंत विनायक पटवर्धन यांनीं छापिलें.

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणें.

शक १८५३ च्या कामाचा वृत्तांत

मि. चैत्र शु. १।१८५३ (ता. २०।३।३१) ते मि. फाल्गुन व. ३०।१८५३ (ता. ६।७।३२) अखेर. शके १८५३ सालांत मंडळाकडून झालेल्या निरनिराळ्या खात्यांतील कारभाराचा आणि त्याच्या सांपत्तिक स्थितीचा योग्य त्या खुलाशासह संकलित वृत्तांत नियमाप्रमाणें संमेलनप्रसंगीं सादर करीत आहोंत, तो सर्वांनीं सप्रेम संमत करावा, अशी विनंती आहे.

त्रैमासिकाचे शके १८५३ चे चारहि अंक प्रसिद्ध केले आहेत आणि त्यांतून मंडळाचें सर्व महत्त्वाचें वृत्त वेळोवेळीं प्रसिद्ध केलेलें आपणांसमोर आहे. त्याचेंच संकलन थोडी भर व खुलासा वगैरे घालून येथें देत आहोंत. त्याचप्रमाणें १८५३ सालचें तपासून तयार झालेलें **आयव्ययपत्रक** आणि १८५४ सालच्या कामाचा व जमाखर्चाचा कच्चा बेहेडा आपणांपुढें संमत्यर्थ ठेवीत आहोंत. शके १८५० त निवडलेल्या कारभारी मंडळाचें हें शेवटलें वर्ष आहे. यंदा नवी निवडणूक होईल.

दुखवटा– १८५३ सालीं रा. वामन दामोदर तळवलकर आणि रा. काशीनाथ परशराम साने असे दोन संशोधकसभासद मृत्युवश झाले ! रा. तळवलकर हे वेदकालीन संशोधनांत अलीकडे विशेष आस्थेनें लक्ष्य घालीत होते. आणि त्यांच्याच प्रोत्साहनानें 'वैदिक राक्षस' या विषयावर मंडळांत चर्चाहि, दोनतीन व्याख्यानें होऊन, झाली होती. रा. साने हे मराठी शिक्षक असूनहि संशोधनाचें काम होशीनें चालवीत असत. याखेरीज रा. सा. वि. अ. पटवर्धन, रा. ग. श्री. साठे, रा. वि. ल. काणे, रा. म. वि. डोंगरे, रा. भा. ज. भिडे, व रा. य. बा. जोशी वगैरे १० सभासद परलोकवासी झाले. त्या सर्वांचें मंडळाचे कार्यावर फार प्रेम असे. य.च्या साहाय्यास मंडळ अंतरलें, यामुळें मंडळासहि त्यांच्या आप्तेष्टांप्रमाणें खेद होत आहे. नियति अनुल्लंघनीय समजून समाधान करून घेणें भाग आहे !

सभासदः– परिशिष्टांत तक्ते दिले आहेत त्यांवरून कळून येईल कीं, ५३ चे वर्षी नवे सभासद १३० मिळाले. गतसालीं ही संख्या ५४ होती. या प्रगतीचें बरेचसें श्रेय विशेषेंकरून दोघां सभासदांच्या वांट्याला जाईल. पैकीं एक रावसा. बाबासाहेब देशपांडे हे गतसालींहि प्रयत्न करीत होतेच. यंदा ते बरेच महिने आजारी होते, ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय. सांप्रत म्हणजे ५४ प्रारंभीं पुनः उत्साहानें त्यांनीं आपलें प्रेमाचें प्रचारकार्य चालू केलें आहे. श्री. बाबासाहेब यांचे जोडीला या कंटाळवाण्या प्रचारकार्यांत एक नवीन सभासद मोठ्या उत्साहानें पुढें आले.

यांचें नांव श्री. गणेश हरी ओक (अकाउंटंट, वॉटरवर्क्स). हे रोज नियमानें मंडळांत येतात, इतिहासवाचनाचा व्यासंग ठेवतात आणि फावल्या वेळांत हरप्रकारें मंडळाचा कार्यप्रचार, विशेषतः मंडळास आर्थिक साहाय्य मिळण्याविषयीं, मोठ्या आनंदानें व आस्थेनें करतात. या साहाय्याबद्दल रा. ओक यांचें अत्यंत मनापासून आभार मानणें आमचें कर्तव्य आहे.

संकल्पिलेले एकहजार सभासद पुरे होण्यास परिस्थिति व प्रचार हीं दोन्ही सुधारण्याची आवश्यकता आहे. तोंवर धिमेपणा व चिकाटी सोडतां कामा नये.

आयव्ययपत्रक (शके १८५३):—सभासदांची माहिती दिली त्याबरोबरच एकंदर सरसालीं आदा व खर्च यांचा अहवाल काय झाला तें सांगणें ओघालाच येतें. प्रथम जमेचा विचार करूं. यांत वर्गणी व ग्रंथविक्री हीं दोन मुख्य आयाचीं खातीं; परंतु दोन्ही खात्यांत आदा अंदाजापेक्षां फारच घटलेली दिसून येते. वास्तविक कचेरीकडून कामें व्यवस्थित झालीं. त्रैमासिकाचें प्रकाशनहि अगदीं वेळेवर नाहीं तरी सालाचे अंक पुरे झाले. खेरीज 'राजाराम चरितम्' हा एक महत्वाचा ग्रंथ रा. वा. सी. बेंद्रे यांनीं मोठ्या परिश्रमानें संपादिलेला सपरिष्कार प्रसिद्ध झाला. माहितीपत्रकें, नियमावल्या, वगैरे नवीन सर्व आजतागायत दुरुस्त करून प्रसिद्ध केल्या. बिलें वेळेवर तयार ठेविलें. मागण्या करण्यांत कसूर केली नाहीं. व्ही. पी. मात्र सावधपणानेंच केल्या. परंतु एकूण वसुलाचा आंकडा अपेक्षेप्रमाणें उतरला नाहीं. एकतर परिस्थितीच विपरीत आलेली आहे, त्यामुळें नाणें जरा दुर्मिळच झालें आहे; आणि दुसरें आश्रयदात्या किंवा हितचिंतक वर्गांत नवीन भर वाटली होती तशी पडली नाहीं. तसें म्हटलें तर हाहि थोडाफार परिस्थितीचाच प्रभाव समजला पाहिजे. वर्गणीवसुलींचा तपशील वरील मजकूर ध्यानीं घेऊन तपाशिला तर वसुली, असली तर, थोडी सुधारलीच असेल असें म्हणावें लागेल.

ग्रंथविक्रीचें मान उतरलें आहे इतकेंच साधारणपणें उतरतें. मुद्दाम प्रयत्न केल्यास तें मान वाढून दुपटीवर जाऊं शकेल असें वाटतें. परंतु त्या दृष्टीनें जाहिरातीं वगैरेंची किंवा प्रचारकार्याची योजना वगैरे जरा अधिक लक्षपूर्वक करून पाहिल्यास हें खातें आपली आदा वाढलेली दाखवील अशी बरीच आशा वाटते.

देणगीखात्यांत मात्र अकल्पित भर पडली. पैकीं आमचे इतिहासकोविद मित्र रा. शेजवलकर, प्रगतिकर्ते, यांनीं रुपये ८०० ची देणगी प्रकाशनाचेच कार्यासाठीं मिळवून पाठविली हें साभार नमूद करण्यास संतोष वाटतो; लागलीच रा. बेंद्रे यांस राजाराम चरितम् व दण्डनीति प्रकाशनास घेण्याचें कळविलें; तसेंच मंडळातर्फे एक 'महाराष्ट्र रिसर्च ॲन्युअल' म्हणून चांगलें सचित्र सुंदर छापलेलें पुस्तक इंग्रजींत प्रसिद्ध करावें म्हणून ठरविलें. तसेंच मंडळाजवळ जो नाणीसंग्रह आहे त्याची वर्णन-

पर यादीहि ठशांसह प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें होतें. ही यादी पुरी झाली. परंतु चांगले ठसे घेण्याची कांहीं योजना अद्यापि यशस्वी झाली नाहीं. म्हणून तो खर्च १८५४ सालावर गेला. इतक्यांत श्री. **रघुनाथराव शंकरराव बाबासाहेब पंडित पंतसचिव संस्थान भोर** यांनीं रा. पोतदारांचे विनंतीवरून राजाराम चरिताचे प्रकाशनार्थ रुपये ३०० तीनशेंची देणगी दिली (जमा रामनवमी १८५४). त्यामुळें रु. ८०० ची वरील देणगी आतां ५४ सालांतच सर्व खर्च पडणार.

या देणगीखेरीज नाटकाचा खेळ घेऊन मदत मिळविण्याची खटपट श्री. बाबासाहेब देशपांडे प्रभृतींनीं केली. ती थोडी सफळ होऊन श्री समर्थ नाटक मंडळीकडून रु. १८९ ८४ ची मदत झाली. या प्रकाराचें साहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न मंडळाच्या कारभारांत ह्यच प्रथम होय. श्रीसमर्थ नाटक मंडळी आणि या कामीं हरतऱ्हेनें झटणारी सर्वत्र मंडळी स्तुतीस पात्र आहेत.

खेरीज श्री. स. शं. गोडबोले यांची राजवाडे स्मारकनिधीस मंडळाकडे दिलेली रु. १०० ची देणगी सामार स्वतंत्र नमूद आहे. तिचा विनियोग जुळल्यास राजवाडे स्मारक ग्रंथमालेचा प्रारंभ करण्याकडे करावा असा विचार आहे.

जमेकडे सर्वांत विशेष मोठी बाब म्हणजे **जादा किंवा नवीन कर्जाची** होय. हें कर्ज मूळ संकल्पांत नव्हतें. अर्थात अंदाजपत्रकांत तें दाखलहि होणें शक्य नव्हतें. एकाएकीं तें उभारावें लागलें आणि मंडळाच्या हितार्थ अत्यवश्य म्हणून कारभारी मंडळानें तें उभारलेंहि पण. कारण असें. मंडळाचें मंदिर ज्या भूमीवर आहे ती बखळ मंडळाकडे लांबमुदतीच्या भाडेपट्यानें घेण्यांत आलेली होती हें सर्वांस विदितच आहे. परंतु ही जागा खुषखरेदी देण्याचा रा. हणमंतराव वेहेर यांनीं विचार दर्शविल्यावरून नवें कर्ज रा. न. चिं. केळकर यांचेकडोन काढून खरेदीव्यवहार जरा झटपटच (मि. आश्विन शु. ३, १८५३ ता. १४ ऑक्टोबर १९३१) पुरा करून खरेदीखत रक्कम रु. २००० चें **चिटणीसांचे नांवें** रजिस्टर केलें.

तसेंच इंपीरिअल बँकेकडे मंडळाच्या कायमनिधींतील इ. ट्र. बाँड गहाण होता. तो सोडवून आणावा असें ठरून त्यासाठीं बँकेचें कर्ज फेडण्यासाठीं, पुनः श्री. न. चिं. केळकरांचे साहाय्यानेंच त्यांजकडोन रक्कम घेऊन हे दोन्ही महत्त्वाचे प्रश्न निकालांत निघाले. या दोन्ही कामासाठीं लागणारी रक्कम कर्जाऊ एकाएकीं मिळविणें कठिण होतें. परंतु रा. तात्यासाहेब केळकर यांनीं ही अडचण कर्जाऊ रक्कम सुमारें पांच हजार सहा टक्यानें देऊन तूर्त निभावून नेली आहे.

जमेच्या बाजूला आर्यभूषणची जमा दाखविली आहे. तिचा मेळ खर्चाचे बाजूकडील रक्कम (सालगुदस्तचें आर्यभूषण खात्याचें देणें रु. ५९७८।३८६ धरून) पाहून काढला म्हणजे ५३ अखेर आर्यभूषणचें देणें रु. ३८२८।३८६ निघतें. तेव्हां

ही जमा निवळजमा म्हणून धरतां येत नाहीं. त्याप्रमाणें अनामत जमाहि देणें स्वरूपाचीच आहे. अर्थात् निव्वळ जमेंत तीहि घेतां येणार नाहीं. असो, याप्रमाणें चिकित्सा केली असतां अंदाजिलेल्या सुमारें ८,८॥ हजार रुपये जमेपेक्षां अंदाज सुमारें दोन हजारांनीं कमीच उतरला, हें लक्ष्यांत घेऊन परिस्थिती निवळेपर्यंत जपूनच चाललें पाहिजे, एवढा स्पष्ट निष्कर्ष यापासून निघतो.

खर्चः– आतां खर्चाची चिकित्सा करून पाहूं. जमेच्या खुलाशांत बराच भाग येऊन गेलाच आहे. कर्जपोटीं सांगावयाची राहिलेली गोष्ट म्हणजे रा. सुरंगळीकर यांचें कर्ज परत केलें आणि त्याची भरपाई श्री. मालतीबाई जोशी यांच्या कर्जानें झाली. यांत सांगण्यासारखा योगायोग एक आहे. श्री. सुरंगळीकर पाटील यांचें कर्ज केवळ टपालानें परिचय होऊन, आपण होऊन विचारणा करून त्यांनीं दिलें आणि ज्या वेळीं त्यांची रक्कम परत करावी लागली, त्याचवेळीं अकल्पित रीतीनें श्री. पी. के. गोडे यांजकडून पत्रानें ध्यानींमनीं नसतां आणि त्यांसहि कांहीं माहिती नसतां, चमत्कार व्हावा तशी रक्कम आणि तीहि अगदीं तितकीच (रुपये १६०० सुमारें) पुढें आली हा योग केवळ अदृश्य साहाय्याप्रमाणें आश्चर्यकारक वाटल्यावांचून राहणार नाहीं ! !

कचेरीखातीं रा. दि. वि. काळे यांचा पगार अंदाजला होता. परंतु पुढें श्रीशिवचरित्रकार्यालयानें रा. काळे यांस आपले दिमतीसच ठेवून घेऊन त्यांनीं मंडळाच्या कामीं विनावेतन आणखीं एक वर्ष तरी साहाय्य द्यावें असें ठरविलें. त्यामुळें तो खर्च सुमारें ९०० रुपये झाला नाहीं. वखळ जागाच खरेदी केल्यामुळें मुंईभाडेखर्च भाडेपट्टी खातीं झाला नाहीं.

या तपशिलांवरून खालील निष्कर्ष पुढें मांडणें प्राप्त आहे.

आर्यभूषण देणें रु.	३८२०१	३०६
देणगी खातें	९००	
अनामत खातें	३९६०१	१०३
रु.	१६७९०८	०९
पैकीं शिल्लक, वजा:	५३९०६	०८
रुपये	११४००२	०१

थोडें किरकोळ देणें या हिशोबांत आणखीहि ध्यावें लागेल. देणगीमुळें प्रकाशनखर्च पुढील ५४ सालीं कमी करतां येईल म्हणून ती रक्कम सोडली तरी सुमारें सातआठशें रुपयांची तूटच सालगुा आली असें म्हटलें पाहिजे. यास्तव याचा विचार करून मोठमोठे बाकीदार सभासद यांनीं आपली अडचण करूनहि

(१) आपली बाकी देऊन टाकण्याची त्वरा केली पाहिजे. तसेंच

(२) वर्ग १।२।३।४ यांतील तहाहयात व वार्षिक सभासदांनीं आतां वरील वर्गांत चढलें पाहिजे.

(३) ठिकठिकाणच्या सुविद्य इतिहासभक्तांनीं स्वयंस्फूर्तीनें हेंच नम्रपणाचें निमंत्रण समजून मंडळाचें सदस्यत्व स्वीकारलें पाहिजे.

(४) रा. शेजवलकरांप्रमाणें हस्तें-परहस्तें देणग्या मिळवून पाठविल्या पाहिजेत. असे सर्व उपाय केले पाहिजेत.

ग्रंथप्रकाशनः–त्रैमासिक अंक १।२।३।४ आणि राजारामचरितम् हा महत्वाचा बेंद्रे-संपादित स्वतंत्र ग्रंथ एवढें प्रकाशन स्वीयमालेंतलें झालें. पुरस्कृत ग्रंथमालेंत रा. चिं. वि. वैद्य यांनीं इंग्रजींत लिहिलेला शिवाजीचरित्रावरील वाचनीय ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. श्रीक्षेत्र आळंदी नांवाचें एक छोटें माहितीचें पुस्तक रा. ग. ह. खरे यांनीं लिहिलेलें श्री. राजगुरु (राजगुरु छापखान्याचे मालक) यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. याखेरीज दोन पुस्तकें बहुतेक तयार होत आलीं आहेत. एक राजवाडे लेखसंग्रह खंड १ रा चित्रशाळेकडून पुरस्कृतमालेंतला म्हणून प्रसिद्ध होत आहे आणि दुसरा मध्वमुनीश्वराची कविता हा श्री. गुब्बी यांनीं संपादिलेला राजगुरु यांचे कडेच छापत आहे. स्वीय व पुरस्कृत मालेंत लहानमोठे सुमारें चारपांच ग्रंथ येत्या दसऱ्यापूर्वीं छापून प्रसिद्ध होतील, अशी आशा आहे. श्रीशिवस्मारक ग्रंथावलींत चालू सालीं भर टाकतां आली नाहीं. कारण मागील इंग्रजी साधनांचीच छपाई अजून फिटली नाहीं ! ! अशाहि स्थितींत चित्रमयशिवाजी नांवाचा एक उपयुक्त ग्रंथ कार्यालय ५४ सालीं प्रसिद्ध करणार आहे.

पृच्छकांस व अभ्यासकांस साहाय्यः—सुमारें २५।३० पृच्छक व अभ्यासक यांस साहाय्य झालें. पैकीं रा. कानटेकर बी. ए. हे एम्. ए. साठीं प्रबंध लिहीत आहेत. रा. तारकुंडे 'क्षत्रियकुलांचा इतिहास' व डॉ. केळकर यांनी ऐतिहासिक ग्रंथलेखनार्थ मंडळाच्या ग्रंथालयाचा फायदा घेतला. या खेरीज मंडळांत नेहमीं कामें करणारे संशोधक व अभ्यासक यांस तर सततच साहाय्य झालें.

ग्रंथालयः—ग्रंथालयांत भेट व देणगीदाखल लहानमोठीं ३१२ व खरेदी केलेलीं १११ मिळून ४२३ ग्रंथांची भर पडली. सुमारें एकहजार पावेतों ग्रंथ नियमानें वाचण्यास दिले गेले. मंडळांतच वाचनाची शक्य तोंवर सर्व सोय करण्यांत येते. खुद्द मंडळाचा स्वीय व पुरस्कृत आणि शिवचरित्र कार्यालयाचे ग्रंथ असे एकदोन संच यासाठीं मुद्दाम निराळे निरंतर बाहेरच वाचण्यास ठेवलेले आहेत.

भेटी परत भेट–रूपानें वा अन्यरीत्या मंडळाचे ग्रंथालयास साहाय्य कोणीं कोणीं केलें त्याचा तक्ता अलाहिदा तयार केला आहे.

जुने ऐतिहासिक ग्रंथ, कोश, ग्याझिटिअर्स, ऐतिहासिक माहिती असलेलीं मासिकें वगैरेंची मंडळास अत्यंत जरूरी आहे. तरी असल्या साहित्याची देणगी मंडळास अत्यंत उपयोगी पडेल म्हणून प्रार्थना आहे कीं, अशी देणगी द्यावी. ग्रंथ-माला, विविधज्ञानविस्तार, सरस्वतीमंदिर वगैरे नियतकालिकांचे मंडळांत निदान २।३ संच पाहिजेत. तरी इकडे अहवालाच्या वाचकांनीं लक्ष्य पुरवावें.

पाक्षिकसभा, वाढदिवस, संमेलन, व समारंभः— एकंदर २३ पाक्षिक सभा झाल्या. आणि वाढदिवस व संमेलन सोडून बाजीराव तैलचित्र (रा. लेले देणगी) शिवछत्रपति चित्र (रा. देवचर चित्रकार, देणगी), साने तैलचित्र (प्रो. पिंपळखरे देणगी), याप्रमाणें तीन सुंदर चित्रांचें उद्घाटन अनुक्रमें श्री. फलटणकर, श्री. जमाखिंडीकर व श्री. यादवराव काळे यांचे हस्तें झालें. समारंभांची व वरील सर्व सभांची सविस्तर हकीकत त्रैमासिकांत पूर्वींच दिलेली आहे. ५४ सालीं असेच समारंभ करण्याचे सुप्रसंग येतीलच.

आवक-जावकः—आवक ९६१ व जावक १६९४ एवढा व्यवहार ५३ सालांत झाला. या शिवाय ७८ व्ही. पी. शके ५२ पेक्षां हा व्यवहार अधिक झाला.

प्रेक्षक पाहुणेः—सुमारें ३०० प्रेक्षक व सन्मान्य पाहुणे सुमारें २० येऊन गेले.

पुणें ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन या संस्थेंतील विद्यार्थी बहुधा दरसाल नियमानें तेथील शिक्षकवर्ग घेऊन येतात. तेथें खास अध्यापन वर्ग वगैरे भरले म्हणजेहि बाहेरगांवांहून आलेले शिक्षक वर्गहि मंडळांत मुद्दाम पाठविण्यांत येतात. त्याच्याचप्रमाणें भारतवर्षीय महिला विद्यापीठामार्फत जो इंग्रजी शिक्षकांसाठीं अध्यापन वर्ग अलीकडे चालतो ते शिक्षकहि याप्रमाणें येतात. सेवासदन ट्रेनिंगस्कूल, भिवंडी ट्रेनिंगस्कूल वगैरे ट्रेनिंग शाळेंतील मंडळी बरीच येतात. बालक मंदिर पुणें या संस्थेंतील विद्यार्थीहि आले होते. इतर संस्थांनीं यांचें अनुकरण करण्यासारखें आहे. परंतु सुमारें हजार रुपये खर्चावयास मिळतील तर वस्तुसंग्रह, वर्णन पत्रकें लावून, आकर्षक रीतीनें मांडून ठेवतां येईल आणि मग प्रेक्षकांची सोय चांगली होईल. हें काम अद्यापिहि हातीं घेतां आलें नाहीं याचा खेद वाटतो.

पाहुण्यांनीं दिलेले अभिप्राय वेळोवेळीं त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. यावरून संस्थेच्या कार्याविषयीं त्यांनी संतोष व्यक्त केलेला पाहून समाधान वाटतें.

शिलकी सामानः— यांत सुमारें १८९ रुपये खर्चून ८४ खुर्च्या नवीन खरेदी केल्या. मंडळांतील व्याख्यानोत्सवादि प्रसंगीं आसनांची असलेली सोय अपुरी पडत होती. ती अडचण थोडी कमी व्हावी म्हणून एकदम बऱ्याच स्वस्तांत खुर्च्यांचा एक संच मिळाला तो अंदाजपत्रकांत दाखल नव्हता तरी जरूरीचा जादाखर्च म्हणून करण्यांत आला.

विद्युद्दीपः—फार दिवस मनांत होतें कीं मंडळांत विद्युद्दीप यावेत. परंतु खर्चा-मुळें ही योजना हातीं घेतां आली नाहीं. अखेर रा. न.ह. ओक यांच्या प्रयत्नानें आपले एक ठेकेदार सभासद श्री. बाळासाहेब ओक यांनीं सर्व पदरखर्च करून मंडळांत विजेच्या दिव्यांची सोय करून दिली आणि पाडव्याच्या शुभ मुहूर्तावर मंडळ विद्युत्प्रकाशानें झगझगलें! उभयतां ओक यांचे सर्वांनीं विशेष आभारी असलें पाहिजे. आतां अभ्यासकास रात्रीसुद्धां काम करण्यास सुख वाटेल.

कारभारी मंडळः—मंडळाच्या एकूण ८ सभा झाल्या. हजिरीची सरासरी ५ पडली. तसबिरींचें उद्घाटण, कर्जाचा स्वीकार, देणग्यांचा स्वीकार, बेहेरेंदखल सरेदी, इं. टू. बॉंड सोडविणें, घाणेकर पॉलिसी स्वीकार, ग्रंथप्रकाशन, ग्रंथांची सालवार वाटणी, नेमणुका, वगैरे व्यवहार कारभारी मंडळाचे सभांतून झाला. बडोद्याचे रा. लक्ष्मण गोविंद घाणेकर यांनीं आपल्या रुपये एक हजाराच्या विमापॉलिसीपैकीं निम्मा हक्क मंडळास देणगी म्हणून दिला आहे. हें निःसंशय मोठें अनुकरणीय कृत्य होय.

कचेरीची व्यवस्थाः— रा. दि. वि. काळे हे तालुग्या प्रमाणें सर्व व्यवस्था जोडचिटणीस या नांवानें चिटणिसांचे देखरेखीखालीं पहात असत. ही सर्व व्यवस्था रा. काळे यांनीं अत्यंत तत्परतेनें, बिनचूकपणें, वक्तशीर आणि समाधानकारक ठेविली आणि कचेरीची कार्यक्षमता वाढविली आणि बहुत वर्षांची एक मोठी तक्रार दूर केली याबद्दल रा. काळे आणि त्यांची जोड मंडळास करून देणारें श्रीशिवचरित्र कार्यालय यांचे आभार मानावे तितके कमीच ठरतील.

दप्तरसंशोधन व वस्तुसंग्रहालयः— रा. द. वि. आपटे यांचेकडे दप्तर खान्याची देखरेख आहे आणि संशोधनखातींहि ते आस्थापूर्वक लक्ष्य ठेवतात. रा. खरे, रा. जोशी व मुनशी या त्रिवर्गांस मेहेनताना देऊन या खात्याचीं कामें चालविलीं. जुने संग्रहीत कागद पोथ्या वगैरे लावणें, याद्या करणें, नवीं नाणीं, ताम्रपट, वगैरेंचें वाचन करणें, शिलालेखांचे ठसे आणणें, शोधार्थ पत्रव्यवहार, प्रवास इत्यादि करणें, पृच्छकांस माहिती देणें, मुद्रणार्थ कागदपत्राच्या नकला करणें, रुजू पहाणें इत्यादि अनेक कामें या शाखांतून करावयाचीं असतात तीं यथावकाश या सालींहि झालीं. फारसी कागदांचें वाचन रा. खरे करितात. शिवाय मुनशी अब्दुल अझीझ यांचीहि मदत होतेच. रा. खरे यांनीं सुमारें २० शिलालेखांचे वगैरे ठसे आणले व सुमारें ६०० फारसी पत्रांचें वाचन केलें. शिवाय तारीखेअली व अलीनामा यांचें सशास्त्र भाषांतर तयार केलें आहे.

शिवाय यंदा ६०० नाणीं तपासून त्यांतील सुमारें १०० नाण्यांची भर संग्रहांत पडली. दप्तरखान्याबद्दल वगैरे आंकडेवार माहिती अलाहिदा प्रसिद्ध होईल.

रा. दि. वि. काळे हे स्वतःचे खर्चानें पानिपत रणभूमी पाहून आले. प्रो. द. वा. पोतदार हे मुंबईच्या फर्स्ट हिस्टॉरिकल् कॉंग्रेसला आणि राजवाडे संशोधन मंदिराचे उद्घाटन समारंभ यांस स्वखर्चानें हजर राहिले होते.

नकला करणें, रुजू पाहणें इत्यादि कामें चिनचूक व्हावीं म्हणून फार काळजी घ्यावी लागते. यासाठीं या खात्यांत कांहीं निरपेक्ष व अभ्यासी तरुणांची मदत मिळविण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. परंतु हें कंटाळवाणें काम चिकाटीनें करण्यास कोणी उत्सुकतेनें येत नाहीं आणि आला तरी टिकत नाहीं! पुणें हें विद्येचें माहेरघर म्हणतात तथापि तेथेंहि मंडळाचें कार्य येथील अध्यापकवर्ग व विद्यार्थिवर्ग यांचेपर्यंत पोंचावें तसें पोंचत नसावें असें वाटतें. पद्धतशीर प्रयत्नांची अधिक आवश्यकता आहे.

श. १८५४ चें अंदाजपत्रकः— यंदाचे अंदाज सावधपणानें केले आहेत. वास्तविक केवळ चालू ऐन जमा व चालू ऐन खर्च हा अंदाजपत्रकाचा एक भाग निराळा ठेवून कर्ज खात्याचा हिशेब आणि मालमत्तेचें पत्रक वगैरे निराळें काढून ताळेबंदरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा मंडळाचा विचार आहे. आणि तो पुढील संमेलनाच्या वेळीं अमलांत आलेला दिसेल अशी उमेद आहे.

जमेचा अंदाज करतांना कठिण परिस्थिति समोर आहे; परंतु अधिक कसोशीचे प्रयत्न होण्याचे उमेदीवर अंदाज बांधले आहेत.

नुसती सभासदांकडे वर्गणी बाकी आहे त्यांतील तिसरा हिस्सा जरी वसूल होईल तरी बरीच रक्कम हातीं येईल. बाकी दोन हिस्से बुड खातींच घालावी लागेल. जमा अंदाजल्याप्रमाणें न झाल्यास रोजचा खर्चच चालविण्याची अडचण उत्पन्न होईल.

कार्यप्रचारः— रा. देशपांडे, रा. ओक, रा. दि. वि. काळे, रा. शं. ना. जोशी, इत्यादिकांनीं यथावकाश केला. कोणीं व्याख्यानें दिलीं, कोणीं वस्तुप्रदर्शन केलें, कोणीं सभासद मिळविले. अशा खटपटी शक्त्यनुसार केल्या. फार जोराचा कार्यप्रचार झाला पाहिजे.

आभार व अखेरः— १८५३ सालांत जरी उत्पन्न घटलें, तरी एकंदरींत अन्य कार्याची प्रगतीच झाली हें सर्व सभासदांच्या निष्ठेचेंच फळ म्हटलें पाहिजे. मंडळाची सेवा येथील मंडळांतील सेवकमंडळानें आणि तदितर संशोधक व प्रचारक, वर्तमानपत्रकर्ते, हिशोबतपासनीस रा. गणपतरावजी मराठे, आमचें सावकारमंडळ, ग्रंथरूपानें, वस्तुरूपानें व द्रव्यरूपानें देणगी देणारे सर्व मंडळींचें अत्यंत मनापासून प्रेमानें आभार मानितों आणि त्यांनीं मंडळावरील लोभ वाढवून पुढील वर्षीं हर प्रयत्नानें कर्जाचा बोजा बराचसा उतरल्याचें पुढील संमेलनप्रसंगीं आपणास निवेदन करण्यास नव्या कारभारीमंडळास समर्थ करावें, अशी प्रार्थना करून हें कारभारवृत्त पुरें करतों.

दत्तो वामन पोतदार
गंगाधर नारायणराव मुजुमदार
चिटणीस

भारत–इतिहास–संशोधक मंडळ

जमाखर्च शके १८५३– जमा

श. १८५३ अंदाज-पत्रक	शके १८५३ ऐन जमा.	रु.	आ.	पै.	श. १८५४ अंदाज पत्रक.
७६०८४	श्रीशिल्लक	७६०	४	०	५१९०६०८
६१००	वर्गणी दरोबस्त	३७९३	०	०	५१००
	७–०–० शके १८४८				
	३–०–० " १८४९				
	२४–०–० " १८५०				
	४८–०–० " १८५१				
	२४६–८–० " १८५२				
	२३४२–०–० " १८५३				
	३३–०–० " १८५४आगाऊ				
	२७०३–८–०				
	१०८९–८–० तहाहयात				
	३७९३–०–०				
५	चित्रविक्री	२१	२	०	५
७५	टपाल	८०	२	९	८०
१०००	ग्रंथविक्री (स्वीय)	४६७	८	०	५००
	कर्ज	६६२१	१०	६	
	२०००–०–० } श्री. न. चिं. केळकर, व सौ. दुर्गाबाई केळकर, ता.				
	३०२१-१०-६ } अनुक्रमें १४-१०-३१ व १९-११-३१, दरमहा शें. ८८				
	१६००–०–० श्री. मालतीबाई जोशी, १: २-३२ दर. दरशें. ८८				
	६६२१–१०–६				
२२५	व्याज	२७	४	२	२२५
	१९–१३–४ कचेरी बँक खात्याचें व्याज				
	७–६–१० खजिनदारांचे खात्याचें व्याज १९३१ डि. अखेर				
	२७–४–२				
२५	कचेरी (बाग वगैरे)	२५	०	०	
	देणगी	१०४८	०	०	११००
	८००–०–० श्री. त्र्यं. शं. शेजवलकर, मुंबई यांचेमार्फत				

श. १८५३ अंदाज-पत्रक.	शके १८५३ ऐन जमा.	रु.	आ.	पै	श. १८५४ अंदाज-पत्रक.
	५०—०—० रानडे चॅरिटी फंड, १९३०-३१ १८९—४—० श्री समर्थ—नाटक—मंडळी ८-१२-० किरकोळ देणगी १०४८—०—०				
१००	डिबेंचर १००—०—० श्री. का. रु. लेले, धार १०—०—० श्री. ग. वि. आपटे, बंगलोर ११०—०—०	११०	०	०	
४५	त्रैमासिक वर्गणी ३—०—० शके १८५२ ४५—०—० शके १८५३ ४८—०—०	४८	०	०	५१
	राजवाडे स्मारकनिधी—श्री. सदाशिव शंकर गोडबोले यांची देणगी	१०८	०	०	
	कमिशन	०	४	३	
	आर्यभूषण छापखाना (सदर सालचीं छपाई बिलें वगैरे)	१३१०	०	०	
	अनामत (किरकोळ देणें) १८९—०—० केसरी कचेरी, खर्च्यांबद्दल २०७-११-३ विक्रयालय, कार्यालय व इतरांचे पुस्तकविक्रीबद्दल	३९६	११	३	
८४२०-४-०	३९६-११-३				
	सरसालीं निव्वळ जमा	१४०४८	१०	११	
	एकूण जमा	१४८०८	१४	११	७५००-६-८

भारत–इतिहास–संशोधक मंडळ

जमाखर्च शके १८५३– खर्च

श. १८५३ अंदाज पत्रक	शके १८५३ ऐन खर्च	रु.	आ.	पै	श. १८५४ अंदाज पत्रक
३५०	टपाल	३४९	०	०	३५०
१०००	कर्ज फेड	४९५३	५	०	१०००
	३२९१–१०–६ मंडळाचा इं. ट्र. बाँड नं. ५५०३ रु. ५००० चा सोडविला				
	२१–१०–६ श्री. न. चिं. केळकर				
	१६४०– ०–० श्री. मु. त्रिं. सुरंगळीकर				
	४९५३—५–०				
१०००	व्याज	९२४	७	६	१२००
	०–८–० प्रो. रा. प. सबनीस (डिपॉझिट)				
	१८–०–० डॉ. वि. द्वा. फाटक ,,				
	५–०–० श्री. सि. वि. केळकर ,,				
	१–०–० श्री. म. वा. अदमणे ,,				
	५–०–० श्री. गो. स. सरदेसाई ,,				
	५०–०–० श्री. ट्रस्टी, केसरी मराठा संस्था ,,				
	५–०–० प्रो. द. वा. पोतदार ,,				
	१–०–० श्री. बा. शं. नवांगूळ ,,				
	५–०–० श्री पां. के. शिराळकर ,,				
	५–०–० श्री. का. कृ. लेले ,,				
	१५–०–० श्री. द. रा. घारपुरे ,,				
	५–०–० श्री. य. रा. दाते ,,				
	२–८–० प्रो. रा. पु. पटवर्धन ,,				
	११०-०-०				
	३३०–०–० श्री. म. स. फाटक (प्रॉ. नोट)				
	२४०–०–० श्रीमती अन्नपुर्णाबाई जोशी ,,				
	६०–०–० श्री. वि. स. साने ,,				
	१२–६–० श्री. न. चिं. केळकर ,,				

श. १८५३ अंदाज पत्रक	शके १८५३ ऐन खर्च	रु.	आ.	पै	श. १८५४ अंदाज पत्रक
	९-०-० श्रीमती द्वारका- (प्रॉ. नोट) बाई अभ्यंकर				
	१२३-१-६ श्री. मु. त्रिं. सुरंगळीकर ,,				
	८१४-७-६				
	९२४-७-६				
५००	ग्रंथखरेदी	१७६	१२	३	४००
	ग्रंथालय	२३८	१४	०	
	१५६-०-० श्री. वि. म. कोल्हटकर, ग्रंथगणक पगार				
	४९-९-० पुस्तक बांधणी				
	२९-०-० छपाई				
	४-५-० सादिलवार				
	२३८-१४-०				
१८००	कचेरी	९६०	०	३	८००
	३२५-०-० श्री. कुलकर्णी, पगार				
	१०४-०-० श्री. साठे, पगार				
	२०१-४-० छपाई				
	३२९-१२-३ दिवाबत्ती, स्टेशनरी, सफाई व बाग इत्यादि				
	९६०-०-३				
१५०	संमेलनसमारंभ	११५	३	६	१००
५०	शिलकीसामान	२६८	४	३	२५
७००	दप्तरखाना	५२५	१०	९	६५०
	४७५-०-० श्री. शं. ना. जोशी, वांईकर, पगार				
	५०-१०-९ सादिलवार				
	५२५-१०-९				
११६	भाडेपट्टी	११	३	०	१५
१००	प्रदर्शन	८	६	०	१००
८००	संशोधन	९१७	१	०	८५०
	६५०-०-० श्री. ग. ह. खरे, पगार				
	१९५-०-० शेख अ० अ० मुनशी, पगार				

श. १८५३ अंदाज पत्रक	शके १८५३ ऐन खर्च	रु.	आ.	पै	श. १८५४ अंदाज पत्रक
	७२–१–० श्री. स. ग. जोशी, श्री. ग. द. खरे व श्री. शं. ना. जोशी यांचा संशोधनार्थ प्रवासखर्च वगैरे				
	९१७–१–०				
१५००	ग्रंथप्रकाशन	११४३	५	०	२०००
	८७६–१२–० त्रैमासिक छपाई व स्वतंत्र खंडांचे फर्मे.				
	२६६–९–० 'राजाराम चरितम्'पैकीं (स्वीयग्रंथमाला)				
	११४३–५–०				
५०	किरकोळ	०	९	६	२५
१५	वाचनालय	८	१५	०	
१००	इमारत दुरुस्ती	१२१	११	३	
२	स्टँप	१५	८	०	
	मंडळमंदिराची जमीन खरेदी	२००६	४	०	
	आर्यभूषण	१५२५	०	०	
	सरसालीं एकूण खर्च	१४२६९	८	३	७५९५ ०-०
	शिल्लक पेस्तर साला कारणें				
	६४-१२-६ कचेरीकडे				
	५१-३-१ श्री. स. मुजुमदार यांजकडे	५३९	६	८	८५–६–८
	४०८-४-२ प्रो. पोतदार (सें. को. बँक) ,,				श. १८५५
	१४-२-११ श्री. खजिनदार ,,				सालाकारणें
८२३३-०-०	५३९-६-८	१४८०८	१४	११	७६०० ६-८

शके १८५३ सालचे हिशेब तपासले. बरोबर आहेत.

ग. स. मराठे.

सभासद तक्ता शके १८५३

तपशील	आ.	हि.	वर्ग १	वर्ग २	वर्ग ३	वर्ग ४	एकूण
(१) शके १८५२ अखेर सभासद-संख्या							
वार्षिक	१	२	२०	१२३	३६	२८८	४७०
हप्तेबंदी तहा.	०	*१+२†	*१+६†	*२+८†	०	*७+७†	*११+१
पूर्ण हप्तेबंदी त.	२	४	२०	६२	२२	७१	१८१
एकूण	३	९	४७	१९१	५८	३७३	६८१
(२) शके १८५३ मधील बदल							
मयत	०	०	०	-वा. १-त ३	-तहा १	-वा. ४	-९
राजीनामे	०	०	-वा. १	-वा. ५	०	-वा. ९	-१५
वर्ग बदली	०	०	+२ तहा.	-१ त. + ३ त. -६ वा.	+२वा. -१वा. -१ त.	+३तहा. -१त+१वा. -१ वा.	
एकूण कमी	०	०	+१	-१३	-१	-११	-२४
(३) शके १८५३ मधील बदल (कमी) होऊन सभासद-संख्या.							
जुने वार्षिक	१	२	१९	१११	३७	२७५	४४५
जुने हप्तेबंदी त.	०	*१+२†	*२+५†	*१+३†	०	*८+६†	*१२+१६
जुने पूर्ण तहा.	२	४	२२	६३	२०	७३	१८४
एकूण	३	९	४८	१७८	५७	३६२	६५७
(४) शके १८५३ मधील नवीन सभासद.							
नवे वार्षिक	०	०	०	२३	२९	६७	११९
नवे हप्तेबंदी	०	०	०	०	*१	*१	२
पूर्ण तहाहयात	०	०	०	४	०	५	९
एकूण	०	०	०	२७	३०	७३	१३०
(५) शके १८५४ प्रारंभींचे सभासद							
वार्षिक	१	२	१९	१३४	६६	३४२	५६४
हप्तेबंदी	०	*१+२†	*२+५†	*१+३†	*१	*९+६†	*१४+१६†
पूर्ण तहा.	२	४	२२	६७	२०	७८	१९३
एकूण	३	९	४८	२०५	८७	४३५	७८७

टीपः- *तहा. वर्गणी हप्तेबंदीनें येत आहे † तहा. वर्गणी सर्व येणें आहे.

शके १८५३ अखेर वर्गणी जमा–बाकीचें कोष्टक.

(१) तहाहयात सभासद

वर्गणी दर	सभासद	एकूण आकार	वर्गणी दिलेले सभासद	दिलेला आकार	येणें राहिलेले सभासद	येणें, एकंदर आकार
३०००	२	६०००	२	६०००	०	०–०–०
१२५०	७	८७५०	४+(१)	५५००	३	३२५०–०–०
२५०	२९	७२५०	२२+(२)	५६७५	७	१५७५–०–०
१२०	७१	८५२०	६७+(१)	८१४०	४	३६०–०–०
६०	२१	१२६०	२०	१२००	१	६०–०–०
३०	९३	२७९०	७८+(९)	२४७२८८	१५	३१७–८–०
एकूण	२२३	३४५७०	१९३	२८९८७८८	३०	५५८२–८–०

(२) वार्षिक सभासद

वर्गणी दर	सभासद	एकूण आकार	वर्गणी दिं. स.	दिलेला आकार	येणें राहिलेले सभास.	चालू वर्षांत बाकी	राजीनामे वगैरे दिलेल्यांची राहिलेली एकूण बाकी
३००	१	३००	०	०	१	३००	२७००– ०–०
१२५	२	२५०	२	१९०	(१)	६०	६०– ०–०
२५	१९	४७५	१२	३००	७	१७५	८०१– ०–०
१२	१३४	१६०८	७९	९४८	५५	६६०	२२९३– ०–०
६	६६	३९६	४९	२९४	१७	१०२	२२५– ०–०
३	३४२	१०२६	२३४	७०२	१०८	३२४	१२३४– ८–०
एकूण	५६४	४०५५	३७६	२४३४	१८८	१६२१	७३१३– ८–०
उभय एकूण	७८७		५६९		२१८		१२८९६–०–०

पुरवणी.

शक १८५३ मध्यें पा. स. २३ व १ पुरवणी सभा अशा २४ सभा झाल्या. ह्या सभांना उपस्थित असलेल्या सभासदांची सरासरी १३ पडते. व पाहुण्यांची सरासरी ३ आहे. ह्या सभांतून १८ लेखकांनीं ७१ निबंध वाचून चर्चा केली. ७१ नवीन सभासद झाले. एकाचा १ वर्ग बदली झाली.

पा. सभांतील निबंधलेखक व त्यांनीं वाचलेल्या निबंधांची संख्या.

१ श्री. चिं. वि. वैद्य	२	१० रा. सो गं. के. देशपांडे	१
२ श्री. द. वि. आपटे	३	११ श्री. स. ग. जोशी	४
३ श्री. द. वा. पोतदार	६	१२ कै. का. प. साने	२
४ श्री. दि. वि. काळे	२	१३ प्रो. वा. गो. काळे	१
५ रा. सो. ना. गो. चापेकर	४	१४ श्री. अ. वा. वालावलकर	१
६ श्री. रु. वा. पुरंदरे	१	१५ श्री. वि. म. कोल्हटकर	१
७ रा. सो गो. स. सरदेसाई	३	१६ श्री. रा. गो. काटे	१
८ श्री. ग. ह. खरे	१५	१७ श्री. गो. चिं. तांबे	१
९ श्री. शं. ना. जोशी	२१	१८ श्री. वि. वा. जोशी	२
		१८	७१

पा. सभांना उपस्थित असलेल्या सभासदांची यादी. कंसांत सभांची संख्या आहे.

१ श्री. सर. सं. चिं. मेहेंदळे (१९); २ श्री. द. वि. आपटे (१५); ३ श्री. ग. ह. खरे (२२); ४ श्री. दि. वि. काळे (१७); ५ श्री. शं. ना. जोशी (१८); ६ रा. सो. गं. के. देशपांडे (८); ७ श्री. ज. स. करंदीकर (९); ८ श्री. वि. वि. देशपांडे (१२); ९ श्री. चिं. वि. वैद्य (७); १० श्री. वा. दा. तळवलकर (५); ११ श्री. रु. हां. कुलकर्णी (५); १२ श्री. द. वा. पोतदार (१४); १३ श्री. वा. सि. बेंद्रे (१०); १४ श्री. स. ग. जोशी (१३); १५ श्री. मोडक (६); १६ श्री. देवधर (६); १७ श्री. रु. वा. पुरंदरे (४); १८ प्रो. वा. गो. काळे (२); १९ श्री. न. चिं. केळकर (३); २० श्री. वि.म. कोल्हटकर (११); २१ श्री. पायगुडे; २२ रावेरकर राजे देशमूख; २३ प्रो. मावळंकर; २४ मि. ध. रा. गाडगीळ; २५ श्री. फफे मास्तर; २६ डॉ. श्री. व्यं. केतकर; २७ श्री. एम्. आर. परांजपे; २८ श्री. सदाशिवशास्त्री भिडे; २९ श्री. य. रा. गुप्ते; ३० श्री. वा. प. मेहेंदळे; ३१ श्री. बा. फाटक; ३२ श्री. मोरे; ३३ श्री. तारकुंडे; ३४ श्री. दातार; ३५ श्री.

छत्रे; ३६ श्री. आठल्ये; ३७ श्री. सुपेकर; ३८ श्री. लेले; ३९ श्री. कर्वे; ४० श्री. चित्रावशास्त्री; ४१ श्री. अ. बं. वालावलकर; ४२ श्री. रा. ज. गोखले; ४३ श्री. रा. द्वा. देसाई; ४४ श्री. तांबे; ४५ श्री. बोरवणकर; ४६ रा. सा. ना. गो. चापेकर; ४७ श्री. ग. ह. ओक; ४८ श्री. लिमये.

कागद पोथ्या वगैरे

मंडळाच्या दप्तरखान्यांत २३ संशोधकांचे मिळून (६५०११) पांसष्ट हजार ११ हस्तलिखित कागद मोजून क्रमांक घालून दप्तरें बांधून तयार आहेत. वृत्तान्ताच्या वर्षी पांच संशोधकांची भर पडून २४३ कागदांचीही वाढ मंडळाच्या चालू संग्रहांत झाली. म्हणजे ६५,२५४ कागद मंडळाच्या संग्रहीं आहेत. (श्री. द. वि. आपटे व स. ग. जोशी यांच्या दप्तरांतील कांहीं कागदांवर क्रमांक घालावयाचे आहेत.)

मंडळाच्या पोथीसंग्रहांत २५ संशोधकांच्या २१११ पोथ्या व ७२ बाडें आहेत. चालू म्ह० १८५३ सालीं ३ संशोधकांची वाढ झाली व ५९ पोथ्यांची भर झाली. कांहीं महाभारत वगैरे पोथ्यांचीं अद्याप पानें वगैरे लावून माजून नोंदणी व्हावयाची आहे. या शिवाय २७७ पंचांगें व १८४ जमाखर्चाच्या वह्या मंडळ संग्रहांत आहेत. या वर्षी मंडळाकडे एकंदर ६६९ नाणीं तपासण्यास आलीं. पैकीं ५६९ मालकांस परत करण्यांत आलीं. पूर्वीचीं १०५ व या वर्षीचीं ५ मिळून ११० फारसी हस्तलिखित पुस्तकें मंडळाचे संग्रहीं आहेत. ६७१ फारसी कागद या सालीं मंडळाकडे तपासण्यासाठीं आले. ताम्रपट शिलालेखाचे ८० ठसे मंडळ संग्रहांत आहेत. मंडळानें एकंदर ५०० पानें या वर्षी छापून काढलीं.

अभ्यासकांस साहाय्य

माधवबुवा महानुभाव, रानडेशास्त्री, गोखले, करोडे, वालावलकर, अंतरकर, गोडबोले, मावे, प्रो. दांडेकर, सुपेरकरशास्त्री, पी.के. गोडे, चिं. वि. वैद्य, फाटक, कानेटकर, चव्हाण, डी. जी. पटवर्धन, शेषो रंगाचार्य, वि. मो. भट, काळे, जोशी(हिपरगें) मोपटकर, डांगरे, परचुरे, साठे, नखाते, वर्मा, रेटरेकर, आठवले, देशपांडे, छत्रे, डॉ. केळकर, तांबे, चोकील, केळकर, मोडकशास्त्री, रावेरकर राजे देशमुख, राजपुरोहित, देसाई (कुकनूर), य. तु. देशपांडे, वा. प. लवाटे, जोशी (विजापूर), गोविंद्राव्य महानुभाव, बाबासो शिंदे, वि. वा. जोशी, आंबेवाडी, गाडगीळ मुंबई, संत निहालसिंग; प्रो. अय्यंगार, कुळकर्णी (नगर), जगनलाल गुप्त.

कार्यप्रसार

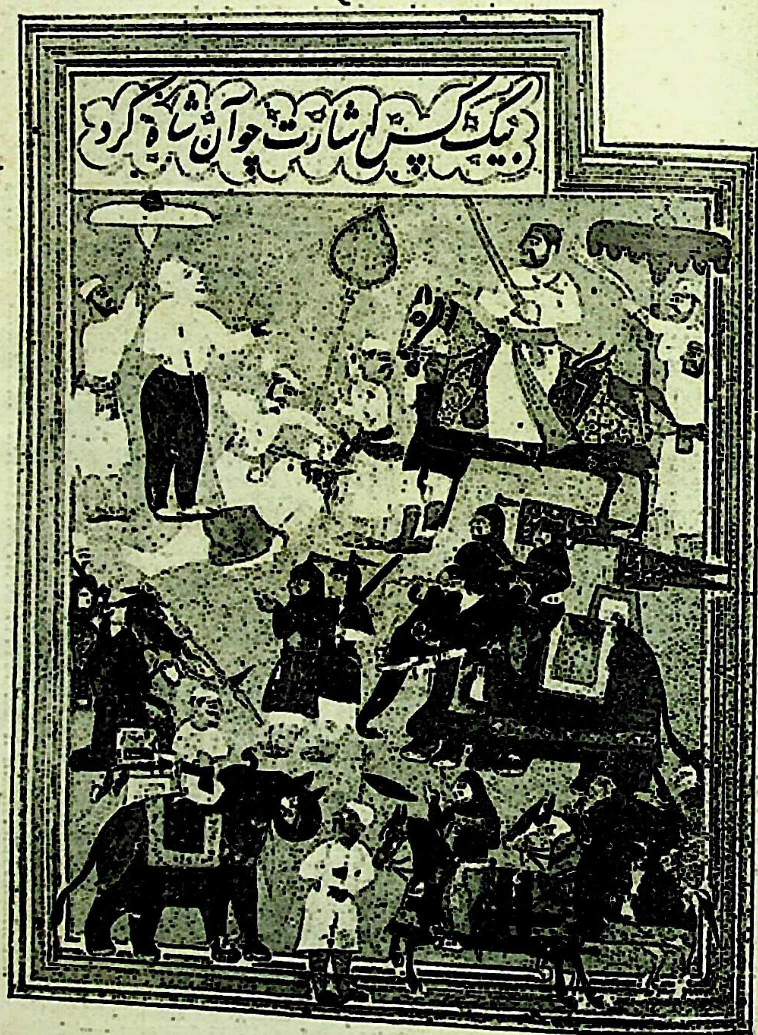
धुळें ट्रेनिंग कॉलेज, इंग्लिश हायस्कूल, मुलींची शाळा, जळगांव, पुणें, वांई इत्यादि

तालिकोटच्या लढाईचें एक दृश्य

विजयनगरकर रामराजा व मुसलमानी शहा यांचीं लश्करें एकमेकांत मिसळत आहेत.

तालिकोटच्या लढाईचें दुसरें दृश्य

बादशहा एका मनुष्याकडे खूण करीत आहे.

भारत–इतिहास–संशोधक–मंडळ.

वर्ष १३ वें] त्रैमासिक [अंक २ रा.

७ धाराधीश सिंधुराजाच्या चरित्रांतील एक प्रसंग.*

(प्रो. वा. वि. मिराशी, एम्. ए., नागपूर.

हिंदी व विदेशी इतिहाससंशोधकांच्या अविरत प्रयत्नांमुळें माळव्याच्या प्रसिद्ध परमार घराण्यांतील विद्वान् व दानशूर राजांविषयीं पुष्कळ माहिती उपलब्ध झाली आहे. त्या घराण्यांतील सुप्रसिद्ध भोजराजाविषयीं गेल्या दोन वर्षांच्या संमेलनांत धारानगरीचे विद्वान् संशोधक रा. लेले व रा. ओक यांनीं दोन लेख वाचले होते. आज भोजराजाचा पिता सिंधुराज याविषयीं संस्कृतवाङ्मयांतील एका प्रसिद्ध काव्यावरून जी माहिती उपलब्ध होते ती येथील विद्वन्मंडळापुढें मांडीत आहे.

सिंधुराजाचा वडील बंधु वाक्पति–मुंज व पुत्र भोज यांचीं अनेक दानपत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत व संस्कृतवाङ्मयांतील अनेक ग्रंथांमध्यें त्यांच्याविषयीं उल्लेख आले आहेत त्यावरून या दोन्ही विद्वान्, गुणज्ञ व दानशूर राजांच्या कारकीर्दीतील पुष्कळ गोष्टी इतिहासज्ञांस परिचित झाल्या आहेत. पण सिंधुराजाचें तसें नाहीं. त्याचें एकही दानपत्र उपलब्ध झालेलें नाहीं. कांहीं वर्षांपूर्वी धार संस्थानांत धरमपुरी येथें एक शिलाखंड सांपडलेला आहे. त्यावरील त्रुटित लेखांत नवसाहसांकदेवाचा उल्लेख आहे.[1]

---

* २० वें संमेलन.

१ डी. श्री. दिस्कळकर– The chronology of the Paramar Rulers of Malwa. Journal of Indian History Vol. VI, Part I.

सिंधुराज आपल्या साहसप्रियतेमुळें[२] नवसाहसांक या नांवानें प्रसिद्ध होता त्यावरून तो शिलालेख त्याच्या कारकिर्दींत कोरला गेला असावा. पण तो अद्यापि अप्रकाशित असल्यानें त्यांत सिंधुराजाविषयीं काय माहिती आली आहे तें सांगतां येत नाहीं.

सिंधुराजाच्या चरित्राचें मुख्य साधन म्हणजे तत्कालीन पद्मगुप्त ऊर्फ परिमल या कवीचें नवसाहसांकचरित हें होय. संस्कृत वाङ्मयांत हें काव्य अत्यंत उत्कृष्ट असें गणलें आहे. याचा कर्ता पद्मगुप्त हा प्रथम मुंज व नंतर सिंधुराज याच्या दरबारीं राजकवि होता. हें काव्य लिहिल्यानंतर लौकरच त्याची सर्वत्र प्रसिद्धी व प्रशंसा झाली. पद्मगुप्ताचा समकालीन, 'दशरूपक,' या नाटयशास्त्रविषयक ग्रंथाचा टीकाकार धनिक यानें आपल्या टीकेंत त्यांतून उदाहरणार्थ उतारे घेतले आहेत यांत आश्चर्य नाहीं. पण ५०।७५ वर्षांत त्याची इतकी प्रसिद्धी झाली कीं, दूरच्या काश्मीर देशांतही प्रसिद्ध आलंकारिक मम्मट यानें आपल्या 'काव्यप्रकाश' या सर्वमान्य ग्रंथांत ठिकठिकाणीं उदाहरणाकरितां त्यांतून वेंचक पद्यें उद्धृत केलीं आहेत. इतरही अनेक अलंकारशास्त्रावरच्या ग्रंथांत त्यांतून उतारे घेतलेले आढळतात.

असा हा सर्वोत्कृष्ट काव्यग्रंथ इ. स. १८८३ पर्यंत अज्ञात होता. त्यावर्षीं कै. पंडित वामनशास्त्री इसलामपूरकर यांनीं भरतपूर येथें त्याची एक हस्तलिखित प्रत विकत घेतली व पुढें इ. स. १८९५ मध्यें बाँबे संस्कृत सीरिजमध्यें त्यांनीं तें काव्य प्रकाशित केलें. हा ग्रंथ ज्ञात झाल्याबरोबर त्याच्या उत्कृष्ट काव्यगुणामुळें व त्यांतील ऐतिहासिक उल्लेखांमुळें युरोपीय पंडितांचें त्याच्याकडे लक्ष वेधलें व नंतर लौकरच इ. स. १८८६ मध्यें झखारिए व बुल्हर या विद्वानांनीं एका युरोपीय मासिकांत त्यावर वर्णनात्मक व चर्चात्मक विस्तृत निबंध लिहिला. त्याचें इंग्लिश भाषांतर इंडियन अँटिकेरीच्या व्हॉ. ३६ मध्यें प्रसिद्ध झालें आहे. या निबंधाचा वर्णनात्मक भाग झखारिए यानें व ऐतिहासिक चर्चात्मक भाग डॉ. बुल्हर यानें लिहिला आहे. डॉ. बुल्हर याचा भारतीय प्राचीन इतिहासाचा व्यासंग सर्वश्रुत असल्यानें त्याचा हा नवसाहसांकचरितावरील निबंध अद्यापि प्रमाणभूत मानण्यांत येतो व अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या

२ नवसाहसांकचरित ११, १०२,

संस्कृतवाङ्मयेतिहासाच्या सर्व ग्रंथांत त्यांतील माहितीचा उपयोग केला आहे.

पण त्या लेखांत नवसाहसांकचरितांतील सिंधुराज व त्याचे पूर्वज यांच्या दिग्विजयाबद्दल जे प्रत्यक्ष उल्लेख आले आहेत त्यांचेंच डॉ. बुल्हरनें विस्तृत विवेचन केलें आहे. या काव्याचा मुख्य विषय जें सिंधुराजचरित तें यामध्यें इतक्या असंभाव्य रीतीनें व पौराणिक पद्धतीनें वर्णिलें आहे कीं, त्यांत कोणता व किती भाग ऐतिहासिक आहे हें तत्कालीन विश्वसनीय उत्कीर्ण लेखांच्या अभावीं आपणांस ठरवितां येत नाहीं अशी स्पष्ट कबुली डॉ. बुल्हरनें प्रांजलपणें दिली आहे.[३] पण सध्यां उपलब्ध झालेल्या उत्कीर्ण लेखांवरून या काव्यांत वर्णिलेला प्रसंग खरोखरीच घडला असला पाहिजे अशी खात्री होते.

हर्षचरित व विक्रमांकदेवचरित या संस्कृतग्रंथांत ऐतिहासिक कथाभाग पुष्कळच आहे हें संशोधकांनीं सिद्ध केलें आहे व मीही राजशेखराच्या विद्धशालभञ्जिकेवरून तत्कालीन इतिहासावर कसा प्रकाश पडतो हें इतरत्र[४] दाखविलें आहे. प्रस्तुत काव्यांत राजाचें पातालांत जाणें, नर्मदा नदीनें स्त्रीरूपानें राजाचें स्वागत करणें, रत्नचूड व शशिखंड यांचें अनुक्रमें शुक व कपि योनींतून मुक्त होणें इत्यादि अद्भुत गोष्टी वगळल्यास बाकीचा कथाभाग ऐतिहासिक असेल असें सकृद्दर्शनींच वाटतें. सिंधुराजानें एका नागराजाच्या प्रोत्साहनावरून वज्रांकुश नामक असुरराजावर स्वारी केली, त्या कामांत त्याला एका विद्याधर राजकुमाराचें सहाय्य झालें, पुढें त्यानें त्या नागराजाच्या कन्येशीं विवाह केला या गोष्टी प्रस्तुत काव्यांत प्रमुख आहेत. यातील नागराजा म्हणजे कोणी सर्पराजा नसून हिंदुस्थानांत सर्वत्र पसरलेल्या नागवंशांतील कोणी राजा असला पाहिजे अशी डॉ. बुल्हरलाही कल्पना आली होती. वज्रांकुश हाही कोणी ऐतिहासिक पुरुष असावा,

३ Cf. 'The story from the personal history of Sindhurâja which represents the true object of Padmagupta's work is unfortunately surrounded with so thick a mythological covering that it is impossible, without the help of accounts containing only sober facts, to give particular details with certainty.' Ind. Ant. Vol. XL p. 172.

४ Annals of the Bhandarkar Institute Vol. IX p. 288 ff.

कारण तसें नसतें तर त्याच्या राजधानीचें अंतर इतक्या निश्चितपणें दिलें नसतें; पण तो कोण असावा, तसेंच सिंधुराजाला सहाय्य करणारे विद्याधर हे कोण असावे हें सध्यां तरी निश्चित करणें अशक्य आहे" असें एपिग्राफिया इंडिकामध्यें उदेपूर येथील मालवराजप्रशस्तीचें संपादन करतांना डॉ. बुल्हरनें म्हटलें आहे. आपणांस सध्यां असलेल्या माहितीवरून विद्याधर राजकुमार शशिखंड हा कोणी स्वर्गीय पुरुष नसून शिलाहारवंशीय राजकुमार असावा असें म्हणतां येतें. कारण शिलाहार राजे आपणांस विद्याधरवंशीय जीमूतवाहनाचे वंशज म्हणवीत असत हें इतिहासज्ञांस माहीत आहे.[६] हे शिलाहार राजे कोठें राज्य करीत होते, त्यांचें सिंधुराजाशीं कां सख्य जमलें, वज्रांकुश हा असुर राजा कोठला, त्यावर सिंधुराजानें स्वारी करण्याचें कारण काय, शंखपाळाची राजधानी कोठें होती इत्यादि गोष्टींचा निर्णय करण्यापूर्वी तत्कालीन इतिहासाचें विहंगमदृष्ट्या निरीक्षण करणें अवश्य आहे.

कल्याणीचे चालुक्य व धारचे परमार राजे यांचे कित्येक पिढ्या हाडवैर होतें हें सर्वांस माहीत आहे. सिंधुराजाचा वडील भाऊ मुंज यानें कल्याणी चालुक्यांच्या घराण्याचा मूळ पुरुष तैलप याचा लढाईंत सहा वेळ पराभव केला; पण सातव्या खेपेस रुद्रादित्य नांवाच्या आपल्या मन्त्र्याचा सल्ला न ऐकतां त्यानें गोदावरी पार करून चालुक्यांच्या राज्यांत प्रवेश केला. पुढें झालेल्या युद्धांत त्याचा पराजय होऊन तो पकडला गेला व कांहीं दिवसांनीं तैलपानें त्याचा शिरच्छेद केला इत्यादि इतिहास मेरुतुंगाच्या प्रबंधचिन्तामणीवरून आपणांस कळतो. इ. स. ९९५ च्या सुमारास मुंज मारला गेला असावा. मुंज निपुत्रिक असल्यानें त्याच्यामागून त्याचा भाऊ सिंधुराज गादीवर आला. मुंज हा मोठा शूर, विद्वान्, रसिक व उदार होता. त्यामुळें त्याचा अशा भयंकर रीतीनें शेवट झालेला पाहून सर्वांस हळहळ वाटली असेल. पण

५ Cf. Buhler's introduction to the Udepur Praśasti of the Rulers of Malwa, Ep. Ind. Vol. I p. 232.

६ cf.– अतः स्वकीयपुण्योदयात्समधिगताशेषपञ्चमहाशब्द महासामन्ताधिपति तगरपुरपरमेश्वर शिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूत……… श्रीमच्छित्तराजदेवे, Ep. Ind. XII p. 262.

पुढें लौकरच सिंधुराजानें आपल्या पराक्रमानें चालुक्यांचा पराजय करून त्यांनीं गिळंकृत केलेलें आपलें राज्य परत मिळविलें. या विषयींचा उल्लेख नवसाहसांकचरितांत आला आहे; पण त्याकडे विद्वानांचें अद्यापि लक्ष्य गेलेलें दिसत नाहीं. तो उल्लेख असाः—

आक्रान्तदिङ्मंडलकुन्तलेन्द्रसान्द्रान्धकारान्तरितं रणे यः।
स्वराज्यमस्त्रारुणमण्डलाग्रो गृहीतवान् दीधितिमानिवाहः ॥१॥ ७४.

भावार्थः-ज्याप्रमाणें सूर्य दिङ्मण्डलास व्यापणाऱ्या अन्धकारापासून अरुणमण्डलाच्या साहाय्यानें दिवसास मुक्त करतो, त्याप्रमाणेंच सिंधुराजानें सर्व दिशा आक्रमण करणाऱ्या कुन्तलराजाकडून (चालुक्य राजाकडून) अस्त्रांनीं रक्तवर्ण झालेल्या आपल्या तरवारीनें स्वराज्य परत मिळविलें.

नवसाहसांकचरितांत दोन ठिकाणीं सिंधुराजाच्या पराक्रमाचें वर्णन आलें आहे. त्यानें कोसल (हल्लींचा छत्तीसगड), लाट (मध्यम व दक्षिण गुजराथ), वागड (कच्छचा पूर्वभाग), मुरल इत्यादि देशांच्या राजांचा व हूणाधिपतीचा पराभव केला होता असें या काव्यांत (सर्ग १०, १४–२०) वर्णन केलें आहे. तसेंच त्यानें अपरान्त देशांतही विजय मिळविला होता असें पद्मगुप्तानें वर्णिलें आहे. अपरान्त म्हणजे कोंकण. त्या वेळीं कोंकणांत शिलाहार राजे राज्य करीत होते. हे पूर्वी राष्ट्रकूटांचे मांडलीक होते. उत्तर चालुक्यांनीं राष्ट्रकूटांचा उच्छेद केल्यावर इतर मांडलिकांप्रमाणें नवीन सम्राटापुढें मान न वांकवितां प्रथम प्रथम तरी त्यांनीं स्वतंत्रपणें राज्य केलें. त्या वंशांतील अपराजितदेव नांवाचा राजा कोंकणांत राज्य करीत होता. याचे शके ९१५ व ९१९ (इ. स. ९९३ व ९९७) चे दोन ताम्रपट उपलब्ध आहेत. त्यांत त्यानें प्रथम उत्तर चालुक्यांची वंशावळ न देतां आपले पूर्वीचे सम्राट राष्ट्रकूट यांचीच वंशावळ दिली आहे व शेवटीं त्यांच्या उच्छेदाबद्दल अश्रू गाळले आहेत. इ. स. ९९७ नंतर त्यांचा चालुक्यांनीं पराभव केला असावा; कारण रण्ण नांवाच्या कानडी कवीच्या ग्रंथांत तैलपाचा मुलगा सत्याश्रय यानें अपराजिताचा पुरा मोड केला असें वर्णन आहे. असो. यानंतर अपराजित लौकरच वारला. त्याला केशिदेव ऊर्फ अरिकेसरी व वज्जड असे दोन मुलगे होते. वज्जडाचा मुलगा छित्तराजदेव याच्या भांडुप येथें सांपडलेल्या ताम्रपटावरून केशिदेव

हा वडील भाऊ होता असें दिसतें.[७] तथापि त्याला राज्य न मिळतां तें वज्जडानेंच बळकावलें. या वज्जडाचा एकही लेख उपलब्ध नाहीं. याच्या उलट अरिकेसरी यानें शके ९३९ (इ. स. १०१७) मध्यें दिलेला एक ताम्रपट सांपडला आहे.[८] शिवाय त्यानें दक्षिण कोंकणच्या शिलाहारांचा पराभव करून त्यांचें राज्य खालसा केलें होतें[९] व काठेवाडांत स्वारी केली होती[१०] इत्यादि इतर ताम्रपटांतील उल्लेखांवरून वज्जडानें थोडींच वर्षें राज्य केलें व नंतर केशिदेव ऊर्फ अरिकेसरी हा गादीवर आला असें दिसतें. सिंधुराजाची अपरांतांतील स्वारी वज्जडाच्या कारकीर्दींत झाली असावी व तिचें कारण केशिदेव ऊर्फ अरिकेसरी यानें आपल्याला गादी मिळण्याकरितां सिंधुराजाकडे मदतीची याचना केली असावी हें उघड दिसतें. अरिकेसरी हा आपल्या नांवाप्रमाणें शूर पुरुष होता. गादीवर आल्यावर लौकरच त्यानें दक्षिण कोंकणचें राज्य कावीज केलें. नवसाहसांकचरितांत वर्णिलेल्या शशिखण्डाचा पिता शिखण्डकेतु म्हणजे अरिकेसरीच असावा. संस्कृत कवींच्या संप्रदायाप्रमाणें पद्मगुप्तानेंही आपल्या काव्यांत समकालीन पुरुषांचीं नांवें किंचित् बदलून घातलीं आहेत असें दिसतें. शिखण्डकेतु व केशिदेव (अरिकेसरीचें दुसरें नांव) यांतील साम्य सहज लक्ष्यांत येईल. तेव्हां अरिकेसरीनें कृतज्ञतेनें आपल्या मुलाबरोबर सैन्य पाठवून सिंधुराजास या स्वारींत मदत केली असावी हें उघड आहे.

यानंतर सिंधुराजानें ज्या नागराजाच्या शशिप्रभा नामक कन्येशीं विवाह करून सख्य संपादिलें तो कोठें राज्य करीत होता याचा विचार करूं. डॉ. बुल्हरच्या मतें हा नागराजा राजपुतान्यांत किंवा मध्य हिंदुस्तानांतील असावा.[११] पण तें सयुक्तिक दिसत नाहीं. वज्रांकुशावर स्वारी

---

७ Cf. तस्माद्भूद्वज्जडदेवनामा ततोऽग्रजः श्रीकेशिदेवश्च । Ep. Ind. Vol. XII, p. 262.

८ Thana Plates of Arikesarin, Asiatic Researches Vol. I p. 357.

९ Fleet—Dynasties of the Kanerese districts p. 538.

१० Cf. Aparâdityaś grant of Śaka 1049, ed. by Prof. Pathak Bom. Br. of R. A. S. Vol. XXI p. 505.

११ Ep. Ind. Vol. I p. 229.

करतांना सिंधुराजास नर्मदा पार करावी लागली व तसेंच पुढें जाऊन त्यानें शशिप्रभेशीं लग्न केलें यावरून शशिप्रभेचा पिता नर्मदेच्या दक्षिणेस कोठें तरी राज्य करीत असावा हें उघड आहे. शिवाय इ. स. च्या तिसऱ्या चौथ्या शतकांत नागराजे उत्तर हिंदुस्तानांत राज्य करीत होते यांत संशय नाहीं; पण ते इ. स. च्या दहाव्या अकराव्या शतकांतही उत्तर हिंदुस्तानांत प्रबळ होते याला पुरावा नाहीं. याच्या उलट त्या शतकांत सध्यांच्या मध्यप्रांतांतील कवर्धा व बस्तर या दोन संस्थानांत नागराजे राज्य करीत होते याला शिलालेखाचा पुरावा आहे.[१२] त्यांपैकीं बस्तर संस्थानांत त्या वेळीं राज्य करणारे राजे विशेष प्रबल होते. ते आपणांस फणिवंशोत्पन्न व भोगवती पुरवराधीश्वर म्हणवीत. नवसाहसांकचरितांतही शशिप्रभेस भोगवती नगरीला अदृश्य नागांनीं नेली व तेथेंच तिचें पुढें सिंधुराजाशीं लग्न झालें असा कथाभाग आला आहे. ही भोगवती नगरी कोठें होती हें अद्यापि निश्चित झालें नाहीं. तथापि ती बस्तर संस्थानांतच कोठें तरी असावी असें वाटतें. या राजांची त्या वेळची चक्रकोट्य ही राजधानी होती.[१३] चक्रकोट्य नगराचा अनेक शिलालेखांत व बिल्हणाच्या विक्रमांकदेवचरितांतही[१४] उल्लेख आला आहे. त्यावरून त्याचें तत्कालीन इतिहासांत महत्त्व दिसून येतें. या कालाच्या सुमारास तेथें नृपतिभूषण नांवाचा राजा राज्य करीत होता असें एका शिलालेखावरून समजतें.[१५]

चक्रकोट्यनगराधिप नागराजाच्या मुलीशीं विवाह करून सख्य संपादन करण्यांत सिंधुराजाचा कोणता उद्देश असावा याचा आतां विचार करूं. सिंधुराज गादीवर आल्यावर लौकरच तैलप वारला. त्याचा मुलगा सत्याश्रय हा महान् योद्धा व शूर पुरुष होता. पण याच्या संबंध कारकीर्दींत याला तत्कालीन बलाढ्य चोलराजांशीं झगडावें लागलें. या अवकाशांत

---

१२ See Rai Bahadur Hiralal's Descriptive List of Inscriptions in C. P. and Berar (First Edition) Page 144 and 162.

१३ ही चक्रकोट्य नगरी बस्तर संस्थानच्या मध्यभागीं होती हें रा.ब. हिरालाल यांनीं सिद्ध केलें आहे. त्यांचें List of C. P. Inscriptions पृ. १५० पहा.

१४ विक्रमांकदेवचरित सर्ग ४ श्लोक ३०.

१५ See Errakol Telagu Inscription of Gagdalpur. R. B. Hiralal's List of C. P. Inscriptions p. 150.

सिंधुराजानें संधि साधून आपला गेलेला मुलुख मिळविला व कोंकणच्या राज्यावर आपला स्नेही वसवून उत्तरेस चालुक्यांच्या सत्तेला पायबंद घातला. इ. स. १००८ मध्यें सत्याश्रय वारला. त्यानंतर पुढील सहा वर्षांत दशवर्मन्, पांचवा विक्रमादित्य व अय्यण असे तीन राजे होऊन गेले, त्यावरून त्या काळांत चालुक्यांच्या राज्यांत कशी बंडाळी व अव्यवस्था माजली होती याचें अनुमान करतां येतें. तेव्हां परमारांच्या सत्तेला चालुक्यांकडून उपसर्ग पोंचणें शक्य नव्हतें हें उघड आहे. पण या चालुक्यांच्या निर्बलतेमुळें दक्षिणच्या चोल राजांची सत्ता याच वेळीं प्रबळ झाली. या काळांत चोल वंशांतील महान् व महत्त्वाकांक्षी राजराज देव व त्यानंतर त्याचा पुत्र पहिला राजेंद्र चोलदेव हे राज्य करीत होते. यांपैकीं पहिल्या राजानें वेंगी, कूर्ग, पांड्य, सिंहल इ. जिंकून आपली सत्ता वाढविली[१६] व दुसऱ्यानें पुढें उत्तर हिंदुस्तानांत स्वारी करून बंगालच्या महीपालाचा पराभव केला व गंगानदीपर्यंत दिग्विजय केला. यावरून त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेची व शौर्याची कल्पना येईल. चोलांच्या या वाढत्या सत्तेचें नियमन करण्याकरितां चक्रकोट्याच्या नागराजाचें सहाय्य असणें जरूर होतें व त्याकरितांच सिंधुराजानें हा विवाहसंबंध घडवून आणला असावा.

या विवाहसंबंधावरून नागराजाचाही फायदा झाला, हें नवसाहसांकचरितावरून स्पष्ट दिसून येतें. वज्रांकुश या आपल्या बलाढ्य शत्रूचा नाश करण्याकरितां नागराजास कोणाचें तरी सहाय्य अवश्य असून तें सिंधुराजानें दिलें असावें. वज्रांकुशाच्या क्रीडावापींतील सुवर्णकमळें शशिप्रभेच्या कर्णाभरणार्थ मागण्यांत शंखपालाच्या मनांत त्याचा नाश, पुरा पाडाव किंवा निदान मानहानि तरी व्हावी हाच हेतु असावा, यांत संशय नाहीं. हा वज्रांकुश म्हणजे रतनपुरच्या कलचुरींचे शिलालेख व ताम्रपट यांवरून ज्ञात झालेला छत्तीसगढांतील कोमो मण्डलाधिपति वज्जूक[१७] किंवा एका ताम्रपटांत म्हटल्याप्रमाणें वज्जुवर्मन्[१८]

---

१६ Smith–Early History of India (Third Edition) p. 465.

१७ कोमोमण्डलभूमर्त्तुर्वज्जूकस्य श्रुता सुता । नोन्नल्ला रत्नराजेन परिणीता नृपश्रिया । Ep. Ind. I, p. 22.

१८ नोन्नलाख्या प्रिया तस्य शूरस्येव हि शूरता । कोमोमण्डलनाथस्य सुता या वज्जुवर्म्मणः ॥ Amoda Plates of Prithvideva I, Ep. Ind. XIX p. 79

हाच असावा. या बाबतींत कवीनें स्वकालीन ऐतिहासिक व्यक्तींच्या नांवांत थोडा फरक करून त्यांचें संस्कृतरूप योजिलें आहे हें सहज ध्यानांत येईल. इ. स. १११४ मध्यें लिहिलेल्या पहिल्या जाजल्लदेवाच्या शिलालेखावरून ह्या वज्जूकानें आपली मुलगी नोनल्ला ही जाजल्लदेवाचा पितामह रत्नदेव याला दिली होती व या लग्नसंबंधानें रत्नदेव प्रबळ झाला होता असें दिसतें. या कारणामुळें रत्नदेवाच्या वंशजांच्या अनेक लेखांतून—गुप्तांच्या लेखांत लिच्छविकुलोत्पन्न कुमारदेवीचें नांव येतें त्याप्रमाणें—या विवाहाचा गौरव-पर उल्लेख आला आहे.[१९] रत्नदेवाचा पिता कमलराज हा त्रिपुरीच्या गांगेय देवाचा समकालीन होता.[२०] गांगेयदेवाचा भोजानें पराभव केला होता[२१] म्हणून कमलराज हा भोजाचा समकालीन ठरतो. तेव्हां कमलराजाचा व्याही सिंधुराजापेक्षां वयानें थोडा लहान पण समकालीन असणें शक्य आहे. वज्रांकुश म्हणजेच वज्जूक असें मानण्यास दुसरेंही एक कारण आहे. रत्नवतीवर चाल करतांना सिंधुराजास वाटेंत वङ्कमुनीचा आश्रम लागला असें या काव्यांत वर्णन आहे. छत्तीसगढांतील कलचुरींच्या शाखेची प्रथम तुम्माण राजधानी होती हें उत्कीर्ण लेखांवरून सिद्ध झालें आहे. या तुम्माणांत वङ्कुकेश्वर या नांवाचें एक शिवालय होतें.[२२] त्याची प्रसिद्धी इतकी होती कीं तुम्माण नगराला वङ्कोतुम्माण असें नांव एका ताम्रपटांत आलें आहे.[२३] हा वङ्कुकेश्वर कोणा वङ्कुमुनीनें स्थापिला असल्याचा संभव आहे. निदान वङ्कुकेश्वर या नांवावरून रत्नवतीवर चाल करून जातांना वाटेंत वङ्कुमुनीचा आश्रम घालण्याची कल्पना कवीला सुचली असावी असें आपणांस म्हणतां येईल. हें वङ्कुकेश्वरालय जेथें होतें तें

---

१९ Cf. Amoda Plates of Jajalladeva II, Ep. Ind. XIX p. 209.

२० गाङ्गेयदेवविभवे समवाप्तिश्रियं यः।, Ep. Ind. XIX p. 76.

२१ See Dhar Praśasti of Arjunavarmadeva, Ep. Ind. VIII p. 96.

२२ श्रीवङ्कुकेशसुरालयप्रभृतयो रत्नेश्वराद्यास्तथा यत्रोद्यानमसङ्ख्यपुष्पसुफलं चारूत्तमाम्रं वनम्। रत्नेशेन ससौधसद्मनिचितश्चारुश्रिया भूषितस्तुम्माणः समकारि लोचनसुखः संवीक्ष्यमाणो जनैः॥ Ep. Ind. I, p. 32.

२३ त्रिपुरीशानुजस्यासद्वङ्कोतुम्माणभूभुजः। कलिंगराजस्तत्सूनुरासीत्कमल-राड् नृपः। Ind. His. Quarterly IV p. 31.

तुम्माण नगर फार प्राचीन आहे. इ. स. च्या नवव्या शतकांत त्रिपुरी (सध्यांचें जबलपुराजवळचे तेवूर) येथील कलचुरींच्या घराण्यांतील एका शूर पुरुषानें तेथें आपली राजधानी केली होती व पुढें अकराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास रत्नदेवानें ती दुसरीकडे नेईपर्यंत ती त्यांच्या वंशजांची राजधानी होती असें दिसतें. अर्थात् आपल्या कथानकाच्या वेळीं तें शहर भरभराटींत होतें यांत संशय नाहीं. हें शहर प्रथम काबीज करून नंतर रत्नवतीवर सिंधुराजानें चाल केली असावी असें वाटतें.

वरील विवेचनावरून रत्नवती हें सध्याचें रतनपुरच असावें असें कोणालाही सकृद्दर्शनीं वाटेल, पण यावर एक आक्षेप संभवतो, तो हा कीं, रतनपुर हें सिंधुराजानंतर थोड्या वर्षांनीं होऊन गेलेल्या रत्नदेवानें वसविलें असा स्पष्ट उल्लेख कित्येक उत्कीर्ण लेखांत आला आहे.[२४] यावर असें उत्तर देतां येईल कीं रतनपूर हें महाभारतकाळचें मणिपूर–जेथें एका नागराजाच्या चित्रांगदा नामक कन्येशीं अर्जुनानें लग्न केलें व तिच्यापासून त्यास बभ्रुवाहन नांवाचा शूर पुत्र झाला तें–होय, अशी समजूत फार प्राचीन काळापासून रतनपुरांत प्रचलित आहे असें जनरल कनिंगह्यामचा सहाय्यक बेग्लर यानें आपल्या आर्किआलॉजिकल सर्व्हे–रिपोर्टांत म्हटलें आहे.[२५] तें खरें असल्यास रत्नदेवानें नवीन शहर वसविलें नसून मणिपुर या प्राचीन शहरास रत्नपूर हें नांव दिलें असें मानण्यास हरकत नाहीं. रतनपुर हें तुम्माणपासून ४५ मैलांवर आहे. रतनपुरच्या उत्तरेस सुमारें ३० मैलांवर कोमो नांवाचा गांव आहे. त्यावरून कोमोमंडळांत रतनपुरचा अंतर्भाव होत असावा व तेथेंच वज्रूकाची राजधानी असावी असें अनुमान करतां येतें. नवसाहसांक चरितांत नर्मदा नदीच्या भाषणांत ‘ येथून पन्नास गव्यूतींवर (म्हणजे सुमारें २०० मैलांवर) रत्नवती नांवाची वज्रांकुशाची राजधानी आहे ’ असा स्पष्ट निर्देश आला असून तो वस्तुस्थितिनिदर्शक असावा. सिंधुराजानें नर्मदा कोणत्या ठिकाणीं पार केली हें या काव्यांत सांगितलें नाहीं. तथापि

---

२४ व्यधापयन्मां भुवि रत्नराजः श्रेष्ठीयशश्चेदधितिष्ठति स्म । वक्तीत्यदो रत्नपुरं समन्तान्मत्तोऽन्ययोर्यातु यशस्त्रिलोकम् ॥ Ep. Ind. I, p. 32.

२५ Archaelogical survey of India Reports Vol. X, p. 216.

ओंकार मांधाता या पवित्र स्थळाच्या आसपास सिंधुराजानें नर्मदा नदी ओलांडली असल्यास तेथून रतनपुर सुमारें २०० मैलच अंतरावर पडेल असें वाटतें.

सिंधुराज सुमारें इ. स. ९९५ मध्यें गादीवर आला. पण तो किती वर्षे राज्य करीत होता याविषयीं विद्वानांत एकमत नाहीं. त्याचा पुत्र सुप्रसिद्ध विद्वान् व दानशूर भोज यानें ५५ वर्षें ७ महिने ३ दिवस राज्य केलें असें भोजप्रबंधांत झटलें आहे. भोजानंतर गादीवर आलेल्या जयसिंहाचा वि. सं. १११२ (इ. स. १०५६) चा एक ताम्रपट उपलब्ध झाला आहे त्यावरून भोज वि. सं ११११ (इ. स. १०५५) मध्यें काल-वश झाला असावा व भोजप्रबंधकर्त्यांनें दिलेली कालगणना खरी मान-ल्यास तो इ. स. १००० च्या सुमारास गादीवर आला असावा असें अनु-मान निघतें.[२६] पण या कालगणनेनें सिंधुराजाच्या कारकीर्दीस चारच वर्षे उरतात. या चार वर्षांत लाट, वागड, अपरान्त इत्यादि ठिकाणच्या राजां-वर व हूण नृपतीवर त्यानें विजय मिळविला, छत्तीसगढांत स्वारी करून वज्जूकाचा पराभव केला व चक्रकोटय नगराच्या राजकन्येशीं विवाह केला; नंतर नवसाहसांकचरितांत शेवटीं म्हटल्याप्रमाणें[२७] पद्मगुप्तानें राजाज्ञेनें हें विविध अलंकारांनीं नटलेलें अठरा सर्गांचें काव्य लिहिलें, इतक्या गोष्टी घडल्या असणें संभवनीय दिसत नाहीं. नवसाहसांकचरितांत भोजाच्या नांवाचा उल्लेख नाहीं तेव्हां भोज त्यावेळीं युवराज झाला नव्हता असें डॉ. बुल्हरनें अनुमान काढलें आहे व सिंधुराजानें इ. स. ९९५ ते १०११-२ पर्यंत राज्य केलें असावें असें म्हटलें आहे[२८]. शशिप्रभा या नागकन्येवर सिंधुराजाचें फार प्रेम होतें व म्हणूनच त्यानें पद्मगुप्तास तिजविषयीं हें काव्य रचण्यास आज्ञा केली. कदाचित् भोज हा तिच्याच पोटीं आला असावा. तसें असल्यास सिंधुराजाची कारकीर्द सुमारें इ. स. १०१५-पर्यंत चालली असावी.[२९]

---

२६ See D. B. Diskalkar—The chronology of the Para-mar Rulers of Malwa. Journal of Indian History IV Part I

२७ यच्चापलं किमपि मन्दधिया मयैवम् आसूत्रितं नरपते नवसाहसाङ्क । आज्ञैव हेतुरिह ते शयनीकृतोग्रराजन्यमौलिकुसुमा न कवित्वदर्पः ॥

२८ Ep. Ind. Vol. I, p. 232.

२९ व्हिन्सेंट स्मिथच्या मतें सिंधुराज १०१८ पर्यंत राज्य करीत होता. पण इ. स. १०१८ च्या पूर्वी चालुक्य जयसिंहानें भोजाचा पराभव केला. म्हणून १०१५

येथवर नवसाहसांङ्कचरितावरून सिंधुराजाविषयीं आपणांस काय माहिती मिळते तें आपण पाहिलें. या लेखाचा शेवट करण्यापूर्वीं सिंधुराजानें कोंकणाच्या कारभारांत जो हात शिरकवला त्याचे पुढें काय परिणाम झाले हेंही पहाणें अप्रस्तुत होणार नाहीं असें वाटतें. सिंधुराजानंतर लौकरच अरिकेसरी हाही वारला असें दिसतें. त्यानंतर त्याच्या मुलास गादी न मिळतां कांहीं कारस्थानानें त्याचा पुतण्या छित्तराजदेव यानें ती बळकाविली असावी. इकडे धारच्या गादीवर भोज बसला होता. आपल्या पित्याचा मित्र व सहाय्यक अरिकेसरी याच्या मुलाचा हक्क छित्तराजानें दूर सारला असें पाहतांच भोजानें कोंकणावर चाल केली व तेथील राजाचा पराभव करून कोंकण आपल्या ताब्यांत घेतलें. कोंकण जिंकल्या वेळेस व तें आपल्या अमलाखालीं असतांना असे दोन ताम्रपट भोजानें वि. सं. १०७६ (इ. स. १०१९) या एकाच वर्षीं दिलेले उपलब्ध आहेत.[२९] भोजाचें वय या वेळीं पंधरा वीस वर्षांचें असावें. इतक्या लहान वयांत कोंकणासारख्या दूरच्या प्रदेशांत भोजानें स्वारी करण्याचें कारण काय झालें असावें याचा विद्वानांस समाधानकारक उलगडा झालेला नाहीं. डॉ. देवदत्तपंत भांडारकर हे तैलपानें केलेल्या मुंजाच्या वधाचा सूड घेण्याकरितां भोजानें ही स्वारी केली असावी असें म्हणतात;[३०] पण तें सयुक्तिक दिसत नाहीं. यावेळीं मुंजाच्या वधास चोवीस वर्षें होऊन गेलीं होतीं. शिवाय कोंकणचे शिलाहार आपल्या शासनांत उत्तर चालुक्यांची वंशावळ देत नसल्यानें ते त्यांचें मांडलिकत्व कबूल करीत असावे असें दिसत नाहीं. तेव्हां चालुक्यांवर सूड उगविण्याकरितां शिलाहारांच्या मुलखावर स्वारी करणें म्हणजे वड्याचें तेल वांग्यावर काढण्यासारखेंच झालें असतें. तेव्हां या स्वारीची उपपत्ति मागें सांगितल्याप्रमाणें लाविली पाहिजे.

कोंकण फार दिवस भोजाच्या किंवा त्यानें गादीवर बसविलेल्या अरिकेसरीच्या मुलाच्या ताब्यांत राहिलें असावें असें दिसत नाहीं. कारण

च्या सुमारास भोज गादीवर आला असावा असें वाटतें. रा. नानासाहेब वैद्य यांचे मतें सिंधुराज इ. स. १०१० पर्यंत गादीवर होता. Hist. of Mediaeval Hindu India II, p. 123.

२९ Ep. Ind. XI, p. 181 and XVIII, p. 320.

३० Ind. Ant. XLI, p. 201.

पुढ पांच वर्षांनीं उत्तर चालुक्य वंशांतील जयसिंहानें कोंकणाधिपतीचा पराभव केला असें त्याच्या इ. स. १०२४ च्या मिरज येथील दानपत्रावरून दिसतें.[३१] कोंकणप्रांत जिंकून जयसिंहानें छित्तराजास दिला असावा कारण पुढें दोनच वर्षांनीं (इ. स. १०२६) छित्तराजानें आपला भांडुपचा ताम्रपट दिला आहे.[३२] असो.

याप्रमाणें शिलालेख व ताम्रपट यांच्या सहाय्यानें नवसाहसांकचरितांत वर्णिलेलें कथानक ऐतिहासिक आहे असें निर्विवादपणें आपणांस म्हणतां येतें.

---

८ महानुभावांचे चरित्रग्रंथ.*

(श्री. य. खु. देशपांडे, एम्. ए., एलएल्. बी., शारदाश्रम, यवतमाळ)

शारदाश्रम, यवतमाळ, या संस्थेंत हल्लीं महानुभावांचा आद्यचरित्रग्रंथ लीळा-चरित्र हा संपादावयास घेतला आहे. त्यानिमित्त चरित्रग्रन्थाच्या ६।७ हस्तलिखित प्रति जमविण्यांत आल्या आहेत. महानुभावी चरित्रग्रंथासंबंधानें पन्थाबाहेर अगदींच माहिती उपलब्ध नाहीं. लीळा चरित्रासंबंधानेंही फारच त्रोटक माहिती उपलब्ध आहे. जी आहे ती महानुभावी मराठी वाङ्मय आणि महाराष्ट्र सारस्वत यांत आली आहे. कै. चांदोरकर यांना लीळासंवाद या नांवाचा ग्रन्थ मिळाला व त्यांतील कांहीं लीळा त्यांनीं भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या इतिवृत्तांत प्रसिद्ध केल्या आहेत. लीळासंवाद या नांवाचा ग्रन्थ मुळींच नाहीं. प्रसिद्ध केलेल्या लीळा लीळाचरित्रांतील असतील. त्या बद्दल विवेचन लीळाचरित्राच्या प्रस्तावनेंत करण्याचें योजिलें आहे.

महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांची एक स्वतंत्र पोथी असते. जींत संपूर्ण चरित्रें लिहिलीं आहेत असली एक पोथी महंत दत्तलक्षराज यांच्या संग्रहांतून त्यांच्या कृपेनें मिळाली आहे. ती पोथी लाहोर येथें सन

---

३१ cf. सप्तकोंकणाधीश्वराणां सर्वस्वं गृहीत्वा उत्तरदिग्विजयार्थं कोल्हापुरसमावासितनिजविजयस्कंधावारे &c. Ep. Ind. XII p. 303.

३२ Ep. Ind. XII p. 250.

* २२ वा वाढदिवस.

१९२७ मध्यें महंतजींना एका पंजाबी धर्मभगिनीनें दान दिली असा त्या पोथीवर उल्लेख आहे. पोथी सकळ लिपीमध्यें लिहिली असून १००।१२५ वर्षांपूर्वीं ती प्रत लिहिली असावी. हल्लीं चरित्रग्रंथाच्या ज्या पोथ्या मिळतात त्यांत श्रीदत्तात्रय चरित्र, श्रीकृष्ण चरित्र, श्रीचक्रपाणी चरित्र, श्रीऋद्धिपूर चरित्र अथवा श्रीगुंडम--गोविंदप्रभु चरित्र आणि लीळा चरित्र अशीं पांच चरित्रें असतात. क्वचित् शेवटीं नागदेवाचार्य चरित्रही दिलें असतें. लीळाचरित्राचे पुनः (१) एकांक (२) पूर्वार्ध आणि (३) उत्तरार्ध असे तीन भाग असतात. हे चरित्रग्रंथ प्राचीन मराठी गद्यामध्यें आहेत. नागदेवाचार्यचरित्र परशराम बास यांनीं रचिलें असून बाकींचीं पांचही चरित्रें महीन्द्र व्यासांनीं लिहिलीं आहेत. आजच्या लेखाचा विषय हीं पांच चरित्रें होत. महानुभाव पन्थांत जे पंचकृष्ण म्हणून पांच अवतार प्रसिद्ध आहेत त्यांचींच हीं चरित्रें होत. महानुभावोत्पत्ति आणि पंचकृष्ण या संबंधानें के. चांदोरकर यांनीं भारत इतिहास संशोधक मंडळ इतिवृत्तांत आणि अन्यत्रही जें विवेचन केलें आहे, तें पन्थांतील प्राचीन वाङ्मयाशीं संबद्ध नाहीं व तें पन्थास कमीपणा आणणारें आहे. पन्थांतील वाङ्मय प्रसिद्ध झाल्यावर त्याची सत्यता दिसून येईल; या संबंधानें अन्यत्र लिहिण्याचें योजिलें आहे.

भीष्माचार्य पाठ म्हणून चरित्रग्रन्थाची सुंदरी लिपीमध्यें लिहिलेली एक हस्तलिखित पोथी मिळाली आहे. तींत प्रथम इतिहास म्हणून भाग दिला आहे. त्यांत या चरित्रग्रन्थांच्या उत्पत्तीसंबंधानें इतिहास दिला आहे. श्रीचक्रधरस्वामी उत्तरापंथें बदरीकेदारकडे गेल्यावर नागदेवाचार्य, बाईसा आणि महींद्रभट हीं सर्व मंडळी ऋद्धिपुरीं श्रीगोविंदप्रभूजवळ सेवा करीत असता वेळचा हा कथाभाग आहे. तो या चरित्रग्रन्थांच्या उत्पत्तीपुरता या पुढें पोथींतून जसाचा तसा उतरून घेतला आहे.

॥ एकदी महीभटीं [1]भटातें पुसिलें : हा भटो तूम्ही नीरंतर काइसयाचें मनन करीत असा : तूम्हासि [2]केव्हळाही मनना वेगळेंया न देखों : मग : भटी भणितिलें : सर्वज्ञ मज हीवरळीयेहूनि ऋद्धिपूरा पाठवीलें : तै मातें सर्वज्ञें भणितिलें : [3]वानरेया येथौनि नीरोपीलें वीचार : शास्त्र : अर्थ : ज्ञान : त्याचें श्रवण मनन नीदीध्यासन करावा : तेही एक स्मरणाचि कीं

१ नागदेवाची. २ केव्हांही ३ नागदेवाचार्य, चक्रधरांनीं ठेविलेलें नांव

गा :। १। एथीची चरीत्रें आठवीजेति : आइकीजेति : ऊच्चारीजति : ते ही एक स्मरणाचि कीं गा :। १। ऐसें सर्वज्ञ मज नीरोपीलें होतें : भणौनि ऋद्धिपूरी : श्रीप्रभुचिया केळीक्रीडा : जिया मीया देखीलीया : तेतूलीया ही आठवीतूचि असे : मग : रूद्धपूरीहूनि जोगेश्वरीसि मागौतेनि : सर्वज्ञांचया दर्शना आलो : दर्शन जालें : मग सर्वज्ञें संगमेश्वरी बीजें केलें : संगमेश्वरी रात्री मज : बाइसाकरवी पाचारूणि नेलें : मा मातें सर्वज्ञ पुसिलें : काइगा सर्वज्ञ पूर देखीलें : जी : देखीले : श्रीप्रभु देखीले : जी देखीलें : सर्वज्ञें भणितीलें : श्री प्रभुचीया केळीक्रीडा देखीलीया : जी : देखीलीया : सर्वज्ञें भणितिलें : पाहो तीया येथ सांगा पा : मीया भणितिलें : मा तीया काइ सांघो जाइजत असीजेति : सर्वज्ञें भणितिलें : कीरू ते तैसेंचि : परि : सांघा तऱ्ही पा पावो ऐसीया अनूभवीचिया दोनि च्यारि : मग : मीया अनूभवीचिया सांघो आदरीलीया : श्रीप्रभूचें नीत्य दीनी वर्त्तन : आन : जीया लीळा रूपा : [1]बाई : प्रधानः ऐसीया अनूभवीचीया पाच सात सांघीतलीया : सर्वज्ञ अनूकरुणि आइकीलीया : मग : मज : दा :। १। वरि बूद्धि होती : ते नीरसीली : मज सर्वज्ञ प्रतीति केली : मग : सर्वज्ञें भणितिलें : आवांकेया जे नीरूपण ये ते घेइजे ते नीकें : आपूलें जावो नेदीजे : । १। दूना पथ्य घेइजे :। १। ऐसें मज नीरोपीलें होतें : भणौनि मी जै लागौनि अनूसरला : तै लागौनि मज : देखता जीया : सर्वज्ञांचिया लीळा वर्त्तलीया : तिया मी आवांकीतें[3]चि असे : जै मज पवाँड[4] नसे : सर्वज्ञाचया सेवा दास्यालागी कव्हणीकडे जाए : तरि जीए : भक्तें सर्वज्ञा जवळि असे : त्यातें एऊनि पूसे : आन : मी अनूसरलो नव्हतो : तै : बाइसा देखता : जिया लीळा वर्त्तलीया : तीया मीया : सर्वज्ञातें पूसीलीया : आन : सर्वज्ञ प्रसंग प्राप्ति नीरूपीलें इतिहास : तेही आवांकीत असे : आन : सर्वज्ञ जे नीरोपीलें : परावर नीरूपण तेही आवांकीतूचि असे : आन : [5]अळजपूरीहूनि : सर्वज्ञ बीजें केलें : तेथौनि प्रतीस्टानपर्यंत : जीया लीळा वर्त्तलीया : तीया सर्वज्ञ प्रसंगें : भक्तांप्रती सांघीतलीया : तीया आठवितूचि असे : आन : सर्वज्ञ जै एकांकी[6] राज्य केलें : तीया लीळा : सर्वज्ञ : प्रसंगें भक्ताप्रती

---

१ महादाइसी, माहादांया. २ अनुग्रह घेतला. ३ आठवीत. ४ रीघ, सवड ५ एलिचपूर. ६ एकाकी, एकटे.

नीरूपीलीया : तीया ही आठवीतूचि असे : आन : सर्वज्ञ : [1]द्वापरीचीया लीळा : [2]द्वारावती काराचीया लीळा : श्रीदत्तात्रय प्रभूचीया लीळा : श्री [3]प्रभुचीया लीळा : प्रसंगें भक्ताप्रती नीरोपीलीया : तीयाही आठवीतूचि असे : मग : महीभटी भणितिलें : भटो : तूम्हासी : सर्वज्ञा : वरू : भणौनि : सर्वज्ञ नीरोपीलें ज्ञान : शास्त्र : आन : सर्वज्ञ जीया केलीया लीळा सांगितलीया लीळा : तूम्हासि आठवताति : तरि : आता : श्री चरण सन्निधानी : आम्हासि आन : पूढा जो सर्वज्ञाचा[4] मार्ग होइल : त्यासि तवं इतुके शास्त्र : न धरे : तरि : सर्वज्ञाचीया लीळा : तूम्ही सांगा : आन : लीहीन : भटी भणितिलें : हो का लीहीलें : तरि: मार्गासि उपयोगा जाइल : सर्वज्ञाते मार्गाची वृत्ति असे : का पा : सर्वज्ञें भणितिलें : शास्त्र घेइजे : घोकीजे : मग : काळें करूणी उपयोगा जाये : मग : महीभटी लेखन आरंभीलें : भट महीभट [5]वाजेश्वरी [6]वीजन करीत : एक प्रहर लेखन करीत : नगरांत दोघै भीक्षा करीत : उरलेनि काळें : श्रीप्रभुचें सेवा दास्य करीत : ऐसें अवघे भटोवासी लीळाकथन केलें : ते महीभटी सा मासा लीहीलें : मग : भटी भणितिलें : महीभटो : जै मी : सर्वज्ञाते : अनूसरला नाही : तै बाइसा : अवीद्यमान जीया लीळा वर्तलीया : तीया त्याचीया अनूभवीचीया : त्यातें पूसावीया : जानोचीया अनूभवीचीया जानोतें पूसावीया : नाथोचीये अनूभवीचीया नाथोतें पूसावीया : येल्होचीये अनुभवीचीया येल्होतें पुसावीया : ऐसीयाचि परी ज्या ज्याचिये अनुभवीचीया लिळा त्या त्यासि पूसावीया : ऐसे माहादाइसातें महीभटातें भणितिलें : श्री प्रभुचा सन्निधानी जे जे भक्त होते : ते त्याचीये अनूभवीचीया लीळा त्यातें पूसावीया : महीभटी त्यातें पूस पूसौनी लीहीलीया : मग भटातें पूसौनि महीभट गंगातीरासि आले : मग : जया जया सर्वज्ञांचे दर्शन जालें होतें : त्यासि सर्वज्ञांचिया लीळा पुसत : आन : तीया लीहीत : ऐसे महीभट डखलेयाचीया गावासि आले : तेथ : सर्वज्ञांचिया लीळा पूसेति : डखले सेतासि आऊत वाहावया जाति : ते आऊत वाहात : आऊत वाहाता : तया सरीसे : महीभट सर्वज्ञांचिया लीळा त्यातें पूसेति : डखले आऊत वाहाता : सर्वज्ञांचिया लीळा सांघेति : त्या महीभट नमस्करोनि

---

१ श्रीकृष्णाच्या. २ द्वारावतीकर श्री चक्रपाणी. ३ श्री गोविंदप्रभु (ऋद्धिपूर). ४ पंथ. ५ ऋद्धिपुरांतील एक देवस्थान. ६ जात असत.

वेति : मग भीक्षा अवसरी जाति : भीक्षा करूणि गंगातीरी जेवींति : परि : तयाचें काही नेघेंति : मग : एकदी महीभटी भणितिलें : × × × : मग महीभट तेथौनि नीगाले : ते प्रतीस्टानासि सारंग पंडितासि भेटले : मग महीभटी सारंग पंडितासि : सर्वज्ञांचिया लीळा पूसो आदरीलीया : सारंग पंडिती भणितिलें : आमचें काही जेवाल : तरि : मी सर्वज्ञांचीया लीळा सांघैन : महीभटी भणितिलें : जेवींन : × × × : तवं जेवीले : × × × : मग : सारंग पंडीती लीळा सांघीतलीया : तीया महीभटी लीहीलीया : मग तेथौनि नीगाले : बळ्हेग्रामासि आले : तेथ सर्वज्ञाचे भक्त होते : त्याते सर्वज्ञाचीया लीळा पूसौनि लीहीलीया : मग रावसग्रामा आले : तेथ : दादोस होते : त्यासि सर्वज्ञाचिया लीळा पूसौनि लीहीलीया : मग बीडासि गेले : मग पद्मनाभी देवातें पूसौनि सर्वज्ञांचिया लीळा लीहीलीया : ऐसें भटां अवीध्यमान : आन : बाइसा : अवीध्यमान : जीया लीळा तीया : महीभटी : जेथ जेथ सर्वज्ञ बीजें केलें होतें : तेथ तेथ जावौनि पूसौनि लीहीलीया : मग : महीभट : गुरूकूळांत ऋद्धिपूरा आले : श्रीप्रभुचे चरणा लागले : बाइसाते भटाते भेटले : अवघी क्षेमवार्ता सांघीतली : मग सारंग पंडीताची क्षेमवार्ता सांघीतली : भोजनावसरीचें प्रकरण सांघीतलें : × × × × : महीभटी भटापुढां लीळा वाचीलीया : भटी भणितिलें : हे सर्वज्ञाचे श्रीमुख शब्द होति : हे नव्हेति मग महीभटीः भटातें पूसपूसो जें श्रीमुखीचे नव्हते मोडीले : एक भटाचेनि संवादें अन्वयी[1] लाविलें : मग भटा अवीध्य-मान जीया लीळा : वर्तलीया : तयासि महीभटीं : पूर्वार्धं ऐसें नांव ठेवीलें : आन भटी जेतुकीया सांघीतलीया : तयासि ऊतरार्ध ऐसें नांव ठेवीलें : ऐसे दोनि वीभाग केले : महीभटी अकरा प्रकरणाचीया नीरूपणाची चरीत्र-बद्ध मोकळी वेगळी लीहीली : इतीहास वेगळें लीहीलें : ऐसी च्यारि रूपें केली : महीभटी चहू रूपाचीया आदी केलीया : मग तीया लीळा भटाचेनि पुढें : श्रीप्रभु संन्निधानी : लक्ष्मींधरभटी : १ कोथळोबासी : २ : देवता : भी : ये महादेव बासी : ३ : त्रीपूरारी बासी : ४ : घोकीलीया : ॥

आमचेया सर्वज्ञां बीजें केलेंया नंतरें : भटाते श्रीप्रभुचें चौदा वर्षे सन्निधानः मग श्रीप्रभु बीजें केलेंया नंतरें : महीभटी भटातें : पूसौनि : श्रीप्रभुचीया लीळा लीहीलीया : भक्तांचीये अनूभवींचीया : भक्ता : पूसी-

---

१ संगती लाविली

लीया : जनाचीया अनूभवीचीया : जनासि पूसीलीया : तयाचीया आदी[1] केलीया : श्रीप्रभु मार्गे : सा मास ऋद्धिपूरी होते : मग भट : ऋद्धिपूरी व्यवस्था करूणि 'मातापूरा नीगाले : ॥

वरील उताऱ्यामध्यें चरित्रग्रन्थाच्या उत्पत्ति संबंधानें सविस्तर विवेचन असल्यामुळें तो येथें विस्तृत दिला आहे. त्यावरून दिसून येईल कीं, श्रीचक्रधरांनीं वेळोवेळीं श्रीदत्तात्रय, श्रीकृष्ण व श्रीचक्रपाणी यांच्या संबंधानें शिष्यांना वेळोवेळीं ज्या लीला सांगितल्या त्या महींद्रभटांनीं ग्रथित केल्या आहेत. तसेंच श्रीचक्रधरांच्या लीला नामदेवाचार्य भटांनीं व इतर शिष्यांनीं आठवणीरूपानें सांगितल्या त्या एकत्र केल्या आहेत. तसेंच भटांनीं श्रीगोविंदप्रभूच्या लीला सांगितल्या त्याही महींद्रभटानें ग्रथित केल्या. स्वतः महींद्रभट श्रीचक्रधर स्वामी आणि श्रीगोविंद प्रभु यांच्या संन्निधानी होते तेव्हां त्यांच्या समक्ष घडलेल्या लीळाही या चरित्रग्रन्थांत आल्या आहेत. अशा तऱ्हेनें हे पांच चरित्रग्रन्थ तयार झाले. व या चरित्राच्या लीळा घोकून पाठ करण्याची प्रवृत्ति या पन्थांत सुरू झाली.

लीळा पाठ करण्याच्या प्रवृत्तीसंबंधानें खालीलप्रमाणें विवरण आहे " एकवेळ : महीभटी : पाचा[3] रूपा लीळांची पोथी लीहीली होती : ती वरूणि केशो वास लीळा घोकीत होते : ते देखौनि भटी भणितिलें : केशव देया : हे शास्त्र काळाक्षरी[4] घालूनि न घोकावें : काळाक्षरापासूनि वेध[5] बोध नाही : गुरुमुखें : शास्त्र : श्रवणें सबीजता ए : तें कां पा ना : सर्वज्ञें भणितिलें : सर्वज्ञ स्वयंब्रह्म : वीद्या देति : का अधींकरणातें[6] अधीकरूणि देति : । १ । भणौनि : काळाक्षरापासौनि वेधबोध नाहीं : आन : केशो वासी : भटातें : पूसपूसो अवघीया लीळा घोकीलीया : तैसोचि बाइदेव वासी :।: अमुते वाइदेव पंडीती :।: कवीश्वरी :।: अनो बासी :।: नानी नागाइसी :।: पंडीताची हीराइसी :।: ऊपाध्याये कमळाइसी :।: कुमरें रेमाइसी :।: मद्ळसा : वाइसी : जायेदेव वासी :।: एल्हंभटी :।: वाकुडे दायं बासी :।: भटाते पूसपूसो घोकलीया : "

---

१ प्रत्येक लीळेचें आद्यवाक्य, 'लीळेचें विषयद्योतक वाक्य. २ माहूर. ३ पांच अवतारांच्या, पांच प्रकारच्या. ४ शाईनें लिहून. ५ ज्ञानप्राप्ति. ६ अधिकारी वर्ग.

प्रस्तुत चरित्रग्रन्थाच्या पोथीचा इतिहास या प्रमाणें लिहिला आहे. " भटी अंतकाळी बाइदेव बासासि पाचारूणि केशो बासाकरवी दंडवत घालवीलें : महीभटी : जे पाचा रूपा लीळेचें पुस्तक लीहीलें होतें; ते भटी केशो बासा करवी आणवीलें : प्रकरणाचें पुस्तक आणवीलें: आपूला हातीं घेऊनि बाइदेव बासाचा हातीं दीधलें: आन: भटी भणितिलें: बाइदेवया हा काळ पर्यंत: सर्वज्ञांचया वृत्ती: मीया सर्वज्ञांचा व्यापारु चालवीला: आता तूंवा चालवावा : मग : पंडीत केशो बास मुख्य करूणि समस्ता गुरुकुंळातें भणितिलें: घाला गा तुम्ही समस्त बाइदेयासी : दंडवत : आता समस्त तुम्ही याचीये आज्ञे अनूज्ञे वर्तावें : मग : समस्ती बाइंदेव बासासि : दंडवतें घातली : भटांचे देहावसान जालें : मग : बाइदेव पंडीती अवघी तीर्थे नमस्करीली : तीर्थें नमस्करीता : सकळ स्थानें लीहीली : मग भटांउपरि बाइदेव बासाचें ती वर्षा देहावसान जालें : बाइदेव बासा ऊपरि वर्षा एक केशो बासाचें देहावसान जालें : केशो बासाऊपरि सा मासा पंडीताचें देहावसान जालें : पंडीती देहांती लीळाची पोथी कवीश्वराचा हाती दीधली : मग : जे गुरुकूळ ये ते कवीश्वरासि लीळा पूसपूसों घोकी : ॥

याप्रमाणें भटापासून महीभटानें लिहिलेला चरित्र ग्रन्थ क्रमानें बाइदेव बास, केसो बास, पंडीत इत्यादिकांच्या हातून शेवटीं कवीश्वर बास यांच्या हातीं आला. त्यानन्तर या चरित्रग्रन्थाचें काय झालें तें पुढील उताऱ्यांत सांगितलें आहे. " ऐसें असता दीलीचेनि[2] सुलतानें चालि केली : तेणें राजीक भेणें कवीश्वर कोकणा गेले : कमळाइसें वाल्हा राहीली : अनो बास झाडी[3] मंडळातु सीरपूरासि गेले : दत्ते गोपाळ बास तें कोकणा न वचतीचि : ते घाटमाथाचि राहीले : कवीश्वर कोकणा जाता मार्गी चोर उठीले : तेही कोकणींचा घाट ऊतरता समस्त गुरुकूळ नागवीलें : पोथीयाची झोळी परसराम बासापासी होती : त्यांतूनि परसराम बासी एक पुस्तक काढीलें : ते भोइवरि तनात गाळीलें[4] : एर जवं गाळावी तंव एणें चोरें परसराम बासाचिये हातीची झोळी आसडूनि नेली : त्यांत आदी सहीत पाच रूपें चरीत्रें प्रकरणाची पोथी स्थानाची पोथी इतूकें गेले : मग : कवीश्वर कोकणांत गेले : राजक सामलें : देशी सुभैक्ष जालें :

१ पंथांतील लोक. २ दिल्लीचा बादशहा (खिलजी घराण्यांतील). ३ नागपुर कडील झाडी प्रांत. ४ गवतांत लपविलें.

मग : मागौते गंगातीरासि आले : जें पुस्तक वाचलें होतें : तेथ रत्नमाला स्तोत्र : ज्ञानभास्कर स्तोत्र : ज्ञानकलानिधी स्तोत्र : नरवीलाप स्तोत्र : नरींद्र कवीचें रुक्मीणी सैवर : पंडीताचें वत्साहरण : सीसूपाळ वध : एकादश स्कंध : इतुके तीये पूस्तकी होतें : मग : स्थीर जालेया नंतरें : अनो बास : कमळाइसें : कवीश्वर वास : यासी परस्परें भेटि जालि : XXX : मग काळांतरें : कवीश्वरासि देहावसान जालें : मग रामेश्वरवा अनो बासा पासि आले : XXXX : मग अनो बासापासूनि रामेश्वर बासासि अर्थसीद्धी जाली : मग तेतूलेया एका काळा अनो बासाचे देहावसान जालें :ः "

या प्रमाणें महींद्रभटानें पांच रूपा चरित्राची पोथी लिहिली होती ती गहाळ झाली याचा वृत्तांत आहे. परंतु हल्लीं प्रचारांत महींद्रकृत लीळा चरित्र म्हणून प्रसिद्ध आहे एवढेंच नव्हे पण त्याचे निरनिराळे तेरा पाठ आहेत म्हणून महानुभाव पंथांत प्रसिद्ध आहे. तरी तो चरित्रग्रन्थ कसा निर्माण झाला व हे निरनिराळे पाठ कसे झाले याबद्दल ही प्रस्तुत हस्त लिखित पोथीमध्यें खालीलप्रमाणें उल्लेख आहे. " थोरलें पुस्तक गेलेंया नंतरें गुरुकुळांत आदी सहीत लीळाचें तेरा पाठ जाले : अनोबाची सीक्ष्यें[1] हिरांबीका : ते ही अनो बासापासूनि लीळा घोकीलीया होतीया : मग हीराइसापासूनि त्याचा सीक्ष्यी हरी बासी घोकीलीया होतीया : मग हरी बासी जया जया भीक्षुकासि लीळाचा घोक होता : तया तया मानलेंया तिया लीळा पूसीलीया : त्या त्या [2]वासना आन : हीराइसापासूनि घोकीला जो घोक : ऐसें याचें अन्वयी लावूनि पुस्तक केलें : तो हीरांबा पाठ : ॥ १ ॥ अनो बासाचे सीक्ष्य नागनाथ बास : तेही अनो बासा पासूनि लीळा घोकीलीया होतीया : तेही आपूलेया सीक्ष्यासि कवि मालो बासासि घोकवीलीया : मग मालो वासी आणीका मानलेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि अपुलेंया घोकेंसी अन्वयी पाहूनि पुस्तक केलें : तो नागनाथ पाठ : ॥ २ ॥ अनो बासाचे सीक्ष्य हीरण्यगर्भ : तेही अनो बासा पासूनि लीळा घोकीलीया होतीया : तेही आपूलेंया सीक्ष्यासी चक्रपाणी भटासि घोकवीलीया : चक्रपाणी भटाचे सीक्ष्य : एकदेव पंडीत : तयासी : तेही लीळा घोकवीलीया : मग एकदेव पंडीती आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसी अन्वयी पाहूनि पूस्तक केलें : तो

१ शिष्या. २ भेद, फरक, मत.

चक्रपाणी पाठ : ॥ ३ ॥ कवीश्वराचें सीक्ष्य रामेश्वर बास : तेही कवीश्वरा पासूनि लीळा घोकीलीयां : आन : अनो बासापासूनि लीळा घोकीलीया होतीया : तेही आपूलेया सीक्ष्यासि गोपाळ बासासि घोकवीलीया : आन : गोपाळबासी आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेया घोकेंसी अन्वयी पाहूनि पुस्तक केलें : तो रामेश्वरबा पाठ : ॥ ४ ॥ कवीश्वराचे सीक्ष्य परसराम बास : तेही कवीश्वरापासूनि लीळा घोकीलीया : तेही आपूलेया सीक्ष्यासि पेटे हरी बासासि घोकवीलीया : मग पेटे हरि बासी आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपुलेया घोकेंसी अन्वयी पाहूनि पुस्तक केलें तो परसराम पाठ : ॥ ५ ॥ कवीश्वर बासाची धाडी नागाइसें : प्रज्ञावंते सीक्ष्येही होति : तेही कवीश्वरापासूनि लीळा घोकीलीया : तेही आपूलेया सीक्ष्यासी : मुनी राघो बासासि घोकवीलीया : मूनी राघो बासी आपूलेंया सीक्ष्या मेयां बासासि घोकवीलीया : मेयां बासी आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसी अन्वयी पाहूनि पूस्तक केलें तो मूनीबा पाठ : ॥ ६ ॥ मूनी राघो बासाचे सीक्ष्य नवगीऱ्हे रामदेव मूनी : तेही पूस्तक लीहीलें तोही भीन्न पाठ :॥: तीये पाठी क्षेपक नीरूपणें पडीली असे : तो मूनीबा पाठ : तोचि बाइंबा पाठ : ॥ ७ ॥ मदळसा बाइसें तीये भटाची सीक्ष्ये : तेही भटापासूनि लीळा घोकीलीया होतीया : तेही आपूलेंया सीक्ष्यासि वामदेव पंडीतासि घोकवीलीया होतीया : वामदेव पंडीती आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसी अन्वयी पाहूनि पूस्तक केलें : तो मदळसा पाठ : ॥ ८ ॥ भटांचे सीक्ष्य जायेदेव पंडीत : तेही भटापासूनि लीळा घोकीलीया : तेही आपूलेंया सीक्ष्या नृसींहदेव पंडितासि घोकवीलीया : नृसींह देव पंडीती आणिका वासनें या आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलीया घोकेंसी अन्वयो पाहूनि पूस्तक केलें : तो जायेदेव पाठ : ॥ ९ ॥ जारवदेव पंडीत ते भटाचे सीक्ष्ये : तेही भटांपासूनि लीळा घोकीलीया : तेही आपूलेया सीक्ष्या नरहरी बासासि घोकवीलीया: नरहरी बासी आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसि अन्वयो पाहूनि पूस्तक केलें : तो जाखोबा पाठ : ॥ १० ॥ एल्हंभट ते भटाचे सीक्ष्य : तेही भटापासूनि लीळा घोकीलीया : तेही आपूलेंया सीक्ष्यासी वैजदेव मूनीसी

घोकवीलीया : वैजदेव मूनी बासी आणीका मानलेंया आचार्यांची वासनां-तरें मेळवूनि आपुलेंया घोकेंसी अन्वयो पाहूनि पूस्तक केलें : तो पल्होवा पाठ : ॥ ११ ॥ पंडीताची ब्राह्मणी हीराइसे : तेही भटापासूनि लीळा घोकी-लीया : तेही आपूल्या पुत्रासी महेश्वर पंडीतासि घोकवीलीया : महेश्वर पंडीत ते बाइदेव बासाचे सीक्ष्य : महेश्वर पंडीती आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसी अन्वयो पाहूनि पूस्तक केलें : तो हिराइ पाठ : ॥ १२ ॥ कूपरें रेवाइसें तीये भटांची सीक्ष्ये : तेही भटांपासूनि लीळा घोकीलीया : त्याची महादाइसें त्याचे मूनी कमळो बास : रेवाइसी मूनी कमळो बासासि घोकवीलीया : मुनी कमळो बासी आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसी अन्वयो पाहूनि पूस्तक केलें : तो कुमार पाठ : ॥ १३ ॥ भटांचे सीक्ष्ये उपाध्ये : त्याचे सीक्ष्ये कमळाइसे : तेही भटापासूनि लीळा घोकीलीया : पंढीत केशो बासा पासूनि नाती नागाइसापासूनि लीळा घोकीलीया : कमळाइसी आपूलेंया सीक्ष्यासि अनंतदेव पंडीतासी घोकवीलीया : अनंत देव पंडीती आणीका वासनेंया आचार्यांची वासनांतरें मेळवूनि आपूलेंया घोकेंसी अन्वयो पाहूनि पूस्तक केलें : तो अम्नाय पाठ : ॥ १४ ॥ कमळा-इसाची सीक्षे हीराइसें : तेही कमळाइसापासूनि लीळा घोकीलीया : हीराइसी आपूलेया सीक्ष्यासी पाटकूले माळो बासासी सांघीतलीया : तेही लीळा लीहीलीया : त्यातेंही हीराई पाठ ऐसें भणति : ॥ १५ ॥ ऐसें थोरलें पूस्तक गेलेंया नंतरें मूखीचेनि घोकें लीलेसी तेरा अन्वयो जाले : तेरा अन्वयोकारा वेगळे आनीक लीलेचे पाठ :।: तेचि आइदेव बा :।: धाकूटे भाइदेव बा :।: काइदाये :।: बाल्हदाये :।: लिंगदेव बा :।: गोपाळ बा :।: मेयां बा :।: रायदेव मूनी :।: मुरारी बा :।: धाकूटे लक्ष्मीधर बा :।: पेठे हरी बास :।: दायं बास :।: रूपदेव बास :।: मेइ देव बा :।: बोचरी धानाइसे :।: धायाळें लुखाइसें :।: कानडी लूखाइसें :।: नामाइसें :।: लाखाइसें :।: नागाइसें :।: लुखाइसें :।: ळळीताइसें :।: धानाइसें : आन : शोधकार ओंकार बास : आन : भटांमागें भटाचया सीक्ष्याची नावें नाही आली : त्याची वासनांतरें : जया जया गुरुकूळासि आली : तयाची ओळखवी एक भणिजे : एकी वासना ऐसी जाणिजे : ”

याप्रमाणें लीळाचरित्रांच्या भिन्न भिन्न पाठांचा एवढा प्रपंच आहे. त्यासंबंधानें इतिहास म्हणून विभाग लिहिणारा लेखक त्या भिन्न भिन्न पाठां-संबंधानें म्हणतो "भटां पासूनि समस्तें गुरुकुळीं लीळा घोकीलीया : तीया एकी समस्ता धरीलीया : एकी न धरतीचि : एक मूळ प्रती तीचे बोल विस-रले : परि : चरित्राचा भाव आठवत होता : त्या भावानुरूप आपूले बोल घालूनि चरीत्रें नीरोपीत : एका आठवत होते तेचि बोलीले : एक न बोल-तीचि : एकी चरीत्राचें व्याख्यान आइकीले : तेही चरीत्राचे व्याख्यान मीश्रीत बोलीली : एकी चरीत्रांतुल श्रीमुखीचे शब्द तेतूकेंचि धरीले : एका श्रीमूखीचे शब्द नाठवेत : भाव आठवत होता : ते ही श्रीमूखावरि घालूनि आपूले बोल कल्पीले : एकी जो श्रीमूख वचनाचा गुरुमुखें अर्थ आईकीला : तो ही श्रीमुखोक्तचि : भणौनि मानीला : तो तेही चरीत्री लीहीला : एक नव गीऱ्हे रामदेव मूनी एवमादीक होते : ते ही श्रीमूखाचे मीषें स्वकपोल कल्पीत चरीत्रें केली : एकी परस्परें वीवादता आपुलीये अर्थसीद्धी लागी श्रीमूखावरि घालूनि चरीत्री स्वकल्पीत बोल लीहीले : एकें जे आपूलेंया बूझा[1] न मीळे ते ही श्रीमूखीचें गाळीलें : एकी पालटीलें : ऐसें पुरुषाचेनि बुद्धीदोषें : आन : अभी मानें लीळासि वासनांतरें जाती : भटांमागें तीसरें अधीष्ठान[2] तयाची जे वासना ते मार्गरुढि :"

वरील विवरणावरून लीळाचरित्राचे अनेक पाठ निर्माण झाले आहेत हें दिसून येईल. त्यामध्यें भटांचे शिष्यांनीं आणि कवीश्वरांच्या शिष्यांनीं जे पाठ निर्माण केले त्यांना विशेष महत्त्व आहे. लीळाचरित्राचें संपादन करतांना वरील पाठच मुख्यतः आधारास घेतले आहेत. खास महींद्र भटानें लिहिलेली चरित्राची मूळ पोथी जरी उपलब्ध नाहीं तरी खास त्या पोथीवरून आणि नागदेवाचार्यांच्या देखरेखीखालीं ज्यांनीं लीळा पाठ केल्या त्यांनीं अथवा त्यांच्या शिष्यांनीं नागदेवाचार्यांच्या मागें २५।३० वर्षांतच हे पाठ निर्माण केले असल्यामुळें ते विश्वसनीय म्हणून म्हणा-वयास हरकत नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, निरनिराळ्या पाठांमध्यें लीळांची संख्या भिन्न भिन्न असल्यामुळें पाठीमागून झालेल्या पाठांतील नवीन लीळांच्या सत्यासत्यतेची छाननी करण्याचें जबाबदारीचें काम संपादकां-वर येऊन पडलें आहे.

---

१ समज, माहिती. २ आचार्यांची पिढी.

पांच अवतारांचीं चरित्रें या ग्रन्थांत आलीं आहेत त्यांत श्रीकृष्ण आणि श्रीदत्तात्रय हे अवतार पौराणिक कालांतील असून प्रसिद्ध आहेत. श्रीचक्रधरांनीं वेळोवेळीं या अवताराच्या लीळा आपल्या शिष्यांना सांगितल्या त्या यांत ग्रथित आहेत. श्री चक्रपाणी, श्री गोविंद प्रभु आणि श्री चक्रधर हे अवतार जवळजवळ समकालीन असून अगदीं अलीकडचे म्हणजे चालुक्य आणि यादव राजवटीच्या सुमारास झाले आहेत. गोमतीच्या वाळवंटांत श्रीचक्रपाणीची भेट श्रीगोविंदप्रभूला झाली असून त्यांना श्री चक्रपाणी पासून अनुग्रह मिळाला. द्वारावती येथें चक्रपाणीचें गुहेंमध्यें निर्वाण झाल्याबरोबर भरवस (भडोच) येथें प्रधानपुत्राच्या मृत देहामध्यें प्रवेश करून चक्रधराच्या अवतारकार्यास सुरवात झाली. ऋद्धिपूर येथें श्री गोविंद प्रभूचा श्री चक्रधरस्वामीस अनुग्रह झाला असून त्यांनींच चक्रधर असें नांव ठेविलें. या पांचही अवतारांची लीळारूप चरित्रें आज माझ्याजवळ आहेत. लीळाचरित्राचा एकांक नांवानें प्रसिद्ध असलेला भाग संपादावयास घेतला आहे. गोविंदप्रभूच्या चरित्रांतील कांहीं उतारे श्री ऋद्धिपूर वर्णन या काव्यग्रंथांत परिशिष्टरूपानें दिले आहेत. श्री चक्रपाणीचरित्र अद्याप महाराष्ट्रभाषाभिमान्यांच्यापुढें आलें नाहीं. तें लवकरच सादर करण्याचा विचार आहे. त्या चरित्राची प्रेस—कापी तयार आहे.

श्री चक्रपाणी चरित्राचा आरंभ असा आहे " सर्वज्ञासी प्रतीष्ठानी गणपति मठी महादाईसी पुसिलें : जी श्री चक्रपाणी राउळी कवणी ठाइ अवतार स्वीकरिला : सर्वज्ञें भणितिलें : बाइ : सर्वज्ञातें जीवांतें उद्धरावयाचीया प्रवृत्तिःधरातळी पूना[१] चाकणा [२]प्रदेशी फलेठाण[३] गावोःतेथ कऱ्हाडेया ब्राह्मणाचा घरी शक्ती रहीत ऊभय शक्ती अवतार स्वीकरिला ः।ः तो गर्भीचा अवतारः चक्रपाणी राउळ ऐसें नाम स्वीकरिलेंः।ः जनक नायेक पीताःजनकाइसें माताः श्रीचक्रपाणी राउळी फलेठाणी कीतीएक दीवस राज्य केलेंः मग[४] सैह्याद्रीसि बीजें केलें ः।ः तेथौनि द्वारावतीयेसि बीजें केलेंः।ः" या चरित्रांत पुरंदर पर्वताच्या तळवटी फलटण नगरांत जनक नायक ब्राह्मण असे त्याचा पुण्याशीं व्यापार असे. जनकनायकाच्या पत्नीचे माहेर चाकणला होतें. जनकाईला पुत्र नव्हता म्हणून चाकणला चक्रपाणी नांवाची

१ पुणें, २ चाकण, ३ फलटण, ४ सिंहाद्री—माहूर येथील एका पहाडाचें (पर्वताचें नांव)

देवता होती. तिला नवस केला कीं, पुत्र झाल्यास त्याचें चक्रपाणी नांव ठेवूं. " पूणा नदीचा तीरी विख्यात चांगदेव नांवाची देवता होती तिलाहि जनक नायकांनीं नवस केला कीं, पुत्र झाल्यास चांगदेव नांव ठेवूं. या कारणामुळें जनक नायकाच्या मुलाचीं चक्रपाणी आणि चांगदेव हीं नांवें पडलीं. चक्रपाणीचें चाकणलाच तेराव्या वर्षीं लग्न झालें. संसार करून नंतर मग माहूरला जाऊन श्रीदत्तात्रयाचें दर्शन घेतलें. संसाराचा त्याग करून गोमतीच्या तीरीं द्वारावतीस राहिले. अनेक चमत्कार करून व अनेक जीवांचा उद्धार करून शेवटीं कामाख्या नांवाच्या एलिचपूर येथील एका योगिनी वेश्येचें कथानक चरित्रांत येऊन श्रीचक्रपाणी अवताराची समाप्ती झाली. असा या चरित्रग्रन्थाचा त्रोटक सारांश आहे.

या चरित्रग्रन्थाची भाषा तत्कालीन म्हणजे तेराव्या शतकांतली आहे. याच चरित्रग्रंन्थांतील श्री चक्रधरस्वामीचीं वचनें निवडून सूत्रपाठ नांवाचा ग्रन्थ केशव व्यास यांनीं तयार केला आहे. तत्कालीन भाषा, तत्कालीन सामाजिक आणि ऐतिहासिक वगैरे अनेक बाबीवर चरित्रग्रंथांमुळें प्रकाश पडत आहे. त्या संबंधाचें विवेचन त्या त्या ग्रन्थांचें प्रकाशन होईल त्या वेळीं यथामति देण्याचें अभिवचन देऊन चरित्रग्रन्थांच्या उत्पत्तीसंबंधानें महानुभावांच्या प्राचीन ग्रन्थांच्या आधारानें केलेलें विवेचन पूर्ण करतों.

---

९ कौंढणपूर येथील शंभर वर्षांपूर्वीचें चलन*

(प्रो. वा. गो. काळे.)

गेल्या संमेलनप्रसंगीं, मौजे कौंढणपूर येथील शंभर वर्षांपूर्वीच्या गांवाच्या जमाबंदीसंबंधाच्या उपलब्ध झालेल्या कागदांत कोणत्या प्रकारची अत्यंत उपयुक्त अशी माहिती आहे त्याचें दिग्दर्शन करण्याच्या हेतूनें मीं एक टांचण वाचलें होतें. सदरहु कागदांत अनेक प्रकारच्या झाडयांचा टिपांचा, चिठ्यांचा व खर्ड्यांचा भरणा आहे. त्यांपैकीं " तहसील " व " पोते–भरणा " ह्या नांवाचे कांहीं कागद आहेत व त्यांमध्यें गांवाचा क्रमाक्रमानें झालेला वसूल आणि त्याचा सरकारी तिजोरींत केलेला भरणा

* २१ वा वाढदिवस.

याचा हिशेब दिलेला आहे. असल्या प्रकारच्या कागदांत पोतेभरणा करतांना कोणत्या जातीचीं नाणीं जमा झालेल्या पैशांत होतीं व तीं पूर्ण किमतीचीं नसल्यामुळें त्यांबद्दल वट्टा किती घ्यावा लागला ह्याचा उल्लेख नेहमीं असतो. त्याविषयीं प्रस्तुत टांचणांत थोडीशी माहिती द्यावयाची आहे.

मराठेशाहींत व पुढें कंपनी सरकारचा रुपया एकमेवाद्वितीयम् ह्याप्रमाणें सर्वत्र चालू होईपर्यंत कित्येक वर्षें हिंदुस्थानांत अनेक प्रकारचे म्हणजे निरनिराळ्या टांकसाळींत पाडलेले रुपये व्यवहारांत वापरले जात असत. त्यांमध्यें, खरीं खोटीं, कमी जास्त वजनाचीं, सरभेसळीचीं असलीं नाणीं देवघेवींत आल्याकारणानें तीं सोनाराकडून वजन करून आणि पारखून घ्यावीं लागत, आणि ह्या कामीं वट्टा देण्याची जरूर पडत असे. सरकार देण्यांत हिणकस किंवा खोटीं नाणीं जमा झाल्यास त्या-पासून होणाऱ्या नुकसानीची भरपाई करण्याकरितां लोकांकडून एक-प्रकारचा कर घेत असत, हें मीं मागें सांगितलेंच आहे. न्यायमूर्ती रानडे ह्यांच्या "मराठी राज्यांतील टांकसाळी" ह्या लेखांत व नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या रावसाहेब ना. गो. चापेकर ह्यांच्या 'पैसा' पुस्तकांत महाराष्ट्रांत चालू असलेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या रुपयांची यादी दिलेली आहे. त्यावरून चलन वैचित्र्यामुळें व्यवहारांत किती घोंटाळा व गैरसोय होत असली पाहिजे ह्याची सहज कल्पना येईल. अशा प्रकारचा नाण्यांच्या किंमतीचा गोंधळ सर्व देशांच्या चलनाच्या इतिहासांत कमी अधिक प्रमाणांत पहावयास सांपडतो. असो.

कोंढणपूरच्या वसूलाचा भरणा होतांना तीन प्रकारचे रुपये मुख्यत्वें-करून त्यांत आढळतात व त्यांचें वर्णन "छापी," "भातोडी" व व "कुलाबा" ह्या नांवांनीं केलेलें आहे. ह्या नाण्यांस निरनिराळ्या दराचा वट्टा आकारलेला आहे. कांहीं रुपये तर सरकार पोत्यां-तून न स्वीकारले गेल्यामुळें अजीवात परत आले आहेत व हा प्रकार नेहमीं घडत होता असें दिसतें. इ. स. १८२५ च्या एका कागदांत ऐवज भरण्याचा हिशेब खालीं दिल्याप्रमाणें आहे: —"धोंडनाक महार मारफित आो रुपये ६२ पैकीं वजा परत ५; बाकी ५७"

२९॥०॥...	...	छापी	३०	...	...	।≡॥
२५।- ...	...	कुलाबा	२७	...	...	॥≡
५४॥।-॥			५७			२८=॥

त्याच वर्षाच्या दुसऱ्या एका कागदांत खालीलप्रमाणें हिशेब आहे:–

छापी

५४८=।... ... ५५ ... ... ॥।-।॥

भांतोडी

२१।- ... ... २२ ... ... ॥≡

कुलावा

२१॥-... ... २३ ... ... १।≡

९७८। १०० २॥।≡॥

भरण्यामध्यें निरनिराळ्या जातींचीं व कसांचीं नाणीं ज्या प्रमाणांत असतील त्या मानानें शेंकडा २ ते ५ पर्यंत बट्टा पडलेला दिसतो. वरील तीन प्रकारच्या रुपयांशिवाय "बेलापुरी" रुपयाचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आढळतो व एका ठिकाणीं "कमळगडी" रुपयाचा उल्लेख आलेला आहे, "रुपये तांब्याचे म्हणून परत" असा तपशील कित्येक ठिकाणीं आहे. एका कागदांत १८ रुपये भरणा झाला त्याचा तपशील एणेंप्रमाणें दिला आहे:– "पोता भरणा रवाना येसजी मुजमला रु. २० पैकी परत कमळगडी २; बाकी पटले."

नाण्यांच्या कसाच्या मानानें "निर्मळ" "मध्यम" व "नरम" असें रुपयांचें वर्गीकरण करण्यांत येत असे. खालील उदाहरणें नमुन्या दाखल देत आहें:–

"मौजे कोंढणपूर माहे अगटंबर सरकारांत भरणा केला ते बद्दल दाखला कीर्दीचा

७२ ता २० गु॥ काळू सोनार रु ७५॥ पैकीं वजा ता सोनार

१ रोख परत तांब्याचा

१ बेलापुरीचे बट्टयास रु. कमी

बाकी ७३॥ रुपये

पैकीं वजा बट्टा

८॥ मध्यम ४ ·॥।·॥ भातोडी २५

॥≡ नरम ४४ खुर्दा ·॥·

॥≡॥ ·॥।·॥

१॥

बाकी रुपये ७२

ता. २० दिशंबर गुा काळी सोनार व विठोजी पा. रु. ११६

१० निर्मळ	७॥७५	मध्यम ८	बट्टा ०२५
२ खुर्दा	५४।	भातोडी ५६	बट्टा १॥
	३९।५०	नरम ४०	बट्टा ॥५०
१२	१०१॥२५		२।७५

पुण्यापासून ५।६ कोसांच्या अंतरावर असलेल्या कोंढणपुरांत तीन चार प्रकारचेच रुपये आढळतात. रुपयांचे दुसरे प्रकार दिसून येत नाहींत हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. हें गांव प्रसिद्ध यात्रेचें एक स्थान आहे; ह्या मुळें अन्यजातीचे रुपये तेथें आढळावे अशी अपेक्षा असणें स्वाभाविक आहे.

---

१० महानुभाव व बालबोधकर्ते त्रिंबकराज*

(प्रो. द. वा. पोतदार)

महानुभावी वाङ्मयाचें अलौकिक महत्त्व आतां सर्वमान्य झालेलें आहे. महाराष्ट्रांतील सनातनी वैदिक मंडळांत या पंथास विरोधी भावना असणें साहजिकच आहे. नाथांच्या अभंगांतील असले विरोधी उद्गार श्री. तात्यासाहेब मेहेंदळे यांनीं मंडळापुढें मांडले होते. महानुभावी वाङ्मय प्रत्यक्ष अभ्यासून ही विरोधी भावना व मत बनलें असावें असें विशेषसें दिसत नाहीं. विकाराचा त्यांत बराच भाग असावा.

नाथांच्या लगतच्या पूर्वीच्या काळांत त्र्यंबकराजांच्या बालबोधा सारखा नामांकित ग्रंथ दुसरा क्वचितच असेल. बालबोध हा एक अपूर्व नमुन्याचा ग्रंथ आहे. ग्रंथकर्त्याची विद्वता विशेष आहे. अनेक ग्रंथ, महावाक्यें वगैरेंचे उल्लेख या ग्रंथाइतकें अन्यत्र विरळाच सांपडतील. या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य विविध प्रकारचें आहे. त्यांत एक प्रकार असा म्हणतां येईल कीं, त्यांत अनेक असंमत मतांचा केलेला विचार हा होय. अशा मतांत एके ठिकाणीं महानुभावांच्या मतांचा निर्देश करून त्यास विरोध

---

* २० वें संमेलन

दर्शविला आहे. या उल्लेखाकडे कोणाचें लक्ष्य गेलेलें दिसून न आल्यावरून आज हें टिपण लिहिलें आहे.

बालबोधाच्या पूर्वखण्डांत पुढील उल्लेख (पृ. १७६ । ७७) आहे. जीव प्रपंचु देवता आन। यासी ईश्वरु असे भीन्न। ये नित्य अैसें वचन। स्थापिलें तेहीं ॥ २६ ॥ जरी हा भेदु प्रमाण। तरी यासी मूळ ते कवण। हें प्रबुधाचें नित्य समान। परस्परें असे ॥ २७ ॥ ते ईश्वरीं सदा भिन्न। या लागी भाक्तिधर्मु अप्रमाण। प्रबुधाचें लोचन। देखतीं अैसें ॥ २८ ॥ जो सच्चिदानंद-पर। तें तो प्रत्यक्ष निराकार। तेथ घेती अवतार। आपाइते ॥ २९ ॥ चैत-न्यापर तो देहमुर्त्ति। त्याचा मागमोडी धांवती। तत्वरहित ते म्हणती। पंच अवतार देव ॥३०॥ लीळाचरित्र सामर्थ्यें सर्व। अैसें वर्त्तती ते देव! हें म्हणों तरी दानव। कोणें सामर्थ्यें उणें ॥३१॥ लीळा पीशाचे का बाळे। ऋषीचरीत्रें आगळे। ऐणें बोले नाडळे। पूर्ण देवपणपणें तें ॥ ३२ ॥ मूलामा कासे घालुनि नरीं। चोरुनि विकावा घरोघरी। तेणें अमोळ नरनारीं। नाडती चि तो ॥ ३३ ॥ ते आणू नये चोहटां। दूषण पावे नानवटा। अैसें या मतां कपटा। घेऊं नये ॥ ३४ ॥ कांनफुकीचिं उत्तरें। तें आहाचें असारें। कां पूर्ण ब्रह्म तें अपुरें। अैसें नव्हे ॥ ३५ ॥ बोलीजे हळुवा गोष्टी। कां यकांति दाविजे दृष्टी। तेणे प्रपंचीकु संतुष्टी ॥ प्रबुधा सीणु ॥ ३६ ॥ ॥ इति भटमार्गु ॥ ७२ ॥

पृ. १७० वर "यास्तव कपाळी शैव शाभव। आणिकही महानु-भाव। येही सर्वांपरी सर्व। मन प्रतिष्ठिलें ॥ ५४ ॥" असा उल्लेख आहे. त्यांतील 'महानुभाव' शब्द तन्नामधारक पंथाचा वाचक होय हें उघड आहे. कापालिकांच्या जोडीला महानुभावांस येथें बसविलें आहे. तसेंच पृ. २३० वरील वर आणखी एक उल्लेख आहे. "स्वरुप ज्ञानि अैसे नर। जे घेती देवदेवाचे अवतार। लिळा चरित्र निरंतर। प्रिये तया ॥ ११ ॥" (बालबोध) तोहि महानुभवपंथीयांस किंवा भटमार्गीयांस अनुलक्षून असावा असें वाटतें.

या ठिकाणीं लीळाचरित्राचा जो उल्लेख आहे तो त्या नांवाच्या महानुभावी ग्रंथाचाच असावा हें उघड दिसतें. आणि मग त्र्यंबकराज ज्याला 'भटमार्गु' म्हणतो आणि पृ. १७० वर ज्यांस महानुभाव म्हणून कापालिकांसमवेत गणतो त्या दोहोंत तो ऐक्यच कल्पीत आहे, असेंहि दिसून येतें.

आपला पंथ व संप्रदाय बालबोधकर्त्यांनीं जो सांगितला आहे तें वर्णन मोठें कौतुकावह आहे. (पहा बालबोध पृ. २०९,२३५ वगैरे)

" भटमार्गु " असा शब्द महानुभाव पंथीयास लावलेला कै. गो. का. चांदोरकर यांनीं १८३५ च्या इतिवृत्तांत ' मानभवोत्पत्ति कथा ' म्हणून जें टिपण प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत आहे. शके १२५५ त " भटमार्गु " जाला वगैरे माहिती वरील टिपणांत आहे. अलीकडे जी माहिती महानुभाव पंथाविषयीं पुढें आली आहे, ती पाहतां महानुभावांच्या संबंधीं वरील रा. चांदोरकर यांच्या टिपणांतील लिहिणें यथार्थ वाटत नाहीं. एकतर्फी दिसतें. महानुभाव ग्रंथ शके १२५५ च्या पूर्वींचे निःसंशय वाटतात. तसेंच मातंग पंथ म्हणून जो निंदिला आहे तसा एक हीन पंथ निराळाच आहे व त्याचा एक मठ आपण नगर जिल्ह्यांत पाहिला असें डॉ. मॅकनिकल यांनीं मला सांगितलें होतें. तें कसेंहि असो, महानुभावांच्यावर सनातनीयांचा कटाक्ष बहुधा वर्णव्यवस्थेबाबतच्या महानुभावांच्या मतावरून व वर्तनावरून असण्याचा बराच संभव आहे. नाथपंत व महानुभव पंथ यांचा पक्का विरोध अगदीं प्रथमपासून असावा असें दिसतें. महाराष्ट्रांतील नाथपंथी ज्ञानेश्वरासारखे सत्पुरुष वैदिक मंडळांतच समाविष्ट झालेले आहेत. तसे महानुभावांचे झालेले दिसत नाहींत. साहाजिकच आहे कीं नाथपंथाविषयीं व वैदिक परंपरेविषयीं कडक अभिमान धारण करणाऱ्या त्र्यंबकराजांनीं महानुभावी पंथास "भटमार्गु" असें संबोधून चांदोरकरांनीं प्रसिद्ध केलेल्या जुन्या टिपणांतील मानभव विरोधी मताशी मिळतें असें मत प्रगट करावें !

त्र्यंबकराजांनीं ' भटमार्गु ' म्हणून जीं मतें दर्शविलीं आहेत तीं कितपत बरोबर आहेत हें महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांची अधिक माहिती झाल्याशिवाय नीटसें सांगतां येणार नाहीं.

श्रीचक्रधरांचीं सिद्धान्तसूत्रें रा. भवाळकर यांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत त्यांत पृ. ३४ वर पुढील उतारा आढळतो.

" एकु नित्यवर्ग : " एकु अनित्य वर्ग—" तीनीं स्वरुपें नित्यें। जीवाचें : देवताचें : ईश्वरीचें : तै भेद कैसा । ना : नीत्यत्वें भेदु तिहींसि नाहीं । जैसा देहींची पींडस्थीं रायारंका सरी : ब्राह्मणा महारा सरी : तैसा ठावो की " इत्यादि.

हा उतारा वाचून बाळबोधांतील वर्णनास कांहीं प्रामाण्य मिळण्या सारखें आहे असें वाटतें.

बाळबोध ग्रंथ शके १४९४ ते १५०२ या काळांत झाला. यावेळीं महानुभावी मतांविषयीं अथवा भटमार्गाविषयीं कसा विरोध होता हें या टिपणावरून ध्यानांत येईल.

---

११ मंडळवृत्त.

२२ वा वाढदिवस समारंभ.

पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणें मंडळाचा २२ वा वाढदिवस मंडळमंदिरांत आषाढ शुद्ध १ शके १८५४ (इ. १९३२ जुलै ४) सोमवारीं सकाळ दुपार साजरा होऊन पार पडला. त्या प्रसंगीं उपस्थित असलेले सभासद व पाहुणे येणें प्रमाणें

श्री. गी. भि. नरे, प्रो. मावळंकर, श्री. गो. अ. मोडक, श्री. कीर्तने, श्री. मरकळे, श्री. दत्तोपंत मरकळे, श्री. घाटे इंजिनियर, श्री. चिं. वि. देशपांडे, प्रो. वामनराव गोडबोले, प्रो. चिं. व. जोशी, श्री. कोराण्णे, डॉ. केळकर, श्री. भावे, श्री. बाबासाो पटवर्धन, श्री. दि. वि. काळे, श्री. वा. सि. बेंद्रे, श्री. र. चिं. सोहनी, श्री. इनामदार, श्री. रा. सा. बाबासाो देशपांडे, श्री. वि. वि. देशपांडे, श्री. शं. ना. जोशी, प्रो. वा. गो. काळे, प्रो. द. वा. पोतदार, श्री. सरदार आबासाो मुजुमदार, श्री. पां. के. शिराळकर, श्री. द. व. फुलगांवकर, श्री. वि. म. कोल्हटकर, श्री. एस्. आर. तारकुंडे, श्री. सरदार तात्यासाो मेहेंदळे, श्री. स. ग. जोशी, प्रो. श्री. त्र्यं. पुणतांबेकर, श्री. रा. वा. मोडक, श्री. भा. रा. गांधी, श्री. नानासाो वैद्य, श्री. द. वि. आपटे, श्री. कृ. पां कुळकर्णी, श्री, ग. ह. खरे, श्री. द. ना. देवधर, श्री. चिं. ग. कर्वे, श्री. ग. वि. देवधर, श्री. द. रा. लिमये, श्री रा. वि. पटवर्धन, श्री. मा. ह. घोरपडे, बॅरिस्टर गो. का. गाडगीळ, श्री. टी. रघुनाथ ठकार, प्रो. स. कृ. पिंपळखरे, श्री. वि. ज. दातार, श्री. रा. शं. दीक्षित, श्री. अ. वा. फडणीस, श्री. तात्यासाो केळकर, श्री. एल. जी. गोखले. श्री. कृ. वि.

फाटक, श्री. कृ. गो. पुंडलीक, श्री. सरदार पटवर्धन शास्त्री, श्री. वि. मो. भट, रावसाहेब टी. नारायण स्वामी पिल्ले, श्री. म. ग. खोले, श्री. वाईकर केसरी कचेरी, श्री. वि. गं. लेले, प्रो. शं. दा. पेंडसे, श्री. शं. ल. वैद्य, प्रो. त्र्यं. भि. हर्डीकर, श्री. शं. द. देवधर, श्री. ग. ह. ओक. इत्यादि

प्रारंभीं चौघड्याचें मंगलवादन झाल्यावर अध्यक्ष श्री. नानासो वैद्य सभ्यांचें स्वागत करून म्हणाले ' आपण थोडे असलां तरी इतिहास-प्रेमी आहां. मंडळ जरी हल्लीं स्वतःच्या जागेंत असलें तरी कर्जांत आहे. प्रो. पोतदार व श्री. बाबासो देशपांडे यांच्यासारखीं माणसें बाहेर पडतील तर हें कर्ज एका वर्षांत फिटून जाईल. ते बाहेर निघाले असेंही दिसेल. सध्यां शिवचरित्रकार्यालयाचें काम धीमेधीमे चाललें आहे. आज आपणास पेशवेदप्तराकडे लक्ष द्यावयाचें आहे. त्याविषयींचा ठराव आज आपणापुढें येईल. प्रत्येक राष्ट्रास दप्तर पाहिजे. कौटिल्याच्या अर्थ-शास्त्रांत दप्तराची माहिती आहे. अशोकाचें दप्तर म्हणजे त्याचे लेख. नंतर ताम्रपत्रें प्रचारांत आलीं. नित्य व्यवहार भूर्जपत्र व ताडपत्र यांवर लिहीत. राजकीय लिखाणास पूर्वीं नीलमत (Blue book) असें म्हणत. कल्ह-णानें राजतरंगिणी नीलमतें पाहून लिहिली. हर्षचरित्र, विक्रमांकदेवचरित्र वगैरे पुस्तकें राजलेख पाहून लिहिलीं आहेत. ती परंपरा शिवभारताच्या वेळींही चालू होती. इतिहासलेखनाची आवड मुसलमानांना फार. गिझनीच्या महमूदाचा चरित्रकार अल्उतबी यानें दप्तराचे दाखले दिले आहेत. बाबराच्या वेळीं रोजनिशा व पुढें नामे तयार होऊं लागले. इनाम कमि-शनच्या वेळीं लोकांचे खाजगी घरांतील कागद सरकारी दफ्तरखान्यांत गेले. हें पेशवेदफ्तर सरकारनें उघडें करावें त्यांत सरकारचा कोणताही तोटा नाहीं. इत्यादि. याप्रमाणें भाषण व स्वागत झाल्यावर प्रो. पोतदार यांनीं मंड-ळाच्या दोन सभासदांबद्दल दुखवट्याच्या ठराव मांडला. कै. रामभाऊ महा-जनि व खि. डॉ. जास्टिन ई ॲबट हे ते सभासद होत. दुखवट्यानंतर नूतन सभासद व वर्गबदली करण्याचें काम झाल्यावर निबंधवाचनाचें काम सुरू झालें. गेल्या अंकांत प्रसिद्ध केलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणें बहुधा निबंधवाचनाचें काम झालें. निबंधवाचनाचे शेवटीं श्री. तात्यासो केळकर यांनीं पेशवेदफ्तरा-संबंधींचा ठराव सभेपुढें मांडला व त्यावर पुढीलप्रमाणें भाषण केलें. इंग्रज सुधारलेले आहेत. त्यांनीं पेशवेदफ्तर नीट ठेवलें आहे, त्यांत लोकांना उपयोगी

असे कागद पुष्कळच आहेत. या दफ्तरांपैकीं एलिए नेशनच्या दफ्तराची व्यवस्था स्वतंत्र आहे. लोक आतां सरकारवर नवीन हक्क शाबीत करूं शकत नाहींत. त्याविषयीं सरकार भितें असेंही नाहीं. पण पेशव्यांच्या वेळचा इतिहास महाराष्ट्रांत जागृत आहे व हें दप्तर पाहिल्यानें लोकांत राजकीय स्फूर्ति उत्पन्न होईल या गोष्टीस सरकार भितें. इंग्रजी संस्कृति उच्च असल्यानें दप्तर पाहूं देत नाहीं असें त्यांच्यानें म्हणवत नाहीं पण अटीचें लोढणें घालतात. इंडिया ऑफिसमध्यें कोणी कागदपत्र पहावयास गेलें म्हणजे तेथील अधिकारी उल्हसित होतात. हँडलिस्ट किंवा हँडबुक यांच्या बाबतींत तर सरकारनें खेळच चालविला आहे. कागद चोरीला जातील अशी सरकारास भीति वाटते. चोरी सहसा होणार नाहीं. पण झालीच तर तिची इतकी फिकीर करावयाचें कारण नाहीं. रॉयल एशियाटिक सोसायटीचा व इतर संस्थांचा अनुभव गृहीत धरूनच चाललें पाहिजे. मी स्वतः दप्तर पाहण्याची परवानगी मागितली पण क्षुल्लक सबबीवर नाकारण्यांत आली. दफ्तर पाहण्याचे नियम केवळ दुःसह असे आहेत. सरकारानें हँडलिस्ट करण्याचें जरी अंगाबाहेर टाकलें तरी हँडबुक प्रसिद्ध करण्यास काय हरकत ? इत्यादि. यावर श्री. दि. वि. काळे यांनीं पेशवे दफ्तर पाहण्याचे कामीं काय अडचणी असतात याविषयीं स्वानुभव सांगून ठरावास अनुमोदन दिलें व ठराव एकमतानें पास झाल्यावर श्री. नानासाो वैद्य यांनीं समारोपाद्दाखल भाषण करून वाढदिवस समारंभ संपल्याचें जाहीर केलें व कै. शं. बा. दिक्षीत यांच्या तैलचित्राच्या अनावरणाचा समारंभ सुरू झाला. त्याची हकीकत येणें प्रमाणें.

कै. शं. बा. दिक्षीत यांच्या तैलचित्राचें अनावरण.

प्रारंभीं प्रो. पोतदार यांनीं तैलचित्राचें अनावरण मंडळांत होण्याचा योग कसा जुळून आला याची हकीकत सांगितली. कै. दिक्षीत यांचें एक चिरंजीव श्री. कृ. शं. दिक्षीत यांनीं मंडळानें २२ वर्षांच्या आयुष्यांत लोकांमध्यें स्वेतिहासाविषयीं जागृति व आस्था कशी उत्पन्न केली आहे त्याचा गौरवपूर्ण उल्लेख करून अशा संस्थेंत कै. दीक्षितांचें चित्र असणें कसें उचित आहे हें विशद केलें. तसेंच प्रो. पिंपळखरे यांनीं किती प्रयासानें चित्र काढलें आहे याची लोकांस कल्पना करून दिली.

नंतर श्री. द. वि. आपटे यांनीं दिक्षीतांनीं ज्योतिषशास्त्राच्या बाबतींत किती परिश्रम केले होते, तसेंच ज्योतिषाची प्रगति थांबण्याचें श्री. दिक्षीत यांनीं दिलेलें योग्य कारण व त्यांनीं वापरलेल्या ग्रंथांच्या पोथ्या पुन्हां मिळण्याची आवश्यकता यांचें प्रतिपादन केलें. श्री. तारकुंडे यांनीं कै. दिक्षीतांचीं ' रात्रीची चार घटका मौज ' वगैरे पुस्तकें खरोखर किती मौजेचीं आहेत हें सांगितलें. श्री. बाबासो पटवर्धन यांनीं कै. दिक्षीत यांनीं जे ग्रंथ लिहिले त्यांसाठीं त्यांनीं किती श्रम केले होते याची कल्पना चंद्राचीं कोष्टकें, उच्च व पात यांविषयीं त्यांनीं केलेलें गणीत, व ज्योतिष शास्त्राचा इतिहास लिहितांना केलेलें ग्रंथांचें आलोडन यावरून येईल व.कै.दिक्षीतांविषयीं खरी कल्पना येण्यास त्यांचे ग्रंथच पाहिले पाहिजेत असें सांगितलें. डॉ. र. पु. परांजपे म्हणाले ' मी संस्कृत व भारतीय ज्योतिषाचा विशेष अभ्यास केला नाहीं. पण कै. दिक्षीत यांस शोधकांत अग्रस्थान द्यावें लागेल याविषयीं शंका नाहीं. माझा व त्यांचा निकट परिचय होता. मी विलायतेंत असतां तेथील ज्योतिर्विदांस विचारण्यासाठीं कांहीं शंकाहि मला लिहून धाडल्या होत्या. त्यांचा भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास हा ग्रंथ अमूल्य असून आजही तो पाश्चात्यें भाषांत भाषांतर करण्यास योग्य आहे. भारतीय ज्योतिषाच्या इतिहासाविषयीं पाश्चात्य ग्रंथांतून अगदीं थोडी माहिती मिळते. युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण न मिळालेल्या एका शिक्षकानें असा अपूर्व ग्रंथ लिहावा हें विशेष आहे. ' श्री. गो. वा. जोशी यांनीं स्वकृत व कै. दिक्षीतांच्या गुणवर्णनपर अशा आर्या आपल्या मुलांकडून म्हणवून गुणवर्णन केलें. श्री. न. चिं. केळकर म्हणाले ' कै. दिक्षीत कधीं कधीं वाचण्यासाठीं कै. टिळकांकडे येत. त्यांना इंग्रजीचें विशेष ज्ञान नसतां त्यांनीं ज्योतिषाचा येवढा व्यासंग केला तेव्हां इंग्रजींत विशेष आहे असें नाहीं. कै. छत्रे यांनाही इंग्रजी नांवापुरतेंच येत असे; पण तेही उत्तम ज्योतिर्विद होते. यांना जर इंग्रजीचा परिवर्तक मिळता तर त्यांची कीर्ती रवींद्रबाबूंप्रमाणें त्रिखंड झाली असती. कै. दिक्षीत यांनीं गीतेच्या शिकवणीप्रमाणें फलज्योतिषावरून लोकांना खऱ्या ज्योतिषाकडे आणलें. अशा गृहस्थाचें चित्र येथें अवश्य पाहिजे. ' यानंतर अध्यक्ष श्री. नानासो वैद्य यांनीं चित्राचें अनावरण करून पुढीलप्रमाणें भाषण केलें. ' मी संस्कृत, गणित, ज्योतिष व इतिहास या गोष्टी चांगल्या जाणतों. यामुळें मला कै. दिक्षीत यांच्या

ग्रंथाची योग्यता अनुभवानें माहीत आहे. त्यांनीं आपले ग्रंथ लिहिण्यासाठीं वेदांपासून अनेक ग्रंथांचा अभ्यास केला. कै. दिक्षीत यांनीं वेदांचा जो काळ ठरविला तो आतां कोणासही बदलतां येणार नाहीं असें माझें मत आहे. त्यांनीं ऋग्वेदाचा कालही निश्चित केला. एवंच कै. दिक्षीत अतिशय मोठे संशोधक होते. इ. इ. नंतर श्री. दिक्षीतबंधूंनीं चित्रकार प्रो. स. रा. पिंपळखरे यांचा अनुरूप पारितोषिक देऊन सन्मान केला व मंडळाचे आभार मानले. प्रो. पोतदार यांनीं सभ्यांचे आभार मानल्यावर समारंभ संपल्याचें श्री. नानासो वैद्य यांनीं जाहीर केलें.

सभासदः—गेल्या तीन महिन्यांत पुढील नवीन सभासद मंडळास मिळाले.

क्र. नं.	सभासदाचें नांव.	गांवाचें नांव.	वर्ग.
१७०५	श्री. केशव विश्वनाथ हेर्लेकर	पुणें	४
१७०६	प्रो. शंकर गणेश देशपांडे M. A.	अहमदाबाद	२
१७०७	श्री. गणपतराव विनायक नातू	पुणें	२ तहा.
१७०८	प्रो. चिंतामण बळवंत जोशी M.A.	”	२
१७०९	श्री. लक्ष्मण गोविंद गोखले	”	३
१७१०	श्री. नारायण दत्तात्रय आपटे B.A.	”	४
१७११	श्री. नरहर दाजी डांगे, वकील	”	४
१७१२	श्री. कृष्णाजी शंकर दिक्षीत	औंध	४ तहा.
१७१३	श्री. बाबासाहेब डफळे, चीफ ऑफ जत	जत	१
१७१४	कु. मैनाबाई शहाणे, एम्. ए.	पुणें	४
१७१५	श्री. हरी गणेश जानोरीकर	”	४ तहा.
१७१६	श्री. यशवंत नारायण देशपांडे बी. ए.	कोल्हापूर	४
१७१७	श्री. भिकाजी शंकर मोघे	पुणें	४
१७१८	श्री. सदाशिव खंडो अळतेकर, बी.ए., एल्. एल्. बी.	कऱ्हाड	४

पाक्षिक सभाः— गेल्या ३ महिन्यांत ४ पाक्षिक सभा होऊन त्यांत पुढील निबंध वाचले गेले.

पा. स.		निबंध	लेखक
४	९	हरणाचा एक कसबी व श्री. सवाई माधवराव पेशवे.	प्रो. द. वा. पोतदार
	१०	केसरकर सनद	श्री. टी. आर. ठकार
	११	कांहीं नाणीं	श्री. ग. ह. खरे
	१२	रायगड व सूर्याजी पिसाळ	„
	१३	थिटे कागद	श्री. स. ग. जोशी
५	१४	भ्रमरगीत व कोकसार	श्री. पिंगळे, ग्वाल्हेर
	१५	वाईतील शिवकालीन सत्यनाथपुरी	श्री. शं. ना. जोशी
	१६	चंद्रराव मोरे यांचे नवीन कागद	„ „ „
	१७	वकील-इ-मुतलक म्हणजे काय ?	प्रो. द. वा. पोतदार
	१८	पेशव्यांचे इस्लामी आप्त	श्री. वि. गो. दिघे
६	१९	प्रो. सरकार यांची एक भ्रांत कल्पना	श्री. ग. ह. खरे
	२०	शिवकालीन बेकारी व तीवरील उपाय	„
	२१	युगे अठ्ठावीस, या आरतीचा उलगडा	श्री. वि. नी. छत्रे
	२२	रामचंद्र नीळकंठास वाईची तैनात	श्री. स. ग. जोशी.
७	२३	अल्लूर पालमपेटवर चढाई	श्री. ग. ह. खरे
	२४	राजारामकालचें राज्य देवाब्राह्मणांचें व लोकांचें	„ „ „
	२५	पेशवाईतील कुंडल्या	श्री. ना. द. आपटे

ग्रंथालय—मंडळास गेल्या तिमाहींत देणगीदाखल व अभिप्रायार्थ आलेलीं पुस्तकें.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
केळकर न. चिं.	संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन	काळे दि. वि.
कर्नाटकी श्री. ना.	डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचें चरित्र	कोल्हटकर वि. म.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
केळकर वाढदिवस मंडळ, पुणें	" केळकर "	केळकर वा. मंडळ पुणें
गोखले त्र्यं. रा.	गीतकुसुमहार	गोखले त्र्यं. रा.
देशमुख जी. बी.	अग्रिकल्चर् इन् ग्रेटर इंडिया	देशमुख जी. बी.
	पेनियल् (ए जर्नल फ्रॉम न्यू यॉर्क) (अभिप्रायार्थ)	संपादक, पेनियल्
पेशवे दप्तर	दि पेशवाज् कमिटमेंटस् ऑन् दि वेस्ट कोस्ट १७४०–१७७२	गव्हर्नमेंट ऑफ् बाम्बे
पोद्दार हनुमानप्रसाद	कल्याण	वैद्य चिं. वि.
डॉ. बालकृष्ण	शिवाजी दि ग्रेट, व्हॉल्युम नं. १	डॉ. बालकृष्ण
बी. बी. आर्. ए. सोसायटी	कॅटलॉग ऑफ् बुक्स ॲडेड् टू दि लायब्ररी ड्यूरिंग १९३१	
भट वि. मो.	हिंदुस्थानांतील मुसलमानी अमलाचा सोपा व सचित्र इतिहास	वैद्य चिं. वि.
मराया एरमेलिंदा दोस स्तुअर्तस् गोमेज	आयदेंतिफिकेकोज दी चंद्रपूर–इ–सिंदाबूर	मराया एरमेलिंदा दोस स्तुअर्तस् गोमेज
सरदेसाई गो. स.	मराठी रियासत, उत्तर विभाग नं. २	वैद्य चिं. वि.
सरदेसाई गो. स.	नानासाहेब पेशवे	टी. रघुनाथ ठकार
सहस्रबुद्धे चिं. रा.	अवदलमर्दननाटकम्	सहस्रबुद्धे चिं. रा.
साठे टी. ए.	एव्हरीडे मॉरलस्	वैद्य चिं. वि.

इतरवृत्त.

मंडळाच्या वाढदिवसाचे आदले दिवशीं म्हणजे रविवार ज्येष्ठ वद्य ३०।१८५४ (ता. ३।७।१९३२) रोजीं सायंकाळीं ७ वाजतां प्रो. पोतदार यांचें श्री. नानासो वैद्य यांचे अध्यक्षतेखालीं 'पेशवेदप्तर' या विषयावर व्याख्यान झालें. दुसरे दिवशीं पेशवेदप्तरासंबंधीं एक ठराव सर्वानुमतें पसार करण्यांत येऊन तो योग्य व्यक्तींकडे पुढील कामासाठीं पाठविण्यांत आला. ठराव पुढें दिला आहे.

गेल्या तिमाहींत सुमारें १०० सद्गृहस्थ मंडळ पाहण्यास आले; व सर्वांनीं समाधान व्यक्त केलें. तसेंच कोल्हापूर येथील ट्रेनिंग कॉलेजचे सुमारें ७५ विद्यार्थी आणि पुणें येथील शिवाजी स्कूलमधील ६० बाल-विद्यार्थी यांस संशोधनाविषयीं माहिती देऊन प्रदर्शन दाखविण्यांत आलें.

श्रावण शुद्ध २ व ४ (ता. ४ व ६ आगस्ट १९३२) रोज गुरुवार व शनिवार या दिवशीं श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि संस्थान औंध यांचीं अनुक्रमें महाराष्ट्रांतील किल्ले व अजंठा येथील भारतीय चित्रकला या विषयांवर माहितीनें भरलेलीं व सदीप अशीं २ व्याख्यानें झालीं. श्रीमंतांची चित्रकलेंतील तपश्चर्या, इतिहासाविषयीं आस्था वगैरे गुण सर्वविश्रुत असल्यामुळें व्याख्यानास अतोनात गर्दी होत असे. या व्याख्यानांच्या वेळीं दाखविलेल्या चित्रांचे फोटो व मूळ प्रतिमा या त्यांनींच मोठ्या परिश्रमानें तयार करविलेल्या आहेत. व्याख्यानें लोकांस फारच आवडलीं.

मिरज संस्थानचे अधिपति श्री. बाळासाहेब मिरजकर सी. आय. ई. यांची स्वारी चिटणीस व श्री. बाबासाहेब देशपांडे यांचे विनंतीवरून मंडळांत आली होती. सर्व मंडळ पाहून श्रीमंत स्वारी संतुष्ट होऊन गेली. श्रीमंतांचा चांगला आश्रय मंडळास मिळावा अशी सर्वांची इच्छा आहे.

---

12 Marathi Articles in this issue.

(1) An incident from the life of Sindhuraj, a King of Dhara, by Prof. V. V. Mirashi, is an attempt to show that the narrative of *Navasahasankacharita* is based on some

historical facts. He tries to identify some of the names occurring in the work with those in inscriptions.

(2) Biographical works of the Mahanubhava sect, by Mr. Y. K. Deshapande, gives an account of the way in which those works were composed. Account of six such important works is given in the article.

(3) Currency in the village of Kondhanpur a century ago, by Prof. V. G. Kale, deals with the said currency and gives the following types of rupees viz. *Chhapi*, *Kulaba*, *Bhatodi*, *Belapuri*, *Kamalgadi*, with varying prices, etc.

(4) Mahanubhava sect and Trimbakaraj, the author of Balabodha, by Prof. D. V. Potdar, deals with some allusions occurring about the sect in the book and the writer holds that Trimbakaraja was the earliest author who mentioned the sect.

Sources

Persian: (1) Adilshahi farmans from the Jedhe family among which Nos. 40, 43, 48 refer to some movements of the Adilshahi forces from 1645 to 1657 A. D. No. 48 is a royal order aganist the supporters of Shahaji Bhonslah and nominates Khandoji and Baji Ghorpade and not Khopade as given out by Prof. Sarkar (Ind. Hist. Quart. VII No. 2)[1]. (2) Two inscriptions from Parner (Ahamadnagar)[1]. (3) An inscription from Shirale (Satara)[1]. (4) 5 Farmans of Aurangzeb dealing with administrative and political matters.[2] (5) Some farmans from a Ghorapade family of Kolhapur[1]. *Pertaining to Shivaji's times*: (1) a mahjar dated A. D. 1598-99[3]; (2) Selldeed about the *Kulkarna* of Mungser[4]; (3) Chandrarao, Shivaji and Namdarkhan[4] (4) Some letters from the aforesaid Ghorpade family[5]. *Miscelaneous*:– Some letters about the well-known siege of Basien, campaign of Vitthal Shivdeva in Gujrath etc.[3].

पेशवे दप्तरासंबंधीं केलेला ठराव

१. पेशवे दप्तर पुणें हें इतिहासाच्या अभ्यासूंस अत्यंत उपयुक्त असल्यामुळें तें अभ्यासार्थ त्यांस खुलें होणें अगत्याचें आहे असें या सभेचें मत आहे. तरी या कामीं सरकारनें तातडतोब जरूर ती व्यवस्था करावी.

---

1 By G. H. Khare 2. By Sar. Mujumdar 3. By D. V. Apte
4 By S. N. Joshi; 5 By D. V. Apte and G. H. Khare.

२. हल्लीं सदर पेशवे दप्तरांत कागद पाहण्याची परवानगी देण्याच्या अटी सोईस्कर नाहींत आणि अशा तक्रारी वर्तमानपत्रांतूनही जाहीर झाल्या आहेत. सबब दप्तरांत अभ्यासी मंडळींस रोज प्रवेश मिळावयास पाहिजे. आठवड्यांतून कांहीं मोजकेच दिवस व मोजकेच तास हा प्रवेश मिळाल्यानें वेळ अपुरा पडून फार गैरसोय होते.

३. त्याचप्रमाणें हरएक कागदाचें इंग्रजी भाषांतर करून पाठविण्याची हल्लीं अमलांत असलेली अटही गैरसोईची आहे. मुळावरून केलेलीं मराठी, मोडी किंवा फारसी टिपणें सरकारास आपल्या तज्ज्ञाकडे पसंतीसाठीं सहज पाठवितां येतील. यास्तव तशीच आवश्यकता असल्यास केवळ अपवादात्मक प्रसंगींच इंग्रजी भाषांतर मंजुरीस आवश्यक करावें.

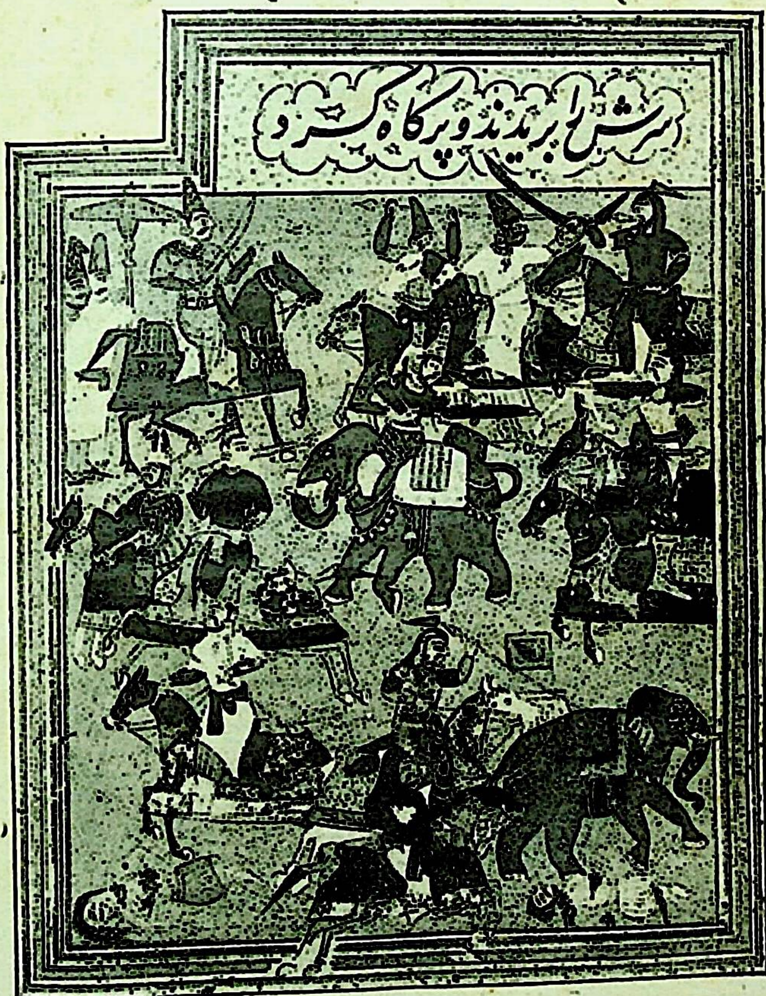
४. अभ्यासूंस प्रवेश मिळण्यापूर्वी हल्लीं काय पाहण्याची इच्छा आहे तें सांगावें लागतें, हीहि पद्धति अत्यंत अशास्त्रीय व अडचणीची आहे. यास्तव दप्तरांत साधारणपणें कशा प्रकारचे कागद आहेत, त्याचा काल व स्वरूप वगैरे कसें आहे याची त्रोटक व बेतापुरती माहिती देऊन एक परिचय पुस्तक (हँडबुक) तावडतोब प्रसिद्ध करावें. किंबहुना या सभेचें असें स्पष्ट मत व मागणें आहे कीं, दप्तराप्रीत्यर्थ होणाऱ्या खर्चावर पहिला बोजा हा आहे असें समजावें.

५. या प्रकरणीं सभेच्या माहितिप्रमाणें एलिनिएशन किंवा हक्कप्रकरणीं सर्व व्यवस्था संपूर्ण व स्वतंत्र लागलेली असून त्या दृष्टीनें सरकारनें दप्तराची निवडही केलेली आहे. तेव्हां तसलीही हरकत नाहीं. यास्तव या सभेची सरकारास अशीहि सूचना आहे कीं, सदरहू दप्तर हें केवळ सर्वस्वी ऐतिहासिक नसलें तरी मे. लोगन साहेब यांनीं आपल्या यादींत म्हटल्याप्रमाणें आतां या दप्तराचें महत्त्व व योग्यता बहुतांशीं ऐतिहासिक दृष्टीचीच उरली आहे. तरी त्या दृष्टीनेंच याची जोपासना सरकारनें यापुढें करावी.

६. या कार्यासाठीं दप्तर शास्त्रज्ञ असा मोडी उत्तम वाचणारा व मराठी इतिहासाचा बारीक व सूक्ष्म अध्ययन केलेला असा स्वतंत्र दप्तरदार (कीपर ऑफ रेकार्डस्) सरकारनें लवकर नेमावा.

७. सरकारनें सांप्रत या दप्तरांतील बरेच उपयुक्त कागदपत्र हल्लींच्या हलाखीच्या स्थितींतही प्रसिद्ध केले आहेत याबद्दल ही सभा सरकारची आभारी आहे आणि सरकारनें शक्य तोंवर हा उपयुक्त क्रम पुढें चालविणें हें सरकारचें एक कर्तव्यच आहे. परंतु दप्तराची ऐतिहासिक दृष्टीनें निवड, लावणी, परिचयपुस्तकें व सूची यांची सिद्धता ही अधिक महत्त्वाची असून ती या अगोदरच सिद्ध व्हावयास पाहिजे. कारण तदभावीं या दप्तराचा अभ्यासूंस पाहिजे तसा उपयोग विशेषतः प्रौढ विद्यार्थ्यांस, निबंधलेखकांस वगैरे होत नाहीं, ही मोठी हानि आहे. आणि ती तावडतोब योग्य ते उपाय योजून सरकारनें टाळली पाहिजे.

तालिकोटच्या लढाईचें एक दृश्य
A scene from the battle of Talikot

त्याचें (रामराजाचें) डोकें उडविलें व त्यांत भात्याण भरलें
His (Ramaraja's) head was cut off and stuffed

बाळाजी विश्वनाथाचें हस्ताक्षर.

Hand-writing of Balaji Vishvanath.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ.

वर्ष १३ वें] त्रैमासिक [अंक २ रा.

१२ शिवकालीन पाटिलकी वतन*.

(श्री. शं. ना. जोशी-वांई)

पाटील ह्या संस्थेविषयीं पुढें थोडक्यांत कांहीं विचार मांडले आहेत. हा विचार करतांना सामान्यतः श. १६३० पर्यंतच्या काळांतील पत्रेंच ध्यानांत घेतलीं आहेत. आणि त्यांवरून पाटलाचें महत्त्व, पाटिलकीची उत्पत्ति, पाटलाचें काम, अधिकार, मानपान, उत्पन्न अशा सहा सात मुद्यांचें विवेचन केलें आहे.

पाटलाचें महत्त्व— राज्य म्हणजे जसा जुन्या काळांत राजा, त्याप्रमाणें गांव म्हटलें कीं तेथें पाटील हा असावयाचाच. राजा आणि पाटील किंवा पाटील आणि राजा हीं राज्याचीं आवर्तें आहेत. राजाचींच व राजाजोगीं असलेलीं विशेषणें भागग्राही, ग्रामप हीं पाटलाला योजिलेलीं आहेत (शुक्रनीतिसार.). पाटील हा छोटेखानी राजाच आहे. खेडेगांवांत अशी म्हण ऐकूं येत असल्याचें सांगितलें आहे कीं, "उतरंडीला नसेना दाणा पण दादला असावा पाटील राणा." ह्या म्हणीनें, हलाखीच्या स्थितींतहि पाटलाचा सामाजिक दर्जा केवढा मोठा मानला जातो तें नेमकें ध्यानीं आणून दिलें आहे.

पाटिलकीचा उगम—'काळीवर पांढर रचली' त्यापासून कसबे मााच्या जोसपणाची मिरास आपली आहे हें जसें वांईचित्रावांच्या कागदांत (सं.२०, पृ. २४२) वांईच्या लिंग जोशी वलद आनंद जोशानें सांगितलें आहे, तसेंच जेव्हांपासून काळी वहितीला आली तेव्हांपासून पाटिलकीची निर्मिती

* २० वें संमेलन.

झाली हें अनेक कागदांतून आलें आहे. दुर्गादेवीच्या मोठ्या दुष्काळानंतर जें जें गांव वसाहतीस आणलें गेलें तें तें प्रथम पाटलाकडूनच. काळीवर पांढर रचली असा वर प्रयोग आला आहे व तोच युक्त आहे; पांढरीवर काळी वसली असा प्रयोग आलेला आढळला नाहीं. म्हणजे काळीनंतर व काळी-करतां पांढर आहे, म्हणजे काळी जितकी जुनी तितकी पाटिलकी जुनी आहे. आणि काळी किती जुनी तर जंगल तोडून, वन्य पशू नाहींसे करून, पिकाकरतां जमीन जेव्हां पड पाडिली तधीपासून जमीन ही काळी बनली व तेव्हांपासूनच पाटिलकीचा प्रारंभ झाला आहे. काळी आणि पाटील हा संबंध नित्य आहे. पांढर व पाटील हा तसा नाहीं. खटाव तालुक्यांत आजहि हुसेनपूरचें शिवार आहे पण पांढर म्ह. गांवठाण नाहीं. तात्पर्य, काळी जमीन जेव्हां वहितीला आणली, तेव्हांपासूनचा पाटील आहे.

पाटील संज्ञा—पाटील हें नांव पाटील मोकदम असें जोड; नुसतें मोकदम आणि नुसतें पाटील अशा तीन प्रकारांनीं कागदांत येतें. शि. च. सा. खं.२ ले. ९३ मध्यें 'राघ पा बिन मेग पा मोकदम मौजे हिंगणे बुा'; 'रंभाजी मोकदम मौजे चऱ्होली;' आणि 'म्हाळोजी बिन खंडोजी पाटील जाधव मौजे गिरीम' अशा तिन्ही प्रकारांनीं आलें आहे. पैकीं नुसतें पाटील असें जेथें येतें तेथें त्याचा अर्थ सरळ व उघडच लक्ष्यांत येतो. नुसत्या 'मोकदम' ह्या शब्दाचा अर्थ संदर्भानें पाटील हा घ्यावा लागतो. मोकदम शब्द पाटील ह्या दुयाप्रमाणें इतरहि बलुतेदार वगैरेंच्या नांवांबरोबर येतो. उदा० मोकदम न्हावी (शि. च. सा. खं. १ ले. १९); मोकदम मुजेरी (शि. च. सा. ले. ९९). अशा ठिकाणीं मोकदम शब्दाचा मूलार्थ जो पुढारी, प्रमुख, तो आहे. मोकदम न्हावी म्हणजे न्हावीमंडळीं-ताल मुख्य; मोकदम मुजेरी म्हणजे खेडूत किंवा शेत कसणाऱ्यांतील पुढा-ईत. तसेंच पाटील मोकदम म्हणजे पाटील मंडळींतील श्रेष्ठ. पाटील शब्दाशीं जडून जेव्हां मोकदम शब्द येतो तेव्हां त्याचा आणखी अर्थ असा आहे कीं, पाटील घराण्यांतील पाटिलकीचा धनी, वडील घराण्यांतील व्यक्ति, टिळयाविड्याचा व निशाणीनांगराचा अधिकारी तो पाटील मोकदम. पाटील घराण्यांतील सर्वच व्यक्ति पाटील उपपदधारी होत; पण त्यांत जो पाटिलकीचा खावंद तो खरा पाटील म्हणजे पाटील मोकदम. आतां सुटया मोकदम शब्दाचा अर्थ काय तें पाहूं. मोकदम ह्याचा

मूल वस्तुगत अर्थ म्होरप्या, प्रमुख असा आहे हें वर सांगितलेंच आहे. मोकदम शब्द साधारणतः मेहतर ह्या शब्दासारखा आहे. मेहतर म्हणजेहि श्रेष्ठ, मुख्य. माळी मेहतर, तेली मेहतर, कुंभार मेहतर, परीट, कोस्टी, सुतार, मह्याला, चांभार ह्या सर्वांस मेहतर शब्द लाविल्याचें आढळतें (सनदापत्रें पृ. ४९, शि. च. सा. ले. ३६, २८, २६६, २१८). कोठें कोठें म्हणजे श्रेष्ठ व्यक्ती दोन असतील तेथें त्या दोहोंचीं नांवें लिहून 'मेहतरीये सुतार' म्हणजे सुतार मंडळींतील हीं मुख्य दोन माणसें असें नमूद केलें आहे (शि.च.सा.भाग १ पृ. ५०). मोकदम म्हणजेहि श्रेष्ठ, प्रमुख आणि मेहतरीये म्हणजेहि श्रेष्ठ, प्रमुख; पण मेहतरी हा शब्द पाटिलास लाविल्याचें कोठेंहि आढळत नाहीं. मोकदम हेंच विशेषण लाविलेलें असतें. नुसता मोकदम शब्द पाटील ह्या अर्थींच घेणें जरूर आहे हें पुढील एकदोन उताऱ्यांवरून पुरतें व स्पष्टपणें सहज लक्ष्यांत येईल. खं. १५, ले. ३७८ मध्यें 'पेठ सिंगणापूरचे मोकदम पूर्व कदीम विठोजी भोसला आहे. तरी बरहुकुम खुर्दखत पाटेलगी विठोजी मशारुनइलेचे हुवाला केले असे, असें म्हटलें आहे. म्हणजे प्रारंभीं मोकदमी हा एकटा शब्द घालून पुढें पाटेलगी शब्दाचा उल्लेख करून मोकदमी म्हणजे पाटिलकी हें स्पष्टच केलें आहे. हें पत्र श. १५३१ (इ. १६०९) मधील आहे. ह्या खंडांतील ले. २७१ मध्यें ' मोकदमीची वहिवाट इनाम पासोडी होलीपोली वगैरेसुधा अनुभवित आलो' असें वाक्य आलें आहे. 'पासोडी' ह्या नांवाची इनाम जमीन पाटिलाशिवाय कोणाला नसते हें पुढें येणारच आहे. तेव्हां ह्या दोन्ही पत्रांतील दोन अवतरणांवरून मोकदमी म्हणजे पाटिलकीच हें चांगलें सिद्ध होत आहे. शि.च. सा. खंड, ले. ११ मध्यें 'आपाजी देशमूख मोकदम मौजे मजकूर ' असें आलें आहे. येथें देशमुखांतील मोकदम म्हणजे अधिकारी देशमूख असा अर्थ मागील विवेचनावरून करण्याकडे प्रवृत्ति होईल; पण त्याच पुस्तकांतील ले. २१ मध्यें ह्याच आपाजी व्यक्तीचा, देशमुख व मोकदम कसबे मजकूर असा खुलासा होणारा निर्देश आला आहे. त्यावरून आपाजी देशमूख मोकदम मौ मार ह्याचा अर्थ देशमुखांपैकीं प्रमुख असा न करतां देशमूख व मोकदम असा अर्थ करावयास पाहिजे. मोकदम म्हणजे पुढाईत असा अर्थ असतां पाटील असा त्याचा अर्थ होण्यास मुख्य कारण मुसलमान अधिकाऱ्यांकडून

आलेलीं पत्रें होत. ' ताहां मोकद्मानी, ताहा मोकदमानि व रयानि देहाये पा पुणें' असा मायन्यांत लिहिण्याचा शिरस्ता आहे. पाटील व रयत असें लिहिलेलें नाहीं. अपवाद म्हणून खं. १६ ले. ३६ पृ. ४९ वर देाानी, देाानी, व मुाानी व पटेलानी व रयायानी असा पाटील ह्या नांवाचा मायन्यांत उल्लेख आढळला. हें पत्र दंडाराजपुरीकराकडून कानदखोन्यास कौल आहे. (खं. १५ ले. ३४० मोकदम 'पाटेल व रयानि' असें आहे.) तसेंच सनदापत्रें, शाहूरोजानिशी व वतनपत्रें ह्यांमध्यें एखादी सनद दिल्यानंतर त्या सनदेच्या प्रती दोख, दोडे, सुभेदार इत्यादि अधिकाऱ्यांस दिल्याची जी शेवटीं नोंद असते तींत 'मोकदम देहाय मजकूर यांस' असें लिहिलेलें असतें. सनदापत्रांत १२२ ते १३२ पृष्ठांवर कानुजावता सविस्तर दिला आहे. त्यांत पृ. १२७ वर मोकदम हाच शब्द पाटील ह्या अर्थानें दिला आहे. तात्पर्य, सुटा मोकदम शब्द पाटील ह्या अर्थी असतो. पाटील म्हणजे गांवचा राजा, गांवाखालील सर्व शिवार म्हणजे जमीन, पाटिलाच्या अधिकारांतील. त्या जमिनीचे सर्व कर्दे म्हणजे प्रज हे पाटिलाची प्रजा; त्या गांवच्या महसुलास पाटील एकटा जबाबदार, एवढा अधिकार पाटलाचा असतांना पाटील ह्या नांवानें त्याचा उल्लेख सरकारी पत्रांतील मायन्यांत न येतां मुसलमानी म्हणजे फारसी शब्द जो मोकदम त्या नांवाचा प्रयोगच सर्रहा झाल्यामुळें घराण्याच्या दृष्टीनें पाटीलसंज्ञा लिहिलेली आढळते व सरकारी पत्रांत मोकदम असें लिहून काम भागविलें असतें.

पाटील शब्दांतील इतर भेद — स्वतः पाटील ह्या शब्दासंबंधानें, पाटिल ह्याऐवजीं जो शब्द वापरीत त्या संबंधानें वर लिहिलें. आतां पाटील संज्ञेंतील इतर जे पोटभेद त्याबद्दल काय आढळलें तें लिहितो. जात पाटील, सर पाटील, जडे पाटील असे तीन भेद आढळले. राज पाटील हा शब्द त्रै. वर्ष २ पृ. १६५ वर आला आहे. हा लेख श. १२१६ तील असून त्यांत एके ठिकाणीं पृष्ठमात्रा आली आहे. त्यांतील चुकीचा कालनिर्देश, भाषा, इतर माहिती यावरून तो तितका प्रमाण नाहीं. राजपाटील ह्यांतील राज हें व्यक्तीचें नांव आहे. पाटिलाचें विशेषण नव्हे म्हणजे ह्यांतील संज्ञा नाहीं. जात—पाटिलाचे उल्लेख असलेलें पत्र पूर्ण विश्वास्य आहे.

जात पाटील ह्यांतील पाटिलकीचें काम आणि गांवकामगार ह्या नात्यांतील म्हणजे गांवपाटिलकींतील पाटलाचें काम ह्यांत फार अंतर आहे.

गांवपाटलाच्या कामासंबंधानें स्वातंत्र्यानें पुढें सविस्तर आपणांस पाहावयाचें आहे. तूर्त येथें गोळाबेरजेनें गांवपाटलाच्या कामाचें स्वरूप म्हणून एवढें म्हणतां येईल कीं, गांवपाटलाचें काम राजकीय आहे तर जातपाटलाचें काम सामाजिक व धार्मिक आहे. सामान्यापेक्षां विशेषाचें माहात्म्य जेथल्या तेथें ज्यास्त असतें. ह्या नियमाप्रमाणें, जातिपरत्वें असलेले जातिधर्म पाळले जातात कीं कसें हें पाहाण्याची जिम्मेदारी जातीवरच येते. मोठ्यांतला मोठा संस्कार म्हणजे लग्नाचा. पण हा संस्कार आपापल्या जातपंचाकडून करावयाचा अशा जाती हिंदुसमाजांत बऱ्याच आहेत.जातीचे सामाइक बोभाटे जातगंगेनें किंवा दैवानें मिटवावयाचे; त्यांत जातिबाह्य व्यक्तीचें अथवा संस्थेचें बोटें शिरकूं द्यावयाचें नाहीं; अशी कडकडीत शिस्त त्या जाती पाळतात. इतकेंच नव्हे तर, ज्या भानगडी जातीविशिष्ट नसून निव्वळ व्यक्तीविषयक आहेत किंवा ज्यांचा संबंध इतर जातींशींहि तितकाच पोचतो त्या देखील जातीनेंच मिटवावयाच्या असा निर्णय हिंदू समाजानें ठरविला. एखाद्यानें कांहीं दुष्कर्म केलें, जमातीच्या आचाराविरुद्ध अगर ठरावाला सोडून विरुद्ध आचरण केलें, जातीसंप्रदायाविरुद्ध लग्न लावलें, प्रेतसंस्काराच्या प्रसंगीं मदत केली नाहीं, जमातीनें मागितलेली वर्गणी दिली नाहीं, एखाद्या मानार्हाचा उपमर्द केला, तर जात त्याला शासन करते किंवा पावनहि करते. सारांश, जात व गांव हे जुन्या राजवटींत सामाजिक व राजकीय सत्तेचे आद्य घटक होते. पैकीं कांहीं जातींपुरते जातपाटील असत. त्यासंबंधीचेंच वर उल्लेखिलेलें पत्र होय. त्रै. व. २ पृ. १३४, १३५ हें पत्र समस्त अष्टागर प्रांतांतील कोळी ज्ञातीबद्दलचें आहे. तेथें म्हटलें आहे "न्यायमनसबी सरकारांत न्यावयाचें प्रयोजन नाहीं. आमचे गोताचा न्याये लायप्रो सर पाटील याही करावा. जेथून हमजात स्वयात असिले तेथपरियंत वतनदारीची पेस न्यायेमनसुबी हलाली—हरामी व कितेक मार गोत समंधाची पाटलाविना दुसरे कोण्ही न करी. ऐसा सर्वहि श्रीमत्छत्रपतीचे आज्ञात व पत्रांत ठेविले नाहीं. बद अमल कोळी लोकामधे जाला तरी याचा न्याये दिवाणांत न आणावा. अलिकडे दिवाणांत नेतात तें न न्यावे...त्याचे न्याये पाटलानीं करावा, जातीत वर्तवावा" इत्यादि.

जात पाटिलकीनंतरचा दुसरा पटिलकींतील प्रकार सर पाटलाचा. सर देशपांडे, सरखोत, सर मोकदम, सर देशमूख इत्यादि हे सर्व

केवळ सरकार निर्मित आहेत. ह्या जागा मानाच्या दृष्टीनें मोठ्या पण दिवाण दरबारीं. गोतांत किंवा देसकांत त्यांना मान्यता कमी. कारण त्यांचा गांवकींत किंवा देसकींत अंतर्भाव नसून त्यांची वतनदारी अलिकडील आहे. तसेंच खोत–पाटील हाहि पाटिलकीचा भेद वाटण्याचा संभव आहे. खं. १६ ले. ४ पृ. २२, ले. ५ पृ. २५ वर तर्फ मजकुराचे खोत पाटील व किलाचे लोक, देशपांडे व माहालाचे खोत पाटील; आम्ही समस्त खोत पाटील व देसक मिळोन असे दोन तीनवार उल्लेख आले आहेत. ह्या उल्लेखांत खोत 'व' पाटील असा 'व' अव्यय घालून वेगळेपणा दर्शविलेला नाहीं. पण खं. १७ ले. ७ पृ. १६ वर मानपान ओळीवार म्हणजे क्रमानें द्यावयाचे ते सांगतांना 'देसकास जेधवा पानें लुगडी देतील (तेधवां आधीं देशमुख) ह्यामागून खोतासी व मोकद्दमासी द्यावी.' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणजे येथें खोत व मोकद्दम भिन्न होत असें सांगितलें आहे. आतां असें असणें शक्य आहे कीं, ज्याप्रमाणें जो देशमुख आहे तोच पाटीलहि एकाद्या गांवचा असतो. त्याप्रमाणें जो पाटील आहे तोच खोतहि असण्यास हरकत नाहीं. म्हणजे दोन्ही हुद्दे एकाकडे असूं शकतील. पण ते दोन भिन्न आहेत हें स्पष्ट आहे. पाटिलकी व देशमुखी ही जशी एकाच व्यक्तीकडे असूं शकतात; त्याचप्रमाणें पाटिलकी व चौगुलकीहि एकाकडे असे. खं. १५ ले. ३८१.

पाटलाचें काम—पाटलाचें मुख्य काम लावणी, संचणी व उगवणी ह्या त्रयींत सर्वत्र आढळतें. राज व्यवहार कोशांत 'अकृष्टभूमिर्नाकर्दिः कर्दिस्तु फलभूमिका' असें सांगितलें आहे. म्ह० नापिकी भूमि फलभूमिका करणें; उध्वस्त पांढरीची वसाहत करणें; आणि गांवची सर्व प्रकारें व्यवस्था, बंदोबस्त राखणें हें पाटलाचें काम होय. 'मौजे मालवलीची मोकद्दमी कदीम सेडकर याची. पुढें राजक्रांत जाली सेडकर परागंदा जाले. ठिकाण कोठें नाहीं. राजक्रांत निवारल्या उपरी ता मारची लावणी करावी असें जालें. याजकरतां महाडुणेकर यांस गावीची वसाहत जाली पाहिजे लावणीहि जाली पाहिजे याजकरिता कीर्दीची पाटिलकी करून दिली. खं. १७ ले. २१ मध्यें पाटलाचें काम थोडक्यांत सर्व सांगितलें आहे. 'रयतीचा बहुतवजा दिलासा करून कीर्दमामुरी करून, साहेबाच्या किलियासी व कामास मदती करावी लागते.'

हें स्वराज्य झाल्यानंतरचें काम होय. एखाद्या प्रसंगीं गोत सभा करावयाची झाल्यास नायकवडी व जागल्याकडून गोत जमा करणें; गांवाची चकबंदी व टकबंदी करणें; पीक पाहाणी करणें; रयत बलुतेदार यांच्या तक्रारी दूर करणें; दिवाणदस्त पुरा करून देणें; एकादे प्रसंगीं गांवचा महसूल कुळवाराकडून पुरता बरोबर न जमा जाल्यास पाटलानें कर्ज काढून तो पुरा करून दिला पाहिजे. खं. १८ ले. २७ मध्यें 'धनको नाम धर्माजी कासार आणि रिणकोनाम मोकदम, समस्त दाहीजण मौजे घोली असें लिहून ३५० रु. कर्ज घेतलें आहे. यासी गहाण आपली मोकदमी लावून दिली आहे. ह्याचा अर्थ गांवचें सर्व शिवार जसें कांहीं पाटलाच्या खाजगीतलें व म्हणून त्यावरील दिवाण–आकार देण्यास पाटील जबाबदार. आणि म्हणूनच मालोजीराजे भोसले आपल्या पाटिलकीच्या गावीं सौराज्य उपभोगीत व वाढवीत होते असें शिवभारतांत म्हटलें आहे. (अ. १ श्लो. ४५.) मुतालीक, हेजीब, खासनीस, चौगुले हे वतनदार आहेत. (खं. १७ ले. २१.) पण गुमास्ता हा वतनदार नाहीं हें खं. १५ ले. २७३ मध्यें स्पष्ट म्हटलें आहे. असो. असे गांवचे वतनदार, बलुतेदार, मठ, समाधी, अन्नछत्रें, इत्यादिकडील उत्पन्न ज्याची त्यांस पोंचतीलसें करणें; एकाद्याचा तंटा तुटेपर्यंत हकलाजिमा अमानत करणें, इत्यादि सर्व कामें पाटलाकडे आहेत.

पाटलाचें उत्पन्नः— वहाण कांवळे (खंड १५ ले. २७९) हें किंवा हडकीहडवळा ही जशी महारांची पूर्ण मालकीची मिरासी व इनामी जमीन; तशी कामथ–पासोडी, पटी–पासोडी ही संपूर्णपणें केवळ पाटलाची जमीन. खं. १६ ले. ४ मध्यें स्पष्टच म्हटलें आहे 'कामथ म्हणजे पाटलाचें पाटलास देणें.' दुसरे एका कागदांत लिहिलें आहे "दप्तरीं पाहिलें तो दिवाणाचे खंडणीपैकीं २२ टके हक्क पाटिलकीचा निघाला. तो दोडच्यानी वाचून दाखविला. त्यास चापाजी बोलिला जे २२ टक्के हक्क पाटिलकीचा हक्क तो काय ? शास्त्राखानासारखा दिवाण आला तर दोख दोडे येकमुख होऊन पासोडी करून देणे. मग दोडे यानी दस्तीवाद करून ६ रुके पासोडी इनाम करून दिली. मग इनामपट्टी ५ होन बसली." सारांश, गांवाखालच्या जमिनींतील कामथपासोडी ह्या नांवाची जमीन ही पाटलाच्या खुद्द व संपूर्णतया मालकीची. पुढें जशी प्रत्येक

गांवीं खाशा अधिकाऱ्याची शेरी जमीन म्हणून असे, तशी. एके ठिकाणीं म्हणजे कोंढवें येथें पाटिलकी मुसलमानाची; पण त्या घराण्यांत कोणी मर्द नसल्यामुळें पाटिलकीचा कामकारभार येस पाटील करीत असे आणि मोकद्मीचें इनाम मुसलमानीण रतनमाबिबी ही खात असे. तेव्हां शिवाजी महाराजांकडे ही तक्रार गेली; तेव्हां ' महाराजांनीं जमीन सजगाणी इनाम दिली (शि. च. सा. ले. १०५). ससगाणी हें क्षेत्रमाप आहे. ससगाणी जमीन म्हणजे ६ रुके जमीन. मुसलमानाकडेहि पाटिलकीबद्दल जी कामथ असेल ती न काढतां तिच्याइतकी ६ रुके जमीन शिवाजीनें दिली आहे, असें दिसतें. याशिवाय 'पाटिलकीचे हक्क बावीस टक्के दिवाणचे नेमून दिले;' असे शि. च. सा. ले. १०४ मध्यें आलें आहे. ले. ९५ मध्यें पाटिलबाब जमा टक्के २० असें म्हटलें आहे (श. १५५५). खेरीज दरसदे रु. ५ हीहि पाटलाच्या उत्पन्नाची बाब सांगितली आहे. नक्त व गला अशा दोन्ही रूपानें हें उत्पन्न भिन्न ठिकाणीं व वेळीं भिन्न सांगितलें आहे. सनदापत्रें ले. ६९ पृ. ९३ वर इनाम जमीन बिघे ३० व जिराईत जमीन चाहूर २ पाटिलकीकडे असल्याचें लिहिलें आहे. हा महजर किती व केवढ्या मोठ्या लोकांच्या हजेरींत झाला आहे हें पहाण्यासारखें आहे. १८ परगणे, ३६० किल्ले, ३२ महाल, २७ घाट ६ सुभे दाक्षिण, बारा वजीर, अष्ट प्रधान, २२ उमराव सब नाईक लहान थोर इतक्यांच्या समक्ष हा महजर इणमरगाण नक्षत्र म्ह. मृग नक्षत्रीं रविवारी स. ९५० मध्यें झाला आहे. ले. ७४ पृ. ९९ वर पाटलास १ दोरी जमीन म्हणजे १॥ चावर जमीन इनाम म्हणून दिली आहे. शि. च. सा. खं. ३ पृ. २१० ले. ६२७ मध्यें इनाम जमीन बिघे १२ (मौजें कल्याण व सिवरे डिमले) ता। खेडेबारेपैकीं व दर गांवास नख्त रु. १ व गला बारावा मण १ (बारावा=बारुला) इतके पाटिलकीचें उत्पन्न शिवाजी महाराजांनीं मंजूर केलें आहे. (श. १५६९). पाटिलकी किंवा देशमुखी अथवा कोणचेंही वतन सरकारमान्य व्हावयाचें तर नजर घेण्याची पद्धति मुसलमानकालापासून जारी आहे.

पाटिलकीचीं भांडणें—ह्या भांडणाचा स्वतंत्र परिच्छेद अशासाठीं कीं, त्यामुळेंच पाटलांचे हक्क, मानपान, समजुती, व्यवस्था, गांवकींतील व दिवाणांतील काम इत्यादि बहुतेक सर्व पाटलाचे स्वरूप-विशेष समजून

येतात. युद्धामुळें जसें भूगोलाकडे लक्ष्य जातें तसें भांडणें होतात म्हणून जगांतलें जगपण कळून येतें. भांडणाच्या कागदांमुळें तर निवाड्याची पद्धत, लोक–रिवाज, अधिकार–मर्यादा इ. ध्यानीं येण्यास आधार आहे. इतिहास सांगणाऱ्या कागदांत भांडणें सांगणारे महजर, पत्रव्यवहार, हेच कागद नुसत्या सनदांपेक्षां अधिक महत्वाचे व उपकारक आहेत. पाटलाचीं हीं भांडणें पुष्कळ प्रकारचीं आहेत. पैकीं मुख्यतः वडीलकी संबंधानें, वंशावळींत नांव दाखल व्हावें किंवा केलें म्हणून, जडे पाटील झाडले जावे याबद्दल हे तीन प्रकार भांडणांत फार. ह्याखेरीज, रानसावजाचें व जत्रेचें फळ घेण्यासाठीं, गांव शिवेसाठीं, भुतें घातलीं म्हणून, इत्यादि कारणांकरितांहि तंटेभांडणें झालीं आहेत. खं. १६ ले. २ हा कागद वंशावळी संबंधाचा आहे. झुंझारराव मरळ देशमुख ह्याशीं जिवाजी मरळ ह्याचा तंटा. शेवटीं निर्णय असा झाला कीं, वडिलाताा टकापैका पडला, आपले खून जाले, ऐसी खरावी या वतनाकरतां जाली. जिवाजी मरळ याचे वडील पूर्वज बाजी नाईक मरळ (हा) कामाकाजास आला म्हणून भाऊ मानिला होता. कानोजी त्यास बाजीकाकाहि म्हणत. बाजी मरळ यास दापोडें येथील प्रथम पाटिलकी व संतोषित व्हावें म्हणून पुन्हां दोखीचा हक त्या गांवापुरता दिला. पण तो म्ह. बाजी हा कांहीं आपल्या वंसीचा नव्हे. जातीचा मरल आहे. म्हणजे प्रसंगीं पाटिलकीचें वतन मिळालें व मोकदमीचा वतनदार झाला तरी मूळ पाटील घराण्यांत अंतर्भूत होऊन खानदानीचा होण्यासाठींहि प्रयत्न केला गेला आहे. खं. १५ ले. १२ मध्यें पाटील जगदळे याशीं नाइकवडी कुणबी याचें भांडण झालें आहे. पाटीलकीचें वतन लिहून दिलें पण तें जबरीनें; रजावंदीनें नव्हे, म्हणूनहि पृ. ११४ वर तंटा सांगितला आहे. तेथेंच 'तुरुकाबरोबर आपण पाटिलकी करीत नाहीं' म्हणूनहि म्हादजी पाटिलांनीं निरोप मागितला आहे (पृ.११५). पाटिलकीचा कागद झाला पण बलुतेदारांची संमती नव्हती म्हणूनहि तो कागद तंट्यांत पडल्याचें पृ. ११८ वर आलें आहे. होळीस पोळी, कागदांत नांवनांगर आधीं कोणाचा, शिराळ–शेटीचा मान ह्याबद्दलचे तंटे तर फारच आहेत. मुतालीक किंवा गुमास्ता म्हणून कामाकरतां ठेवावा व त्यानेंच वतनावर पुढें हक्क सांगावा असेहि कज्जे बरेच झाले आहेत. अशा वेळीं 'दिवाण व गोत बरेच झाले; वतनाकरतां खस्ताहि बऱ्याच खाल्या व भांडण

मिटावयास पाहिजे म्हणून निम्मे वतनाचा हिस्सा देऊन कांहीं भांडणें मिटविलीं आहेत. कोणचेंहि वतन वंशपरंपरा चालावयाचें ही समजूत दृढ होती व म्हणून वतनाकरतां बाटणें, खून करणें, सात सात पिढ्यांपर्यंत भांडणें, हजारों रुपये खर्च करणें ह्या गोष्टी सहज केलेल्या दिसून येतात. वतन बापाच्या नंतर मुलाकडे जावयाचें. पण पुत्रसंतती नसेल तर मुलीकडेहि वतन जाई. आणि म्हणून 'अवलाद अफलाद चालविजे' असें अनेक सनदांतून म्हटलेलें आहे.*

पाटलाचे क़ायदे—रानांत स्वतःची इनामी जमीन, इतर जमिनीच्या उत्पन्नावर कांहीं हिस्सा हें पाटलाचें उत्पन्न किंवा ही पाटलाची मिळकत होय पण पांढरींत जें पाटलास मिळावयाचें त्यास क़ायदे किंवा हक्क म्हटलें आहे. ह्यांत वडिलकी व धाकुटकी ह्या नात्यानें हक्क कमीअधीक आहेत. वडिलकी हीं वंशावळ, प्रत्यक्ष भोगवटा, स्थलीचीं पत्रें व वरकडपत्रें ह्या चार पुराव्यांनीं सिद्ध झालीं पाहिजेत. खं २० ले. १८२ मध्यें म्हटलें आहे 'सटवोजी जाधव आपण वडील म्हणऊन कथला करीत होता; परंतु, मूळ पुरुष वंशावली, व भोगवटा, व स्थलीची व वरकड पत्रावरून वडीलपणांस लागू होत नाहीं' (पृ. २७२). स्थलीचीं पत्रें म्हणजे निवाड्याबद्दल जें स्थल म्हणजे गांव दिवाणांतून नेमून दिलें असेल तेथील पत्रें. हे जे क़ायदे किंवा हक्कलाजिम्याच्या बाबी त्या पुढीलप्रमाणें आहेत.

मान	मिळकत	
मोकदमीचे हक्क, मान पान,	दिवाणी, तश्रीफ नांवनांगर	
१ होळीची पोळी	१ शेवधार	१ पटी पछोडी सरकारची
२ टिला	२ खोबऱ्याची वाटी	इनाम जमीन

* अफलाद म्हणजे उपटसुंभ असा अर्थ 'विविधज्ञानविस्तार' च्या वर्ष ६३ अं. ६ पृ. १८८ वर श्री. नाडकर्णी यांनीं केला आहे. पण तो तसा नाहीं. अफलाद म्हणजे मुलीचा वंश. 'सनदापत्रें' पृ. ३४ व ५० मध्यें ह्याच अर्थाचा स्पष्ट खुलासा आला आहे. वतनास खावंद अवलाद कीं अफलाद. त्यास अफलादाचा वंश आपण आहों' असें मुलीच्या वंशजांनीं म्हटलें व त्यास अर्धें वतनहि दिलें आहे. तसेंच 'अवलाद बुडली तरी अफलादानें वतन खावें असें सांगून पुढें जावयाचे नांवें सर्व वतनच केलें आहे. तात्पर्य, अफलाद ह्मo उपटसुंभ नव्हे. श्री. नाडकर्णी यांचा मेहत्रा' ह्या शब्दाचाहि अर्थ असाच चुकला आहेसा वाटतो. ह्या शब्दाचा अर्थ ह्या लेखांत मागें दिला आहे.

मान	मिळकत
३ विडा	३ तेलधार नख्त रुखा
४ सिरालसेटी	४ शेवभाजी (शेवसबजी) गल्ला
५ नांव	५ फेरमुडी
६ नांगर	६ बकरें दसऱ्याचें
७ वोवाळणी	७ घुगरी
८ वाजंत्र	८ फसकी
९ पोळियाचे बैल	९ शेतास पालभारा
१० महार	१० हुरडाकवड
११ वारुळाची पूजा	११ जोडा
१२ गणेश	१२ सवासीन गवर
१३ पतडे-जोशाचे	१३ वटवल
१४ दसरा-आपटे पूजन	१४ विड्याचीं पानें
१५ गुढी पाडवा	१५ जुलाई मांगास घडी
१६ संक्राती	१६ पायतांदूळ
१७ आढ्याचें पूजन	१७ मांगास नाडा
संवत्सरप्रतिपदेस	१८ तेल-घाणा
१८ नांगराची पूजा	१९ परठाव
१९ घट, घटवात	२० शेला
२० कुंभारास खण	२१ पाणी कोळ्याचें
२१ शिरपाव	२२ सेलपाटी
२२ भावईचा दिवट	२३ वेठ बिगार माफ
	२४ फांट्याची मोळी
	२५ साळी—सरुद
	२६ धनगर—चवाळें
	२७ पासोडी अटपाळे
	२८ शिंप्याकडून चोळखण दिवाळीस
	२९ बकरकसाई दररोज ८८।
	३० बकाल बाजारदिवशीं सुपारी

हक्काचा अनुभव घेण्यांतहि, एका गांवीं पाटिलकीच्या कांहीं तकसिमा असल्या म्हणज, प्रश्न पडे. मौजें सुपें येथें ३ तर्फा नीळकंठराव, गोदगावडा व काटकर ह्या तिघांच्या आहेत. म्हणून होळीस पोळी देण्याचा मान आधीं कोणाचा हा प्रश्न 'एकवट करून होळीची पोळी खांबास बांधावी' असा ठराव होऊन सुटला आहे. असेंच कागदोपत्रीं नांव आधीं कोणाचें घालावयाचें, हा मानाचा प्रश्नहि असाच सोडविला आहे. म्हणजे अमक्या कागदावर एकाचें आधीं व दुसऱ्या कागदावर दुसऱ्याचे आधीं असें ठरविलें आहे. वडील भावाच्या संतोषानें धाकट्या भावासहि, ते दोघे एकत्र एकोप्यानें व सलोख्यानें वागणारे असतील तर, वडीलकीपैकीं कांहीं मानपान उपभोगावयास मिळे. देशमुखाचा शिक्का जसा कागदावर महजरादि प्रसंगीं उठविलेला दिसतो तसा पाटलाचा नाहीं. पाटलाचा नांवनांगर फक्त असतो. त्रै.व. २ पृ. ५१ येथें 'मूळ पुरुषाचे नांवानें दस्तखत करण्याची वहिवाट सुदामतपासून चालत आहे' असें म्हटलें आहे. पाटिलकीचा शिक्का असा फक्त खं. १५ ले. ५९ पृ. १११ वर तेवढा एकेच ठिकाणीं आढळला. (निळाजी पटेल मौजे किवळ). पद्धत अशी दिसते कीं, देशमुखाचा शिक्का, पाटलाचा नांगर, बलुत्यांच्या निशाण्या कागदावर असावयाच्या व कुलकर्णी-देशपांडे यांच्या सह्या असावयाच्या. खं.१५ ले. २७८ पृ. २८५. देशमुखांचा शिक्का असला तरी त्या शिक्यांत नांगर काढलेला असे. शि. च.सा. ले. ३० पृ. ५३ टीप. खटावकडील फडतरे देशमुखांच्या शिक्यांतहि नांगर आढळला आहे. पाटिलाच्या एका गांवीं अधिकांत अधिक तकसिमा ६ असल्याचें आढळलें (शि. च. सा. ले. ४९ मौजे भवाली). ह्याच कागदांत म्हटलें आहे 'मिरासी होऊन दुसरे ठिकाणीं नादतोस हा धर्म नव्हे.' पाटलास पालणूक असे. पाल ह्याचा अर्थ शि. च. सा. ले. ९४ मध्यें असा सांगितला आहे कीं, 'पाल म्हणाल तर हे कांहीं पांढरीच्या कामास आले.' पाटलास घराचा टका म्ह. पाल जसा नाहीं तसा म्हैसटकाहि नाहीं. पण हा नियम एका घरा पुरताच व एका म्हसी पुरताच आहे (खं. १६ ले. ४९, ५० पृ.५७). अनेक घरें व म्हसी असतील तर एक घर व म्हैस वगळून बाकीच्यावर टका घ्यावयाचा

पाटीलकी ही जरी गांवनिर्मित असली तरी तिला दिवाणमान्यता व देशदेशपांड्यांची संमती पाहिजे. खं. १६ ले. ४ मध्यें लिहिलें आहे,

'परंतु पाटिलकी दिल्हेयाचा कागदपत्र दिवाणाचा अगर दोाखाचा आपल्यास ठावका नाहीं' पृ. २२. दोाखांना देशमुखी मिळविण्याच्या कामीं सहाय्य केलेल्यांना पाटिलकी दिली आहे. गांव नवीन किंवा पुनः वसाहतीस व कीर्दीस आणावयाचा असल्यास पाटिलकी नूतन करून दिली आहे

पाटिलकीच्या भांडणप्रसंगीं हरकी किंवा सेरणी २५ होनांपासून १४०० होनांपर्यंत घेतल्याचें आढळतें. खं.१५ पृ. ५०, ११७, १२०. तसेंच दिवाणची गुन्हेगारीहि ५०० होनांपर्यंत पडली आहे. पाटिलकीची विक्री आपत्प्रसंगानें भावाबंदींत, सावकारास, कुलकर्ण्यास, कोणासही केलेली दिसून येते. पाटलानें जमीनीचा महसूल सरकार खंडणी ठरली असेल तर त्या मानानें, नसेल तर माहालाशिरस्त्यानें गोळा करावयाचा असा प्रघात दिसतो. खं. १७ ले. ३९, ४०. गांव वसाहतीस आणणें व लावणीस आणणें ह्यासाठीं पाटील रयतेस ज्या सवलती देतो त्या दिवाणांत मान्य पाहिजेत (शि. च. सा. ले. ३९). पाटलानीं मुहूर्ताची बायको केली असल्याचें खं. १५ ले. ४३, ४४ मध्यें दिसतें. म्हणजे पाटील कुणब्यांतला होता असें म्हणावयाचें कीं काय तें निश्चित होत नाहीं. मराठ्यांत रहाटपाट नाहीं असें म्हणतात. पाटलांनीं दोाखाची मुलगी केली हें खं. १५ पृ. २८६ वर स्पष्ट आहे.

येणेंप्रमाणें पाटिलकीसंबंधानें यथामती जें आठवलें तें तूर्त भाग १ म्हणून मांडलें आहे.

---

१३ हरिबुवा शिंपी वारकरी रामदासी याचा ज्ञानसागर*

(प्रो. दृ. वा. पोतदार.)

श्रीसांप्रदायिक विविधविषय खण्ड १ ला यांत नारायणगांवच्या हरिबुवा सिंपी रामदासी या सत्पुरुषांची थोडी माहिती आली आहे. गेल्या आठवड्यांत मी खुद्द नारायणगांवीं (जुन्नर नजीक) जाऊन बाळकराम रामदासी मठाचे महंत श्री. बापूबोवा यांच्या समवेत सदर साधूंचा मठ व समाधि पाहिली. मठांत हरिबोवांच्या ज्ञानसागर ग्रंथाची

* २० वें संमेलन.

एक प्रत आहे ती पाहिली. या टांचणानें या ग्रंथाचा थोडा परिचय करून देण्याचें योजिलें आहे.

ज्ञानसागर हा ग्रंथ ओवीबद्ध असून याचे २८ अध्याय आहेत. २८ वे अध्यायाचें नांव " मोक्षसीद्धिवीवरण " असें असून त्याच्या १३१७ ओंवी आहेत. हा अध्याय सर्वांत मोठा आहे. ग्रंथ अर्थात् वेदांतपर आहे. दुसऱ्यांची संमती वगैरे पाहून किंवा कोणाचा आधार घेऊन हा ग्रंथ लिहिला नाहीं अशी हरिबोवांनीं ग्वाही दिली आहे. अद्यापि हि या ग्रंथाचा व समाधिस्थळाचा साक्षात्कार असल्याचें सांगतात.

या अध्यायांत हरिबोवांनीं आपली वंशावळ (मातापिता व गुरु), ग्रंथ, समाधिस्थळ, काळ, वगैरे माहिती दिली आहे. होतां होईतों त्यांचेच शब्दांत ती देऊं.

जातः—"नामा सिंपियाची कुळी । तोचि आपली वंशावळी ॥" अशी आपली जात नामदेव सिंपी म्हणून सांगून आपले

कुळींत पणजापासून ' पंढरीची वारी । दारीं तुळसीवृंदावन' असा संप्रदाय असल्याची माहिती दिली आहे. खुद्द आपल्या " बापें हि नाहिं सोडिली पंढरी । म्हणवि विठोबाचा वारकरि ॥ " असे अभिमानाचे उद्गार काढिले आहेत.

मातापिताः— " पीता माझा केरेश्वर ॥ माता बन्हाई पुण्यपवित्र॥ तयाचेनि योगें संसार। भवसागर वोहोटुन गेला ॥ ५१ ॥ " याप्रमाणें आईबापांचीं नांवें सांगितलीं आहेत.

गुरुपरंपराः— ओंव्यावरून ठरते ती (१) परमात्मा—(२) वसिष्ठ—(३) श्री रामचंद्र—(४) मारुती— (५) रामदास[1]—(६) माधवदास— (७) केशवदास— (८) पुरुषोत्तम (हरिबोवांचे आजेगुरु)— (९) सीवराम— (१०) हरि.

ग्रंथसमाप्तिस्थळः— कळसा आलें निरोपण । ग्रंथ समाप्त पावला येथुन । पारनेर नगरि पुण्यापावन । ग्रंथ संपूर्ण तेथें संपला ॥ ५९ ॥

---

१ रामदासांना ' श्रीराम प्रगट होउन । रूप धरिलें तें सगुण । तेरा अक्षरी मंत्र परिपूर्ण । रामदासा लागुन । उपदेशिला ॥ २३ ॥ रामदासा भेटी देउन । निरविलें मारुति लागुन । तुं आचार्य गुरु होउन । आत्मज्ञान सांग रामदासा ॥ २४ ॥....." मारुतिनें कृपा करुन । पूर्ण ज्ञान उपदेशिलें ॥ २५ ॥

या पारनेर गांवचें माहात्म्यवर्णन कवीनें बरेंच विस्तारानें केलें आहे. हें वर्णन प्रत्यक्ष रहिवासी अशा हरिबोवांनीं केलेलें असल्यामुळें शोधकास १५० वर्षांपूर्वींचें पारनेर या वर्णनावरून लक्ष्यांत येईल व तुलनेसाठीं याचा उपयोगहि बराच होईल म्हणून अवश्य तेवढे उतारे घेतले आहेत. कोपऱ्यांतील कंसांतील आकडे पोथीवरील पृष्ठांचे आहेत.

[१७१४] हरिबोवांचे पारनेरांतलें स्थळ प्रथम पाहूं

पारनेरनगराचिया भीतरि ॥ मठ आसे पैं निर्धारि ॥ गढिपासोनि समीप जरि ॥ पुर्वेसी तरिं सीपेआळी ॥ ७४ ॥ पुर्ववेसीचीया पासुन ॥ सीपे-आळिसन्निघ जाण ॥ मध्यभागिं मठ आसन ॥ आम्हास वास करणे ते ठाइं॥७५ ॥ हरि स्त्रीयसहित ॥ गोडि घेउनि करि परमार्थ ॥ उडोनि गेली माईक भ्रांता ॥ भगवंत प्राप्त उभयेतासी ॥ ७६ ॥

[१७१५] आतां इतर स्थळें घेऊं:-

"पूर्व पछमेचिया द्वारी ॥ विर हनुमंत माहाक्षेत्री ॥ तेचि रक्षण करिति नगरि ॥ विघ्नें दुरि दवडति ॥ ८२ ॥ दोहिं वेसींचियावर ॥ मनोरे शोभतिं हारोहर ॥ सतावित्त बुरुंज दुर्गास चौंफेर ॥ गावां भीतर कोठ असे ॥८३ ॥ पाहाते वसंतरे पासुन नीश्चीत ॥ गावास कोण्हे लाविला नाहिं हात । आद्यापि वरि रक्षति दैवते ॥ येथोनि पुढें भगवतं पुढेंहि राक्षिता ॥८४॥ मनकर्णीका तें वाराणसी ॥ कासी पुरि वास तयासि ॥ तेहि येथें आली विश्रांतिसी ॥ भागिरथी वोघासि घेउनी ॥ ८५ ॥ गावांचिया उत्तर दीशसीं ॥ मनकर्णीका जंवा आगळिकांसी ॥ स्नान करितां दग्ध पातकरासी ॥ नाहिं पुण्यासी पारावार ॥ ८६ ॥ "

मग त्रिंबकेश्वर—पुढें कुशावर्त वगैरे तीर्थें पारनेरीं असल्याचें सांगून संगमावर संगमेश्वर आहे आणि तेथें– " ऐलपैलतिरि देवाल्यें दोन्ही बरोबरि "– याप्रमाणें सारखीं देवळें असल्याचें लिहिलें आहे. तदनंतर " पाराशरापासुन । पारनेर नामाभिधान " असें सांगून पराशरांनीं याग केला तें सांगून त्यांनीं " सीद्धेश्वरलींग स्थापिलें तघी ॥ आपण राहिले गुफेमधीं ॥ विवर आधिं बांधोनियां ॥ ४ ॥ ते गुंफा चिनोनि घेतलीं । नाहिं कोन्हीहि आद्यापी देखीली ॥ म्हणती आसे पटांगणाखालीं ऐकीली बोली बोलति हो ॥ ५ ॥ तया वेळिंचें देउळ ॥ आद्यापि आहे

कमळाचा पींपळ ॥ जैसा भगवंत आसोनि जवळ [*।] परि मायामुळें दिसेना ॥ ६ ॥

यानंतरचे उपयुक्त उल्लेख येणेंप्रमाणें:—

[१७१८]

गावांपासोनि सीद्धेश्वर ॥ तेरासें धनुश्यं निर्धारें ॥ गावांपासुन त्रींबकेश्वर बराबर साट धनुश्यं ॥ त्रींबकराजापासुन सीद्धेश्वर ॥ साडे-बारासे धनुश्य दुर ॥ त्रींबकराजापासुन कासि ईश्वेश्वर ॥ बराबर साट धनुश्यं ॥ १४ ॥ ... ...

... सीद्धेश्वरापासुनि निश्चीत ॥ दुसरीया दऱ्यात सोमनाथ ॥ ..

... बारा सीवीसी गणपति ॥ मंगळमूर्ति स्थापीले ॥ २१॥......

गावांपासोनि पश्चमेसी । रेणकाई तुकाई गणपतिसी ॥ गणशखींड म्हणति तयासी ॥ आद्यापी जैसी तैसीच आसे ॥२५॥ पश्चमेसी गणेशखींड ॥ गणपति माजी श्रेष्ठ प्रचंड॥पाहा त्या गणपतिच्या सरोबरी॥ पर्वत [आसे रत्नागिरि ॥ बाळाई सोनाई] बाराद्वारि ॥आसति सफेरि भोवताल्या ॥२७॥ बारावाड्या माजी पुणेवाडि ॥ पुणोबादेव तेथें निजनिवाडि ॥ भराड घालिति लागति बगाडि ॥ फार थोडि तेथें जतरा मिळे ॥२८॥ दसाबाईचा डोंगर ॥ तेथें दावलमलीक योवन पीर ॥ सुवर्णमय सुराड्या निर्धारें ॥ जैसा जगदेश्वर आभासे ॥ २९ ॥ सुवर्णमय आसोनि निखळ ॥ परि तो पाषाण दिसे सकळ ॥ तैसा भगवंत आसोनि जवळ ॥ मायामुळें दीसेना ॥ ३० ॥... .... गावांचिये उत्तर दीसेसि ॥ सोमठाण ॥ स्वामि कार्तिक जाण तेथें आसे ॥ आणिक ते पद्मावति ॥ बरखडामाजी भवानि आदिशक्ति मनकर्णीके तीरि दुसरि निश्चीति ॥ बहूत आसति गुप्त प्रगट ॥ ३२ ॥ ....सीपे आळीचि भवानि ॥ माहुरगडचि कुळस्वामीणि ॥ तुकाई तुळजापुर पाटणि ॥ आणीक बहुते जनि आसति ॥ ३३॥ पुर्वदीशे गावापासुन ॥ आसे तो गैबि पीर योवन॥ दुरकरितो आलीं विघ्न ॥ विभांडन परदळ ॥ ३४ ॥ पारनेर पारासुराचि नगरि ॥ नागनाथ रक्षण करि ॥ योवन गैबि पीर बाहेरि ॥ मोटा क्षेत्री विख्यात ॥ ३५ ॥ येकसे तेरा गांव कसबा जाणा ॥ त्यासी म्हणति पारनेर प्रगाणा ॥ ”

हरिबोवांचा गाथा

हरिबोध व ज्ञानसागर हे बोवांचे स्वतंत्र ग्रंथ झाले. पण यासेरीज त्यांची स्फुट कविताहि वरीच आहे. हजारों अभंग त्यांनीं केल्याची प्रसिद्धी आहे. या स्फुट कवितेच्या चार मोठाल्या वह्या मठांत होत्या असें कळलें. सांप्रत एक शिल्लक आहे ती पाहिली. तींत सुमारें ४३० पावेतों पृष्ठें आहेत. पहिलीं–मागलीं पृष्ठें अर्थात् गहाळ झालीं आहेत. सर्व कांहीं एकहाती नाहींत पण अक्षरवटिका पाहतां बरींच जुन्या वळणीचीं म्हणजे हरिबोवांच्या समकालीन वळणाचीं दिसतात. कदाचित् तीं हरिबोवांच्या हातचींहि असण्याचा संभव आहे. हरिबोवांचें हस्ताक्षर मठांत अन्यत्र अद्यापि उपलब्ध नाहीं आणि हे ग्रंथ व गाथा ह्यासुद्धा आळंदीचे अलिकडील सत्पुरुष कै. अण्णासाहेब पटवर्धनांचे गुरु श्रीनरसिंहसरस्वती स्वामी हे नारायणगांवीं येऊन हरिबोवांच्या साक्षात्कारी समाधिमठीं राहात असतां त्यांनीं अंतर्ध्यानानें गावांतील लोकांकडून, कोणाच्या रांजणांत अमका ग्रंथ आहे, मुसलमानाच्या विहिरींत अमका ग्रंथ (हरिबोध) आहे असे दृष्टांत सांगून काढविले अशी आख्या आपण डोळयांनीं पाहिल्याचें श्री. बापूबोवांचे वडील महंत यांनीं मला सांगितली. या चमत्काराची वस्तुस्थिति कशीहि असो, हरिबोवांचें प्रत्यक्ष ग्रंथरूप कार्य आपणांपुढें आज काय दिसतें तेंच आपणांस पहावयाचें आहे.

या गाथ्यांतील तीन पदें नमुन्यासाठीं पुढें देत आहे. तीं जरा मुद्दाम मनोरंजक अशीं निवडलीं आहेत. हरिबोवांची वाणी पदांत अत्यंत प्रासादिक दिसते.

पुढील पहिलें पद निवडलें आहे तें ग्रहणाविषयीं आहे. यांत राहुकतूची कल्पना मिथ्या आहे असें हरिबोवांनीं स्वच्छ सांगितलें आहे. हा उल्लेख मननपूर्वक पाहिला असतां दीडशें वर्षांपूर्वींच्या श्रद्धायुगांतहि कांहीं चिकित्सा श्रद्धाळू मंडळीहि यथाशक्ति करीत हें लक्ष्यांत येतें. पद असें:—

ग्रहणावर

झनती ग्रहन आले : चद्रसुर्यासी ॥ गीळीले तयासी : राहुकेते ॥ १ ॥
तयासी तो भेटी : नव्हे कल्पांतीसी ॥ गीळीतां तयासी : जळुन जाता ॥ २ ॥

जैसें अभ्रअल : सुर्या अछादीला ॥ तैसा अड ठाला : राहुंकेत ॥ ३ ॥ तयासी अंतर बहु असे ॥ स्पर्श नाही तरी : हरी झने ॥ १०९७ ॥

निवडलेलें दुसरें पद्हि असेंच मनोरंजक व कुतुकोत्पादक आहे. तें असें:-

श्रीमाजी कामनीत उत्पन होये । नीवडुनी ठाये : सांगीतले ॥ १ ॥ पोर्नेमेचे दीवसी : मदन राहे भांगी ॥ प्रतीपदे लागी ॥ भाली येत ॥२॥ द्वीतीये भोंवइं ॥ त्रीती गाळावरी ॥ चतुर्थी आधरी : राहातसे ॥ ३ ॥ कंठी पंचमीस ॥ शष्टी काखेवरी : सप्तमीस तरी : कूचस्थानी ॥ ४ ॥ आष्टमीस उरी : नाभी नवमीस : कंठी दसमीस जाना पै : ॥ ५ ॥ योनी येकादसी : जाघे द्वादसी : जानावा त्रयोदसी ॥ पोटरीये ॥ ६ ॥ तळवा चर्तुदसी ॥ आंगुष्टा आवसेसी ॥ मुळच्या ठायासी : स्थीरावला ॥७॥ पंधराही तीथीचे ॥ आसे हे प्रमान : हारी झने जान : कळलीया ॥ ८ ॥ ११०२ ॥

तिसरें निवडलेलें पद हिंदी आहे. यास उर्दूहि म्हणण्यास हरकत नाहीं. हें वेदांती आहे. समाजेतिहासाभ्यासकाला या हिंदी उर्दू पदाचें महत्त्व विशेष आहे. तें पुढें मागें अन्य स्थळीं दाखवूं. पद असें—

हिंदी

॥ खुदा भरा है भरपुर : सब जेगो नीराकार ॥ १ ॥ ज्युमी असमान येक ॥ जीसके पेटमे तीन्हो लोक ॥ २ ॥ उस रबकी करनी न्यारी ॥ पैदा की इं अफरीन सोरी ॥३॥ खोज्य उसीका कर लेना : उस बीगर नही ठीकाना ॥ ४ ॥ हारी कहे साहेब मेरा ॥ वोही सब दुनयास न्यारा ॥ ५ ॥ ३५४

हरिबोवांचा समाधिकाळः— शके १६९९ वैशाख शु. १ हा मठांत कळला, म्हणजे ज्ञानसागर रचल्यावर चार वर्षांनीं हरिबोवा देवलोक झाले.

हरिबोवांची समाधि व मठः— नारायणगांवास भीमेच्या कांठीं हरिबोवांची समाधि आहे. स्थळ रम्य आहे. हरिबोवांचे समाधि स्थळावर पुढील शिलालेख आहे. त्यावरून बोवांच्या देहावसानानंतर सुमारें ३१ वर्षांनीं हें कार्य झालें. विशेष हें कीं, हें कार्य 'समस्त नामदेव सिंपी' मंडळी यांनीं केलें. म्हणजे नामदेव शिंपी मंडळीची सुसंघटना तेव्हांहि होती. शिलालेखाचा उतारा मी स्वतः घेतला तो येथें देतों:—

॥ श्री ॥ गणाधीपतये नमः श्री पांडुरंग चेरणी हारी बाबा यान्चा समामण्डप शालिवाण सके १७३० ॥ विभव नाम संवत्छरे माहे चैत्र शुध

१ प्रतिपदा ते दिनी काम समाप्ति समस्त सिपि नामदेव मिळोन सद्गुरु कार्ये केले आसे. कसबा नारायणगाव कारेगर बासिरामजी वल्द दुलाजी गवर्डि वस्ति कसबे मजकुर श्रि पांडुरंगार्पणमस्तु छ।

अशी ही हरिबोवांची माहिती आहे. यांतील एका गोष्टीकडे विशेष लक्ष्य पुरविण्याची अखेरीस विनंति करतों. हरिबोवा हे पिढीजाद वारकरी असून रामदाससंप्रदायी दीक्षा यांनीं घेतली होती. तेव्हां समंजस मंडळी वारकरी व रामदासी यांत बहिष्कारी विरोध न कल्पितां प्रेमानें नांदणूक करीत असत असें दिसतें.

आजहि आमचे 'आधुनिक महीपती' दासगणू हे संप्रदायानें रामदासी असून पंढरीचे पक्के वारकरी आहेत हें उदाहरण येथें देण्यासारखें आहे.

---

१५ आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, इत्यादिसंबंधीं शंकराचार्य पीठांचे अधिकार.

(श्री भा. वा. भट- धुळें)

आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि बाबींशीं संकेश्वर व करवीर पीठांच्या आचार्यांचा संबंध कशा प्रकारचा होता हें दर्शविणारे बरेच पुरातन कागदपत्र अलिकडे प्रसिद्ध झाले आहेत. कै० राजवाड्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ मध्यें कऱ्हाड येथील धर्माधिकारी गिजरे घराण्याचे कागद छापले आहेत. या खंडांत जितके कागद छापण्यांत आले आहेत तितकेच कागद छापण्याकरितां म्हणून तयार केलेले आमचेपाशीं आहेत. हे सर्व कागद आणि यांशिवाय पारसनीस आणि वाड यांनीं प्रसिद्ध केलेले पेशव्यांचे रोजनिशींतील उतारे व भारत इतिहास संशोधक मंडळाचीं इतिवृत्तें व वार्षिक संमेलनवृत्तें यांत प्रसिद्ध झालेले आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि विषयां संबंधाचे कागदपत्र यांच्या आधारें प्रस्तुत निबंधांत या प्रश्नाची चर्चा केली आहे. या कागदपत्रांखेरीज या प्रश्नाची चर्चा करतांना स्मृतिग्रंथांतील वचनें व पूर्वपरंपरा इत्यादि विचारांत घेतल्या आहेत.

पुरातन कागदपत्रांच्या आधारें प्रस्तुत निबंधाच्या विषयाची चर्चा करण्यापूर्वी, आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त हीं ज्या स्मृतिप्रतिपादित धर्मांचीं अंगें समजलीं जातात त्या धर्मांचें प्रतिपादन ज्या मनू, याज्ञवल्क्य इ. स्मृतींत केलें आहे त्यांत आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त यांसंबंधाचे अधिकार कोणत्या व्यक्तीकडे अगर संस्थेकडे असल्याचा उल्लेख आहे याचें आम्ही प्रथम दिग्दर्शन करितों.

मनू आणि याज्ञवल्क्य या दोन स्मृति सर्वमान्य समजण्यांत येतात. या दोन स्मृतींपैकीं याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील मिताक्षरा टीका ही महाराष्ट्रांत सर्वमान्य समजण्यांत येते. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या तीन बाबींपैकीं व्यवहारासंबंधाच्या अधिकाराची चर्चा प्रथम करूं. मनुस्मृतीच्या नवव्या अध्यायांत व्यवहारासंबंधीं जें विवेचन केलें आहे त्यांत राजा अगर राजानें नेमिलेला न्यायाधीश यांनीं व्यवहार पहावा असें सांगितलें आहे. याशिवाय अन्य कोणी व्यवहार पहावा असें मनुस्मृतींत वचन नाहीं. आचार्यपीठावर अधिष्ठित असणाऱ्या यतिधर्म स्वीकारलेल्या यतीनें व्यवहार पहावा असें वचन कोठेंच आढळत नाहीं.

श्रुतिस्मृत्युक्तधर्मान्वयें चातुर्वर्णीय प्रत्येक व्यक्तीचे विहित असे धर्म व कर्में ठरलीं आहेत. चातुर्वर्णीय समाजापैकीं प्रत्येक व्यक्तीनें त्या व्यक्तीस स्मृतीनें सांगितलेल्या आचारांप्रमाणें वर्तन करणें, त्याचप्रमाणें स्मृतीनें सांगितलेलीं कर्में करणें हा त्यांचा धर्म आहे. विहित आचाराप्रमाणें आचरण न केल्यामुळें व विहित कर्में न केल्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या दोषाचे परिमार्जनार्थ स्मृतींत निरनिराळीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. कोणत्या दोषास कोणतें प्रायश्चित्त विहित आहे त्याप्रमाणें कोणतेंही कर्म धर्मास अनुसरून आहे अगर विरुद्ध आहे याचा निर्णय करण्याचा अधिकार मनुस्मृतींत शिष्ट ब्राह्मणांस दिलेला आहे. मनुस्मृतीच्या १२ अध्यायाच्या १०७ ते ११५ व्या श्लोकांत खालील व्यवस्था सांगितली आहे.

" पुढें सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त असलेले शिष्ट ब्राह्मण जो धर्म सांगतील तोच निश्चित आहे असें समजावें. ब्रह्मचर्यादि पूर्वोक्त धर्माचें अनुष्ठान करून ज्यांनीं षडंगें, मीमांसा, धर्मशास्त्र व पुराणें यांनीं परिपूर्ण होणारा वेद समजून घेतला आहे ते ब्राह्मण श्रुतीच्या यथार्थज्ञानाचे हेतु आहेत. म्हणजे त्यांस यथार्थ श्रुत्यर्थ समजतो व तेच शिष्ट होत. असें

समजावें. पुष्कळ न मिळाल्यास कमीत कमी दहा किंवा सदाचार संपन्न असे निदान तीन ब्राह्मण जेथें असतात ती सभा होय, अशी सभा जो धर्म निश्चित करील तो धर्मच होय असें निश्चयानें समजावें. त्याविषयीं विवाद करूं नये. तीन वेदांच्या तीन शाखा म्हणणारे तिघे, श्रुति व स्मृति यांच्या विरुद्ध नसलेल्या न्यायशास्त्रास जाणणारा एक, मीमांसारूप तर्क जाणणारा एक, निरुक्तज्ञ, मानवादि धर्मशास्त्रज्ञ, व ब्रह्मचारी, गृहस्थ आणि वानप्रस्थ अशा दहा पुरुषांची दशावरा परिषद होते. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामदेव यांच्या शाखेचें अध्ययन करणारे व त्यांचा अर्थ जाणणारे असे तीन ब्राह्मण जेथें असतील ती धर्मसंदेह निरासार्थ परिषद जाणावी. एकही वेदवेत्ता द्विजोत्तम ज्या धर्माचा निश्चय करील तोच परम धर्म आहे असें समजावें. वेदास न जाणणाऱ्या दहा सहस्र लोकांनीं सांगितलेला धर्म नव्हे. सावित्र्यादि ब्रह्मचर्य विरहित, वेदाध्ययनशून्य व केवल ब्राह्मण जातीचें नांव धारण करणारे असे अनेक लोक जरी मिळाले तरी त्यांची परिषद होत नाहीं. ज्यांच्या स्वभावांत तमोगुण फार आहे व धर्माच्या प्रमाणभूत वेदांस जे जाणत नाहींत आणि यामुळें अधर्म्य आहेत असे पुरुष प्रायश्चित्तादि धर्म ज्यास सांगतात त्याचें पाप शतपट होऊन त्यांस लागेल." मनुस्मृतींतील वरील वचनांवरून शिष्ट ब्राह्मणांच्या परिषदेस कोणतेंही कर्म धर्मास अनुसरून आहे अगर धर्माचे विरुद्ध आहे हें ठरविण्याचा व प्रायश्चित्ताविषयीं निर्णय करण्याचा अधिकार असल्याचें सिद्ध होत आहे. जगाशीं संबंध सोडून संन्यासाश्रम धारण केलेल्या व्यक्तीस हा अधिकार स्मृतींनीं दिलेला नाहीं.

मनुस्मृतीप्रमाणें याज्ञवल्क्य स्मृतींतही वरील बाबींचा निर्णय करण्याचा अधिकार ब्राह्मण परिषदेसच दिलेला आहे. याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या आचार अध्यायांत ब्राह्मण परिषदेसंबंधीं खालील उल्लेख आहे.

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदशास्त्रधर्मज्ञाः पर्षत् । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति त्रैविद्याः तेषां समूहस्त्रैविद्यं धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते तद्वा पर्षत् । सा पूर्वोक्ता पर्षत् यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञस्य एकोपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ९ ॥

मनु व याज्ञवल्क्य स्मृतींतील वरील वचनांवरून आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, इत्यादि बाबींसंबंधाचे अधिकार कोणाकडे असत याचें दिग्दर्शन केल्यानंतर हे अधिकार शंकराचार्यांच्या शृंगेरी येथील आद्यपीठास कोणी दिले अगर पीठस्थ आचार्य ते चालवूं लागले या प्रश्नाची चर्चा करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. शृंगेरी मठाची स्थापना आद्य शंकराचार्यांचेच काळीं झाली असें मानण्यास सबळ पुरावा आहे असें मत रा. बोडसांनीं आपल्या ग्रंथांत व्यक्त केलें आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां शृंगेरी मठाची स्थापना होऊन आज जवळ जवळ १००० वर्षें होत आलीं. या दीर्घ कालांत आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि बाबतींत शृंगेरी पीठावरील आचार्य अधिकार चालवीत असते तर या विषयींचा पुरातन ऐतिहासिक पुरावा थोडा बहुत तरी उपलब्ध झाला असता. अशा प्रकारचा कांहीं पुरावा उपलब्ध झाला आहे कीं काय याची चर्चा करण्यापूर्वी शृंगेरी पीठाच्या विरुदावलीवरून या बाबतींत काय अनुमान निघतें याचें प्रथम विवेचन करितों.

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ पान २३४ वर शृंगेरी मठाधिपतींनीं शके १७३० चैत्र शुद्ध ९ रोजीं कऱ्हाडचे ब्रह्मवृंदास पाठविलेलें एक पत्र लेखांक १८२ चें छापलें आहे. या पत्रांत शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांची साग्र विरुदावली दिली आहे. या विरुदावलींत प्रस्तुत मुद्याच्या चर्चेच्या दृष्टीनें महत्वाचीं अशीं खालील वाक्यें आढळतात. ' गुरुपरंपराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसांख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तक' शृंगेरी मठाच्या आचार्यांनींच करवीर व संकेश्वर मठांची स्थापना केली व हीच विरुदावली करवीर व संकेश्वर पीठांच्या आचार्यांनीं स्वीकारली आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ पान २४० लेखांक १९० मधील संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांच्या विरुदावलीची वरील विरुदावलीशीं तुलना केली असतां त्यांत म्हणण्यासारखा फरक नाहीं हें दिसून येणार आहे. शृंगेरी व करवीर पीठस्थ आचार्यांच्या विरुदावलींतील वर नमूद केलेल्या महत्वाच्या वाक्यांचा विचार केला असतां, आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, इत्यादि बाबतींत निर्णय करण्याची सत्ता या पीठांकडे होती असें अनुमान काढणें दुरापास्त आहे. श्रीमत् आद्य शंकराचार्यांचा अवतार अद्वैत वेदांत

तत्त्वज्ञानाची स्थापना करण्याकरितां झाला व त्यांच्या पश्चात् हेंच कार्य सतत चालूं ठेवण्याकरितां शृंगेरी पीठाची स्थापना झाली असली पाहिजे. पीठस्थापनेचा हा मुख्य हेतु दर्शविण्याकरितां बिरुदावलींत योग्य अशा वाक्यांची योजना करण्यांत आलेली आहे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, इत्यादि बाबींसंबंधाचे अधिकार शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे ठेवण्याचा हेतु मूळ मठस्थापना करणाराचा असता तर हा हेतु दर्शविण्याकरितां शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांची बिरुदावली जेव्हां प्रथम बनविण्यांत आली तेच वेळीं योग्य शब्दांची योजना करण्यांत आली असती. शृंगेरी पीठाची स्थापना करणारे आचार्य श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म पूर्णपणें जाणणारे होते यांविषयीं कोणी शंका घेईल असें वाटत नाहीं. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां स्मृतीनें आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, यासंबंधाचे जे अधिकार एका व्यक्तीस दिलेले नाहींत ते अधिकार शृंगेरी पीठाची स्थापना करणारे आचार्य आपलेकडे घेतील असें अनुमान करणें सयुक्तिक होणार नाहीं. आतां दर्शविलेल्या या मुद्यांचा विचार केला असतां शृंगेरी पीठाचें स्थापन करणारे मूळ आचार्य व त्यांच्या परंपरेंतील करवीर व संकेश्वर मठाचे आचार्य यांस आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त या बाबतींत कोणत्यांच प्रकारचे अधिकार नसावेत असेंच अनुमान करणें युक्त होईल.

आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त या बाबतींत शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडून कोणत्याही प्रकारच्या अधिकाराचा अंमल गेल्या १००० वर्षांत केला जात असता तर त्या संबंधाचा थोडा बहुत तरी पुरावा उपलब्ध व्हावयास पाहिजे होता. परंतु अशा प्रकारचा पुरावा बिलकुल उपलब्ध होत नाहीं. उलट जो थोडा बहुत पुरावा उपलब्ध झाला आहे त्यावरून शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, इ०संबंधाचे अधिकार नव्हते असेंच अनुमान काढावें लागेल. सुप्रसिद्ध संत श्रीज्ञानेश्वर यांच्या वडिलांनीं संन्यासाश्रम स्वीकारल्यानंतर कित्येक दिवसांनीं त्यांनीं गुरूचे आज्ञेवरून गृहस्थाश्रम स्वीकारला व त्यानंतर त्यांस ज्ञानेश्वरादि संतति झाली. ज्ञानेश्वर ८ वर्षांचे झाले तेव्हां त्यांच्या उपनयनाचा प्रश्न उपस्थित झाला. हा प्रश्न उपस्थित झाला तेव्हां धर्मशास्त्रावर अनेक ग्रंथांची रचना करणारे हेमाद्रिपंडित हे ज्या यादव राजघराण्याचे मुख्य प्रधान होते त्याची सत्ता महाराष्ट्रांत नांदत होती. स्मृतिधर्मास अनुसरून ज्ञाने-

श्वरांचा उपनयनविधि करतां येतो किंवा नाहीं या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचें काम त्या काळीं आचार्य पीठावर अधिष्ठित असलेल्या पुरुषांकडे सोंपविण्यांत आल्याचा उल्लेख आढळत नाहीं. त्या काळीं गोदातीरावरील श्री पैठण क्षेत्राची विद्वत्तेबद्दल फार प्रसिद्धी होती. त्या क्षेत्रांतील ब्रह्मवृंदाकडे या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचें काम सोंपविण्यांत आलें व पैठण येथील ब्रह्मवृंदानें श्रीज्ञानेश्वरांस शुद्धिपत्र देऊन उपनयन करण्यास प्रत्यवाय नाहीं असें ठरविलें म्हणून त्या काळची आख्यायिका प्रचलित आहे. शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि बाबींचा निर्णय करण्याचा अधिकार आहे अशी त्या काळची सामान्य जनतेची समजूत असती तर या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचें काम पैठणच्या ब्रह्मवृंदाकडे न सोपवितां शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे सोंपविण्यांत आलें असतें. परंतु प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति अशा प्रकारची नसल्याकारणानें शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त यांसंबंधाचे अधिकार नव्हते असेंच म्हणणें प्राप्त आहे.

महाराष्ट्रांतील देवगिरीच्या यादवांची सत्ता नष्ट झाल्यानंतर महाराष्ट्रांत मुसलमानांची राजकीय सत्ता स्थापन झाली. या काळांतील व्यवहारविषयक अनेक लेख उपलब्ध झाले आहेत. त्या लेखांचा विचार केला असतां शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे व्यवहारनिर्णयाचें काम सोंपविण्यांत आल्याचें बिलकुल आढळून येत नाहीं. त्याचप्रमाणें आचार व प्रायश्चित्त या बाबींसंबंधीं शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांनीं अधिकार चालविल्याचीं या काळांतील उदाहरणेंही आढळून येत नाहींत.

या काळांत आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या संबंधाचे अधिकार ब्रह्मवृंदाकडेच होते हें दर्शविणारा एक महत्त्वाचा लेख मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ मध्यें छापला आहे. लेखांक २०९ हा तो लेख असून शके १५४२ म्हणजे इ. स. १६२१ सालचा आहे. विजापूरच्या आदिलशाहीचा राजकीय अंमल महाराष्ट्रांत चालूं असतां हा लेख झालेला आहे. प्रायश्चित्ताचे बाबतींत कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाचे जे अधिकार होते त्यांची बजावणी करण्याचे बाबत कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदामध्यें तक्रार उपस्थित झाली. या तक्रारीचा आपसांत निकाल होऊन हा लेख तयार करण्यांत आला. लेखावर कऱ्हाडच्या प्रमुख ब्राह्मणांच्या संमति दर्श-

विणाऱ्या सह्या आहेत. प्रायश्चित्तासंबंधाच्या अधिकाराची बजावणी करण्याचे कामीं कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदापैकीं कोणत्या इसमांनीं पुढाकार घ्यावा, या संबंधाचा ब्राह्मणांत आपसांत वाद उत्पन्न होऊन त्या वादाचा निकाल तडजोडीनें समस्त ब्रह्मवृंदानें आपसांत केला. या लेखावरून विजापूरच्या आदिलशाहीचे रिसायतींत प्रायश्चित्तासंबंधीचे अधिकार आचार्यपीठाकडे नसून कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाकडे होते ही गोष्ट सिद्ध होते.

छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं महाराष्ट्रांत मुसलमानी राजकीय सत्ता उलथून पाडून स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या संबंधाचे अधिकार शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे असल्याचा पुरावा उपलब्ध होतो कीं काय याचें आतां दिग्दर्शन करितों. स्वराज्याची स्थापना करण्यांत महाराष्ट्रधर्माची स्थापना करणें हें छत्रपति शिवाजी महाराजांचें मुख्य ध्येय होतें, हा सिद्धांत आतां सर्वमान्य झाला आहे. छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार,प्रायश्चित्त या संबंधाचे कांहीं अधिकार असते तर त्यांस त्यांनीं मान्यता दिल्याचा त्या काळचा उल्लेख खात्रीनें उपलब्ध झाला असता. परंतु अशा प्रकारचा उल्लेख कोठेंच आढळत नाहीं. उलट यासंबंधाचा जो शिवकालीन पुरावा उपलब्ध झाला आहे त्यावरून शृंगेरी पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि संबंधाचे अधिकार नसावेत असेंच अनुमान करणें प्राप्त आहे. स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं प्राचीन धर्मशास्त्र व नीति ग्रंथांस अनुसरून अष्टप्रधान संस्था निर्माण केली. शिवाजी महाराजांनीं निर्माण केलेल्या अष्ट प्रधानांत 'पंडितराव' या नांवाचा एक प्रधान असून या प्रधानाकडे सोंपविण्यांत आलेल्या कामाचा उल्लेख पुढें दिल्याप्रमाणें करण्यांत आला आहे. "पंडितराव यांनीं सर्व धर्माधिकार, धर्म, अधर्म पाहून विविक्षा करावी. शिष्टांचे सत्कार करावे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त पत्र होतील त्याजवर समत चिन्ह करावे. दानप्रसंग, शांती, अनुष्ठान तत्काल करावे." (इतिहास आणि ऐतिहासिक विविध विषय पान २१)

पंडितराव प्रधानांनीं करावयाच्या कामाचें हें वर्णन वाचलें, असतां आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त यासंबंधाचे सर्व अधिकार त्यांनीं पंडितराव प्रधानास दिले असल्याचें सिद्ध होत आहे. शृंगेरी अगर करवीर व संके-

श्वर पीठस्थ आचार्यांकडे या बाबतींत कोणत्याही प्रकारचे अधिकार असते तर श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माची स्थापना करणाऱ्या छत्रपति शिवाजी महाराजासारख्या राजास आचार्य पीठस्थ स्वामींच्या अधिकारांचा विसर पडणें संभवत नाहीं.

छत्रपति निर्मित स्वराज्य यंत्राच्या योजनेंतील पंडितराव प्रधानाकडे सोंपविण्यांत आलेल्या कार्यांच्या स्वरूपावरून चर्चा–विषयक प्रश्नासंबंधीं दिसून येणाऱ्या एका महत्त्वाच्या मुद्याचें दिग्दर्शन केल्यानंतर शिवकालीन लेखांवरून या प्रश्नाविषयीं कोणतीं अनुमानें निष्पन्न होतात यांच्या चर्चेकडे वळतों. भारत–इतिहास संशोधक मंडळाच्या तृतीय संमेलन वृत्तांत या प्रश्नाची चर्चा करण्यास उपयुक्त असे सहा लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. रा. पोतदार यांनीं "पतितपावन पद्धति" या मंडळापुढें वाचलेल्या लेखाचे आधारार्थ हे लेख प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत. या लेखांपैकीं एक लेख विद्याशंकर भारती यांनीं खंडो सोमनाथ यास प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घेतल्या-बद्दलची हकीकत मोरेश्वर भट गिजरे व कऱ्हाडक्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंद यांस कळविली आहे. संकेश्वरपीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि बाबींसंबंधीं कोणत्याही प्रकारचे अधिकार नव्हते असें निश्चित अनुमान या पत्रांतील भाषेवरून निघतें. खंडो सोमनाथ यास आचार्यांनीं प्रायश्चित्त देऊन त्यास शुद्धिपत्र दिल्याचें नमूद केल्यावर आचार्य म्हणतात "तरी तुम्ही मठाचे मठाभिमानी आहां आम्ही केले ते तुम्ही केलें दुसरें कोणही असच करतील तर त्यास बुद्धि-वाद सांगणें आम्ही त्या प्रांते येणार असो भेटीनंतर सकल वर्तमान कळू येईल."

आचार्यांनीं वापरलेल्या या प्रकारच्या भाषेवरून प्रायश्चित्त देऊन शुद्धि-पत्र देत आहोंत हें आपले अधिकारांतलें कृत्य नाहीं अशी त्यांची पूर्ण खात्री असल्याचें व त्यांनीं केलेल्या शुद्धिसंबंधीं कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाकडून तक्रार उपस्थित होईल याची पूर्ण जाणीव त्यांचे ठिकाणीं असल्याचें दिसतें. व म्हणूनच या पत्रांत आचार्यांनीं मऊ भाषा वापरलेली दिसते. मठाचे तुम्ही अभिमानी आहांत व आम्ही केलें तें तुम्ही केल्यासारखेंच आहे हे शब्द प्रायश्चित्ताचे बाबतींत आपणांस पूर्ण अधिकार आहेत अशी जाणीव असणाऱ्याकडून निघणें शक्य नाहीं. आचार्यांनीं केलेल्या शुद्धीचे

योगानें कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाच्या अधिकाराची पायमल्ली झाल्यामुळें कऱ्हाडचा ब्रह्मवृंद आचार्यांवर नाराज होऊं नये यास्तव वरील प्रकारची भाषा आचार्यांनीं वापरल्याचें दिसतें. हा लेख २१ व्या खंडांतील ज्या १३९ व्या महत्त्वाच्या लेखांकाचा आम्ही पुढें उल्लेख करणार आहोत त्याचे पूर्वींचा असला पाहिजे हें उघड आहे. १३९ व्या लेखान्वयें मोरेश्वर भट गिजरे यांचे स्वाधीन आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या संबंधाचे अधिकार संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांनीं केले. या नंतर मोरेश्वर भट गिजरे हे आचार्यांचे प्रतिनिधि बनले. आचार्यांचे प्रतिनिधि या नात्यानें त्यांस लिहिलेल्या पत्रांत वरील प्रकारची मऊ भाषा आचार्यांकडून वापरली जाणें संभवत नाहीं. तृतीय संमेलन वृत्तांत जे सहा लेख प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत त्यावरूनही आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त यासंबंधाचे अधिकार आचार्य पीठाकडे नव्हते हेंच अनुमान दृढावलें जातें. व त्या लेखावरून त्या काळच्या महाराष्ट्रांतील सामान्य जनतेची आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या संबंधाच्या अधिकाराचा खरा मालक कोण याविषयींची यथातथ्य समजूत कशाप्रकारची होती हें दिसून येतें. या लेखांपैकीं एक लेख संभाजी आंग्रे यांनीं प्रायश्चित्त देऊन शुद्धि करण्याचे बावतींत कऱ्हाडचे ब्रह्मवृंदास लिहिलेलें पत्र आहे. दुसरे दोन लेख त्या काळच्या बऱ्याच कायस्थ प्रभु ज्ञातीच्या पुढाऱ्यांनीं कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदास प्रायश्चित्त व शुद्धीचे बावतींत लिहिलेलीं दोन पत्रें आहेत. चवथा श्रीनिवास परशराम प्रतिनिधी यांनीं कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदास प्रायश्चित्त व शुद्धि यांचे बावतींत लिहिलेलें पत्र आहे. या शिवाय एक लेख कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदानें मोकदाम मौजे नाणेगांव तरफ पाटस प्रांत पुणें यांस गंगी माळीण इजला दिलेलें शुद्धिपत्र आहे. या सर्व लेखांवरून आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या संबंधाचे अधिकार कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाचेच आहेत अशी त्या काळची समजूत असल्याचें स्पष्ट दिसतें.

येथ पावेतों दर्शविल्याप्रमाणें आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या संबंधाचा अधिकार कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाचा असतां या अधिकारावर अतिक्रमण करण्याचा आचार्यपीठाकडून कशाप्रकारें प्रयत्न करण्यांत आला याचें आतां आम्ही दिग्दर्शन करितों.

कऱ्हाड क्षेत्रांत गिजरे या नांवाचें नामांकित धर्माधिकारी घराणें फार पुरातन काळापासून होतें व हल्लींही आहे. आचार, व्यवहार, प्राय-

श्चित्त इत्यादि बाबीसंबंधीं क्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंद जे अधिकार चालवी ते त्या त्या ठिकाणच्या धर्माधिकारी घराण्याच्या विद्यमानें चालवीत असे. महाराष्ट्रांतील बहुतेक मोठमोठ्या गांवीं धर्माधिकारी घराणीं आहेत. अशा या धर्माधिकारी घराण्यांपैकीं कऱ्हाडचे गिजरे धर्माधिकारी घराणें त्या काळीं प्रसिद्ध होतें. संकेश्वर व करवीर पीठस्थ आचार्यांनीं आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या बाबतींतील अधिकारांवर जें अतिक्रमण केलें तें कऱ्हाड येथील गिजरे धर्माधिकारी घराण्याच्या मार्फतीनें केलें असें या संबंधाचा जो पुरावा उपलब्ध झाला आहे त्यावरून दिसून येतें. करवीर आणि संकेश्वर मठांची स्थापना शके १६०० च्या सुमारास झाली हें आम्हीं वर नमूद केलें आहे. त्या पूर्वीं शृंगेरी पीठाचे आचार्य महाराष्ट्रांतील लोकांवर आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या बाबतींत अधिकार चालवीत असत असें सिद्ध करणारा पुरावा अद्याप पावेतों उपलब्ध झालेला नाहीं. संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांनीं या अधिकारावर अतिक्रमण करण्याचा जो प्रयत्न केला त्याचा उत्तम पुरावा मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ मधील लेखांक १२९ मध्यें उपलब्ध होतो. हा लेख शके १६४० म्हणजे इ. स. १७१८ मधला आहे. कऱ्हाडचे ब्रह्मवृंदास व विशेषतः मोरेश्वर भट गिजरे धर्माधिकारी यांस संकेश्वर मठस्थ विद्याशंकर भारती यांनीं लिहिलेलें हें पत्र आहे. संकेश्वर मठास प्रतिवर्षीं लोकांकडून मिळणारें पूजाद्रव्य व आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि अधिकारांसंबंधाची योग्य तजवीज श्रीकडून पाठविण्यांत येणाऱ्या तेलंग ब्राह्मणाकडून चांगल्या प्रकारें होत नाहीं सबब या संबंधाची योग्य प्रकारें तजवीज करण्याचें काम मोरेश्वर भट गिजरे यांचे स्वाधीन केलें असून त्यांनीं हें काम पूर्व परंपरेस व मठधर्मास अनुसरून करावें असें विद्याशंकर भारती यांनीं या पत्रांत नमूद केलें आहे. आचार्यांच्या या पत्राच्या योगानें आचार्य पीठाकडून आपला मोठा बहुमान करण्यांत आला असें मोरेश्वर भट गिजरे यांस वाटणें स्वाभाविक होतें. या लेखानंतर गिजरे घराण्याचा त्याचप्रमाणें कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाचा व संकेश्वर आणि करवीर पीठस्थ आचार्यांचा संबंध दृढ होत गेला, व आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि संबंधाचे अनेक व्यवहार गिजरे धर्माधिकारी घराण्यामार्फत झाले. त्या संबंधाचे सर्व कागदपत्र गिजरे यांनीं आपल्या संग्रहीं नीटपणें जपून ठेवले व तेच मराठ्यांच्या

इतिहासाचीं साधनें खंड २१ म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आले. गांवोगांवीं असणारे धर्माधिकारी हे आचार्यांचे प्रतिनिधी आहेत अशी प्रस्तुत काळीं जी समजूत प्रचलित आहे ती वरील लेखांकानंतर अस्तित्वांत आली असली पाहिजे असें दिसतें. करवीर व संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांनीं वरील लेखांकानंतर ठिकठिकाणच्या धर्माधिकारी घराण्यांचे पुढारी पुरुषांस मोरेश्वर भट गिजरे यांस दिलेल्या लेखाप्रमाणें लेख देऊन त्यांना आपले प्रतिनिधि नेमले असावे असा संभव आहे. कदाचित् ठिकठिकाणचे धर्माधिकारी पुढारी स्वतःस आचार्यांचे प्रतिनिधि म्हणून मानूं लागले असावे असाही संभव आहे. यासंबंधाचा निश्चित असा पुरावा उपलब्ध झालेला नाहीं.

संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांनीं वरील लेखांक १३९ अन्वयें मोरेश्वर भट गिजरे यांस आपले प्रतिनिधि नेमल्यानंतरच्या काळांतले आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त याबाबतचे आचार्य पीठाचे अधिकार मान्य करण्यांत येऊं लागले असें उपलब्ध झालेल्या लेखांवरून निष्पन्न होत नाहीं. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ मध्यें या प्रश्नासंबंधाचे एकंदर २६४ लेख छापून प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत. या लेखांचें वर्गीकरण केलें असतां या लेखांपैकीं सुमारें ७२ लेख गिजरे धर्माधिकारी घराणें यास मिळालेल्या इनाम जमिनी त्याचप्रमाणें मौजे सैदापूर परगणे कऱ्हाड येथील समस्त ब्राह्मणांस दिलेल्या इनाम जमिनी यासंबंधाचे निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांनीं काढलेले हुकूम आहेत. हे लेख वगळले म्हणजे बाकी राहिलेल्या लेखांचें वर्गीकरण केलें असतां खालीं दर्शविलेल्या निरनिराळया बाबीसंबंधाचे हे लेख असल्याचें आढळून येतें. कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदानें निरनिराळ्या व्यवहारांचा निर्णय केल्यासंबंधाचे जवळ जवळ ५३ लेख आहेत. आचार्य पीठाच्या पूजाद्रव्याबद्दलचे व मठाच्या इनामाच्या उत्पन्नाबद्दलचे २५ लेख, आचार्य पीठाकडून कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदास पुण्यतिथी व उत्सव यांस येण्याबद्दलच्या आमंत्रणाचे लेख २२, वृत्तीबद्दलचे लेख ३, दोषारोपाबद्दलचा लेख १, इनाम दिल्याबद्दलचे लेख २, आचार्यांच्या मुक्कामाची व्यवस्था करण्याबद्दलचे लेख ५, श्रीपाद स्वामींचे लेख ३, किरकोळ लेख २४, कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाच्या प्रायश्चित्त देण्याच्या व शुद्धिपत्र देण्याच्या अधिकाराबाबतचे लेख २८, करवीर व संकेश्वर मठ यांचे प्रायश्चित्त व शुद्धि या बाबतचे लेख १३. याप्रमाणें या लेखांचें स्थूल वर्गीकरण होतें. या लेखांपैकीं व्यवहार विष-

यक जे ५३ लेख आहेत त्या लेखांत करवीर व संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांनीं व्यवहाराचा निर्णय केल्याबद्दलचा लेख आढळत नाहीं. प्रायश्चित्त व शुद्धि या बद्दलच्या (२८ + १३ = ४१) लेखांवरून प्रस्तुत निबंधाच्या चर्चाविषयासंबंधीं कोणतीं अनुमानें निघतात याचा विचार करणें जरूर आहे.आचार व प्रायश्चित्त विषयक बाबीसंबंधाच्या लेखांचें निरीक्षण केलें असतां लेखांक २२१, २२५, २२७, २६० या लेखांमध्यें आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या बाबतचे अधिकार कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाचेच आहेत याविषयीं स्पष्टपणें उल्लेख केलेला आढळतो. लेखांक २३० मध्यें करवीर व संकेश्वर मठांच्या आचार्यांनीं पाल वगैरे गांवीं आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त इत्यादि बाबींचा अधिकार कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाचा असून संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांचा नाहीं अशी कबुली कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदानें आचार्यांकडे तक्रार केल्यावरून दिल्याचें नमूद आहे. या लेखांतील कबुलीचा विचार केला असतां संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांनीं कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाच्या अधिकारावर चालविलेलें आतिक्रमण कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंद निमूटपणें सहन करून घेत नसे हें सिद्ध होतें. मराठी राज्य लयास जाऊन इंग्रजी राज्याची स्थापना झाल्यानंतर सुमारें ३०।३५ वर्षांनीं कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाच्या हक्कांचें अतिक्रमण संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांकडून करण्याचा फिरून प्रयत्न केल्याचें दिसतें. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २१ लेखांक २०५ हा या दृष्टीनें फार महत्त्वाचा आहे. हा लेख शके १७७८ फाल्गुन वद्य ३ चा म्हणजे इ. स. १८५६ सालामधला आहे. हा लेखांक म्हणजे विद्यानरसिंह भारती यांनीं उंब्रज येथील ब्रह्मवृंदास लिहिलेलें पत्र आहे. या पत्रांत आचार्यांनीं खालील उद्गार काढले आहेत. " संस्थान देवतेच्या स्वारीचे संचार उद्देशे सातार प्रांतीं आगमन झाले समयीं गावगन्नानी पहातां हिंदू लोकांत ज्ञातीधर्मास विरुद्ध वहिवाट होत असलेचे दिसून आले. सबब ये विसीचा विचार संस्थानाकडून जाहाला पाहिजे या कारितां सदरहूच्या बंदोबस्तास संस्थानाकडील मठाधिकारीपणाचे कामावर वेदशास्त्र संपन्न रा. नाना बिन कृष्ण दिक्षीत व सिताराम बिन बाबा दिक्षीत उंबराणी राहणार पाल या उभयतांस नेमून आज्ञापत्रें दिलीं आणि ज्ञातिधर्मांत विरुद्ध वागतील त्याजविसीचे संस्थानी कळवून आज्ञेप्रमाणें बंदोबस्त

ठेवीत जाणें इ.सी आज्ञा झाली. त्याजप्रमाणें सदर उभयता उंवराणी यांनीं तजवीज ठेविली असून श्री क्षेत्र करहाटकस्थ ब्रह्मवृंद यांनीं मठाधिकारी-पणाचे आज्ञापत्र घेतले त्याजबद्दल उंवराणी उभयता याजबरोबर द्वेष करून निग्रहपत्र पालीकर ब्रह्मवृंद यासी लिहिले त्याची नक्कल उभयता उंवराणी यांनीं हजर केली ती अवलोकनांत येऊत हें आज्ञापत्र तुम्हास सादर झाले असे तरी सदर कराडकर यांनीं उभयता उंवराणी यासी द्वेष-बुद्धीनें निग्रहपत्र लिहिलें तें अयोग्य आहे. मठाधिकारी वगैरे यांची वहि-वाट पाहून निग्रह ठेवणें अगर शुद्ध करणें हा अधिकार मठ करवीर संस्था-नाचा कराडकर यांनीं दरम्यान धांदल करून पत्र लिहिलें तें बरोबर नाहीं कराडकर हे परभारे धांदल करितात येविसीचा बंदोबस्त संस्थानांतून होणेप्रकारें होईल. ”

या उद्गारावरून इ. स. १८५६ सालांत आचार,व्यवहार, प्रायश्चित्त याबाबतचा वाद कराडकर ब्रह्मवृंद व आचार्य यांचे दरम्यान कसा उपस्थित झाला हें दिसून येतें. या वादाचा असेर निकाल वर नमूद केलेल्या लेखांक २३० मध्यें दर्शविल्याप्रमाणें कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाच्या म्हणण्याप्रमाणें होऊन करवीर व संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांस. या बाबतींत माघार घ्यावी लागली. या वादांत सत्य बाजू कोणाची होती हें दर्शविणारा असा एक लेख उपलब्ध झाला आहे. हा लेख म्हटला म्हणजे कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदास मसूरकर ब्रह्मवृंदानें लिहिलेलें इ. स. १८५७ सालचें पत्र होय (लेखांक २३१). या पत्रांत मसूरकर ब्रह्मवृंदानें खालील प्रमाणें अभिप्राय व्यक्त केला आहे. “ वेदमूर्ती रा. नानाभट बिन कृष्ण दिक्षीत व सितारामभट बिन बाबा दिक्षीत उमराणी पालकर यांनीं या देशांतील सांप्रत मठाधिपत्याचा अधिकार क्षेत्र मजकुरांचा असून दुर्बुद्धीनें आपले नांवें संस्थानाकडून आज्ञा-पत्रें करून घेतली. त्यास ते क्षेत्राचे द्रोही इत्यादि ”

या उल्लेखावरून कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाचे वाजवी अधिकाराचें अति-क्रमण करवीर पीठस्थ आचार्यांकडून होत होतें असें स्पष्टपणें सिद्ध होतें. लेखांक २६०,२६१ हे फार महत्त्वाचे असून त्यांवरूनही आचार,व्यवहार, प्रायश्चित्त या बाबतचे अधिकार कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाचेच असल्याचें दिसून येत आहे. वर नमूद केलेले लेखांक २३० शिवाय, लेखांक २०७ शके १७८१ आषाढ वद्य ७ मध्यें कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाला कसबे व माहाल

शिराळ मधील राहणाऱ्या लोकांवरील आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त यां बाबतचे अधिकार कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाचे असल्याचें नमूद असून करवीर पीठस्थ आचार्यांनीं त्या कसब्यांतील लोकांस कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदाचा अधिकार मान्य करण्याविषयीं आज्ञा केली आहे.

येथपावेतों दर्शविलेल्या पुराव्यावरून आचार,व्यवहार,प्रायश्चित्त या बाबतचे अधिकार कऱ्हाडच्या ब्रह्मवृंदाचेच पूर्वापार असल्याचें सिद्ध होत आहे. आतां हा निबंध पुरा करण्यापूर्वी उत्तर मराठेशाहींत आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या बाबतच्या अधिकारांची बजावणी कोणत्या रीतीनें केली जात असे यासंबंधाच्या कांहीं लेखांचा या ठिकाणीं उल्लेख करून हा लेख पुरा करितों.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या द्वितीय संमेलनवृत्तांत सदाशिवरावभाऊ यांच्या तोतयानें केलेल्या बंडासंबंधाचे कागदपत्र छापले आहेत. तोतया हा सदाशिवरावभाऊ आहे अशा समजुतीनें ठिकठिकाणच्या मोठमोठ्या श्रीमंत ब्राह्मण गृहस्थांनीं त्याजला मेजवान्या दिल्या व त्याच्या पंक्तीस बसून अन्नोदक ग्रहण केलें. तोतयाचें बंड मोडून तो उघडकीस आल्यानंतर या प्रकरणाची चौकशी नाना फडणीस यांनीं केली. चौकशींत ज्या लोकांनीं तोतयाच्या पंक्तीस अन्नोदक ग्रहण केलें त्यांचीं नांवें उघडकीस आलीं. तेव्हां या लोकांना प्रायश्चित्त देण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला असतां या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचें काम करवीर व संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांकडे सोंपविल्याचें प्रसिद्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून दिसून येत नाहीं. तोतयाचे पंक्तीस बसून ज्या गृहस्थांनीं अन्नोदक ग्रहण केलें त्यांना कोणतें प्रायश्चित्त द्यावयाचें याचा निर्णय पेशवाईतील सुप्रसिद्ध न्यायाधीश रामशास्त्री यांनीं केल्याचें प्रसिद्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून दिसून येतें. प्रायश्चित्त बाबतचे अधिकार करवीर अगर संकेश्वर पीठस्थ आचार्यांचे आहेत अशी समज त्या काळीं प्रचलित असती तर सदरचे प्रकरणाचा निर्णय करण्याचें काम रामशास्त्री यांचेकडे न सोपवितां करवीर पीठस्थ आचार्यांकडे सोपविण्यांत आलें असतें हें उघड आहे. भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या त्रैमासिकांत प्रायश्चित्त व शुद्धि संबंधाची नाशिक येथील धर्माधिकाऱ्यांचीं पत्रें छापण्यांत आलीं आहेत या पत्रांवरून आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त या बाबतच्या वादग्रस्त प्रश्नांचा

निर्णय क्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंदाकडून करून घेण्यांत येत असे असें दिसून येतें. महाराष्ट्रांतील ठिकाठिकाणच्या धर्माधिकारी घराण्यांचे कागदपत्र उपलब्ध होऊन ते प्रसिद्ध केले गेले तर स्मृतिशास्त्रांत सांगितल्यान्वयें फार पुरातन काळापासून आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि बाबींसंबंधाचा निर्णय ब्रह्मवृंदाच्या सभा करीत असत व या अधिकारांची बजावणी आचार्य-पीठस्थ स्वामींकडून केली जात नसे असेंच सिद्ध होईल असा अभिप्राय नमूद करून हा लेख आम्ही पुरा करितों.

मंडळवृत्त

पाक्षिक सभाः— गेल्या तिमाहींत एकंदर ७ पाक्षिक सभा होऊन २४ निबंध वाचले गेले. तसेंच तीन वेळा चित्रप्रदर्शनही झालें. निबंध व चित्रप्रदर्शन यांची यादी खालीं दिली आहे.

पा.स.	क्रमांक	निबंध	लेखक
८	२६	वाई—देशपांड्यांचें सूर्याजी पिसाळास पत्र	श्री. शं. ना. जोशी
	२७	कांहीं विश्वसनीय कुंडल्या	श्री. ना. द. आपटे
	२८	सरंजामी उत्पन्नाबाबत नियम	श्री. ग. ह. ओक
	२९	उत्तरेश्वर (कोकणांतील)	प्रो. द. वा. पोतदार
९	३०	अफजलखानाचे कारकीर्दीतील देशपांड्यांचें वाटप.	श्री. शं. ना. जोशी
	३१	‘विश्वनाथ जोशी’ कवीचें बाड	श्री. चिं. ग. कर्वे
	३२	मराठींत स्वराघात (accent) आहे काय ?	श्री. कृ.पां.कुलकर्णी
	३३	सांगर्डे—सावंत भोसले	प्रो. द. वा.पोतदार
	३४	(अ) ओरिसा—दोन कागद	”
		(आ) खोटा ताम्रपट	”
१०	३५	दाभाड्यांचे पोवाड्याचें ऐतिहासिक महत्त्व	श्री. ग. ह. ओक

पा.स.	क्रमांक	निबंध	लेखक
	३६	वाई येथील थिटे हशमनीस	श्री. स. ग. जोशी
	३७	थोरले माधवराव यांच्या कारकीर्दींतील देवरायदुर्ग, निजगल वगैरेकडील हालचाली	श्री. य. न. केळकर
	३८	इ.स.१८००ची पुण्यांतील धरपकड व नारोपंत चक्रदेव वगैरेंची कैद	"
११	३९	प्राकृत लीलावती	श्री. ना. द. आपटे
	४०	कदंबकुल (टीका)	श्री. ग. ह. खरे
	४१	घोरपडे घराण्याचे कांहीं कागद	"
	४२	हिरोजी दळवी दंडा राजपुरीकर यास मोंगलांकडून इनाम	श्री. शं. ना. जोशी श्री. वि. वा. जोशी
	४३	पुण्यांतील पालखीपदस्थांची यादी	श्री. य. न. केळकर
	४४	त्रिंबकराव मामा पेठे यांची हैदरावर स्वारी	"
१२	४५	आर्यभट्ट व आर्यभट्टी सिद्धांत	श्री. ना. द. आपटे
	४६	शिलिमकर देशमुखांची बोपेगांवची सनद	श्री. स. ग. जोशी
	४७	वाई येथील शक्कर विजीचा बाग व सत्यनाथपुरी	श्री. ग. ह. खरे
	४८	बाजी मोरेश्वर प्रकरणीं नाना फडणविसांचें पत्र	श्री. य. न. केळकर
	प्रदर्शन–	शिवाजी महा० चा इंडिया ऑफिसांतील चित्राचा फोटो	श्री. वा. सी. बेंद्रे
१३	४९	वांई–थिटे देशपांडे यांचा करिना	श्री. स. ग. जोशी
	प्रदर्शन–	वांई येथील वाघ यांजकडील दोन जुनीं चित्रें	श्री. शं. ना. जोशी

सभासदः— गेल्या तिमाहींत पुढील नवीन सभासद मंडळास मिळाले.

क्र. नं.	सभासदाचें नांव.	गांवाचें नांव.	वर्ग.
१७१९	श्री. गोपाळ वामन गोडबोले	पुणें	४
१७२०	श्री. माधव सदाशिव केळकर	पुणें	४
१७२१	श्री. रविशंकर डेराश्री	बनेडा	४
१७२२	श्री. राजाराम वामन जानोरकर	पुणें	४
१७२३	श्री. दत्तात्रय केशव गोंधळेकर	पुणें	तहा. ४

ग्रंथालयः— मंडळास गेल्या तिमाहींत देणगीदाखल व अभिप्रायार्थ आलेलीं पुस्तकें.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
ॲबॅट जस्टिन् इ.	रामदास; ट्रान्स्लेशन् ऑफ् महिपतीज् संतविजय	रे.जे.एफ्.एडवर्ड्स,
ओझा रायबहादूर गौरीशंकर हिराचंद	राजपुतानेका इतिहास चतुर्थ खंड	वैद्य चिं. वि.
गव्हर्नमेंट ऑफ बॅाबे	पेशवे दप्तर नं. २५ पेशवे आणि निजाम १७४०–१७६१ पेशवे दप्तर नं. २६ ताराबाई आणि संभाजी १७३८–१७६१	गव्हर्नमेंट ऑफ् बॅाबे
गुप्ते य. रा.	थोरल्या शाहू छत्रपतींचें एक महत्त्वाचें अस्सल पत्र	ग. ह. खरे
तारकुंडे सीताराम रघुनाथ	ब्राह्मण मुत्सद्दी व योद्धे भाग १ ला.	तारकुंडे सी. र.
बर्वे एस्. डब्ल्यु आणि बर्वे आर्. जी.	लाइफ् अँड टाइम्स ऑफ् शिवाजी दि सेकंड	बर्वे एस्. डब्ल्यु. आणि बर्वे आर्. जी.
लेले र. का.	धर्मशिक्षणाची दिशा	पोतदार प्रो. द.वा.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
वालावलकर अ. ब.	मठगांवचा शिलालेख आणि कुडाळ प्रांताचा प्राचीन इतिहास हप्ता १ ला	वालावलकर अ. ब.
वैद्य चिं. वि.	मराठी स्वराज्यसंस्थापक श्री शिवाजी महाराज	वैद्य चिं. वि.
सरकार जे. एन्	बिहार अँड ओरिसा ड्यूरिंग दि फॉल् ऑफ् दि मोगल एम्पायर	सरकार जे. एन्.
सीवेल रॉबर्टस्	दि हिस्टॉरिकल् इन्स्क्रप्शन्स् ऑफ सदर्न इंडिया	युनिव्हर्सिटी ऑफ् मद्रास

इतर वृत्त

गेल्या तिमाहींत नेहमींप्रमाणें मंडळ पाहाण्यास आलेल्या लोकांशिवाय ट्रेनिंग कॉलेज पुणें, वाक व लोणी–काळभोर येथील शाळा, महिला विद्यापीठातर्फे चाललेला दुय्यम शिक्षकांचा वर्ग, यांतील विद्यार्थी व शिक्षक हे मंडळ पाहण्यासाठीं आले असतां त्यांस संशोधनाविषयीं माहिती देऊन प्रदर्शन दाखविण्यांत आलें.

या तिमाहींत रँग्लर नारळीकर, बाबू भगवानदास, रामानंद चतर्जी, ए. वीग, जूलियन पी. स्कॉट, अमेरिका, वगैरेंनीं संस्था पाहून अतिशय समाधान व्यक्त केलें आहे.

---

17 Marathi Contents of this Issue

Articles.

(13) *Patilki* in Shivaji's times—by S. N. Joshi gives much information about Patilki in point of its origin, function, etc. (p. 73).

(14) *Haribava* a tailor and his work *Dnanasagar*—by Prof. D. V. Potdar—gives some interesting details about the said author and his works which are mostly unpublished. (p. 85).

(15) *Shankaracharya* and his powers about *Achara, vyavahara, Shudhhi, Prayashchitta*, etc.—yb B. V. Bhat—is an

attempt to prove that the various *Shankaracharyas* had no powers of any kind in the above matters; but the assemblies of Brahmans from different holy places used to decide in these till recent times. (p. 91).

Sources.

Mediæval :—(1) A note on the Daulatabad copperplates (Hyderabad Archaeological series No. 2 of 1917) (concluded)—by G. H. Khare—he suggests the identification of some places mentioned in the plates (p. 33). (2) Parbhani grant of Cālukya Arikesarin III, Śaka 888—reading by G. H. Khare and S. N. Joshi and notes, translation, discussion etc. by G. H. Khare— is a very important insciption as it sheds new light on the Cālukya family to which the donor Arikesarin III belonged and Somadeva the author of Yaśastilaka (p. 33). (3) Kanarese inscriptions from Pulunja—by G. H. Khare—gives some introductory information about them—to be continued. (p. 56).

Persian—Letters from a Ghorpade family of Khanapur (Kolhapur)—by G. H. Khare—contains letters among which No. 61 shows that war was looked upon as a remedy against unemployment. No. 63 informs that the subahdari of Karanataka passed from Musakhan to Miyan Mushk in A. D. 1673. No. 64 is an order of prohibition against the high-handedness of one Khair-ud-din Muhammad's subordinates towards a member of the Ghorpade family (A.D. 1674). No. 65 gives information about the capture of Allur Palampet by Lateef Shah with the help of Negoji and Mukundji Ghorpade (A. D. 1675).

Pertaining to Shivaji's times—(1) Letters from the same Ghorpade family—by D. V. Apte and G. H. Khare—contains some letters among which No. 726 is a letter of Rajaram, the son of Shivaji, exhorting some one from the Ghorpade family to join the Marathas against the Mughals. Nos 722, 725, 726, 727 give some clue as to how greater Maharashtra was being formed in those times. (2) A letter from the Nimbalkar family of Phaltan—by S. N. Joshi—is of the same type as No. 726

Miscellaneous: A *sanad* given by the fourth Peshwa Madhavrao I to Haripant Phadke granting him his own private *Deshmukhi Vatan* in A. D. 1771—by S. N. Joshi.

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणें

विक्रयालय शाखा

या शाखेचे विद्यमानें खालील व इतर खास ऐतिहासिक मालांचीं पुस्तकें विकत मिळतील.

१ भा. इ. सं. मंडळ—स्वीय ग्रंथमाला

२ भा. इ. सं. मंडळ—पुरस्कृत ग्रंथमाला

३ श्री शिवचरित्र कार्यालयाचे ग्रंथ

४ कै. राजवाडेकृत 'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें' उपलब्ध खंड, १,४,५,७,१०,११,१२,१३,१४,१५ आणि २०

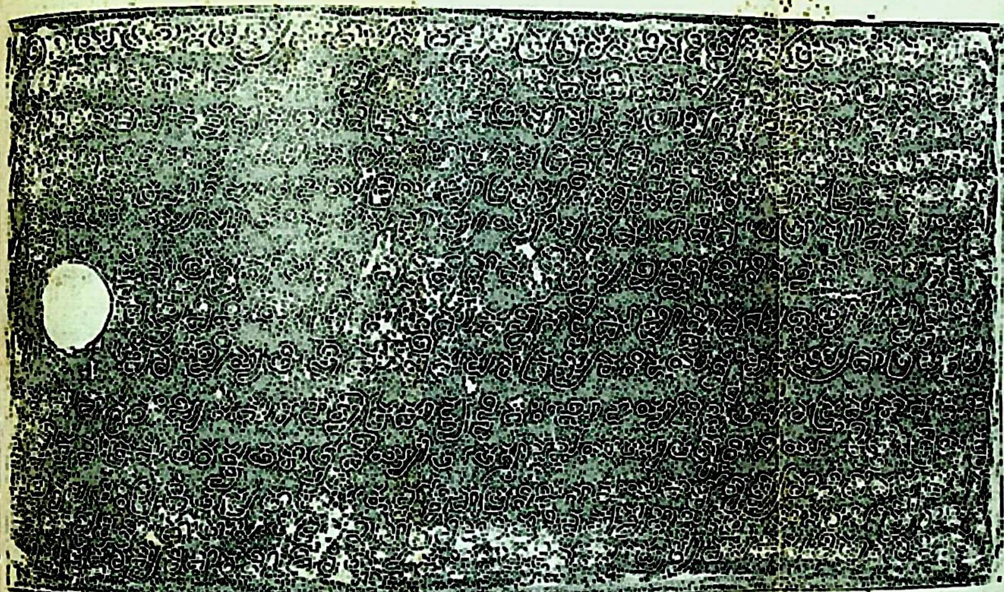
५ कै. खरेकृत 'ऐतिहासिक लेखसंग्रह' उपलब्ध खंड ५ ते १४

६ 'पेशवे दप्तरांतील निवडलेले कागद' ह्या चालू झालेल्या नवीन मालेचीं पुस्तकें (भाग १ ते २६)

यांशिवाय या शाखेमार्फत सभासद व इतर मागणीदारांचे सोईसाठीं ऐतिहासिक व वाङ्मय ग्रंथ शोधपूर्वक मिळवून पाठवूं. प्रत्येक मागणीबरोबर निदान निम्मी रकम पाठविली पाहिजे.

चालुक्य अरिकेसरिन् याचा परभणी ताम्रपट श. ८८८

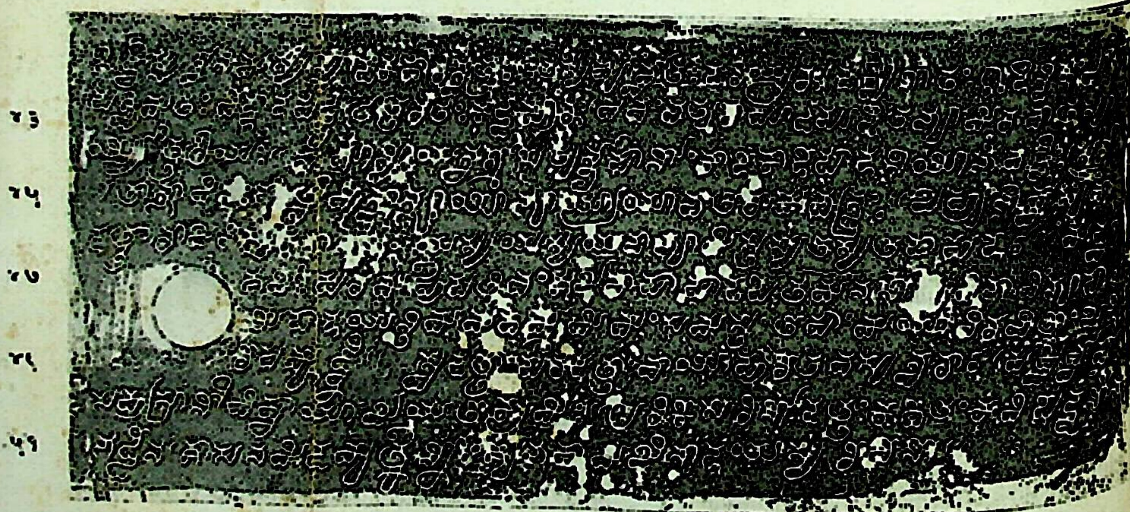
Parbhani plates of Chalukya Arikesarin S'. 888

B. I. S M. Collection of copper-plates No. 9. Scale 1/4

B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale 1/4.

३ ब **B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale ¼.**

३ अ **B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale ¼**

दान केलेलें व त्याच्या भोंवतालचीं गावें शोधण्याच्या बाबतींत वरील संपादकद्वय म्हणतात कीं, मुच्चुंगुर्रुकि हें नाव हीं गावें गुलबुर्ग्याच्या आसपास कोठें तरी शोधिलीं पाहिजेत असें सुचवितें. कारण गुर्की अंत्य-पद असलेलीं गावांचीं नावें सामान्यतः त्या बाजूस आढळतात. मला वाटतें हीं गावें परभणी ताम्रपटांतील गावांच्या आसपास पाहिलीं पाहिजेत. कारण (१) सब्बि हें देशनाम दोन्ही ताम्रपटांत एकच आहे व (२) मिट्टा अंत्यपद असलेलीं गावें वारंगळच्या पश्चिमेस आहेत. उदाहरणार्थ हैद्राबाद संस्थानापैकीं करीमनगर जिल्ह्यांतील राजगोपाळपेठेच्या आग्नेयीस सुमारें ५ मैलांवर नरमिट्टा (Nurmitta) हें गांव आहे. मी स्वतः वरील विचारसरणीच्या अनुरोधानें शोध करीत असतां मला तीन गावें ताम्रपटांतील नावांशीं जमणारीं अशीं आढळलीं. पैकीं कोप्पडा चें हल्लींचें नाव Koyada व अक्षांशरेखांश ७९,९;१८,११ आणि गोट्टणमिट्टाचें हल्लींचें नांव Gotlamitta व अक्षांशरेखांश ७९, १०॥; १८, १३ असे आहेत. हीं दोन्ही गावें राजगोपाळपेठेच्या ईशान्येस आहेत. याशिवाय कुंट आत्कूर व आत्कूर अशीं दोन गावें आत्कूरु या नावाशीं जुळणारीं आहेत. पण तीं वरील २ गावांपासून बरींच लांब आहेत. मजपाशीं अतिशय सूक्ष्म नकाशे नाहींत. पण ज्यांपाशीं ते असतील त्यांस आणखीही गावें या गावांच्या आसपास सांपडतील.

या गावांच्या बाबतींत हैद्राबाद येथील एंजिनिअर श्री म.दा.गाडगीळ यांस पृच्छा केली असतां त्यांनीं पत्र पाठवून कळविलें आहे कीं, या ताम्रपटांतील गावें ५६$\frac{n}{?}$ या नकाशांत सांपडतात तीं अशीं– नकरेगुम्मलु= Nakarkomla, पर्रुवया=Pariwada कोप्पडा=Koheda, गोट्टणमिट्टा= Gotlamitta (श्री. गाडगीळ यांचें ता. ४।४।३२ चें पत्र).

---

१७ चालुक्य अरिकेसरिन् याचा परभणी ताम्रपट श. ८८८

(श्री. ग. ह. खरे व श्री. शं. ना. जोशी.)

उपलब्धि:– प्रस्तुत ताम्रपट श्री. शं. ना. जोशी यांनीं परभणी येथून

श्री. नानल वकील यांच्या करवीं आणिला. यांतील वाचन दोघांनीं केलें असून टीपा, भाषांतर व सर्व विवेचन हीं श्री. खरे यांचीं आहेत.

ताम्रपटवर्णनः— या ताम्रपटाचे ३ पत्रे असून त्यांची लांबी, रुंदी व जाडी अनुक्रमें ११ १/८″, ५ ७/८″ आणि १/८″ आहे. ज्या कडींत पत्रे ओवले आहेत तिचा व्यास ४ ३/४″ असून सळईची जाडी १/३″ आहे कडीच्या जोडावर २ १/४″ व्यासाची मुद्रा असून तीवर ‘ श्रीमदरिकेसरिणः’ हा मजकूर नागरी लिपींत लिहिलेला आहे. या मजकुराखालीं वाममुख व उर्ध्वपुच्छ डुक्कर असून त्या खालीं डावीकडून उजवीकडे क्रमानें शंख, सूर्य, चंद्र आणि अंकुश यांचीं चित्रें खोदलीं आहेत. पहिल्या व तिसऱ्या पत्र्यांच्या आंतील बाजू व दुसऱ्याच्या दोन्ही बाजू लिहिलेल्या आहे. लिहिलेल्या ४ बाजूंवर अनुक्रमें १४, १४, १३, १० ओळी आहेत. पत्र्यांच्या कडा उंचावलेल्या असल्यामुळें लेखन सुरक्षित रहावयास पाहिजे होतें. पण दुर्दैवानें तसें झालेलें नाहीं.

अक्षरवटिकाः— यातील लिपी कानडी असून ९ व्या शतकांतील इतर प्रामाणिक लेखांशीं जुळणारी आहे. म दोन प्रकारचा काढला आहे. पैकीं एक प्रकारचा म मन्दिरं (ओ. २), यशोधाम (ओ. २७), या व इतर शब्दांत असून दुसरा प्रकार कमनीय (ओ. ११), यथार्थमुच्चै (ओ.१२), नामधेय (ओ. ३७) या व आणखी कांहीं शब्दांत आढळतो. वही दोन प्रकारचा आढळतो. य हें अक्षर स्वतंत्र काढतांना वेगळें काढलें आहे व जोडतांना निराळ्याच पद्धतीनें काढलें आहे.

लेखनपद्धतिः— कांहीं ठिकाणीं जिव्हामूलीय आला आहे. उ. तेजᳵकान्ति (ओ. ५), सुतᳵकमनीय (ओ. ११), शिरᳵकुट्टाक (ओ.१४), त्रिनेत्रयोᳵकार्त्तिकेय (ओ. २०), उपनिषदᳵकविता (ओ. २८), क्वचित् ठिकाणीं उपध्मानीय आला आहे. उ० श्रियᳶपात्र (ओ. ५), भीमᳶपाण्डव (ओ. ८). कांहीं ठिकाणीं अनुस्वाराबद्दल परसवर्ण केला आहे. उ० पात्रन्तस्या (ओ. ५), निळयन्तं (ओ. ९), धारन्दत्तः (ओ. ४२) सामान्योयन्धर्म्म (ओ. ४४), वसुन्धराम् (ओ. ४९). कित्येक जागीं विसर्गाबद्दल परसवर्ण लिहिला आहे. आदर्शस्समस्त (ओ. २७), चरणस्सकळ (ओ. २९), राजभिस्सगरा (ओ. ४६), विनयस्स (ओ. २०). रेफापुढील अक्षरास सामान्यतः द्वित्व आहे; पण अपवादही आहेत. उ०

बभूवुर्बहवः (ओ. २५), आदर्श (ओ. २७), स्वस्त्यकाळवर्ष (ओ.३१) अनेक ठिकाणीं ल बद्दल ळ वापरला आहे.

भाषा:— संस्कृत. पहिल्या २७ ओळीपर्यंत पद्य, पुढें ४४ ओळीपर्यंत गद्य, पुढें ५० ओळीपर्यंत पद्य व पुढें पुन्हां गद्य असा क्रम आहे.

दानहेतू:— दान देण्याचा हेतू पुढील प्रमाणें सांगितलेला आहे. लें-बुळपाटक नावाचें एक गाव असून तें दान देणारा जो अरिकेसरिन् त्याच्या राजधानीचें शहर होतें. त्यांत शुभधामजिनालय नावाचा एक जैन बस्ति होता. या बस्तिविषयीचीं खंडस्फुटित, नवसुधाकर्म, बलि आणि नैवेद्य हीं कर्मे चालावींत म्हणून एक गाव दान करण्यांत आलें आहे. दान करणारा अरिकेसरिन् हा आहे. काल श. ८८८.

कालनिश्चय:— ताम्रपटांत कालाचा उल्लेख शक ८८८, क्षय संवत्सर, वैशाख पौर्णिमा, बुधवार असा आहे. पैकीं गत शक ८८८ ला क्षय संवत्सर येत आहे. पण वैशाख पौर्णिमेस बुधवार येत नसून रविवार येत आहे. याची इंग्रजी तारीख इ. स. ९६६ एप्रिल ८ ही आहे. अर्थात् वार सांगण्याचा चुकला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

स्थलनिश्चय:— ताम्रपटांत पुढील गावें आलीं आहेत. [लें] बुळपाटक= ३ रा अरिकेसरिन् याच्या राजधानीचें गाव. याच गावांतील जिनालयास वनिकडुपुलु हें गाव दान दिलें आहे. सब्बिदेशसहस्रांत हें गाव होतें. रेपाकद्वादश या पोटभागांत तेंच दान दिलेलें गाव होतें. इरियूरु हें दान दिलेल्या गावाच्या पूर्वेचें गाव. कट्टाकूरु हें दानभूत गावाच्या उत्तरेचें गाव. वेळ्ळाळपट्टु हें दानभूत गावाच्या पश्चिमेचें गाव. इळिंदिकुंठ हें दानभूत गावाच्या दक्षिणेचें गाव. अशीं एकंदर आठ ग्रामनामें दानाचें वर्णन करतांना आलेलीं आहेत. पैकीं [लें] बुळपाटक, रेपाक व कट्टाकूरु हीं तीन गावें, करीमनगर जिल्ह्यांत (हैद्राबाद संस्थानपैकीं) मला सांपडलीं. पण बाकीचीं सांपडेनात. यामुळें माझी गावांची ओळख चुकली तर नाहींना अशी शंका येई.पण या शंकेचें निरसन लवकरच झालें.वरील गावांविषयीं व ताम्रपटाविषयीं माहिती देणारा एक लेख मी निजामविजयांत प्रसिद्ध केला. (ता.११। ८।३१). त्यांत मी वरील गावांविषयीं माझा तर्क प्रसिद्ध करून वाचकांस विनंति केली होती कीं, त्यांनीं माझा तर्क खोटा किंवा खरा आहे हें सांगून ताम्रपटांतील गावांचा निश्चय करण्यास मदत करावी. या लेखास उत्तर

म्हणून एक पत्र हैद्राबाद येथील एंजिनियर श्री. म. दा. गाडगीळ यांनीं धाडलें (तां. १३।९।३१.). त्यांत त्यांनीं माझा तर्क बरोबर असल्याचें लिहून ताम्रपटांतील गावें दाखविणारा नकाशा पाठविला. त्यावरून तर एकंदर ६ गावें सांपडलीं. फक्त साब्बि व दरियूरु हीं दोन नावें सांपडलीं नाहींत. बाकी सहा गावांचीं नकाशांतील नावें Wemalwada, Wontudpulla, Reapac, Kutkoor, Vallamputla, Illandakoonta अशीं आहेत.

इतरः— शेवटच्या दोन ओळींत (५० व ५१) हें दान देणारा, सांगणारा व खोदणारा अशा तिघांची माहिती दिली आहे. पैकीं दान देणारा अरिकेसरिन् आहे हें एकदां स्पष्ट झालें असूनही पुन्हा ५० व्या ओळींत 'अरिकेसरिणा दत्तं' असें म्हटलें आहे. या शेऱ्याची आवश्यकता होतीच असें वाटत नाहीं. या दानपत्राची रचना करणारा पेद्दणभट्ट नावाचा कवि आहे. याच्या विषयीं कथितं कविपेद्दणेन भट्टेन असें म्हटलें आहे. पण येथें कथितं याचा अर्थ रचितं असाच असावासें वाटतें. वेमुलवाडा शिलालेखांवरून तन्त्रपाल नागमार्य याचा मुलगा पेद्दण नामधारी होता असें दिसतें. शिलालेखांतील व ताम्रपटांतील पेद्दण एकच असतील काय? खोदणाराचें नांव रेव असें असून शुभधाम जिनालयाशीं म्हणजे ज्या जिनालयाच्या योगक्षेमाकरितां दान दिलें आहे त्या जिनमंदिराशीं याचा कांहीं तरी जवळचा संबंध असावा असें 'शुभधामजिनाळयस्य' या पदावरून उघड होत आहे.

चर्चाः— हा ताम्रपट अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचा आहे. हा ज्या कुलाचा आहे त्याची माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणें पंपाचें[1] 'विक्र-

---

१ हा दिगंबरजैनपंथी कवी असून मूळचा वेंगी प्रांतांतील राहणारा होता. यानें आपला आश्रयदाता जो २ रा अरिकेसरिन् त्याच्या सांगण्यावरून भारत किंवा विक्रमार्जुनविजय हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ लिहिल्याबद्दल त्यास २ ऱ्या अरिकेसरिनूनें वच्चेसहस्र या देशविभागांतील धर्मऊरु हें गांव बक्षिस दिलें. पंपानें आपल्या ग्रंथांत खालीं दिलेल्या वंशावळींतील २ ऱ्या अरिकेसरिनूपर्यंतच्या पुरुषांची माहिती दिली आहे. पंपानें हा ग्रंथ श. ८६३ मध्यें पुलिगेरे—हल्लींचें लक्ष्मेश्वर—येथील सुंदर कानडींत रचिला. मी पंपभारताच्या राइस संपादित व कर्नाटक साहित्य परिषत्संपादित अशा दोन्ही प्रतींचा उपयोग केला आहे.

र्माजुनविजय' किंवा 'पंपभारत', सोमदेवसूरीचें[1] 'यशस्तिलक,' प्रस्तुत ताम्रपट, वेमुलवाडा शिलालेख[2] व कोल्लिपारा दानपत्र[2] या पांच ठिकाणीं मुख्यतः आली आहे. चामुंडपुराण व इतर साधनें यांत या कुलाविषयीं कांहीं माहिती आल्याचें कै. डॉ. का. बा. पाठक हे म्हणत असत. पण मला ती माहिती मिळालेली नाहीं. या सर्व साधनांचा अभ्यास करीत असतां मजपुढें जे प्रश्न उभे राहिले त्यांचीं उत्तरें यथामति देत आहे. तत्पूर्वीं वरील ५ आधारांत जी माहिती आली आहे ती कोष्टकरूपानें पुढें देतों. तसेंच तीविषयीं दुसऱ्या कोणी मतभेद प्रकट केला असल्यास तेंही नमूद करतों.

पंपभारत

चालुक्य वंश

(१) युद्धमल्ल – (१) १। लक्ष प्रदेशावर राज्य करतो, (२) ५०० हत्तींना तेलाची आंघोळ घालतो.
(२) अरिकेसरि – वेंगीच्या प्रधानांसह निरुपम देवाच्या राज्यावर आक्रमण करतो.
(३) नरसिंग, नरसिंह (४) भद्रदेव
(५) दुग्धमल्ल (युद्धमल्ल)
(६) बद्देग — भद्रदेव – (१) ४२ लढाया मारतो, (२) सोळवृगंड ही पदवी मिळवतो, (३) भीमास पाण्यांत शिरून पकडतो
(७) दुग्धमल्ल (युद्धमल्ल)
(८) नरसिंह, कलि नरसिंह, नरसिंग, नरग – (१) सुभद्र मुनीचें

[1] हाही एक दिगंबर जैन कवी असून यानें यशस्तिलकचंपू, नीति-
वाक्यांमृत, युक्तिचिंतामणि, वगैरे संस्कृत ग्रंथ लिहिले आहेत. यानें यशस्तिल-
कचंपूच्या शेवटीं स्वतःविषयीं व ग्रंथरचनेविषयीं कांहीं माहिती दिली आहे. तीवरून
यानें वरील चंपूकाव्य, श. ८८१ मध्यें राष्ट्रकूट राजा श्रीकृष्ण हा मेल्पाटी येथें राज्य
करीत असतांना आणि त्याचा सामंत व अरिकेसरिन्चा पहिला मुलगा वयग हा
गंगधारा येथें राज्य करीत असतांना, तयार केलें असें दिसतें.

[2] J. Andhra historical research Society Vol. VI pp. 185, 189.

प्रतिबिंब, (२) लाळ शरण येतात, (३) सात माळल (माळव) मुख्यांना लुटतो, घूर्ज्जरराज सैन्याला पळवून लावतो व गंगेच्या पाण्यानें घोड्यांना न्हाऊं घालतो, (५) महीपाल पळून जातो, (६) याचा मित्र संगाचा नाश करतो, (७) याची बायको जाकव्वे.

|

(९) अरिकेसरि किंवा अरिग— गोज्जिग किंवा गुज्जिग यापासून विजयादित्याचें रक्षण करतो.

|

(१०) वद्दिग (१) अरिकेसरिन्‌चा प्रथम पुत्र (२) राजधानी गंगधारा (यशास्तिलकावरून)

(४) डॉ. फ्लीट यांच्या मतें नरसिंहभद्रदेव हें एकच नाव असून तें पहिल्या अरिकेसरिन्‌च्या मुलाचें नांव होतें असें त्यांनीं म्हटलें आहे. (डिनॅस्टिज्‌ ऑफ दि कॅनरीज डिस्ट्रिक्टस्‌ पृ. ३८०). पण हें विधान अगदींच चुकीचें आहे हें सहज ध्यानांत येईल. (८,२) ही गोष्ट डॉ. फ्लीट देत नाहींत. (८,६) ही गोष्ट डॉ. फ्लीट देत नाहींत व राइस शंका प्रगट करून देतात (पंपभारत, प्रस्तावना पृ. ४ पादटीप १). (८,७) डॉ. फ्लीट याच्या बायकोचें नाव चंद्रानना असें देतात. राइस जातव्वे असें देतात (पंपभारत, प्रस्ता. पृ. ४). श्री. आर. नरसिंहाचार्य जाकव्वे असें देतात. मूळांत पहिल्या आश्वासाच्या २९ व्या कवितेंत जाकव्वे किंवा जातव्वे असा कोणताच शब्द नसून जेथें हा शब्द असावयाचा त्या दुसऱ्या ओळींत कांहीं जागा मोकळी असून पुढें चंद्रानना असा शब्द आहे. त्यावरून डॉ. फ्लीट यांनीं नरसिंहाच्या बायकोचें नाव चंद्रानना असें ठरविलें आहे. पण राइस यांच्या म्हणण्याप्रमाणें तें विशेषण असणें शक्य आहे. (९) याच्या बापाचें नाव डॉ. फ्लीट युद्धमल्ल असें देतात. पण ती अगदीं स्पष्ट चूक आहे. कारण पंपभारत, प्रस्तुत ताम्रपट व वेमुलवाडा शिलालेख या तिन्ही ठिकाणीं नरसिंह असें नांव आलें आहे. (१०,१) सोमदेव याला अरिकेसरिन्‌चा प्रथम पुत्र असें म्हणतो. अर्थात्‌ त्याच्या मताप्रो अरिकेसरिन्‌ला एकापेक्षां जास्त मुलगे असावेत असें वाटतें. पण या ताम्रपटावरून भद्रदेव नावाचा अरिकेसरिन्‌ला एकच मुलगा होता असें दिसतें.

परभणी ताम्रपट

चालुक्य वंश (आदित्यभव)

(१) युद्धमल्ल– (१) सव्वा लक्ष प्रदेशावर राज्य करतो, (२) हत्तींना तेलाची आंघोळ घालतो, (३) कलिंग त्रयासह वेंगीचें संरक्षण करतो.

(२) अरिकेसरिन्

(३) नरसिंह– नरसिंघ आणि (४) भद्रदेव.

(५) युद्धमल्ल

(६) बद्दिग– (१) संगमाला विद्ध करतो, (२) भीमास पाण्यांतील युद्धांत पकडतो.

(७) युद्धमल्ल

(८) नरसिंघ

(९) अरिकेसरिन्–(१) याची बायको प्रख्यात राष्ट्रकूट कुलांती लोकांबिका

(१०) भद्रदेव– बद्यग (१) शुभधाम जिनालय बांधतो.

(११) अरिकेसरिन्– (१) राजधानी लेंबुलपाटक
(२) सोमदेवसूरीस दान देतो.

वेमुलवाडा शिलालेख

चालुक्य कुळ.

(१) विनयादित्य ऊर्फ युद्धमल्ल (१) सवा लक्ष प्रदेशाचें रक्षण करतो, (२) तेलानें हत्तींना आंघोळ घालतो, (३) चित्रकूटाचें हरण करतो.

(२) अरिकेसरीश– बळेंच वेंगी देश घेतो.

(३) नरसिंहवर्मन्– उर्फ राजादित्य ?

(?) युद्धमल्ल

(८) नरसिंहदेव– (१) गुर्जरराजसेना जिंकतो, (२)७ राजां-
ना जिंकतो.

(९) अरिकेसरिन्– (१) गोविंदाच्या (गोज्जिग) राज्यहरणापासून
विज्जाचें रक्षणे करतो, (२) बायको रेवक्का ?

कोल्लेपारा दानपत्र.

चालुक्यवंश— रणविक्रम सत्याश्रय—- पृथिवीपति— महाराज—
विनयादित्य युद्धमल्ल— अरिकेसरिन्

मध्ययुगीन इतिहासांत ४ प्रसिद्ध चालुक्य कुलें झालीं. एक बदामीचें, दुसरें कल्याणीचें, तिसरें वेंगीचें व चौथें प्रसिद्ध कानडी कवि पंप व संस्कृत कवि सोमदेवसूरि वगैरेनीं उल्लेखिलेलें. यांपैकीं बदामीच्या चालुक्य कुलांतूनच वेंगीचें चालुक्य कुल उत्पन्न झालें[1]. यामुळें वेंगीच्या चालुक्य कुलाविषयीं निराळें लिहिण्याची जरूरी नाहीं. कल्याणीचे चालुक्य स्वतःस बदामी चालुक्यांचे वंशज म्हणवितात. बदामी चालुक्यकाळ व कल्याणी चालुक्यकाळ या दोहोंमध्यें राष्ट्रकूटांची रियासत होऊन गेली. या मधल्या काळांत या दोन्हीं कुलांना जोडणारे जे पुरुष होऊन गेले त्यां-विषयीं निश्चयात्मक अशी माहिती मिळत नसली तरी कल्याणी चालुक्यांच्या लेखांतून या दोन्ही कुलांची साखळी जोडून दाखविली आहे.[2] त्या साख-ळीशीं आपणांस सध्यां कांहीं कर्तव्य नाहीं. आपणांस फक्त चालुक्यकुल सूर्य, चंद्र, नाग वगैरे कोणत्या वंशांतील आहे हें पहावयाचें आहे. बदामीचे चालुक्य स्वतःच्या लेखांतून आपण कोणत्या वंशाचे आहों हें सांगत नाहींत. ते स्वतःस मानव्यसगोत्राणां असें म्हणवितात.[3] मानव्यसगोत्राणांया शब्दांतून कांहीं निश्चित अर्थ काढावयाचा झालाच तर तो असा निघूं शकेल कीं,

---

१ वेंगी येथील चालुक्य कुलाचा संस्थापक विष्णुवर्धन हा बदामीच्या चालुक्य कुलांतील प्रसिद्ध राजा दुसरा पुलकेशिन् याचा धाकटा भाऊ होता.

२ पहा सोनवडे ताम्रपट (भा. इ. सं. मं. त्रै. व. १० अं. २) कवठे, दौलताबाद, मिरज हे ताम्रपट याच ताम्रपटाच्या धर्तीवर आहेत. हे कोठें प्रसिद्ध झाले आहेत ते सोनवडे ताम्रपटाच्या लेखांत दिलें आहे.

३ पहा लोहणेर ताम्रपट (दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें खंड १ पृ. १). या लेखावरून तत्कालीन इतर ताम्रपट कोठें प्रसिद्ध झाले आहेत हेंही समजेल.

मनूच्या गोत्रांत उत्पन्न झालेले व चालुक्य यांचें गोत्र एकच होतें. पण यावरून हें कुल सूर्यवंशी कीं सोमवंशी हें ठरूं शकत नाहीं; कारण मनूपासून सर्वच मनुष्यें उत्पन्न झालीं आहेत. तेव्हां सूर्य व सोम हे दोन्ही वंश उत्पन्न झाले असल्यास नवल काय ? वेंगीचे चालुक्यही अनेक लेखांतून स्वतःस 'मानव्यसगोत्राणां' असें म्हणत असल्यानें त्यांच्या लेखांवरूनही हें चालुक्य कुल कोणत्या वंशाचें हें ठरूं शकत नाहीं. कल्याणी चालुक्यांच्या कांहीं लेखांतून 'मानव्यसगोत्राणां' असा शब्दप्रयोग येतो.[१] पण कांहीं प्रामाणिक लेख असेही आहेत कीं, ज्यांत ते स्वतःस सोमवंशी म्हणवितात.[२] कल्याणीचे चालुक्य स्वतःस बदामीच्या चालुक्यांचे वंशज म्हणवीत असल्यानें कल्याणीचे चालुक्य ज्या वंशाचे आहेत असें ठरेल त्याच वंशाचे बदामीचे चालुक्यही निदान कल्याणी चालुक्यांच्या मतानें ठरेल. आज जो ताम्रपट हातीं आला आहे त्यांत चालुक्यकुल सूर्यवंशी होतें असें सांगितलें आहे.[३] अर्थात् येथें परस्पर विरुद्ध विधानें आलीं. यामुळें ३ तर्क संभवतात. (१) चालुक्य कुल सूर्यवंशी असावें. (२) चालुक्य कुल सोमवंशी असावें. (३) दोन तऱ्हेचीं चालुक्य कुलें असून कांहीं सूर्यवंशी तर कांहीं सोमवंशी असावींत. या तीन विधानांपैकीं कोणतें विधान खरें हें, मला वाटतें, आणखी पुराव्याशिवाय निश्चयात्मक सांगतां येणार नाहीं. पण तिसरें विधान शक्य दिसत नाहीं.

हें चालुक्य कुल कोठें राज्य करीत असे हा यापुढील प्रश्न आहे. पंपानें आपला भारत किंवा विक्रमार्जुनविजय हा ग्रंथ लक्ष्मेश्वरच्या उत्तम कानडींत लिहिला असून त्यांत त्यानें आपल्या आश्रयदात्याच्या कुलाची स्तुति केली आहे. यामुळें सामान्यतः सर्वांची अशी समजूत झाली कीं, हें कुल किंवा त्यांतील कांहीं पुरुष लक्ष्मेश्वर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश यांवर राज्य करीत असावेत. डॉ० राइस म्हणतात कीं, "Meanwhile certain offshoots of the family (=Chalukya) retained a measure of power in various parts, among whom were the

१ ५ वी टीप पहा.

२ पहा Epi. Ind. १३, ३८; १५, १०६; १५, ३४९.

३ अस्त्यादित्यभवो वंशश्चालुक्य इति विश्रुतः (पट्टणी ताम्रपट.)

rulers of the state of which Puligere was the capital.'" डॉ. फ्लीट म्हणतात, "Also, as Pampa specifically states that he wrote in the pithy Kanarese of Puligere, the village of Dharmauru may be safely identified with the neighbouring Dambal in the Dharwar District......... and this locates the authority of Arikesarin II "[२] रा. नरसिंहाचार्य, म्हैसूरच्या आर्किऑलॉजी खात्याचे माजी सुपरिंटेंडंट म्हणतात,' ई कवि पुलिगेरेय राजनाद चळुक्यवंशोत्पन्ननाद अरिकेसरिय आस्थानपंडितवागिद्दनु.[३]' डॉ. बार्नेट यांनींही हें कुल व लक्ष्मेश्वर यांचा खात्रीनें संबंध होता असें समजून लक्ष्मेश्वर येथिल एक लेख संपादित असतां या कुलावर एक टीप दिली आहे.[४] या टीपेची तेथें आवश्यकता काय हें मला नीट समजत नाहीं. तथापि डॉ. बार्नेट यांच्या मताचा अंदाज करण्यास तें एक साधन आहे. तेही ' About this time Puligere was under the rule of Arikesarin II ' असें म्हणत आहेत. वर उद्धृत केलेल्या या वचनांवरून वरील विद्वानांच्या मतें हें चालुक्य कुल किंवा त्यांतील एक पुरुष लक्ष्मेश्वरच्या बाजूस होता असें ठरूं पाहतें. पण या मतावर माझे पुढील आक्षेप आहेत. या कुलाचा एकही लेख अजून कर्नाटकाच्या बाजूस सांपडलेला दिसत नाहीं. श्री. जोशी यांस मिळालेला ताम्रपट परभणीस म्हणजे तेलंगणाजवळ मिळाला. पंपाचा आश्रयदाता जो अरिकेसरिन् त्याचा, त्याच्या युद्ध मंत्र्याचा व राजधानीचा उल्लेख करणारा वेमुलवाडा लेख तेलंगणात मिळाला. कोल्लिपारा दानपत्रही तेलंगणांतच मिळालें. या सर्वांत आलेलीं व दान दिलेलीं गावें आणि उल्लेखिलेल्या गोष्टी तेलंगणांतच घडल्याचें दिसतें. उलट लक्ष्मेश्वरवर या २००।३०० वर्षांच्या काळांत या कुलांतील पुरुषांहून भिन्न व्यक्तींचा अंमल असलेला दिसतो. उदाहरणार्थ श. ७८७

१ 'बिब्लिओथिका कर्नाटिका' मालेमधील राइस संपादित पंप भारत किंवा विक्रमार्जुनविजय,, बंगलोर, इ. १८९८ प्रस्तावना पृ. १

२ बॉंबे गॅझिटिअर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ३८१

३ रा. नरसिंहाचार्य कृत 'कर्नाटक कविचरिते भाग १ पृ ३०–३१

४ Epi. Ind. १३, ३२८,

पार्थिव संवत्सर या वर्षी पुलिगेरेवर कुप्पेय नावाच्या गृहस्थाचा अंमल होता.[१] पहिल्या अमोघवर्षाच्या ६१ व्या वर्षी म्हणजे श. ७९७ या वर्षी पुलिगेरेवर बंकेयरस नावाच्या गृहस्थाचा अधिकार चालत होता.[२] श. ८३८ मध्यें महासामंत लेंडेयरस याचा अंमल लक्ष्मेश्वरावर होता.[३] श. ८५१ च्या एका लेखांत पुलिगेरेचा उल्लेख आहे.पण त्या लेखांत कोणा सामंताचा अंमल असल्याचा निर्देश नसून फक्त रेवदास दिक्षीत व वीशोत्तर दिक्षीत या दोन गृहस्थांचीं नांवें आलीं आहेत; पण ते पुलिगेरेवरचे अधिकारी होते असें सांगितलेलें नाहीं.[४] धारवाड जिल्ह्यांतील हेब्बाळ गावच्या एका लेखांत सत्यवाक्य कोंगुणिवर्म पेर्मनाडि भूतुग यानें राष्ट्रकूट अमोघवर्ष वद्दिगं याच्या मुलीशीं लग्न केल्यामुळें त्यास पुलिगेरे, बेळ्वोल, किसुकाड, बागडगे हे देश आंदण मिळाल्याचें सांगितलें आहे.[५] म्हैसूर संस्थानांतील आतकूर येथील श. ८७२ च्या लेखांत भूतुगानें राजादित्य चोल यास मारल्यामुळें राष्ट्रकूट तिसरा कृष्ण यानें त्यास बनवासी, बेळवोल, पुलिगेरे, किसुकाड, बागेनाड हे देश दिल्याचें सांगितलें आहे.[६] हेब्बाळ येथील लेखांत सांगितलेली गोष्ट श. ८३३ ते ८६२ च्या दर्म्यान केव्हां तरी झाली असें डॉ. फ्लीट यांचें मत आहे.[७] श. ८९० च्या लक्ष्मेश्वर येथील लेखांत वरील भूतुगाचा मुलगा मारसिंह यानें एका देवालयास दान दिल्याचें सांगितलें आहे.[७] धारवाड जिल्ह्यांतील अदरगुंची व गुंडूर येथील श. ८९३ व ८९५ च्या लेखांत मारसिंह पुलिगेरे व इतर प्रदेश यांवर राज्य करीत असल्याचें सांगितलें आहे.[८] ज्यास या पुढील कालांतील पुलिगेरेवरील अधिकारी पाहिजे असतील त्यानें Epi. Ind. Vol XX No. III या पुस्तकाचीं ६५ व ६६ हीं पानें पहावीं. मला त्यांशीं सध्यां कर्तव्य नसल्यानें मी ते येथें देत नाहीं. यावरून दिसून येईल कीं, श. ८६३ च्या पुढें मागें उपर्युक्त चालुक्य कुलाचा पुलिगेरेवर अंमल

---

१ Epi. Ind. ७, २०१, २ Epi. Ind. ७, २१३

३ बॉंबे गॅझिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ४१६

४ टीप १३ पहा.

५ बॉंबे गॅझिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ३०४, ३०५, ४१८,

६ सदर पृ. ४१६, ४२१,

७ सदर पृ. ३०६

असल्याचा उल्लेख मला सांपडला नाहीं. एखाद्या प्रकाशित वा अप्रकाशित लेखांत असल्यास तो मला कळविण्याची वाचकांनीं कृपा करावी.

डॉ. फ्लीट यांनीं धर्मऊरु म्हणजे डंबळ असें जें सांगितलें आहे तें बरोबर आहे कीं नाहीं हें निश्चित करणें कठीण आहे; कारण धर्मऊरु हें ज्या बच्चेसहस्त्र नावाच्या देशांत होतें म्हणून सांगितलें आहे त्या देशाचें नाव एका लेखांत बेळ्वलनाडच्या संगतीनें आलें आहे. तरी पण त्याची कर्नाटकांत कोठपासून कोठपर्यंत व्याप्ति होती हें आज निश्चित करण्यास साधन नाहीं.[1] हेंही सांगणें आवश्यक आहे कीं, प्रकाशित झालेल्या कोणत्याही कर्नाटकांतील लेखांत या देशाचा उल्लेख मला सांपडला नाहीं. उलट डंबळ ज्या देशभागांत होतें त्याचें नाव मासवाडी असें असून त्यांत फक्त १४० गावांचाच समावेश होत होता असें सांगितलेलें दिसतें.[2]

वेमुलवाडा लेखाच्या संपादकांनीं पंपानें 'जोळद् पाळि' असा जो शब्द वापरला आहे त्यावरून डॉ. फ्लीट व मि. राइस यांप्रमाणेंच

---

[1] निजामच्या राज्यांतील रायचूर जिल्ह्यापैकीं कोप्पळ गावापाशीं असलेल्या कुकनूर या गावीं शक १०८६ सुभानु संवत्सर या वर्षीचा एक अप्रकाशित लेख असून त्यांत 'बेळ्वलनाड वत्सेयनाडधिकारि महाप्रधान दंडनायक अम्मणय्यंगळुं' असा उल्लेख असल्याचें माझे मित्र श्री. पां. भि. देसाई हे कळवितात. या उल्लेखांतील 'वत्सेय' या शब्दाचें बच्चे असें रूप होऊं शकेल. तसेंच 'बेळ्वलनाड' व 'वत्सेयनाड' यांच्या जोड उल्लेखावरून 'वत्सेयनाड' बेळ्वलनाडच्या जवळ असणें शक्य आहे. बेळ्वल व पुलिगेरें यांच्या जोड उल्लेखांच्या विपुलतेमुळें हे तिन्ही प्रांत जवळ जवळ संभवतात. पण पुलिगेरे व बेळ्वल हे प्रत्येकीं तीनशेचे देश होते. व बच्चे १००० चा देश होता. तसेंच प्रो. गोकाक (फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें) यांचे मताप्रमाणें पुलिगेरे जवळचें धर्मपूर हेंच पंपास बक्षीस मिळालेलें धर्मऊरु गाव होय असें धरलें तर पुलिगेरे तीनशेच्या इतक्या जवळ बच्चे सहस्त्र सुरू होत असे असें समजावें लागेल. हें धर्मपूर गाव हल्लीं ओसाड आहे, पण ६०।७० वर्षांपूर्वीं त्यांत वस्ती होती असें प्रो. गोकाक सांगतात.

[2] बॉंबे गॅझिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ४६५ पृ. ४३५. ज्या लेखांवरून मी वरील विधान केलें आहे ते लेख श. ८०० ते ९०० च्या दरम्यानचे नसून नंतरचे आहेत हें खरें. पण मला डंबळ व मासवाडी यांचे उल्लेख असलेले तत्कालीन लेख मिळाले नाहींत म्हणून मागाहूनचे घेतले आहेत.

हें कुल जोळ प्रांतावर राज्य करीत होतें हें खरें धरून जोळ प्रांत हल्लीच्या पानगलच्या बाजूचा प्रदेश आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण या शब्दाचा खरा अर्थ ऋण स्मरणारा, खाल्ले अन्नास जागणारा असा होतो हें श्री. नरसिंहाचार्य यांनीं याच शब्दाचे रन्न, कर्णपार्य, व कुमारव्यास या कवींनीं जे प्रयोग केले आहेत त्यांवरून दाखवून दिलें आहे. (कर्नाटक कविचरिते भाग १ पृ. ३१ टीप) तेव्हां जोळद पाळि हे शब्द या कुळाचा अधिकारप्रदेश ठरविण्यास निरुपयोगी आहेत. मला वाटतें वेमुलवाडा या राजधानीच्या आसमंतात बराच मोठा भाग या कुळाच्या अधिकाराखालीं असावा. तसेंच धर्मऊरु खरोखरच लक्ष्मेश्वर जवळ आहे असें समजलें तरी लक्ष्मेश्वरकडे कांहीं थोड्या वतनी मुलखाशिवाय जास्त प्रदेश या कुळाच्या ताब्यांत नसावा. एरवीं या कुलाचा एकादा तरी लेख लक्ष्मेश्वरकडे सांपडता.

येणेंप्रमाणें पूर्वींच्या मताला कोणताच आधार नाहीं हें दाखविलें. आतां मला या ताम्रपटाच्या साहाय्यानें असें म्हणावयाचें आहे कीं हें चालुक्यकुल कर्नाटकांत रहात नसून तेलंगणांत रहात असावें. याचीं कारणें:— (१) या व इतर लेखांत जीं गावें आलीं आहेत तीं व दान दिलेलीं गावें हीं तेलंगणांत आहेत. तेलंगणांत या कुलांतील पुरुषांचा (विशेषत: ३ रा अरिकेसरिन् याचा) अधिकार असल्याशिवाय ते त्यांतील गाव दान करूं शकणार नाहींत. (२) याच ताम्रपटांत २ ऱ्या अरिकेसरिन्‌ची राजधानी [लें] बुलपादक या नावानें उल्लेखिलेली असून हें गावही दान दिलेल्या गावांजवळच आहे. म्हणजे २ ऱ्या अरिकेसरिन्‌ची राजधानीही तेलंगणांतच होती. (३) या कुलाचा मूळ पुरुष युद्धमल्ल हा तिन्ही कलिंगांसह वेंगीचें रक्षण करीत असे.[१] हें कुल जर लक्ष्मेश्वरकडे होतें असें मानलें तर तेथून वेंगी व तीन कलिंग यांचें रक्षण होणें शक्य दिसत नाहीं. कारण वेंगी व तीन कलिंग आणि लक्ष्मेश्वर यांमध्यें फार मोठें अंतर आहे. सुधारलेल्या दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावीं एकाद्या सामंतास कायमचें लक्ष्मेश्वराहून वरील प्रांतांचें रक्षण करणें अशक्य आहे. अर्थात् या कुलाचा अधिकारप्रदेश तेलंगणांतच असावा. मधल्या पुरुषांच्याविषयीं जरी विशेष माहिती मिळत नसली तरी मधले पुरुष तेलंगणांतच झाले असावेत.

---

१ यास आधार ताम्रपटांतील पुढील वाक्य 'सकलिंगत्रयां वेंगिं यो पति स्म पराक्रमात्'

पहिला आणि शेवटचे दोन हे तर खात्रीनें होतेच. निदान मधले पुरुष लक्ष्मेश्वरकडे होते असें म्हणण्यास मुळींच आधार नाहीं.

या माझ्या विधानांवर दोन आक्षेप येण्यासारखे असून त्यांचें निराकरण मी करूं शकेन असें वाटतें. त्यांपैकीं पहिला आक्षेप असा कीं, सोमदेव-सूरीनें आपल्या पुस्तकांत ३ रा अरिकेसरिन् याचा बाप बद्यग याची राजधानी गंगधारा अशी सांगितली आहे त्याची वाट काय? माझें यावर म्हणणें असें: हल्लीं निर्णयसागरी यशस्तिलकचंपूची जी प्रत आहे तींत अनेक चुकीचे पाठ आहेत. तसेंच मी चंपूचीं जीं हस्तलिखितें पाहिलीं त्यांत अनेक पाठभेद असून कित्येक अगदींच अक्षम्य आहेत. उदाहरणार्थ, सोमदेवसूरीनें उल्लेखिलेल्या बद्यग, गंगाधारा व मेल्पाटी या नावांपैकीं बद्यग किंवा बद्दिग याबद्दल वद्यगराज, वागराज, आणि वाद्यराज्य असे पाठ सांपडतात. गंगाधारा या शब्दांचे गंगाधरा, गंगधारा, मेल्पाटीबद्दल मल्पाटी, मल्याटी व मेल्याटी असे पाठ सांपडतात.[1] थोडक्यांत सांगावयाचें

---

[1] गंगधारा हें गाव कोठें सांपडत नाहीं. मेल्पाटी हें गाव मात्र हल्लीं मेल्पाडि या स्वरूपांत उपलब्ध आहे. शिवाय मेल्पाडि या गावाचा मेल्पाटी या स्वरूपांत कऱ्हाड ताम्रपटांत उल्लेख आला आहे (Ep. Ind. IV, 281.) हा ताम्रपट श.८८० फाल्गुन वद्य १३ चा असून त्यावेळीं दान देणारा राजा राष्ट्रकूट ३ रा कृष्णराज याचा मुक्काम मेल्पाटी येथें होता. सोमदेवसूरि हाच कृष्ण-राज श. ८८१ चैत्र शुद्ध १३ ला मेल्पाटी येथें होता असें सांगतो. अर्थात् दोन्ही उल्लेख एकमेकांशीं जुळते आहेत. पंडित नाथूरामजी प्रेमी यांनीं सोमदेवसूरीचा नीति-वाक्यामृत ग्रंथ प्रसिद्ध करीत असतां त्याच्या प्रस्तावनेंत याची माहिती देत असतांना कदाचित् मालखेड व मेल्पाटी हीं दोन्ही गावें एक असावींत असें जें म्हटलें आहे तें अर्थात् बरोबर नाहीं (पहा जैन—साहित्य संशोधक खंड २ अंक १ पृ.४६) कऱ्हाड ताम्रपटाचे संपादन करीत असतां श्री. कै. डॉ. भांडारकर यांनीं लिहिलें आहे कीं, मेल्पाटी म्हणजे उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतील चितूर तालुक्यांतील असलेलें मेल्पाडि हें गाव असलें पाहिजे(Epi.Ind.IV 281). डॉ. ह्यूल्श म्हणतात कीं, मेल्पाडि हें गाव उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतील गुडियातम तालुक्यांत आहे (Epi. .Ind.IV 140). आणि 'इन्स्क्रिपशन्स ऑफ दि मद्रास प्रेसिडेन्सी' या ग्रंथांत हा गाव उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतील वांदिवाश तालुक्यांत घातला असून त्या गावाची माहिती देताना कऱ्हाड ताम्रपटांतील मेल्पाटी व मेल्पाडि हीं दोन्ही नावें एकच असें सांगितलें आहे (पृ. ११५). या तीन उल्लेखांपैकीं शेवटचा उल्लेख जास्त प्रमाणभूत मानला पाहिजे.

म्हणजे या तिन्ही विशेषनामांबद्दल छापील व हस्तलिखित पुस्तकांतून अतिशयच घोटाळा आहे. यामुळें गंगधारा हें नांव तरी बरोबर आहे कीं नाहीं हें समजत नाहीं. शिवाय यशास्तिलकांतील उल्लेखावरून वरील गंगधारा, हें गाव कर्नाटकांत होतें असें कोणी दाखवूं शकत नाहीं. उलट राष्ट्रकूट ३ रा कृष्ण मेल्पाडीच्या बाजूस कशासाठीं गेला होता याचा जर विचार केला तर असें वाटतें कीं, वरील गांव मेल्पाडीच्या आसपास ५।२५ कोसांत असावें व तेथें वद्यगाचा कांहीं काल वास झाला असावा.[1] दुसरा आक्षेप असा कीं, हें कुल जर तेलंगणांत होतें व पंप मूळचा वेंगीकडील होता तर त्यानें आपला ग्रंथ कानडींत कां रचावा ? याला असें उत्तर देतां येईल कीं, या वेळीं कानडीस मोठें महत्त्व आलेलें असल्यामुळें मोठे ग्रंथकार कानडींत रचना करीत. श. ९१२ च्या सुमारास झालेला नागवर्म नावाचा कवी वेंगीकडून आलेला असून त्यानेंही कानडीमध्यें ग्रंथरचना केल्याचें प्रसिद्ध आहे. उलट संस्कृत ही मान्य भाषा असल्यानें याच चालुक्य कुलाचा आश्रित अशा सोमदेवसूरीनें आपली रचना संस्कृतमध्यें केली आहे हेंही ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. तसेंच या चालुक्य कुलाची मातृभाषाही कानडी असेल व यामुळें आश्रितानें कानडींत रचना केली आहे.

या ताम्रपटांत सोमदेवसूरीविषयीं जी माहिती आली आहे तीही अशीच वाद उत्पन्न करणारी आहे. यशस्तिलकाच्या शेवटीं सोमदेवानें आपली गुरुपरंपरा पुढील प्रमाणें दिली आहे. देवसंघ → यशोदेव → नेमिदेव →सोमदेव. या परंपरेवरून व प्रत्येक आचार्यांच्या नावाच्या शेवटीं देव हें पद असल्यानें हे सर्व आचार्य देवसंघांत मोडत होते हें उघड आहे.[2]

---

[1] Epi. Ind. IV 281 'दक्षिणदि[ङ्म]ण्डलानि भृत्ये[भ्यो] जीवनं कर्तुं मडे(मण्ड)लेश्वरसर्व्वस्वानि प्रतिगृहीतुं कालप्रियगण्डमार्तण्डकृष्णेश्वरा. यायतनानि निष्पादयितुं नेरनाटीसमावासित श्रीमद्विजयकटकेन मया'

[2] पी. पीटर्सन यांनी मुंबई सर्कलमधील संस्कृत पुस्तकांच्या शोधाविषयीच्या ४ थ्या अहवालांत यशोदेवाचा गुरू देवसंघतिलक नावाचा होता असें सांगितलें आहे तें बरोबर दिसत नाहीं. यशस्तिलकाच्या शेवटीं कवीनें स्वतःविषयीं माहिती देताना प्रथमच 'श्रीमानास्ति स देवसंघतिलको देवो यशःपूर्वकः' असें म्हटलें आहे. येथें देवसंघतिलक हा सामासिक शब्द देव शब्दाचें विशेषण आहे हें उघड आहे.

पण प्रस्तुत ताम्रपटांत वरील गुरुपरंपरा असून संघाचें नाव मात्र गौड असें दिलें आहे. तेव्हां या दोन्ही नावांचा मेळ कसा घालावयाचा हा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. सोमदेवाची माहिती देत असतां ताम्रपटांत 'अपि च यो भगवानादर्श स्समस्तविद्यानां विरचायिता यशोधरचरितस्य कर्त्ता स्याद्वादोपनिषदः कवि (व) [*यि] ता चान्येषामपि सुभाषितानां' असे शब्द घातलेले आहेत. यापैकीं यशोधरचरित म्हणजेच यशस्तिलक असल्यामुळें या माहितीविषयीं वाद नाहीं. स्याद्वादोपनिषद् नावाचा ग्रंथ मात्र सोमदेवानें केला आहे कीं नाहीं हें निश्चित समजत नाहीं. विक्रमसंवत् १९६५ च्या श्वेतांबर जैन परिषदेनें जैन ग्रंथावली नावाची एक जैन ग्रंथांची सूची प्रसिद्ध केली आहे. तींत सोमदेवाच्या नावावर ६ ग्रंथ दिले आहेत. त्या ग्रंथांत वरील उपनिषदाचें नाव नाहीं. श्रीयुत नाथूरामजी प्रेमी सोमदेवानें ५ ग्रंथ केले असें म्हणतात.[1] त्यांतही हें उपनिषद् नाहीं. तेव्हां आज या सोमदेवानें केलेलें स्याद्वादोपनिषद् लुप्त झालें आहे असें म्हणावयाचें काय ? स्याद्वादोपनिषदाप्रमाणें सोमदेवानें केलेलीं सुभाषितेंही आज उपलब्ध नाहींत. युक्तिचिंतामणि किंवा नीतिवाक्यामृत या त्यानें केलेल्या ग्रंथांच्या नावावरून कोणास वाटेल कीं यांपैकीं एकादा ग्रंथ सुभाषितांचा असावा. पण पहिला ग्रंथ तर्कपर[2] तर दुसरा राजनीतिशास्त्रपर आहे.[3] हीं सुभाषितेंही लुप्त झालीं असें समजावयाचें काय ? जैन ग्रंथावलींत सोमेश्वरदेवाच्या नावावर सुभाषितावली नावाचा एक ग्रंथ दिला आहे. पण सोमदेव व सोमेश्वरदेव हे एक कसें समजावयाचें. ?

ताम्रपटाचें वाचन*

१ ला पत्रा १ री बाजू

(१) ओं[1] जयति जगति जैनं शासनं धर्म्मचक्रक्रकचविदलितैनश्चक्रवाळं नमस्यम्[॥*][2]

---

[1] जैन साहित्यसंशोधक खंड २ अंक १ पृ. ४३ [2] किंवा

[3] नीतिवाक्यामृताच्या समाप्तिसंकल्पांत 'इति......श्रीमत्सोमदेवसूरिणा विरचितं नीतिवाक्यामृतं नाम राजनीतिशास्त्रं समाप्तं' असे शब्द आहेत.

* मूळ ताम्रपटावरून.

[1] ओं चिन्हानें दाखविला आहे. [2] मालिनी. [3] हें जैनधर्माची खूण आहे

(१) त्रिजगदधिपवंद्यं मन्दिरं मंगळानां दधदधिकमनोज्ञं पंचकल्याण लक्ष्मीम् [॥१॥*]

(३) अस्त्यादित्यभवो वंशश्चालुक्य इति विश्रुतः । तत्राभूद्युद्धमल्लाख्यो नृपतिर्व्विक्रमार्ण्णवः ॥ [२॥*] सपो

(४) दलक्षभूभर्त्ता तैळवाप्यां सपोदने । अवगाहोत्सवं चक्रे शक्रश्रीर्म्मद दन्तिनाम् ॥ [३॥*] सैकलिंगत्रयां वेंगिं

(५) योवति स्म पराक्रमात् [।*] पुत्रो जयश्रियः पात्रन्तस्यासीदरि केसरी ॥ [४॥*] नरसिंहो भद्रदेवस्तेजःकान्ति

(६) निधी स्वयं । तस्याभूतां सुतो(तौ) साक्षात्सूर्य्याचन्द्रमसाविव॥[५॥*] तत्राभून्नरसिंहस्य

(७) युद्धमल्लस्तनूभवः । वन्दिचिन्तामणिस्तस्य वद्दिगोजनि नन्दनः॥ [६॥*] नानादुर्द्धरयु

(८) द्धलब्धविजयश्रीसंगमाकर्ण्णनाद्भीमः पाण्डव एष इत्यसुहृदो य

(९) स्मात्पर विभ्यति । [।*] भीमं भीमपराक्रमैकनिळयन्त हेळयैवाग्रहीदुग्रं

(१०) ग्राहमिवान्तरंतुसमरे दोर्व्विक्रमाद्वद्दिगः ॥ [७॥*] औदार्य्यानिर्ज्जित-सुरद्रुमकामधेनो

(११) र्द्दोर्व्विक्रमक्रमतिरस्कृतकार्त्तवीर्य्यात् । [।*] तस्मादजायत सुतः कमनीयकीर्त्तिः श्रीयुद्ध

(मागील टीपेवरून चालूं)

जेव्हां एकादा तीर्थंकर धर्मप्रचारास निघतो तेव्हां हें त्याच्या पुढें चालत असतें अशी समजूत आहे. तसेंच हें चक्र जैन धर्म श्रेष्ठ आहे असें दाखवितें. हें पवित्र हेतु दाखविण्यासाठीं जैन लेख व शिल्पें यांवर काढतात. १ पांच कल्याणें पुढीलप्रमाणें— गर्भकल्याण, जन्मकल्याण, तपःकल्याण, ज्ञानकल्याण, निर्वाणकल्याण. २ अनुष्टुभ्. ३ शार्दूलविक्रीडित. ४ वसंततिलक.

(१२) मल्लनृपतिः प्रथितप्रतापः ॥ [८॥*] कुर्व्वन्निवात्र निजनाम यथार्त्थमुच्चैराविर्भवद्भुजपरा

(१३) क्रमडंबरेण । [।*] शातासितीव्रनखराग्रविदारितारिवक्षस्थळो जनि ततो नरसिंहराजः । [। ९॥*]

(१४) मॉद्यद्दुर्द्दरवैरिवारणशिरःकुट्टाकदोःशालिनः सिंहस्येव स केसरीह नरसिंह

२ रा पत्रा १ ली बाजू

(१५) स्य स्फुरद्विक्रमः । [।*]तस्यासीदरिकेसरीति तनयो (यः) शून्यं कृतं शैशवं येनोच्यत्क्षितिभृत्प्रघा

(१६) नकटकाक्रान्तिक्रमाक्रीडया ॥ [१०॥*] आर्य्यच्छत्रयुगं हिमांशुविशदं हैमारविन्दांकितं मायूरा

(१७) तपवारणं च ककुदं यद्यौवराज्यश्रियः । [।*] अग्रे धावति यस्य सम्प्रति स किं वर्ण्यॆत वीराग्र

(१८) णीर्द्दोर्व्वीरोरुपराक्रमो गुणमणिः सामन्तचूडामणिः । [। ११॥*] राष्ट्रकूटकुळे ख्याते जाता लोकां

(१९) बिका सती । वीरश्रीरिव वीरस्य तस्यासीत्सुदती प्रिया ॥ [१२॥*] भंद्रदेव इति नन्दनस्तयोः शक्तिमान्स

(२०) विनयस्सदक्षिणः [॥*] शैळराजतनयात्रिनेत्रयो ः कार्त्तिकेय इव कीर्त्तिमानभूत् ॥ [१३ ॥*] तस्माद

(२१) जनि तेजस्वी राजा नाम्नारिकेसरी । आनन्द चन्द्रवच्चक्रे कान्त्या कुवलयस्य यः ॥ [१४॥*]

---

१ वसंततिलक. २ शार्दूलविक्रीडित. ३ येथें यतिभंग दोष दिसतो. ४ या पुढील अक्षरांविषयीं शंका आहे. ५ अनुष्टुभ. ६ रथोद्धता.

(१२) श्री गौडसंघे मुनिमान्यकीर्त्तिर्न्नाम्ना यशोदेव इति प्रजज्ञे । [।*] बभूव यस्योग्र

(१३) तपःप्रभावात्समागमः शासनदेवताभिः । [। १५।।*] शिष्योऽभवत्तस्य महर्द्धिभाजः स्याद्वा

(१४) दरत्नाकरपारदृश्वा । [।*] श्रीनेमिदेवः परवादिदर्प्पद्रुमावळीच्छेद-कुठारनेमिः ॥ [१६।।*] तस्मात्तपःश्रि

(१५) यो भर्त्ता(र्त्तुः)ल्लो(र्लो)कानां हृदयंगमाः । बभूवुर्बहवः शिष्या रत्नानीव तदाकरात् ॥ [१७।।*] तेषां शतस्यावरजः

(१६) शतस्य तथाभवत्पूर्व्वज एव धीमान् । [।*] श्रीसोमदेवस्तपसः श्रुतस्य स्थानं यशोधा

(१७) म गुणोर्ज्जितश्रीः ॥ [१८।।*] अपि च यो भगवानादर्शसमस्तविद्यानां विरचयिता यशोधरच

(१८) रितस्य कर्त्ता स्याद्वादोपनिषदःकवि(व)[यि*] ता चान्येषामपि सुभाषितानामखिळमहासाम

२ रा पत्रा १ री बाजू

(१९) [न्तसी]मन्तप्रान्तपर्य्यस्तोत्तंसस्रक्सुरभिचरणससकळविद्वज्जनकर्ण्णावतंसीभवद्यशःपु

(२०) ण्डरीकः सूर्य्य इव सकळावनिभृतां शिरःश्रेणिषु शिखण्डमण्डनाय मानपादपद्मोभू

(२१) त् ॥ स्वस्त्यकाळवर्षदेवश्रीपृथिवीवल्लभमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरम-भट्टारकश्रीम

(२२) दमोघवर्षदेवपादानुध्यातप्रवर्द्धमानविजयराज्यश्रीकृष्णराजदेवपादपद्मो

---

१ इंद्रवज्रा. २ हा शब्द गोद असाही वाचतां येईल. ३ प्रत्येक जैन तीर्थकराचा शासन देवता सांगितल्या असून त्या जरूरीच्या वेळीं त्यास मदत करतात अशी समजूत आहे. ४ अनुष्टुभ्.

(३३) पञ्जीविंना॥ स्वस्ति समधिगतपंञ्चमहाशब्दमहासागन्ताधिपतिसमस्तभुवं

(३४) नसंस्तूयमानचालुक्यवंशोद्भवर्षाम्त्ररांकुशाम्मनगन्धवारणगन्धेभविद्याध

(३५) रप्रियगल्लत्रिभुवनमल्लोदात्तनारायणप्रत्यक्षंवाद्भुळिविक्रमाज्र्जुन

(३६) गुणनिधिगुणार्ण्णवसामन्तचूडामणिप्रमुखानेकप्रशास्तिविजयांकमा

(३७) ळिकाळंकृतेन [ळे]वुळपाटकनामधेयनिजराजधान्यां निजपितुः श्री मद्भूवगस्य शुभधाम

(३८) जिनालयास्यवस[तेः] खण्डस्फुटितनवसुधाकर्म्मवळिनिवेद्यार्त्थं शकाब्दे प्वष्टाशीत्य

(३९) धिकेप्वष्टशतेषु गतेषु [प्रव]र्त्तमानक्षयसंवत्सरवैशाखपो(पौ)र्ण्णमास्या (स्यां) बुधवारे तेन

(४०) श्रीमदरिकेसरिणा अनन्तरोक्तार्यं तस्मै श्रीमत्सोमदेवसूरये सक्ष्विदेशसहस्रान्त

(४१) र्गतरेपाकद्वादशग्रामीमध्ये कुत्तुंवृत्ति वनिकटुपुलुनामा ग्रामः त्रिभो गाम्यन्तर

२-रा पत्रा १ ली वाजू

(४२) सिद्धिसर्व्वनमस्यस्सोदकधारन्दत्तः॥ तस्य पूर्व्वतः दरियूरु। दक्षिणतः इळिन्दिकुंट।

(४३) पश्चिमतः वेल्लाळपट्टु। उत्तरतः कट्टाकूरु। एवं चतुराघाटघटित भूमिरवातसू

(४४) र्य्योत्तरीयः॥ सामान्योयन्धर्म्मसेतुर्न्नृपाणां काळे काळे पाळनीयो भवद्भिः। सर्व्वा

(४५) नेतान्भावि[नः] पार्त्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः॥ [१९॥*] वहुभिर्व्वसुधा

१ अर्थाच्या दृष्टीनें हा शब्द नीट लागत नाहीं. २ पूर्वोक्तार्य पाहिजे. ३ या शब्दाचा अर्थ कळत नाहीं. पहा Epi. Ind. १६, ८१. ४ शालिनी ५ अनुष्टुभ्.

(४६) दत्ता राजभिस्सगरा[दिभिः] । यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फळम् ॥ [२०॥*] मद्रं

(४७) राजाः परमहीपतिवंशजा वा पापादपेतमनसो [भु]वि भाविभूपाः[॥*]

(४८) ये पाळयन्ति मम धर्म्ममिमं समस्तं तेषां मया विरचितोंजळि

(४९) रेष मूर्ध्नि ॥[२१॥*] स्वंदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धराम् । षष्टिर्व्वर्ष

(५०) सहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ [२२॥*] अरिकेसरिणा दत्तं कथितं कविपेद्दणेन

(५१) भट्टेन । शासनमिदमुत्कीर्ण्णं शुभधामजिनाळयस्य रेवेण ॥

भाषांतर.

ओं, जगांत आपल्या करवतीनें ज्यानें पापाचा नाश केला आहे असें, वर्तुलाकार, नमस्य, त्रिजगांतील राजांना वंद्य, मंगलांचें घर, अधिक सौंदर्य व पंचकल्याणरूपी लक्ष्मी धारण करणाऱ्या धर्मचक्र या जैनशासनाचा जय आहे (१). चालुक्य नावाचा एक प्रख्यात सूर्यवंश आहे. त्यांत शौर्याचा समुद्र असा युद्धमल्ल नावाचा राजा झाला (२). सव्वा लक्ष प्रदेशावर राज्य करणाऱ्या व इंद्राचें ऐश्वर्य असलेल्या त्यानें मत्त हत्तींना तेलाच्या विहिरींत स्नान घालण्याचा उत्सव केला (३). ज्यानें पराक्रमानें कळिंगत्रयासह वेंगीचें रक्षण केलें अशा त्याचा जय व ऐश्वर्य यांचें स्थान असलेला अरिकेसरिन् हा मुलगा होता (४). त्याला नरसिंह व भद्रदेव नावाचें साक्षात् चंद्रसूर्याप्रमाणें तेज व कांती यांचे साठे असे दोन मुलगे होते (५). पैकीं नरसिंहाला युद्धमल्ल मुलगा झाला.भाटांना चिंतामणि अशा त्याला बद्दिग मुलगा झाला (६).निरनिराळ्या दुर्धर युद्धांत विजय व ऐश्वर्य मिळविलेल्या संगमाचा वेध करण्यामुळें हा पांडव भीम आहे असें समजून ज्याला शत्रू अतिशय भितात अशा, प्रचंड पराक्रमाचें एकच घर असलेल्या भीमास बद्दिगानें बाहुबलावर, क्रूर मकराप्रमाणें, पाण्यांतील युद्धांत तावडतोब पकडलें (७). ज्यानें औदार्यानें कल्पतरु व कामधेनू यांना जिंकिलें व बाहूंच्या पराक्रमांच्या पंक्तीनें कार्तवीर्यास तिरस्कृत

१ वसंततिलक. २ अनुष्टुभ्.

केलें अशा त्याला ज्याची कीर्ती आकर्षक व प्रताप प्रख्यात आहे असा युद्धमल्ल नावाचा राजा मुलगा झाला (८). त्यापासून येथें जोरानें प्रकट होणाऱ्या बाहूंच्या पराक्रमांच्या समूहानें जणूं आपलें नांव सार्थ करणारा व धार लावलेल्या तरवारीप्रमाणें तीव्र अशा नखाग्रांनीं ज्यानें शत्रूंचीं वक्षस्थळें फाडलीं आहेत असा नरसिंहराज झाला (९). माजणाऱ्या व दुर्धर अशा शत्रुरूपी हत्तींची डोकीं फोडणारे हात असलेल्या नरसिंहाचा पराक्रम सिंहाप्रमाणें प्रकट असून तो येथें जणूं सिंह आहे. त्याला अरिकेसरिन् म्हणून मुलगा होता. यानें सज्ज असणाऱ्या राजांच्या मुख्य सैन्यांवर हल्ले करण्याच्या क्रमाचा खेळ सुरूं करून बालपण शून्यवत् केलें (१०). श्वेत कमलांनीं अंकित व चंद्राप्रमाणें शुभ्र असें श्रेष्ठ छत्रद्वय, तसेंच यौवराज्याच्या ऐश्वर्याचें राजचिन्ह अशी जी मोराची अब्दागिरी हीं ज्याच्या पुढें धावतात त्या वीराग्रणी, बहुपराक्रमी, गुणमणि व सामंतमुख्याचें काय वर्णन करतां येईल ? [नाहीं हा भाव] (११). प्रसिद्ध राष्ट्रकूट कुलांत उत्पन्न झालेली, चांगल्या दातांची, सती, लोकांबिका वीराच्या वीरश्रीप्रमाणें त्याची बायको होती (१२). भद्रदेव नावाचा त्यांचा मुलगा, शक्तिमान, विनयी, शाहाणा आणि शंकरपार्वतीच्या कार्तिकेयाप्रमाणें कीर्तिमान होता (१३). त्यापासून अरिकेसरिन् नावाचा तेजस्वी राजा झाला. यानें (आपल्या) तेजानें चंद्राप्रमाणें कुवलयां(कमलां)ना आनंद दिला (१४). श्रीगौड संघामध्यें ऋषींना ज्याची कीर्ति मान्य आहे असा यशोदेव झाला. याच्या उग्रतपाच्या सामर्थ्यामुळें याची शासनदेवतांशीं भेट झाली होती (१५). त्या महानुभावाचा शिष्य नेमिदेव स्याद्वादरूपी समुद्राचा पैलतीर पाहणारा व प्रतिस्पर्ध्यांच्या गर्वरूपी वृक्षपंक्तींना छेदण्यांत कुऱ्हाड होता (१६). तपरूपी लक्ष्मीचा पति अशा त्यापासून लोकांना आनंद देणारे असे शिष्य खाणींतील रत्नाप्रमाणें पुष्कळ झाले (१७). त्यांच्या पैकीं शेकडोंहून मोठा व शेकडोंहून लहान असा सोमदेव, बुद्धिमान, तप, विद्या व यश यांचें घर, गुणानें ज्यानें ऐश्वर्याला उजळा दिला आहे असा होता (१८). तसेंच हा भगवान सर्व विद्यांचा आरसा, यशोधरचरिताची रचना करणारा, स्याद्वादोपनिषदाचा कर्ता आणि इतरही सुभाषितांची जुळणी करणारा, सर्व महासामंतांच्या भांगांची हद्द ज्यांनीं वेढली

आहे अशा मालांमुळें ज्याचे पाय सुगंधित झाले आहेत, ज्याचें यशःकमल सर्व विद्वज्जनांच्या कानाचा दागिना होत आहे, सर्व राजांच्या डोक्यांच्या पक्तींच्या शेंड्यांना भूषविण्यासाठीं ज्याचीं पदकमलें प्रमाण झालीं असा होता. स्वस्ति. श्रीपृथ्वीवल्लभ महाराजाधिराज परेश्वर परमभट्टारक श्रीमत् अमोघवर्षदेवाच्या पायांचें अनुध्यान असलेल्या व ज्याचा विजय व राज्य वाढत आहे अशा अकालवर्ष श्रीकृष्णराजदेवाच्या पदकमलांवर उपजीविका करणारा, स्वस्ति, ज्यास पंचमहाशब्द मिळालेले आहेत, महासामंतांचा आधिपति, सर्व जगाकडून स्तुती होत असलेल्या चालुक्यकुळांत जन्मलेला, मत्त हत्ती, विद्याधर, प्रियगल्ल, त्रिभुवनमल्ल, उदात्त, नारायण, प्रत्यक्ष वाह्वाळि, विक्रमार्जुन, गुणनिधि, गुणार्णव, सामंतचूडामाणि प्रभृति अनेक प्रशस्ति (स्तुत्यर्थक विशेषणें) व विजयचिन्हें यांच्या माळांनीं शोभलेला, अशा त्या अरिकेसरिन्नें वेमुलवाडा नावाच्या आपल्या राजधानीमधील आपला बाप श्रीमत् वद्यग याच्या शुभधामजिनालय नावाच्या बस्तीची किरकोळ मोडतोड, नवीन गिलावा (किंवा चुना देणें), बळि, नैवेद्य यासाठीं ८०० अधिक ८८ शकवर्षें झालीं असतां क्षय संवत्सर सुरूं असतां वैशाखाच्या पौर्णिमेस बुधवारीं आतांच वर्णिलेल्या त्या सोमदेवसूरीला सब्बिदेशसहस्रामधील रेपाकद्वादशांतील वनिकटुपुलु नावाचा गाव त्रिभोगाभ्यंतरसिद्धि व सर्वनमस्य यांसह उदकधारेनें (उदक सोडून) दिला. त्याच्या पूर्वेस दरियूरु, दक्षिणेस इळिन्दिकुंट, पश्चिमेस वेळ्ळाळपट्टु, उत्तरेस कट्टाकूरु. अशा प्रकारें चार सीमांनीं युक्त असलेल्या जमीनीनें युक्त व वारा आणि सूर्य यांचें पांघरूण नसलेला हा गाव. सामान्यो. बहुभिर्वं. मद्वंश. स्वदत्त० अरिकेसरिन्नें दिलें. कवि पेद्दणानें सांगितलें. हें शासन शुभधामजिनालयांतील रेव यानें खोदलें.*

---

* हा ताम्रपट व वर उल्लेखिलेले इतर ताम्रपटशिलालेख यांमध्यें आलेल्या ऐतिहासिक माहितीला इतरत्र आधार मिळतात कीं नाहीं हें पाहण्याची माझी खटपट चालूं आहे.

१८ पुळुज येथील कानडी शिलालेख

(श्री. ग. ह. खरे.)

उपलब्धि:—पुळुंज हें गाव सोलापूर जिल्ह्यापैकीं पंढरपूर तालुक्यांत पंढरपूरच्या पूर्वेस ६ कोसांवर आहे. या गावांत एक शिवालय असून त्यांत जे लेख मिळाले ते क्रमानें पुढें देत आहें.

१

हा लेख मुख्य शिवालयाच्या दक्षिणेस एक लहानसें उत्तराभिमुख देऊळ असून त्या देवळाच्या बाहेरच्या सोप्यांत उभा करून ठेवलेला आढळला. ज्या शिळेवर हा लेख कोरला आहे त्या शिळेची लांबी, रुंदी व जाडी ६ १/२′ २ १/२′ व ५/६″ अशा असून वरचा सुमारें एक फूट उंचीचा भाग तिकोनी केला आहे. या तिकोनी भागांत डावीकडून उजवीकडे क्रमानें चंद्र, शिवलिंग, सूर्य, दुग्धप्राशी वत्सासह धेनू व तलवार यांच्या आकृति खोदल्या आहेत व त्याखालीं लेखाचा मजकूर खोदण्यास सुरवात केली आहे. या मजकुराच्या पहिल्या ७ ओळी लेखांत उल्लेखिलेल्या देवास त्याच्या भक्तानें मूळ लेख कोरल्यानंतर दिलेल्या दानासंबंधीं व मागाहून कोरलेल्या आहेत हें त्या ओळीखालीं 'नमस्तुंग' हा श्लोक सुरू होत आहे व अक्षरांचें वळणही निराळें आहे यावरून उघड होत आहे. तेव्हां या लेखाचें वाचन देतांना त्या ओळी मी मागाहून दिल्या आहेत. लेखाच्या ओळी एकंदर ७३ आहेत. अक्षर आरंभीं सुमारें १ इंच उंचीचें असून जों जों खालीं जावें तों तों लहान होत गेलें असून लेखाच्या शेवटीं सुमारें ३/४ इंच उंचीचें झालें आहे. लेखशिलेचा पृष्ठभाग घोटीव असल्यामुळें लेखन—फक्त एका ठिकाणाशिवाय—उत्तम स्थितींत आहे.

अक्षरवटिका— या लेखांतील अक्षरांचें सामान्य स्वरूप १२ व्या शतकांतील इतर लेखांप्रमाणेंच आहे. म दोन प्रकारांनीं काढला आहे. पैकीं एक प्रकार माहेश्वर (८), मूड (५०), १ मं (६३), इत्यादि शब्दांत व दुसरा प्रकार चिंतामणि (१४), महाजनं (२१), मने (२४), माडि (३५), इत्यादि शब्दांत आढळतो. ळ दोन प्रकारचा आहे. एक ळ गळछि (२४), सकळ (१०), मकळु (३७),

भारत–इतिहास–संशोधक–मंडळ.

वर्ष १३ वें] त्रैमासिक [अंक ४ था.

१८ भावनगरके गुहिल और मेवाडके गुहिल.*

(श्री. चिं. वि. वैद्य)

महामहोपाध्याय रायबहादुर पंडित गौरीशंकर ओझाजीने रजपुतानेका इतिहास खण्ड ४ हालमें प्रसिद्ध किया है. उसमें मेवाडका इतिहास पूर्ण किया है. बहुतही महत्वकी बातें मेवाडके प्रसिद्ध घरानों-समेत दियीं है और धर्म, समाज, वाङ्मय, वगैरह विषयोंमें बिनमोल विवेचन किया है. मेवाडके बाहर गुहिलवंशी रजपूत कुल कोनसे हैं उसका भी सावन्त इतिहास दिया है. भावनगरके गुहिल मेवाडके गुहिल वंशियों-मेंसे नही यह मेरा मत " मध्ययुगीन भारत " में उल्लिखित है. पंडित-जीका विरुद्ध मत (यह दोनों एक है) इस ग्रंथमें उन्होंने विस्तारसे दिया है. वह मैंने पढा तथापि मैं उनसे सहमत नहीं हो सकता. इस विषयमें मेरा क्या कहना है यह पंडितजीने पूछा है यह उनकी कृपा है. अब मेरा मत क्यौं नहीं बदलता यह मैं इस लेखमें विशद करता हूं.

भावनगर घरानेका पूर्वज गुहिल और उदेपूर घरानेका पूर्वज गुहिल यह भिन्न पुरुष है इसके तरफ पंडितजीका ध्यान नही गया. एक नामके पुरुष भिन्न कुलोंमें होते हैं. भावनगरके पुराने दो शिलालेखोंसे उसके राजा गुहिलवंशी हैं यह स्पष्ट होता है. यह पंडितजीका विधान ठीक है. (पृ. १३५१) परंतु यह गुहिल वंश और उदेपूरका गुहिल वंश भिन्न है. इसका स्पष्ट प्रमाण आगे दिया जाएगा. परंतु यहां यह कहना उचित

* त्रैमासिक समा १८५४.

होगा की यह भावनगर शिलालेखोल्लिखित गुहिल उदेपूरका पूर्वज है इसका कोई निगमन दो लेखोंमें नही मिलता. एक नामसे पंडितजीकी दृष्टी उदेपूर तरफ गयी ऐसा दिखता है.

"भाटोंने भावनगरके गुहिलका शालिवाहन नामका कोई पूर्वज सुना होगा और उन्होंने दख्खणके पैठनके शातवाहनसे उसको मिला दिया. यह उनकी भूल है और भाट आपने प्राचीन कुलपरम्परा मिलाते समय कही मनमानी घडंत बातें बनाते है" यह पंडितजीका कहना मान्य है. (पृ. १३५२). दख्खणका शातवाहन शूद्र था यह निश्चय है. अर्थात् यह भावनगरके गुहिलका पूर्वज नहीं हो सकता. परंतु जो गलती भाटोंने कियी वही पंडितजीके तरफसे होती है; और वे भावनगरके गुहिलको उदेपूरका गुहिल समजते हैं. उदेपूरका शालिवाहन गुहिलका २१ वा वंशज है (पृ. १४४९), तथा उसका पुत्र भाट नरवाहन बतलाते हैं. उदेपुरके गुहिलके वंशजोंमें नरवाहन शालिवाहनका पिता है. अर्थात् भाटोंने जो शालिवाहन लिया वह उदेपूरका गुहिलवंशी शालिवाहन विक्रमसंवत् १०३० का होनेसे अत्यंत भिन्न है. उसका सातवाहन विक्रमसे समकालीन है. तात्पर्य भाटोंने जो शालिवाहन सुना था वह उदेपूरका गुहिलवंशी होना शक्य नहीं. चाहे वह कल्पित हो या सुना हुवा हो.

एक नामके दो पुरुष भिन्न है इसका निश्चय दो प्रकारसे ब्राह्मण क्षत्रियोंमें होता है. गोत्रप्रवरके तरफ पंडितजीकी दृष्टी नहीं गयी. ब्राह्मण क्षत्रियोंने अपने गोत्रप्रवरकी स्मृति कायम रखी है. श्रौतसूत्र आपस्तंबादि इ. स. पू. १५०० के करीब हुवे तबसे आज ३५०० वर्ष यह प्रथा चली है. किसी जगह नया प्रवर होनेका संशय लिया जाता है; परंतु किमान हजार वर्षमें कोई नया गोत्र नही लिया गया यह निश्चय है. राजपूत कुलोंके चौहान चालुक्यादियोंके जो शिलालेख इ. स. १००० पूर्वके मिले हैं उनमें उनके जो गोत्र दिये हैं वेही अवतक उन कुलों में पाये जाते है. भाटोंने कई कथाएं मनघडंत बनाई हो. परंतु वंशगोत्र कल्पित बनाया यह नही माना जा सकता. जो गोत्र प्राचीन कालसे चले आये हैं वेही उन्होंने लिखे हैं. भावनगरके गुहिलोंका गोत्र गौतम है और उदेपूरके गुहिलोंका बैजवाप है अर्थात यह दो एकवंशी नहीं हैं.

वैश्योने अपने गोत्रोंकी स्मृति सूत्रकालमें ही गमायी है और हालमें उनके गोत्रके विषयमें संशय आ सकता है. परंतु क्षत्रिय विशेषतः राजपूत

अपने गोत्रकी स्मृति प्राचीनकालसे रखते आये हैं. आपस्तंब सूत्रमें स्पष्ट लिखा है की सबका मनु एक गोत्र माना जाय. यह "तदेतत् ब्राह्मण क्षत्रियाणामन्येषामुक्तं भवति" अन्य विषय है. इसका ब्राह्मण क्षत्रियोंसें संबंध नही है. क्षत्रियोंने अपने गोत्रकी स्मृति दो हजार वर्ष तक कायम रखी है इसका सबूत शिलालेखोंमें भी मिलता है यह ऊपर कहा भी है; तात्पर्य सूत्रग्रंथ एवं शिलालेखोंमें क्षत्रियोंके गोत्र प्राचीन कालसे चले आते हैं. अर्थात् भाटोंने भावनगरके गुहिलोंको गलतीसे अन्यगोत्री मनघडंत किया ऐसा नहीं माना जा सकता. इसी सबबसे यह दो वंश भिन्न है और उनमें विवाहसंबध भी इसी कारण पूर्वकालमें हुवे हैं और आगे होनेमें कोई प्रत्यवाय नहीं जान पडता.

मेवाडके गुहिल सूर्यवंशी प्रसिद्ध है. भावनगरके गुहिल हालमें चंद्रवंशी समजे जाते हैं; तथापि वे प्राचीन समयमें सूर्यवंशी समजे जाते थे इसका सबूत पंडितजीने दिया है. "वि. सं. १५ वी शताब्दीमें गंगाधर कवि विरचित मंडलीक काव्यमें भावनगर गुहिलोंको सूर्यवंशी बतलाया है" इस काव्यमें वर्णित गुहिल भावनगरके है यह स्पष्ट नही है तो भी मान लिया जाय की वे सूर्यवंशी समजे जाते थे. परंतु इस वंश के सबूत से वह मेवाडके गुहिल नहीं हो सकते. सूर्यवंशियोंमें भी कई शाखाएं हैं जो आपसमें विवाह भी करती हैं. जैसे की जोधपूर और उदेपूर दोनों सूर्यवंशी भिन्न कुल है. अर्थात् यह वंश मूल सूर्यका माननेपर भी मेवाडवंशी नहीं हो सकते. और एक बात पर ख्याल करना चाहिए की सूर्यचंद्रवंश पुराणोक्त है और गोत्र प्रवर श्रौतसूत्रोक्त होनेसे अधिक निश्चयका आधार है. सिवाय सूर्यचंद्रवंशोंकी स्मृति क्षत्रियोंमें नष्ट हुई थी उसकी फेर व्यवस्था कनोजके प्रथम राजा चंद्र गाहडवालने १२ वे शताब्दीमें लगायी ऐसा स्पष्ट उल्लेख उसके लेखमें है (देखिए मध्ययुगीन भारत भाग ३). अर्थात् सूर्यचंद्रवंशकी गलती होना शक्य है. कुलका निश्चय करनेमें उसका प्रमाण विशेष बलवान नही है.

भिन्न कुल निश्चित करनेमें गोत्र बडा प्रमाण है. परंतु वह भी पूरा नही, प्रवरभी देखना पडता है, यह बात प्राचीन कालमें भी ज्ञात व परिचित थी. जैसे पूर्वजोंका नाम भिन्न कुलोंमें कभी कभी एक आता है वैसेही गोत्र अर्थात् ऋषिगोत्र का नाम भी कभी कभी एक दिखाई देता है. परंतु ऋषि

भिन्न प्रवरोंके है या नहीं यह देखना पडता है. इस तरह का व्यामोह पहले भी होता था.तव शास्त्रकारोंने यह सिद्धांत किया है कीं, गोत्रनाम एक हो तो भी प्रवर भिन्न होनेसे वे दो भिन्न ऋषी समझे जाए; और उनके सन्तानमें परस्पर व्याह होनेमें कोई प्रत्यवाय नही. किंबहुना पाणिनीय सूत्रसे विदित होता हैं की ऐसे एकनामी परंतु भिन्न प्रवरी ऋषियोंके संतानवाची तद्धित भिन्न होते हैं. अर्थात् उस वक्त इस भिन्न तद्धित रूपसेही लोग भिन्न कुल पहचानते और बतलाते थे. इससे एक सूक्ष्म बात कहने योग्य निकलती है. भिन्न वंशोंके मूलपुरुषका नाम एक होनेका प्रसंग प्राचीन कालमें भी आता था और उनका भेद उनके वंशजोंका नामतद्धितसे वताया जाता था; इसका उदाहरण अष्टाध्यायीके चतुर्थ अध्यायमें मिलता है. कपिबोधादांगिरसे (४–१–१०७) सूत्रमें यह बतलाया है की, जब कपि और बोध इन दो पूर्वजगोत्रके नामसे तद्धित होता है तब वे अगर आंगिरस प्रवरके हो तो काप्य और बौध्य होगा; परंतु अन्य प्रवरके हो तो कापेय और बौधेय होगा. इसके पूर्वसूत्रमें ब्राह्मणक्षत्रियभेदका भी एक उदाहरण दिया है " मधुबभ्रुवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः (४-१-१०६)" 'माधव्यः ब्राह्मणः' और 'माधवः अन्यः' मधु नामका पूर्वज ब्राह्मणमें हो तो उसके वंशज माधव्य कहे जाएंगे और क्षत्रियादि अन्योंमें मधु नामके पूर्वजसे उत्पन्न हुवे वंशज माधव कहे जाएंगे. इसी तरह " बाभ्रव्यः " यह तद्धित कौशिक गोत्रियोंका होगा. अन्य गोत्रोंमे बभ्रु नामकाही मूरिस आया हो तो उसके वंशज बाभ्र कहे जाते हैं. इस प्रकारसे यहां राजपुतोंमें भी भेद किया हुवा नजर आता है. उदेपूरके गुहिलके वंशज गुहिलोत कहे जाते हैं; परंतु भावनगरके गुहिलके वंशज ' गुहिल ' नामसे ही प्रसिद्ध हैं.

तात्पर्य मेरी समझमें भावनगरका मूल पुरुष गुहिल, उदेपूरके गुहिलसे भिन्न है. गोत्र प्रवर भेदसे और वंशजोंके नाम भेदसे दोनो कुल भिन्न है. उनमें विवाहभी हुवे हैं और आगे भी हो सकते हैं.

---

१९ पाटगांव येथील मौनीबावांच्या मठांतील कागद.*

--•--

(श्री. गो. स. सरदेसाई)

पुढें यावयाचे एकवीस कागद पाटगांव येथील मौनीबावांच्या मठाचे विद्यमान संचालक व करवीर पीठाचे क्षात्रजगद्गुरु श्री. स. ल. बेनाडीकर यांनीं इतिहासप्रेमास्तव माझे हातीं दिले. ते अभ्यासकांपुढें मांडण्यास मला संतोष वाटतो. पाटगांव हें ठिकाण कोल्हापूरचे नैऋत्येस पंचावन मैलांवर सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर रांगणा ऊर्फ प्रसिद्धगड किल्ल्यापासून चार मैलांचे आंत आहे. तेथून खालीं कोकणांत उतरण्यास हणमंत घाट लागतो. या घाटानें पूर्वी घोडेस्वारांचे सैन्य सावंतवाडींत उतरे. पाटगांव येथें श्री. मौनीबावा नांवाचे साधू राहात असत. शिवाजीमहाराजांची त्यांजवर फार भक्ति होती.महाराजांनीं व त्यांच्या पुत्रपौत्रांनीं बावांच्या मठास वेळोवेळीं उत्पन्नें करून दिलीं, त्या संबंधाचे हे सर्व कागद असून अनुषंगानें त्यांत कांहीं ऐतिहासिक माहिती नमूद झाली आहे. सिंधुदुर्ग किल्ल्यांतील मंदिरांत शिवाजीमहाराजांची मूर्ति असून गाभाऱ्याचे बाहेर मौनीबावांची मूर्ति बसविलेली आहे. किल्ल्याबाहेर मालवण गांवांत बावांचें एक देवालय असून त्यांचा मुख्य मठ पाटगांवास आहे. तेथील शिष्यवर्गीतून मठाधिपतीची निवड कोल्हापूर दरबाराकडून होत असते.सन १९२० सालीं कै. शाहूमहाराजांनीं या पीठावर श्री. बेनाडीकर यांची नेमणूक करून त्यांस क्षात्र-जगद्गुरु हें नांव दिलें. इतरांप्रमाणें हे जगद्गुरु पाद्यपूजा किंवा दक्षिणा स्वीकारीत नाहींत. प्रवचनद्वारां होईल ती सेवा करितात.पाटगांव येथें मौनी बावांची भव्य समाधि असून, तेथें दरसाल रथसप्तमीपासून सहा दिवस बावांच्या पुण्यतिथीचा समारंभ होत असतो. त्यांत एकादशीस जागराचा दिवस पाळला जातो. तेव्हां तो बावांचा निधनदिवस असावा. श्रावण शुद्ध अष्टमीस बावा समाधीस बसत. तोहि दिवस उत्सवाचा म्हणून पाळला जातो. उत्सवप्रसंगीं भंडारा होत असतो; त्यास ब्राह्मणसुद्धां सर्व जातीचे लोक येत असतात. तथापि पंक्तिनिर्बंध पाळण्यांत येतो. बावांच्या शिष्यांचीं नांवें 'गिरी' संज्ञक आहेत

* २० वें संमेलन.

त्यावरून खुद्द त्यांचाही संप्रदाय ' गिरी 'चाच होता असें दिसतें. सर्व शिष्य मूळचे मराठे जातींत जन्मलेले पण पुढें सन्यास ग्रहण करून गोसावी बनले. मठांतील महंतांची दीक्षा यथायोग्य पाळली जात नाहीं असें आढळून आल्यावरून करवीर दरबारनें अविवाहित राहण्याचा त्यांजवरील निर्बंध अलीकडे काढून टाकला आहे. हल्लींचे मठाधिपति वैवाहिक रितीनें राहतात. तथापि पीठावरील नेमणूक पुढें शिष्यपरंपरेनेंच चालावयाची आहे.

रामदास स्वामींनीं सह्याद्रीच्या निर्जन व निबिड गिरिगव्हरांत जसें हेळवाक हें स्थळ पसंत केलें तसेंच मौनीबावांनीं पाटगांवचें स्थळ स्वीकारिलें. दोहोंची निसर्गरचना हुबेहूब सारखी आहे. हेळवाक ज्यांनीं पाहिलें असेल त्यांस पाटगांवची कल्पना बरोबर येईल. हेळवाक नजीक जसा भैरवगड उर्फ सारंगगड हा किल्ला आहे तसा पाटगांव जवळ प्रसिद्धगड होय. बावांच्या मठास खुद्द पाटगांवांत फारसें इनामी उत्पन्न नाहीं. कांहीं थोडी जमीन व दुकान मठास लावून दिलें आहे. परंतु जवळच दोन मैलांवरील मठगांव, सात मैलांवर वासनोळी व कोंडोसी, कापशीनजीक बाळेघोळ व रायबाग तालुक्यांतील सौंदत्ती असे पांच गांव करवीर संस्थानांतून मठास इनाम आहेत. या शिवाय निपाणी नजीकचा पांगेरें हा गांव ब्रिटिश सरकारांतून इनाम चालतो. सावंतवाडी संस्थानांतून पूर्वीं पणदूर हा गांव इनाम होता त्याचें बदल्यांत हल्लीं तेथून सालीना ५० रुपये नक्त मिळतात. मिळून मठाचें सालाचें उत्पन्न १०,००० रुपये आहे.

मौनीबावा मूळचे कोण, कोठचे, याचा पत्ता लागत नाहीं. त्यांचे पीठावर पुढें मराठा जातीचे सन्याशांची निवड होऊं लागली यावरून ते मराठा जातीचे असावे असा तर्क होतो. साधूसंतांचे आशीर्वाद महत्कार्यास मिळवावे अशी शिवाजीची भावना उत्तरायुष्यांत राज्याभिषेकानंतर होऊं लागली असा अंदाज बखरींच्या उल्लेखांवरून होतो. ' छत्रपति महाराज सिंहासनाधीश्वर ' अशा संज्ञेनें हिंदुपदपादशाहीचा उपक्रम त्यानें राज्याभिषेक प्रसंगानें जाहीर केला, पण त्यावेळींसुद्धां त्याचें राज्य सह्याद्रीच्या पूर्व पश्चिम भागीं शें दोनशें मैलांहून जास्त नव्हतें. खुद्द त्याच्या राजधानीजवळ जंजिऱ्याचा सिद्दी त्याजवर शस्त्र रोखून उभा होता. कर्नाटकचें पोकळ राज्य किंवा चंदीचा खवासखान ह्यांसुद्धां तुम्ही बुडवूं शकला नाहीं, मग तुमचें राज्य तें काय, असा टोमणा त्यास त्याचे कामगार देऊं लागले, तेव्हां त्यानें दक्षिणदिग्विजय करण्याचें

मनांत आणून त्याची सिद्धता चालविली असतां अनेकांनीं अनेक उपाय सुचविले. त्यांत प्रथम सिद्ध पुरुषांचा आशीर्वाद मिळवावा, त्यांचा प्रसाद न मिळेल तर अवघड काम हातीं घेऊं नये, अशी वाटाघाट स. १६७६ च्या दसऱ्यास चालू होऊन अशा अलौकिक सत्पुरुषांचा तपास त्यानें चालविला. त्यांत केळसीचे बाबा याकूत व पाटगांवचे मौनीबावा यांचीं नांवें त्यास कळलीं. ‘ केळशीस बावांचें दर्शनास जाऊन संकल्प करून कांहीं उत्तर आशीर्वादाचें बोलावें तों बावा याकूत उठोन चालिले. त्यांज-मागें आपण हिंडों लागले. महाराज पायांशीं लागले. तेव्हां पिकला केस दाढीचा व मिशीचा बावांनीं महाराजांचे हातीं दिला. त्याचा ताईत करून घालावा, तों केस हरपला त्यावरून जंजिऱ्यास प्रयत्न लागेल असें बोलले. तदुत्तर रामदास स्वामी व परमानंद स्वामी यांचें दर्शन घेऊन विजापूरचें राजकारण राखून पाटगांवीं मौनीबावांचे दर्शनास गेले. मोरो-पंतांचे हातीं चाफ्यांचे फुलांचा हार व तुरा दिला. पंचपात्री दिली. हुजऱ्यांचे हातीं नारळ व कित्येक फुलांचे जिन्नस दिले. मनांत महाराज कल्पना करून राहिले कीं, आपण चंदीचे राज्यावर जातों तर बावांनीं प्रसाद द्यावा. मनांत हा संकल्प धरून महाराज सहा तास पावेतों उभे होते. उपरांतिक पूजा केली. आपले हातीं साखरेचा प्याला घेऊन बावांचे तोंडांत साखर घातली. बावांनीं तोंडांतील उच्छिष्ठ महाराजांचे हातावर दिलें आणि मोरोपंतांकडे पाहिलें. त्यांणीं फुलांचा तुरा पुढें केला, तो घेऊन बाबांनीं महाराजांचे डोईवर ठेविला. हा लाभ मानून महाराज नमस्कार करून निघाले. ’ + हा प्रसंग स. १६७६ च्या कार्तिकांतला असावा. पुढें दक्षिण दिग्विजय संपादून आल्यावर एक महिन्यानें बावांचा शिष्य तुरुतगिरी येऊन शिवाजीस भेटला. तेव्हां त्यानें ता. २-५-१६७८ रोजीं मठांतील अतीत अभ्यागतांचे भोजनासाठीं हजार माणसांचा शिधा नेमून दिला. याच स्वारींत श्रीशैल-मल्लिकार्जुनाचें दर्शन शिवाजीनें घेतलें असतां त्यास उपरति झाल्याचा प्रसंग वर्णिलेला आहे. यावरून तर्क होतो कीं, मौनीबावांच्या अलौकिक सामर्थ्याची वार्ता शिवाजीचे कानीं गेल्यावर मगच तो त्यांचे दर्शनास गेला. समर्थ रामदास स्वामींच्या भेटीसाठीं शिवाजीला अनेक रानें धुंडा-

+ म. सा. छो. ब.

ळावीं लागलीं, त्यांतलाच हा प्रकार दिसतो. बावा नेहमीं मौन धरून असत म्हणून त्यांचें नांव मौनीबावा पडलें. कार्यसिद्धि झाल्यावरही शिवाजीनें अतीत अभ्यागतांच्या भोजनापलीकडे ज्यास्त परामर्ष घेतला नाहीं, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. एकंदरींत मौनीबावा हे लोकोत्तर कोटींतले सिद्ध होते याविषयीं संशय वाटण्याचें कारण नाहीं.

मौनीबावांचे शिष्य तुरुतगिरी प्रथमपासूनच त्यांबरोबर असत. स. १६८६ त संभाजीनें त्यांची महंताचे पदावर स्थापना केली. तुरुतगिरीनींही मठाचा लौकिक संपादून त्याची वृद्धि केली व इनामें मिळविलीं. ता. ३०-५-१७२७ च्या कागदांत तुरुतगिरी हयात आहेत. त्यापुढच्या स. १७२८च्या कागदांत सबळगिरीचें नांव येतें, त्यावरून तुरुतगिरीचें पश्चात् पीठावर सबळगिरीची योजना झाली असें दिसतें. परंतु पेशवे दप्तरांत 'मठाधिपतींची परंपरा' देणारा दाखला ता. २४-३-१८५२ चा गंगागिरीच्या वेळचा मिळाला, त्यांत सबळगिरींचें नांव नसून त्याऐवजीं घनश्यामगिरींचें नांव आहे. एकंदर परंपरा येणेंप्रमाणें:—

१ मौनीबावा (मृ. १६८६)→२ तुरुतगिरी (मृ. १७२८)→३ सबळगिरी→४ सोमेश्वरगिरी (१७५०?)→५ लक्ष्मणगिरी (१७८५ त हयात)→६ बहिरवगिरी→७ गंगागिरी (१८५२)→८ भागीरथीगिरी→९ रामगिरी (मृ. १९२०)→१० क्षात्रजगद्गुरु (प्रस्तुत).

मठांतील तेवीस अस्सल कागदांच्या नकला सोबत देण्यांत येत आहेत. त्यावरून त्यांचा मतलब कळून येईलच. परंतु या कागदांचें ऐतिहासिक महत्त्व असें आहे कीं, त्यांत दोन सनदा शककर्त्या शिवाजीच्या, दोन संभाजीच्या, एक राजारामाची व दोन धाकट्या शिवाजीच्या असून त्या सर्वांचे शेवटीं लेखनालंकार हीं अक्षरें वेगळ्या वळणाचीं आहेत. सनदा वगैरेंवर प्रधानांचे शिक्के यथास्थित असून त्या सर्वथैव खऱ्या आहेत. प्रत्येक पुरुषाचे लेखनालंकार एका वळणाचे दिसतात.* त्यावरून तीं अक्षरें त्या त्या पुरुषांचीं

* या बाबतींत निबंधावर चर्चा झाली असतां श्री. सरदेसाई यांनीं पाठविलेले व मंडळसंग्रहांतील कागद यांच्या आधारानें असें प्रत्यक्ष दाखविण्यांत आलें कीं, दोन राजपुरुषांच्या कारकिर्दींतील कागदांत एकच वळणाचा लेखनालंकार आढळतो. यावरून तीं अक्षरें राजांचीं नसून इतर कोणाचीं असावींत असें ठरतें. तो लेखनालंकार कोणाच्या हातचा हेंहि संभाजीच्या एका दानपत्रावरून निश्चित सांगतां येतें.

स्वतःचीं आहेत असें मानण्यास प्रत्यवाय नाहीं. अलीकडे सन १९२५ त श्री. राजाराम महाराजांनीं सौंदत्ती गांव श्री. क्षात्रजगद्गुरूंस इनाम दिल्याची सनद दिली आहे. तिचें स्वरूप पूर्वपरंपरेस धरून असून शेवटचीं अक्षरें खुद्द महाराजांच्या हातचीं आहेत. अर्थात् शिवाजीचें व त्याच्या पुत्रपौत्रांचीं स्वतःचीं अक्षरें या सनदांत स्पष्ट दिसून येतात. अतीत अभ्यागतांचा संतोष संभाळण्यासाठीं शिवाजीनें दरसालांत एक हजार माणसांस पुरेल इतका शिधा, तांदूळ, कणीक, डाळ व मीठ या जिनसांचा बांधून दिला(ले. १). त्याची किंमत सालाची अंदाजीं ४०० रुपये होईल. त्यानंतर २९-३-१६७९ रोजीं हरिदास, पुराणिक व मृदंगी यांचे खर्चास साळीना १८ होनांची नेमणूक बांधून दिली (ले. ३). पाटगांव येथें बावांचें वास्तव्य झाल्यापासून लावणी संचणी होऊन पेठेची भरभराट झाली. तेव्हां मठाचे खर्चास एक दुकान लावून दिल्याचा कागद आहे. त्यांत " पेठ मजकुरी सात पाच वरसे गलबलियाकरिता वसात नव्हती. हल्लीं बावा येऊन राहिल्यामुळें पेठ मामूर झाली सबब दुकान तुरुतगिरीचे हवाली करावे " असा मजकूर आहे. हा कागद पूर्वींच राजवाड्यांनीं खंड २०, लेखांक २८० म्हणून छापिला असल्यामुळें त्याची नक्कल पुढील कागदांत घेतली नाहीं. त्या कागदाची तारीख २४ मार्च १६८० असून पुढील ४ एप्रिल रोजीं शिवाजी दिवंगत झाला. साधू पुरुषांच्या वास्तव्यानें निरुपयोगी डोंगराळ प्रदेशाचें महत्त्व त्या काळीं कसें वाढे हें यावरून दिसून येतें.

शिवाजी महाराज वारल्यावर लगेच संभाजीनें पालखीचे भोई व मठांतील वाजंत्री यांचे खर्चासाठीं दरसाल सवाशे होनांची रकम नेमून दिली (ले. ४). ही सनद राजवाडे यांनीं खंड २०, लेखांक २८१ म्हणून छापलेली आहे. त्यापुढील लेखांक ६ चा कागद ता. ११-१०-१६८६ चा असून, त्यांत मौनीबावांच्या मृत्यूचा उल्लेख आहे. माघ शुद्ध एकादशीस मृत्यु झाला असेल तर त्याची तारीख २५-१-१६८६ समजण्यास हरकत नाहीं. तदुत्तर तुरुतगिरी गोसावी यांची नेमणूक मठाधिपतींचे जागीं संभाजीनें करून खर्चासाठीं ७०० होनांची रक्कम ठरवून दिली. या कागदावर मोरेश्वर सुत नीलकंठ असा शिक्का आहे.

ले. ५ चा कागद अनेक दृष्टींनीं बोधप्रद आहे. शिवाजीचे पश्चात् ता. ३।८।१६८२ रोजीं छत्रपति संभाजीनें मठाचे खर्चास पांचशे होनांची

नेमणूक बांधून दिली. तिचा विनियोग कसा करावयाचा याचा संपूर्ण तपशील या विस्तृत लेखांत दिलेला असून मराठशाहींत एखाद्या नमुनेदार धार्मिक संस्थेचें अंतरंग कसें असे व तिचा कारभार कसा चाले तें येथें चांगलें दिसून येतें. श्रावण शुद्ध अष्टमीस बावांची समाधितीथ होती, म्हणजे त्या दिवशीं बावा बहुधा एक महिनाभर समाधि लावून बसत, असें दिसतें. ब्रह्मेंद्रस्वामींचाही प्रघात असाच होता. श्रावण शुद्ध अष्टमी ही बावांची निधनतिथि नव्हे हें ले. ६ वरून स्पष्ट होतें.

दुसरी एक महत्वाची ऐतिहासिक बाब या कागदांत व्यक्त होते. ले. १८ व १९ हे कागद लक्षपूर्वक वाचावे. पहिल्यावर मिति नाहीं. दुसऱ्याची तारीख २०–९–१७२८ आहे. पहिल्यांत रामचंद्र नीलकंठ तुरुतगिरीस लिहितो कीं 'सवळगिरीसमागमे पत्र पाठविलें' तें पोचलें. याच सवळगिरीस दुसरा कागद दौलतराव हिंदुराव घोरपड्यानें लिहिलेला आहे. रामचंद्र नीलकंठाचें हस्ताक्षर पहिल्याचे शेवटीं तीन ओळींचें येथें उपलब्ध होतें. मुद्दाम त्या कागदाचें छायाचित्र मी दाखल करीत आहे. रामचंद्र नीलकंठ आपल्या नांवापुढें ' अमात्य ' लिहीत नाहीं. नांवाच्या पुढें नारायण शब्द आहे तो महंतास वंदन करण्याकरितां आहे. मातुश्री आईसाहेब म्हणजे राजसबाई असावी, रामचंद्र नीलकंठ स. १७२८ त हयात होता, असें शंकित अंतःकरणानें म्हणतां येईल काय ? रामचंद्र नीलकंठाची मृत्युतिथि अद्यापि निश्चित झालेली नाहीं.

संभाजी महाराजांचे वधानंतर महाराष्ट्रांत धामधूम झाल्यामुळें नेमणूक पोंचत नाहीं अशी तक्रार तुरुतगिरीनें राजाराम महाराजांकडे केली. तेव्हां रोकड रक्कम नियमानें पोंचविणें अवघड वाटून, राजारामानें मठास सातशे होन उत्पन्न येणारे दोन गांव इनाम करून दिले (ले. ७). गावांची लावणी संचणी करून ही रक्कम उत्पन्न करून घ्यावी अशी राजारामाची त्यास ताकीद आहे. म्हणजे आरंभीच्या रोकड खर्चाचें रूपांतर जमिनीच्या वतनांत कसें झालें याचें येथें उत्कृष्ट प्रत्यंतर येतें. फौज बाळगण्याप्रमाणेंच मठांचा परामर्ष घेणें राजाचें कर्तव्य; परंतु खर्चास हातीं रोख पैसा नाहीं; शत्रूच्या धामधुमीमुळें मुलूख उजाड झाला, अशा स्थितींत फौजी सरदारांस तसेंच मठांस जमीन इनाम दिल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. इनामदार लोक जमिनीची मशागत करून तिचें उत्पन्न काढतील तेवढेंच त्यांच्या पदरांत

पडणारें होतें. राजारामानें नेमून दिलेले गांव बंद झाले, म्हणून त्याचा पुत्र शिवाजी यानें दुसरे गांव मंठास नेमून दिले असें दिसतें. तसेंच कापशी-कर घोरपडे व प्रतिनिधि यांनींही आपापले जहागिरींतून इनामें करून दिलीं, त्यांचे कागद आहेत. याच भू—प्रदेशांत शाहू व ताराबाई यांचा झगडा कैक दिवस चालून त्यांचा मुक्काम पाटगांवास झाला, तो प्रसंग इतिहासज्ञांस अवगत असेलच. अशाप्रकारें हे सर्व कागद अभ्यसनीय असून ते मोठ्या आस्थेनें श्रींनीं प्रसिद्ध करण्यासाठीं माझे हातीं दिल्या-बद्दल, त्यांचे मनःपूर्वक जाहीर रीतीनें आभार मानून ते आतां वाचकांस सादर करितों.

---

२० पेशव्यांचे इस्लामी आप्त.*

(श्री. वि. गो. दिघे एम्. ए.)

पहिले बाजीराव पेशवे यांना संगीत, नृत्य याचा बहुत शोक. यांच्या कारकिर्दीचे जमाखर्च पाहिले म्हणजे दोनचार दिवसा आड कलावंत गवई या सदराखालीं १० पासून २०० रुपयेपर्यंत रकमा खर्ची पडल्या आहेत. या नादाचें पर्यवसान मस्तानीला जवळ करण्यांत झालें. मस्तानी-पासून बाजीरावास १७३४ त जो पुत्र झाला त्याचें नांव समशेर बहादर. मस्तानीनें पेशव्यास इतकें वेड लावलें कीं, तिच्यामुळें पेशवा बेहोष राहूं लागला. त्यामुळें पेशव्याच्या खाजगी व्यवहारांत मोठा कलह माजला. दासी, कुणबिणी, नाटकशाळा, खासगी चाकरीच्या बायका जवळ बाळगणें तत्कालीन समाजाला अनैतिक वाटत नव्हतें. पण परधर्मीय स्त्री पेशव्यानें जवळ केल्यामुळें हाहाकार उडाला. शाहू महाराजांनीं मध्यस्थी करून बाजीरावास तिच्या वेडापासून निवृत्त करावें अशी चिमाजीनें विनंति केली. ही मस्तानी बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर लगेच वारली. तिचें थडें पाबळ येथें आहे.

समशेर बहादराच्या आईसंबंधानें पेशवे कुटुंबांत जरी मोठी खळ-बळ उत्पन्न झाली तरी समशेरबहादरास सर्वांनीं आपुलकीच्या भावनेनेंच

* पा. स. ५।१८५४.

वागविलें. नानासाहेब पेशव्यानें त्यास इतर भावांप्रमाणें कोकण राजपुताना इत्यादि अनेक महत्वाच्या कामगिरींवर नेमून समशेरबहादराच्या शौर्याचा चांगलाच उपयोग करून घेतला. पानिपतच्या प्रसंगांत समशेर बहादर जखमा लागून कांहीं दिवसांनीं मरण पावला हें सुप्रसिद्ध आहे.

समशेर बहादरामुळें पेशव्याच्या घरांत एक मोठा पेच उत्पन्न झाला. कुटुंबांत वाढलेल्या या ब्राह्मण बीजाच्या स्वकीय आप्तास शक्य तोंवर आपल्या हिंदू समाजांत ठेवावा अशी बाजीरावाची इच्छा होती.पण तत्कालीन हिंदुसमाजाच्या कर्मठपणामुळें पेशव्याची इच्छा सफल झाली नाहीं. जुलमानें बाटविलेल्या मराठ्यांना स्वधर्मांत परत घेण्यासंबंधीं शाहू रोजनिशी व बाळाजी बाजीराव रोजनिशी यांमध्यें छापलेलीं पेशव्यांचीं अनेक आज्ञापत्रें आहेत.पण बाटविलेल्या ब्राह्मणास परत ब्राह्मण्य प्राप्त झाल्याचें उदाहरण नाहीं. समशेर बहादराच्या बाबतींत उपनयनादि संस्कार तर दूरच पण त्याच्या लग्नास सुद्धां प्रयास पडले असावे. याचें पहिलें लग्न १७४९ च्या वैशाखांत दलपतराव लक्षधीर संस्थान पेठ याच्या मुलीशीं झालें.पेशवे शकावलींत खालीं दिल्याप्रमाणें नोंद आहे. “ छ ५ सफर (१४।१।१७४९) समशेर बहादर बद्दल मागणी घातली लक्षधीर दलपतराव संस्थान पेठ व पुढें जावल माहिन्यांत लग्न झालें. ” लक्षधीर दलपतराव हें हिंदू नांव वाचून कुतूहलानें पेशवे रोजकीर्द चाळून पाहिली तेव्हां शकावलींतील नोंदीला चांगला पाठिंबा मिळाला. पुढें इनाम कमिशनरला सादर केलेल्या रुमालांत पेठ संस्थानचे कागद हातीं आले; त्यांत एक वंशवेली दृष्टीस पडली. या वंशवेलींतील कांहीं नांवें मुसलमानी व कांहीं हिंदू हें पाहून मी जास्तच बुचकळ्यांत पडलों. शेवटीं पेठ संबंधीं गोल्डस्मिडचा १८३९ चा रिपोर्ट, Bombay Govt. Selection Series 154 व नाशिक गॅझेटिअर यांवरून माहिती एकत्र केली तेव्हां या प्रश्नाचा खुलासा झाला. पेठची ही हकीकत मनोवेधक व प्रचलित सामाजिक प्रश्नाला उपयोगी पडेल म्हणून ऐथें सादर करीत आहे.*

नाशिक जिल्ह्याच्या पश्चिम भागीं डोंगराळ मुलखांत पेठ तालुका आहे. तो पूर्वीं बागलाणच्या राज्यांत मोडत असे. १६ व्या शतकांत जाव (जावजी) पवार नांवाच्या मराठा इसमाची पेठच्या कमाविशीवर नेमणूक झाली

* एथें वंशवृक्ष वाचणें.

असतां या इसमानें आपलें पवार उपनांव सोडून दळवी ही संज्ञा स्वीकारली. दळवी म्हणजे दलपति, सेनापति, सेनानायक, म्हणजे फौजबंद कमाविसदार. जावजी दळवी याचा नातू कृष्णाजी दळवी यानें बागलाणच्या राजाचें वर्चस्व झुगारून तो स्वतंत्र राजा बनला. या कृष्ण दळवीस दोन औरस पुत्र व तीन रक्षापुत्र होते. पैकीं राम दळवी या रक्षापुत्राकडे हरसूल परगणा वगळून इतर सर्व संस्थानाचा कारभार कृष्ण दळव्यानें सोंपविला. भिक दळवी या दुसऱ्या मुलाकडे हरसूल परगणा व पेठजवळील दोन गांवें देण्यात आलीं. कुटुंबांतील सर्वांत वडील मुलगा लक्षधीर हा पंचवीस घोडेस्वारांचें पथक घेऊन बागलाणच्या राजाच्या पदरीं मुल्हेर एथें राहिला. बाप वारल्यावर लक्षधीर पेठला परत आला तेव्हां तिघेहिं भाऊ संस्थानचा कारभार पाहूं लागले. भिक दळवी लवकरच निपुत्रिक वारला. १६०० पासून मोंगलाच्या स्वाऱ्या दक्षिणेंत होऊं लागल्या आणि १६३६ त औरंगजेबानें (हा त्या वेळीं दक्षिणचा सुभा होता) समस्त बागलाण मोगल छत्राखालीं आणलें. बागलाणचा भाग डोंगराळ. तेथें वारंवार कोळी बंडें उभारीत. अशा एका बंडांत लक्षधीर सामील झाला आणि मोगलांच्या हातीं लागला. औरंगजेबानें लक्षधीर, त्याची बायको व मुलगा कुकाजी व भाऊ राम दळवी या सर्वांची रवानगी दिल्लीस केली. सतत तीन वर्षें मोगल सैन्यास त्रास दिल्यामुळें बादशहानें या बंडखोरास मृत्यूची शिक्षा सुनावली. दैवानें यावेळीं या कैद्यांना हात दिला. बादशहाची लडकी दम्यानें अत्यवस्थ असतां राम दळव्यानें तिला खडखडीत बरी केली. यामुळें सर्वांची शिक्षा कमी होऊन लवकरच सर्वांनीं जेव्हां मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतली तेव्हां त्यांची मुक्तता करून पेठ संस्थान साहनक म्हणून या भावास बहाल करण्यात आलें व त्यांची दक्षिणेंत रवानगी झाली. राम दळव्याचें नांव अब्दुल रहीम असें ठेवण्यांत येऊन लक्षधीर दलपतराव यास अब्दुल मोमीन हा नवीन अवतार प्राप्त झाला.

राम दळवी मुसलमान झाला तरी त्याची बायको व दोन लहान मुलें रतन व लखम दक्षिणेंत राहिल्यामुळें त्यांच्यावरील धर्मांतराचें गंडांतर टळलें. दक्षिणेंत आल्यावर लक्षधीरला राखेपासून चिमणाजी व नानूमिया असे दोन मुलगे झाले. आपल्या मृत्यूनंतर संस्थानचे दोन विभाग करून

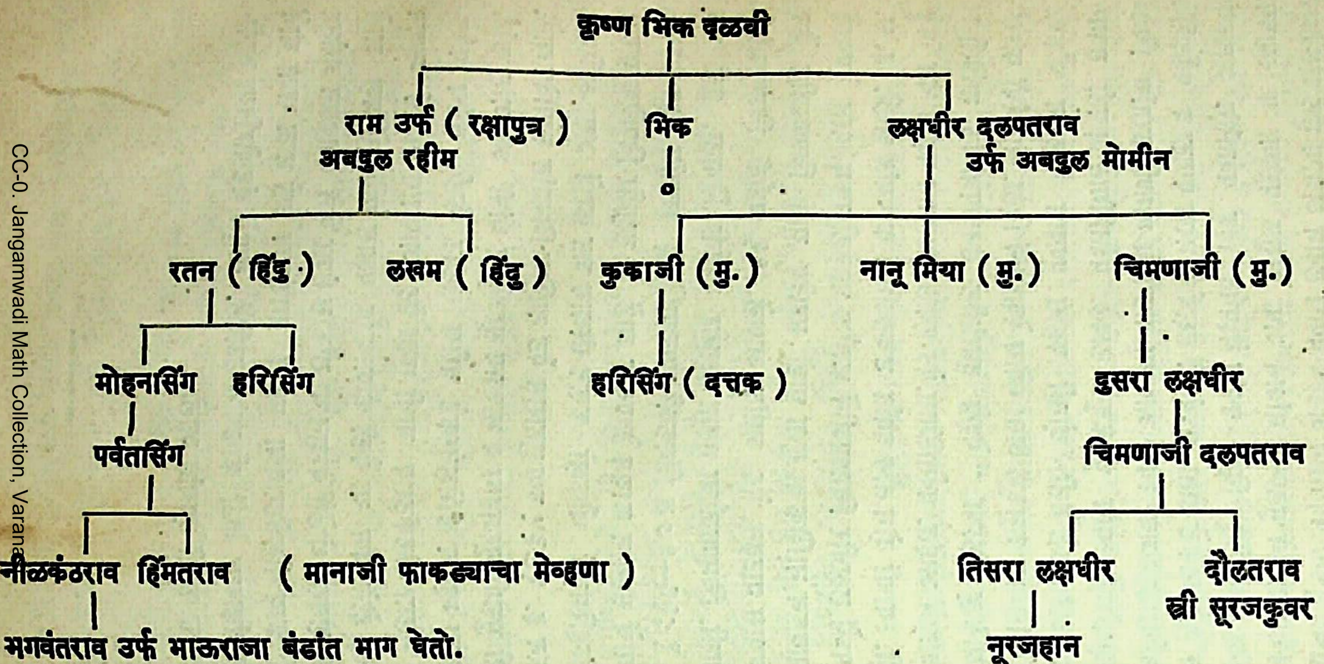
निम्मा मुसलमानी संततीस मिळावा व निम्मा हिंदू संततीस मिळावा अशी दोघा भावांनीं व्यवस्था केली; पुढें कोळयांशीं झालेल्या झटापटींत लक्ष-धीर व राम दळवी हे मोहाडी एथें मारले गेले व दोघांनीं एका थडग्यांत विश्रांति घेतली. भावाभावांचा कलह मिटवावा म्हणून कुकाजीनें आपला चुलत भाऊ रतन याचा मुलगा हरिसिंग यास इस्लामी धर्माची दीक्षा देऊन दत्तक घेतलें. कुकाजी नंतर त्याचा धाकटा भाऊ चिमणाजी हाच सर्व संस्थान बळाकाऊन बसला व मुसलमान झालेला हरिसिंग बापाकडे परत आला. रतन आपल्या बायकामुलांस घेऊन त्याचे नातेवाईक ठोके यांच्या-कडे आभोणें एथें जाऊन राहिला. चिमणाजीचा मुलगा लक्षधीर बापाच्या मृत्यूनंतर गादीवर आला व रतनसिंगाचा दुसरा मुलगा मोहन यास अर्धा भाग देण्याचें कबूल करून आपले जवळ बोलाविलें.

या लक्षधीर चिमणाजीची मुलगी नानासाहेब पेशव्यानें समशेर बहादरास केली. मूळचे मराठे पवार असून बाटविले गेले तरी त्यांचीं नांवें, राहणी वगैरे हिंदू पद्धतीची होती असें दिसतें. हिंदूधर्मांत राहिलेल्या दळवी वंशाचे संबंध आभोण्याचे ठोके–मानाजी फाकडे इत्यादि इतिहासप्रसिद्ध कुटुंबांशीं आल्यामुळें या कुटुंबाच्या मूळ जातीविषयीं संशयच राहात नाहीं. अगदींच मुसलमान घराण्याशीं संबंध करण्यापेक्षां हा संबंध पेशव्यास ज्यास्त श्रेयस्कर वाटला असावा.

इ. १७२४ पासून पेठचा वसूल पिलाजी जाधवाच्या मार्फत जमा झाला आहे यावरून पेठच्या बाजूचा कारभार पिलाजीकडे सोपविला असून त्याच्यांच मध्यस्थीनें हें लग्न जुळलें असें अनुमान काढलें तर तें अगदीं चुकीचें ठरणार नाहीं. समशेरबहादराच्या या पत्नीचें पुढें काय झालें याबद्दल इतिहास अद्याप मुग्धच आहे. बहुधा ती लवकर वारली आहे. कारण १७५४ मध्यें समशेरबहादराचें दुसरें लग्न एका मुसलमानी कुटुंबांतील मुलीशीं करण्यांत आलें. हिला अली बहादर नांवाचा पराक्रमी पुत्र झाला. त्यानें बांद्याकडे पराक्रम गाजविला याबद्दल तो मुलूख व बांद्याचा नबाब हा किताब देऊन नाना फडणीसानें त्याचा मोठा गौरव केला.

दळवी कुटुंबाचें थोडेसें पुढील वृत्त देऊन ही हकीकत संपवितों. लक्षधीर चिमणाजीनें बोलाविलेला रतन, कोळयांशीं झगडतांना मारला

गेला. त्याचा मुलगा पर्वतसिंग अडीच वर्षांचें लहान अजाण मूल असलेमुळें लक्षधीर चिमणाजीनें मुलाच्या नांवानें अर्धा हरसूल परगणा व त्याच्या आईस तीन गांव लिहून दिले. वयांत येईपर्यंत हिंदू पर्वतसिंग आपल्या मुसलमान चुलत्याकडे होता. मध्यंतरीं लक्षधीर मरण पावला व पर्वतसिंग अठरा वर्षांचा झाल्यावर त्यानें आपल्या वाटणीची मागणी करतांच चिमणाजी लक्षधीरानें त्यास धुडकवून लावलें. पर्वतसिंगानें आपली तक्रार माधवराव पेशव्याकडे नेली. दोन्ही पक्षांस पुण्यास बोलावून चौकशी करून पर्वतसिंगास अनुकूल असा न्याय पेशव्यानें दिला. यासंबंधीं पारसनीसांनीं प्रसिद्ध केलेल्या "पेशवे दप्तरांतील सनदापत्रांतील माहिती" मध्यें आज्ञापत्रें आहेत. पर्वतसिंगास पेठ एथील मुसलमान पक्षानें चैन पडूं दिलें नाहीं. त्याची दोन तीन वर्षांत उचलबांगडी करण्यांत आली. इ. स. १७७९ मध्यें लक्षधीर चिमणाजीनें कर्जाऊ घेतलेली रकम परत देण्याचें नाकारल्यावरून नाशिकचा सुभा धोंडो महादेव यानें चिमणाजीस कैद करून पुण्यास पाठवून पेठ जप्तींत आणलें. ११ वर्षांनीं चिमणाजीची सुटका झाली. चिमणाजीचा मुलगा लक्षधीर दुर्वर्तनी निघाला; तरी पण त्यानें इ. १८१६-१७ त त्रिंबकजी डेंगळयाविरुद्ध इंग्रजांस मदत केल्यावरून त्याचें संस्थान कायम ठेवण्यांत आलें. हा लक्षधीर निपुत्रिक वारला तेव्हां गोल्डस्मिडनें चौकशी करून संस्थान जप्त करावें असा अभिप्राय दिल्यावरून इ. १८३५ च्या सुमारास पेठ नाशिक जिल्ह्यांत समाविष्ट झालें. लक्षधीरची मुलगी नूरजहान व भावजय सूरजकुंवर यांनीं आपणांस कांहीं भाग मिळावा म्हणून कमिशनरकडे बरीच खटपट केली. तसेंच पर्वतसिंगाचा मुलगा नीलकंठराव याची सुद्धा पेठ आपणास मिळावें म्हणून प्रयत्न चालूं होते; पण या पैकीं कोणत्याहि पक्षास यावें तसें यश आलें नाहीं. कमिशनरनें थोडेंसें पेन्शन या लोकांस मंजूर केलें. त्यावरून असंतुष्ट होऊन कीं काय नीलकंठरावचा मुलगा भगवंतराव उर्फ भाऊ राजा यानें १८५७ त बंडाच्या वेळीं कोळ्यांस उठविलें. यामुळें बंडखोरीच्या आरोपावरून त्यास फाशीं देण्यांत आलें.

कृष्ण भिक वळवी
राम उर्फ (रक्षापुत्र) अबदुल रहीम
भिक
०
लक्षधीर दलपतराव उर्फ अबदुल मोमीन
रतन (हिंदु)
लखम (हिंदु)
कुकाजी (मु.)
नानू मिया (मु.)
चिमणाजी (मु.)
मोहनसिंग
हरिसिंग
हरिसिंग (दत्तक)
दुसरा लक्षधीर
पर्वतसिंग
चिमणाजी दलपतराव
नीळकंठराव
हिंमतराव
(मानाजी फाकड्याचा मेव्हणा)
तिसरा लक्षधीर
दौलतराव
स्त्री सूरजकुवर
भगवंतराव उर्फ भाऊराजा बंडांत भाग घेतो.
नूरजहान

२१ गुणी ब्राह्मण हरकाऱ्यांच्या शंभर जोड्या*

(प्रो. द. वा. पोतदार.)

पुढील कागद मोठा मनोरंजक व बोधप्रद आहे. त्यावरून सरकारी हरकारगिरीच्या कामावर ठेवावयाच्या माणसाचे अंगीं कोणते गुण लागत आणि त्यांची प्रतवारी कशी लावावी त्याचें दिग्दर्शन होतें. उत्तम-मध्यम-कनिष्ठ अशी प्रतवारी सांगितली आहे. भाषाज्ञानामध्यें कोठेंहि फारसी, उर्दू, किंवा इंग्रजी, फ्रेंच यांचा उल्लेख नाहीं. मंडळी द्राविड, दक्षिण देशीच्या कार्यांची या अभिप्रायानें बंगाली गुजराथी वगैरे भाषाहि गुण-समुच्चयांत दाखल नाहींत. परंतु औत्तर्य कार्यासाठीं प्रसंगानुरोधाप्रमाणें त्या त्या भाषांचें ज्ञान अपेक्षित समजावयास पाहिजे. रजपुती, रांगडी वगैरे बहुत भाषांचा संबंध त्यावेळीं येत असला पाहिजे. कागदांत अविधी म्हणजे भाषेंत आली आहे ती अयोध्या प्रांतांतली किंवा अविधी-मुसल-मानी असे अर्थ संभवतात.

श्री.

यादी ब्राह्मण हरकारे ज्या कार्यास पाठवावयाचे ते कार्य युक्तीने करून येणार त्यांचे गुण

१ उत्तम गुणाचे
 ४ किंचित विद्या
  १ वैदिक
  १ वित्पती
  १ जोतिशी
  १ गायन
  ४
 ५ भाशा
  १ द्रावीड
  १ तेलंग
  १ कर्णाटकी

१ वेश नानाप्रकारचे धरून कार्य करून येणार
१ शरीरे करून दृढ
१ युध्य समई बातमी आणणार
— धीरवंत
१ मध्यम गुणाचे
१ किंचित वैदिक
५ भाशा
१ आक्षरे दोन तीन लिहिणार.
१ शरीरे करून दृढ
१ चतुर

* २२ वा. वाढदिवस

१ आविधी
१ मराष्ट्र
—
५
६ आक्षरे लिहिणार
२ द्रावीड
१ मोड
१ बालबद
—
२
१ तेलंग
१ कानडे
२ मराष्ट्र
१ मोड
१ बालबद
—
२
—
६

१ वेश नानाप्रकारचे धरून कार्य करून येणार
१ युध्य समई धीर धरून बातमी आणिनार
१ कनिष्ठ गुणाचे
१ भाशा तीन च्यार
१ आक्षर येक लिहिणार
१ चतुर
१ वेश नानाप्रकारचे धरून कार्य करून येणार
—
३

येणेप्रमाणे उत्तम मध्यम कनिष्ठ ब्राह्मण हरकारे यांचीं शंभर जोडी ठेवावयाची आज्ञा केल्यास पूर्वी चंदावरच्या राज्यांत हरकारगिरीचें कार्य केलेले ब्राह्मण विश्वासू चतुर सर्व गुणसंपन्न या देशी दाहा वर्षे आहेत देशास ही येत जात असतात त्यास त्याचे मंडलीचे ब्राह्मण ही आहेत ते शंभर जोड्या ठेउन सरदारगिरी वागउन सरकारचे कार्य करावया योग्य शत्रुच्या राज्यांत ब्राह्मण जागांजागा ठेउन वरच्यावर बातम्या आणविल्या पाहिजेत अशास खर्च ही फार लागेल तो ही श्वीकार्ल्यास सरकार चाकरी करून दाखवावयास मडली सुधा सिध आहेत.

२२ दाभाडे यांचा पोवाडा व त्याचें सत्यत्व.*

(श्री. ग. ह. ओक.)

महाराष्ट्रांतील मराठ्यांचा इतिहास जरी तत्कालीन राजलेखकांकडून सुसंगत असा लिहिला गेला नसला तरी तो अनेक रूपांनीं वास्तव्य करीत

* पा. स. १०।१८५४

आहे. त्यामध्येंच पोवाड्यांची गणना करितां येईल. डभईच्या लढाई-संबंधानें सत्य व विस्तृत अशी माहिती आजपर्यंत तरी उपलब्ध नाहीं. पेशवे–दप्तरांतील आजतागायत जो पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे त्यांत दाभाड्यांसंबंधाची हकीगत बाराव्या भागांत पत्रव्यवहाररूपानें जरी बरीच प्रसिद्ध झाली आहे तरी तीपासून सुसंगत असा इतिहास बनवितां येत नाहीं. अद्याप त्यासंबंधीं बरींच साधनें उपलब्ध झालीं पाहिजेत. दाभाड्यांच्या घराण्यास आज जें महत्व प्राप्त झालें आहे त्यास त्यांचे पराक्रम अथवा त्यांनीं कांहीं महत्वाचीं राजकारणें केलीं हें कारण नसून एकाच राज्यांतील दोन महत्वाच्या सरदारांचे कलह हें होय. कलहाच्या कारणांची मीमांसा करण्याचें हें स्थळ नसून ह्या कलहानें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीचा शेवट त्यांच्यांतील लढाईमुळें झाला त्या लढाईची माहिती देणारा पोवाडा विश्वसनीय आहे हें येथें दाखवावयाचें आहे. मल्हारदास नांवाच्या शाहिरानें डभईच्या लढाईवर केलेला पोवाडा रा. य. न. केळकर यांनीं प्रसिद्ध केला आहे. त्या पोवाड्यांत डभईच्या लढाईचें तपशीलवार वर्णन दिलें आहे. त्यांत कांहीं ठिकाणीं कालाचा उल्लेख, त्रिंबकराव डभईस ज्या मार्गानें गेला तो मार्ग, जातांना त्यानें केलेलीं कृत्यें, त्यानें सामील करून घेतलेल्या सरदारांचीं व बाजीरावसाहेब पंतप्रधान ह्याचे सरदारांचीं नांवें व डभई ह्यांसंबंधीं विस्तृत वर्णन केलें आहे. ह्याची उपलब्ध माहितीशीं तुलना करून तो पोवाडा ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीस कितपत उतरतो हें पहावयाचें आहे.

पोवाड्यांतील तपशील.

त्रिंबकराव गुरुवारीं तळेगांवाहून निघाला. इंद्रीवर तीन दिवस मुक्काम केला. नंतर वडिलांचें श्राद्ध केलें. तेथून तो कडूसला गेला. शाहूनें उमाबाईकडे बसवंतराव यास पाठवून कलह न करण्याबद्दल व तळेगांव न सोडण्याबद्दल हुकूम केला. नंतर सेनापती नारदगांवीं (नारायणगांव असावें) गेला. तेथून तो वसईजवळील धारावीस गेला. तेथून तो संगमनेरास आला व तेथें त्यास तुरुकताजखान भेटला. नंतर तो कोंकण सेड्याची बारी उतरला. तेथें त्यास गईबखान पठाण आडवा आला. तेथून तो गीर नदीवर आला.*

*औरंगाबादेजवळ बोर व गिरजा अशा दोन नद्या आहेत. संगमनेर व औरंगाबाद ह्यांच्या दरम्यान बोरनदी आहे व वेरूळ औरंगाबाद ह्यांच्यापलीकडे गिरजानदी आहे. नक्की उल्लेखिलेली नदी बोर असावी.

ह्या गीर नदीवर त्यास निजामाकडील जासुदांनीं निजामाचें पत्र दिलें तेव्हां तो त्यास भेटावयास गेला. निजामानें त्यास हत्ती, घोडे, जवाहीर व पोषाख नजर केला. निजामाजवळ त्यानें सैन्याची मदत मागितली तेव्हां त्यानें कुंवरबहादर ह्याजबरोबर पठाणी फौज दिली. ह्याच ठिकाणीं त्यास मानसिंग हाके व चिमणाजी दामोदर हे येऊन मिळाले. तेथून तो ताहराबादेवर गेला व असे मुक्कामावर मुक्काम करीत करीत तो घाट उतरला. येथें त्यास उदाजी पवार, आनंदराव पवार, मलजी पवार हे येऊन मिळाले. पिलाजी गायकवाडहि येथेंच येऊन भेटला. नंतर तो मांडवीस गेला व तीस वेढा दिला. दुर्जनसिंगानें मांडवीचा किल्ला मंगळवारीं खालीं केला व तो किल्ला दाभाड्यानें देवजी ताकपीर यास दिला. नंतर त्यानें मांडवीच्या खाडीवर असलेल्या फुलवाडी गांवीं मुक्काम केला. तेथें शिमगा साजरा केला. नंतर नर्मदा उतरून त्यानें कर्णालवर मुक्काम केला. ह्या ठिकाणीं त्याच्या डेऱ्यावर अमावास्येच्या दिवशीं रात्रीं तारा पडला. पाडव्यास तेथून मुक्काम हलवून तो डभईस आला. तेथें बाजीरावाचे जासूद पत्र घेऊन आले. त्यानें पत्र वाचलें व लढाईची तयारी केली. दोन दिवस लढाई झाली. नंतर डेऱ्यास परतून आला. पुन्हां लढाईस गेला. तुंबळ व घनघोर रणसंग्राम झाला व गुरुवारीं त्रिंबकराव लढाईत पडला.

सेनापतीच्या बाजूस असलेले सरदार:— (१) सुभिंग भोसले, (२) जावजी दाभाडे, (३) यशवंतराव दाभाडे, (४) सवाई बाबूराव दाभाडे, (५) अमृतराव निंबाळकर, (६) कुंवरबहादर, (७) मानसिंग हाके, (८) चिमणाजी दामोदर, (९) उदाजी पवार, (१०) आनंदराव पवार, (११) मलजी पवार, (१२) पिलाजी गायकवाड, (१३) बलोजी हरपाळ व (१४) देवजी ताकपीर. ४० हजार स्वार

पेशव्याकडील सरदार:— (१) चिमाजी आप्पा, (२) पिलाजी जाधव, (३) भिकाजीराव शिंदे, (४) राणोजी शिंदे, (५) भावसिंग ठोके, (६) नारायणजी ढमढेरे.

त्रिंबकराव दाभाडे, होनाजी साठे, मलजी पवार, त्रिंबकराव जगताप, जावजी दाभाडे, संताजी मोहिते, टमाजी वेलदार, लुमाजी महाडिक, सयाजी गायकवाड, गोरेखान पठाण, बडेखान पठाण, ब्राह्मण बापू पंडित, चिमणाजी दामोदर, उदाजी व आनंदराव पवार पडले.

येणेंप्रमाणें पोवाड्यांतील डभईच्या लढाईचा तपशील आहे. या पोवाड्यांत (१) गुरुवारीं तळेगावांवाहून निघाला. (२) इंदुरीवर तीन दिवस डेरे दिले. (३) वडिलांचें श्राद्ध केलें. (४) दुर्जनसिंगानें मंगळवारीं किल्ला खालीं केला. (५) फुलवाडीवर शिमगा साजरा केला. (६) कर्णोलवर मुक्काम असतांना डेऱ्यावर अमावास्येच्या दिवशीं रात्रीं तारा पडला. (७) डभईस जाण्यासाठीं पाडव्यास डेरे हालविले. (८) पहिल्या प्रथम डभईस दोन दिवस लढाई. (९) तिसऱ्या दिवशीं लढाई झाली नाहीं, डेऱ्यासच राहिले. (१०) गुरुवारीं लढाई होऊन दाभाडे पडले. इतके कालाचे उल्लेख आहेत. प्रथम हे दिलेले काल कोणते आहेत हें निश्चित ठरवूं.

(१) तळेगांवाहून गुरुवारीं निघाला व (२) इंदुरीस तीन दिवस डेरे दिले. ह्या उल्लेखांवरून कालाचा निर्णय होत नाहीं. तिसरा उल्लेख वडिलांचें श्राद्ध केलें असा आहे. ह्याचा निर्णय झाल्यास पहिल्या दोन उल्लेखांचा निर्णय होईल. वडिलांचें श्राद्ध म्हणजे खंडेराव दाभाडे यांचें श्राद्ध. खंडेराव दाभाडे याची मृत्युतिथि निश्चित नाहीं. शके १६५१ म्हणजे सन १७२९ सालीं तो मरण पावला असें बहुतेक इतिहासलेखकांचें मत आहे. रियासतींत ता. १५-५-१७२९ नंतर खंडेराव मृत्यु पावला असें म्हटलें आहे. तारीख १५ मे १७२९ हीच मृत्युतिथि मी धरिली आहे. १५-५-१७२९ ही तारीख शके १६५१ वैशाख वद्य १४ गुरुवारीं येते. म्हणजे त्याचें वर्षश्राद्ध शके १६५२ वैशाख वद्य १४ सोमवार ता. ४-५-१७३० रोजीं येतें. त्याच्या आधीं तीन दिवस म्हणजे ता. १, २ व ३ मे सन १७३० शुक्रवार, शनिवार व रविवार असे तीन दिवस तो इंदुरीवर होता. तो गुरुवारीं तळेगांवाहून निघाला असा उल्लेख पोवाड्यामध्यें केला आहे तो वरील विवरणावरून बरोबर आहे असें सिद्ध होतें व स्वारीचा आरंभ शके १६५२ त झाला हें निस्संशय आहे. खंडेरावाची मृत्युतीथ जरी बदलली तरी पुढील कालाच्या निर्णयांत तफावत पडणार नाहीं. चवथा उल्लेख दुर्जनसिंगानें मंगळवारीं मांडवीचा किल्ला खालीं करून दिला हा आहे. ह्यावरून काल निश्चित होत नाहीं. ह्यासाठीं पांचव्या उल्लेखाचा म्हणजे फुलवाडीवर शिमगा साजरा केला ह्याचा निर्णय केला पाहिजे. शिमगा साजरा करण्यास फाल्गुन शु॥ १५ पासून आरंभ होतो. म्हणजे फुलवाडीवर तो शके १६५२ फाल्गुन शु॥ १५ शुक्रवार ता. १२-३

१७३१ ला होता. त्याच्या आधीचा व नजीकचा मंगळवार शके १६५२ फाल्गुन शु॥ १० ता. ९-३-१७३१ ला पडतो. म्हणजे मंगळवार रोजीं मांडवी घेतली हा वाराचा पोवाड्यांतील उल्लेख बरोबर ठरतो. अशा तऱ्हेनें चवथ्या व पांचव्या उल्लेखांचा काल आपण कायम केला. सहावा उल्लेख अमावस्येस रात्रीं डेऱ्यावर तारा पडला व सातवा डभईस जाण्यासाठीं पाडव्यास तळ हलविला असे आहेत. ह्यांच्या मित्या व तारखा अनुक्रमें शके १६५२ फाल्गुन अमावस्या शुक्रवार ता. २६-३-१७३१ व शके १६५३ चैत्र शु॥१शनिवार ता.२७।३।१७३१ अशा होतात. आतां ८, ९, व १० या म्हणजे खुद्द डभईच्या लढाईच्या उल्लेखांसंबंधीं विचार करूं. सातव्या उल्लेखांत डभईस जाण्यासाठीं पाडव्यास म्हणजे शके १६५३ चैत्र शु॥ १ शनिवार ता. २७-३-१७३१ ला मुक्काम हलविला असें आहे. गुरुवारीं डभईची शेवटची लढाई होऊन तींत दाभाडे पडला. त्याच्या-पूर्वीं दोन दिवस लढाई दिली.तिसऱ्या दिवशीं डेऱ्यास परत आला. चवथ्या दिवशीं गुरुवारीं तो लढाईंत पडला. म्हणजे तो ता. २८-३-१७३१ रविवारीं डभईस पोहोंचला. ता. २९ व ३० मार्च १७३१ सोमवारीं व मंगळवारीं लढाई झाली.बुधवारीं ता.३१-३-१७३१ ला डेऱ्यास परत आला व गुरुवारीं तारीख १-४-१७३१ ला पुनः लढाई होऊन तींत तो पडला. डभईच्या लढाईची मिती व तपशीलवार हकीगत पे. द. भा. १२ प. ४६ ह्यांत आली आहे. पत्राची ता. २-४-१७३१ आहे व लढाईची ता. १-४-१७३१ गुरुवार अशी आहे. "राजश्री त्रिंबकराऊ दाभाडे सेनापती, बांडे, गाइकवाड, उदाजी पवार व निजामन मुलुखाची फौज यैसी डबईस आली. आम्हीही डबईनजिक आपले फौजेनसी दो कोसावरी दोन रोज मुक्काम केला. नित्य सेनापती कोसावरी येऊन युद्धास उभे रहात. तेथें युद्धास न बने यास्तव छ ४ सवाली कूच करून थवई प्रा डबई येथें आलों. सेनापती कुल फौज जमा करून युद्धास आले." हें पत्रांतील लढा-ईचें वर्णन कालानुक्रमें पोवाड्यांतील वर्णनाशीं जुळतें आहे. तेव्हां पोवा-ड्यांतील कालाचे उल्लेख ऐतिहासिक दृष्ट्या खरे असले पाहिजेत असें धरून चालण्यास हरकत नाहीं.

आतां पोवाड्यांतील निर्दिष्ट काल व स्थलें ह्यांची प्रस्तुत विषया-संबंधीं उपलब्ध असलेल्या कालांशीं व स्थलांशीं तुलना करूं. प्रथम हें

सांगितलें पाहिजे कीं, उपलब्ध माहिती अत्यंत अपूर्ण व त्रुटित आहे. पोवाड्यावरून दाभाडे यांनीं ता. ३०-४-१७३० ला तळेगांव सोडलें ते इंदुरी, नारदगांव(नारायणगांव)ह्यांवरून घारावीस आले असें दिसतें. याच सुमारास पेशव्यांचा कल्याणचा कमावीसदार वासुदेव जोशी चिमाजी आप्पास लिहितो "दाभाडियाचा उपद्रव मावळास बहुत लागला आहे. सांप्रत वर्तमान ऐकितों कीं, दाभाडे फौज कल्याण भिवंडी प्रांतांतून कोलवण फिरंगण प्रांते पाठविणार आहेत." ह्या पत्रास ३०-१-१७३० ही तारीख देऊन तिच्यापुढें प्रश्नचिन्ह केलें आहे. (पे. द. १२-३६) ह्यांतील जुन्नर मावळास झालेला उपद्रव व कोंकणप्रांतीं जाण्यासंबंधीं भविष्य हे उल्लेख पोवाड्यांतील वस्तुस्थितीशीं जुळते आहेत. परंतु कालासंबंधीं तफावत आहे. कदाचित् दाभाड्याच्या लोकांनीं जुन्नर मावळास ता. ३०-१-१७३० च्या आधीपासून ही उपद्रव देण्यास सुरवात केली असेल व त्याचवेळीं कोंकणांत जाण्यासंबंधाचा दाभाड्यांचा बेत वासुदेव जोशी यास अगाऊ कळला असल्याचा संभव आहे. म्हणून तो त्यानें चिमाजी आप्पास ता. ३०-१-१७३० रोजीं कळविला. ह्यांत विसंगतता दिसत नाहीं. अशाच प्रकारची भीति वासुदेव जोश्यानें पे. द. भा. १७ प. ११२ ह्यांत प्रदर्शित केली आहे. ह्या पत्रावर तारीख मुळींच नाहीं. परंतु हें पत्र ता. ३०-४-१७३० च्या पूर्वीचें व ता. ३०-१-१७३० च्या नंतरचें असलें पाहिजे. या पत्रांत " राजश्री कृष्णराव व दुर्जनसिंग यास प्रांत मांडवीच्या बंदोबस्तास पाठविलें ऐसें ऐकिलें त्यास ते कल्याण भिवंडी प्रांते उतरले तरी दाभाडियाची फौज कदाचित् त्याचे पाठीवर उतरली तरी या प्रांतास उपसर्ग लागेल तरी उभयतांस नासिकाकडून त्या मार्गें रवाना करावें " असें वासुदेव जोशी लिहितो. दुर्जनसिंग कदाचित् वासुदेव जोशाचें पत्र येण्याचे अगोदरच कोंकणांत उतरला असावा व दाभाडेहि त्याच्या मागोमाग घारावीपर्यंत पोवाड्यांतील उल्लेखाप्रमाणें गेला असावा. ह्यावरून पोवाड्यांतील उल्लेख खरा नसावा असें मानण्याची जरूरी नाहीं हें उघड आहे.

यानंतर दाभाडे संगमनेरास गेला. संगमनेरास कोणत्या मार्गानें गेला याचा खुलासा पोवाड्यांतहि नाहीं व पेशवे दप्तरांतील पत्रांतही नाहीं. पण मला असें वाटतें कीं, तो त्रिंगलवाडी, त्रिंबक, नासिक ह्या मार्गें संगमनेरास गेला. तसेंच वाटेंत बहुतेक ठिकाणच्या मुसलमान व मराठे

सरदारांनीं त्याचा पराभव केला अशा प्रकारचे उल्लेख पेशवे दप्तरांत आहेतही. परंतु त्यांच्या मित्यांसंबंधीं संशय असल्यामुळें हा मुद्दा सोडून देत आहे. असो. तो संगमनेराहून बारी ओलांडून गीर नदीवर निजामास भेटला. पण तत्पूर्वीं बारी ओलांडल्यावर त्यास गईबखान पठाण आडवा आला. या वृत्तासंबंधीं पेशवेदप्तर मुग्ध आहे. निजामास भेटण्या संबंधानें मात्र पे. द. भा. १० प. ६० ते ७५ यांत बरीचशी हकीगत आली आहे. पे. द. भा. १२ प. ३९ ह्यांत चिमाजी आप्पानें केलेला उल्लेख चिंतनीय आहे. त्यावरून त्रिंबकराव दाभाडे व निजाम ह्यांची भेट झाली असली पाहिजे व त्रिंबकरावाचें सेनापतीपदही शाहूनें कदाचित् काढून घेतलें असावें असें वाटतें. ह्या पत्राची तारीख १२–११–१७३० आहे. ह्यांत चिमाजी लिहितो, "जर ते (दाभाडे) निजामास जाऊन भेटले तर परिच्छिन्न त्यांचा हुद्दा दूर करावा येवढी गोष्ट मात्र राजश्रीशीं खरी करून ठेवून सनदा देतील त्या मान्य कराव्या." ह्यावरून त्रिंबकराव दाभाडे निजामास भेटणार होता ह्याचा सुगावा चिमाजी आप्पास लागला असावा. पे.द.भा.१०प.७२ ता. १–११–१७३० पुरवणी ह्यांत पेशव्यांचा निजामाकडे असलेला वकील गणेश बल्लाळ बाजीरावास लिहितो कीं, "बांडे व दाभाडियाचीं पत्रें गयासखानजीच्या विद्यमानें (निजामास) आलीं होतीं." ह्यावरून पोवाड्यांतील दाभाडेनिजामाच्या भेटीचा उल्लेख खरा आहेसें वाटतें. आतां या भेटीच्या कालासंबंधीं विचार करूं, चिमाजी आप्पाचें वरील पत्र ता.१२–११–१७३० चें आहे. ता. १८–११–१७३० रोजीं, "अमित्र उभयतां खोपलीकडे गेले" (पे.द.भा. १२प.४०) असें होळकर लिहितो.* ह्यावरून दाभाडेनिजाम भेट वरील दोन तारखांच्या दरम्यान झाली असली पाहिजे. ह्या ठिकाणीं चिमणाजी दामोदर दाभाड्यास सामील झाला असा पोवाड्यांत उल्लेख आहे- "राजश्री चिमणाजी दामोदर येथें आले आहेत". असा निर्देश पे. द. १०–३६ मध्यें गणेश बल्लाळ करतो. या पत्रावर मिती नाहीं. परंतु पत्रांतील मजकुरावरून तें ह्याच सुमाराचें असावेंसें वाटतें. ह्या भेटींत निजामानें आपलें सैन्य दाभाड्याबरोबर दिलें असा उल्लेख पोवाड्यांत आहे. निजामाचें सैन्य दाभाड्याच्या सैन्यांत सामील होण्यापूर्वींच बाजीरावानें दाभाड्याच्या सैन्यावर हल्ला करून त्याचा मोड केला असें बहुतेक इतिहासलेखक

* खोपली खेडें नवापुराजवळ आहे.

वर्णन करितात. परंतु बाजीरावानें पे. द. १२प.४६ त दाभाड्याचें व निजामाचें सैन्य एकत्र असल्याचा उल्लेख केला आहे. ह्यावरून पोवाड्यांतील निजामानें दाभाड्याच्या मदतीस त्याचें स्वतःचें सैन्य दिलें हा उल्लेख विश्वसनीय ठरतो. चिमणाजी दामोदर पाडाव झाले हा उल्लेख बाजीरावानें वरील पत्रांत केला आहे. अर्थात् तो व पोवाड्यांतील उल्लेख जुळते आहेत. ह्यानंतर दाभाडे ताहराबादेस गेला. ताहराबाद बागलाण तालुक्यांत मुल्हेरजवळ आहे आणि पूर्वीं गुजराथेंत व खानदेशांत याच मार्गानें जात असत. ताहराबादेचा उल्लेख पोवाड्याशिवाय इतरत्र नाहीं. ताहराबादेवरून पुढें जाऊन घाट उतरून तो मांडवीस गेला असा पोवाड्यांत उल्लेख आहे. परंतु पे. द. १२ पत्रें ४० व ४५ हीं दाभाडे खोपली, नवापूर, रंनाळा ह्या बाजूनें गुजराथेंत मांडवीकडे गेला असें सांगतात. रनाळ्यास मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे व आनंदराव पवार ह्या त्रिवर्गींनीं दाभाडे बांडे ह्यांचा पराभव केला. ह्या पत्राची ता. १३-१-१७३१ आहे. रनाळ्याहून मांडवीकडे जातांना घाट उतरून जावें लागतें. घाटाखालीं गेल्यावर त्यास आनंदराव पवार, मलजी पवार सामील झाले व पिलाजी गायकवाडही येऊन भेटला असा उल्लेख पोवाड्यांत आहे. पेशवे व पवार ह्यांच्या वैमनस्यास प्रारंभ ता. ३–८–१७२९ च्या पूर्वींच झाला होता. (शा. रो. १०९). परंतु पे. द. भा. १२ प. ३७ ह्यावरून त्याची समजूत पडलीसें दिसतें. पे. द. १३-५५ मध्यें चिमाजी आप्पा लिहितो "दाभाडियासी कजिया करणें नाहीं तेव्हां प्रयोजन पवाराचें आहेसें नाहीं हें खरेंच परंतु मल्हारजी होळकरजीच्या विचारे फार आग्रह आहे कीं दोघा भावासही पदरीं घ्यावें. दोघांचें न बने तर आनंदरावास तरी पदरीं घ्यावें." हें पत्रहि ता. ३–८–१७२९ च्या पूर्वीचें असलें पाहिजे. त्यानंतर त्यांची समजूत होऊन ते ता. १३–१–१७३१ पर्यंत पेशव्यांच्या बाजूस राहिले. ह्यापुढें पवार बंधू दाभाड्यास केव्हां मिळाले हें निश्चित समजत नाहीं. पवार दाभाड्यास मिळाला हा पोवाड्यांतील उल्लेख बाजीरावानें आपल्या पत्रांत पवार पाडाव झाले असें लिहिलें आहे त्यावरून खरा ठरतो. पोवाड्यांतील मांडवीच्या उल्लेखास समर्थनपर असा इतरत्र उल्लेख नाहीं. डभईच्या लढाईचें व पाडाव झाल्यासंबंधाचें पे. द. १२-४६ मधील वर्णन व पोवाड्यामधील उल्लेख हे दोन्ही मिळते आहेत. त्यावरून पोवाडा अस्सल व तत्कालीन आहे असें मानण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. शाहिराचा इतिहास उपलब्ध आहे किंवा नाहीं ह्याची मला माहिती नाहीं.

---

२३ चर्चा.

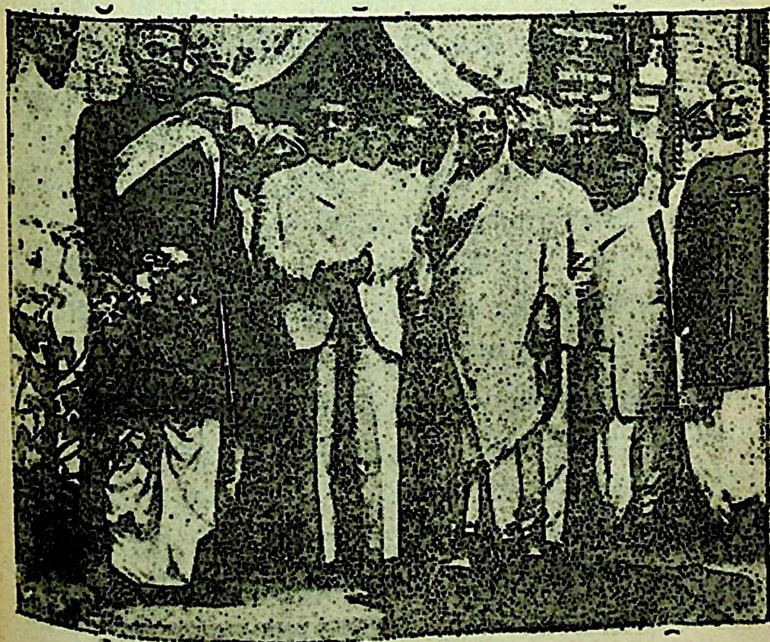
ह्या अंकांत इतरत्र रियासतकार सरदेसाई ह्यांचा मौनीबावा पाटगांवकर यांच्याबद्दलचा लेख छापला आहे. श्रीमंत क्षात्र जगद्गुरु यांजकडे पाटगांव मठाची व्यवस्था सांप्रत आहे. त्यांनीं कृपाळूपणें कांहीं निवडक जुन्या पत्रांचे फोटो वगैरे देण्याचेंहि कबूल केलें आहे. त्याचप्रमाणें आणखी कागदपत्रांचा शोध करण्याचें त्यांनीं ठरविलें आहे हें कळविण्यास फार संतोष वाटतो. रा. सा. सरदेसाई यांनीं पाटगांवच्या सदर कागदांत छ० शिवाजी महाराज यांचें हस्ताक्षर असल्याबद्दल जें मत प्रकट केलें आहे तें त्या वेळीं झालेल्या चर्चेंत कोणाहि विद्वानास मान्य झालें नाहीं. 'लेखनालंकार' हा अमात्य करीत असत हा उघड पुरावा आहे. सूज्ञ असा, बहुत काय लिहिणें हे विनंती अशांसारख्या पत्रांच्या शेवटीं येणाऱ्या खाशांच्या स्वहस्ताक्षराच्या मजकुरापैकीं नेमकीं कोणतीं अक्षरें स्वतः छत्रपती काढीत हें अद्याप ठरावयाचें आहे. 'सूज्ञ असा' हीं अक्षरें शाहू महाराजांचीं आपल्याजवळ आहेत. त्यावरून तो शेरा स्वतः छत्रपती करीत असावे असा बळकट ग्रह होतो. तथापि, निखालस मत ठरविण्यापूर्वीं मूळ अनेक शिवकालीन पत्रें घेऊन त्यांतील खाशांचे शेरे भिन्न भिन्न कसोट्या लावून तपासले पाहिजेत. एवढें मात्र निश्चित् कीं, 'लेखनालंकार' हीं अक्षरें छत्रपतींचीं नव्हत. जुना संप्रदाय अविच्छिन्नपणें छत्रपतींच्या घराण्यांत अद्यापपावेतों देखील चालत आहे हेंहि आज प्रमाण मानतां येत नाहीं. पुराव्यानें त्याची छाननी व्हावयास पाहिजे. एरवीं जुना संप्रदाय काय होता ह्याचें एवढें अवघड कां पडतें ? कदाचित् श्रीकार किंवा श्रीकाराजवळील दैवताचें नांव हेंहि खासे स्वहस्तानें काढीत. त्यांत छत्रपती केव्हां काय काढीत किंवा न काढीत हेंहि ठरावयास पाहिजे. तात्पर्य, छत्रपती स्वहस्तें लिहीत व लिहिण्यास समर्थ होते हें जरी निश्चित तरी अमुक एक अक्षर हेंच शिवछत्रपतींचें असें छातीठोक म्हणण्यास आज आपणांजवळ पुरावा नाहीं. मंडळाचे बैठकींत रा. सा. सरदेसाई यांचा लेख वाचल्यावर श्रीमंत तात्यासो मेहेंदळे, प्रो. पोतदार, श्री. शं. ना. जोशी, श्री. स. ग. जोशी, श्री. बाबासो देशपांडे, श्री. खरे, श्री. कुळकर्णी, श्री. द्रि. वि काळे, श्री. द. वि. आपटे वगैरे अनेक मंडळींनीं ह्यावर कसून व मं० च्या संग्रहीं असलेली

छत्रपतींचीं पत्रें घेऊन व पाटगांवच्या कागदांचे फोटो समोर ठेवून तुलनात्मक व विवेचनात्मक खुलासेवार चर्चा केली आणि असा निष्कर्ष ठरविला कीं, शिवछत्रपतींचें हस्ताक्षर अमूकच असें आज सांगतां येत नाहीं. श्री. सरदेसाई यांनीं आणलेल्या पाटगांवच्या कागदांत छत्रपतींचें अक्षर निश्चितपणें बिलकूल नाहीं. ह्या चर्चेस श्री. ध. रा. गाडगीळ, श्री. जांभेकर इ. मंडळी होती.

---

२४ मंडळवृत्त.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड सेना खासखेल, संस्थान बडोदें यांची भारत–इतिहास–संशोधक–मंडळास भेट.

[महाराज मंडळांत येत असतां घेतलेला फोटो.]

श. १८५४ फा वद्य १० मंगळवार म्हणजे ता. २१ मार्च १९३३ हा दिवस मंडळाच्या इतिहासांत संस्मरणीय म्हटला जाईल. कारण ह्या

दिवशीं सकाळीं ९ ते १० असें एक तासपर्यंत, श्री. महाराज सरकार संस्थान बडोदें ह्यांनीं येऊन मंडळाचें कार्य पाहिलें व त्यास धन्यवाद दिले. सकाळीं बरोबर ९ वाजतां सरकारस्वारी आपल्या लवाजम्यानिशीं मंडळांत दाखल झाली. त्या वेळीं मंडळाच्या कारभारी मंडळाचे सभासद श्री. चिं. वि. वैद्य (अध्यक्ष), श्री. सर. तात्यासो मेहेंदळे, श्री. न. चिं. केळकर, श्री. सर. गो. ब. पटवर्धन शास्त्री, श्री. द. वि. आपटे, श्री. सर. गं. ना. मुजुमदार, रा. सा. ना. गो. चापेकर, श्री. पां. के शिराळकर (कऱ्हाड), रा. सा. गं. के. देशपांडे, प्रो. द. वा. पोतदार, श्री. अ. वि. पटवर्धन हे श्रीमंतांच्या स्वागतार्थ आले होते. ह्याशिवाय श्री. द. कु. देवघर (कोल्हापूर), श्री. ग. ह. ओक, श्री. वा. सि. बेंद्रे, श्री. दि. वि. काळे, श्री. ग. ह. खरे, डॉ. पळसुले, श्री. नरे, श्री. वि. वि. देशपांडे, श्री. अ. वा. फडणीस, श्री. ग. वि. देवधर, श्री. वि. गो. दिघे, श्री. स. ग. जोशी, श्री. य. गो. कानेटकर, श्री. भाऊसो दातार, श्री. ग. ह. दाते, श्री. शं. ना. जोशी, श्री. वि. म. कोल्हटकर इ. इ. मंडळाचे सभासद व पाहुणे हजर होते. श्रीमंतांची स्वारी, महाराणी श्री. सौ. चिमणाबाईसो, श्री. युवराज प्रतापसिंह सो, श्री. उदयसिंहसो राजपौत्र ह्यांचेसह आली होती. शिवाय श्री. माने पाटील इ. थोर थोर अधिकारी मंडळीहि महाराजांच्या बरोबर होती. मंडळाच्या मुख्य दरवाज्यांतून सभागृहाशीं येतांना मं.च्या कारभारी मं.तील कांहीं सदस्यांची श्री. चिंतामणराव वैद्य व प्रो. पोतदार यांनीं ओळख करून दिली. पूर्वपरिचितांस श्री. सरकारांनीं ओळख दिली. सभागृहाशीं येतांच मं. च्या वरील मंडळीसह महाराजांचा छोटासा फोटो रा. भिडे यांनीं काढला. मंडळाची साधी व छोटी इमारत लतापल्लवांनीं सुशोभित केली होती. मंडळास भेट म्हणजे मंडळानें संग्रहीत केलेल्या ऐ. प्रेक्षणीय व अभ्यसनीय वस्तू पाहणें व त्यांची माहिती करून घेणें होय. तेव्हां खरें म्हटलें म्हणजे ह्या वस्तूंनींच मंडळाचें सभागृह अलंकृत केलें होतें. मंडळाच्या संग्रहीं असलेल्या वस्तूंपैकीं शक्य व अवश्य तेवढ्या तसबिरी, नाणीं, चित्रें वगैरे व्यवस्थित लावलीं होतीं. लवचिक कांचेच्या (जिलेटिन) कागदी पिशव्यांतून व कार्डबोर्डावरून सदर कांचेरी कागद लावून छ० राजे, अष्टप्रधान, राजघराण्यांतील खाशी मंडळी, परराष्ट्रीय दरबारांतील वकील, अधिकारी, संत साधू इत्यादींचीं पत्रें, हस्ताक्षरें, त्यांवर खुला-

शाव्या चिठ्या लावून ठेवलेलीं होतीं. तसेंच इष्टिकालेख, ताम्रपत्रें, ताडपत्रावरील पोथ्या, लढाऊ व दरबारी अंगरखे, टोप्या, कांहीं हत्यारें, औरंग०चें डौलाचें फर्मान, दिल्लीकर व इतर आदिलशाही वगैरे बादशहांचीं फर्मानें, होळकरांचे दिवाण गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांस बनारसकडील गांव दिल्याचें फर्मान, शहानामा, फारसी लिपींत व भाषेंत लिहिलेलें नाभाजीचें काव्य, महाभारताचें फारसी भाषांतर वगैरे वगैरे हस्तलिखित फारसी ग्रंथ, तसेंच भूर्जपत्रावरील सप्तशती, प्रतापसिंह छत्रपतींनीं महाराष्ट्रज्ञातीकरतां वागणुकीचे कांहीं नियम केले त्यांचीं मराठे मंडळींच्या संमती निदर्शक सह्या असलेली याद्दी, इ. इ. कागद व वस्तू सर्व सभागृहभर व्यवस्थित वर्णनपर चिठ्या लावून मांडल्या होत्या. हें सर्व सरकारस्वारी पहात असतांना श्री. सर. आबासाहेब मुजुमदार, प्रो. पोतदार, श्री. खरे, श्री. शं. ना. जोशी इ. मंडळी महाराजमंडळींना वस्तूंची माहिती देत होती. महाराजांच्या कांहीं कांहीं निवडक प्रश्नांवरून, ते प्रश्न माहितगारीचे वाटत असल्यामुळें, द्विगुणित उत्साह वाटत होता. महाराजांनीं छ. शिवाजीमहाराज ते प्रतापसिंह छत्रपतीपर्यंत, बहिरो मोरेश्वरापासूनचे सर्व पेशवे, परशराम त्र्यंबक प्रतिनिधी, सचीवमंडळी, दत्ताजी व महादजी शिंदे, हिंगणे, रामशास्त्री प्रभुणे, दमाजी गायकवाड ते गोविंदराव गायकवाड, खेम सावंत भोसले, मुधोळकर घोरपडे, राजमाता जिजाबाई, ताराबाई, सकवारबाई इ. भोसले घराण्यांतील स्त्रियांचीं पत्रें व हस्ताक्षरें पाहिलीं. याप्रकारें कागदपत्रें वगैरेंचीं पाहणी चालू असतां ५०० वर्षांपूर्वीची कविश्रेष्ठ कालिदासकृत सं. कुमारसंभव काव्याची हस्तलिखित प्रत—संग्राहक द. कृ. देवधर—पाहिली व तेव्हां श्री. देवधरांचें व महाराजांचें लिपिसुधारणेबद्दल बोलणें झालें. नंतर श्री. य. सि. बेंद्रे यांनीं श्री. छ. संभाजीचरित्रकार्यालयाची माहिती सांगितली. संगृहीत केलेलें साहित्यहि दाखविलें. वखारीवाले इंग्रज गव्हर्नर, पोर्तुगीज अधिकारी ह्यांचीं पत्रें पाहिलीं. संभाजीचें स्वतःचें हस्ताक्षर असलेलें दानपत्र, साधु एकनाथकवींच्या नातवानें लिहिलेली पोथी (प्रो. पोतदार संग्रह) पाहिली. येणें प्रमाणें सभागृहांतील वस्तू अवलोकन केल्यानंतर महाराज वृद्धावस्थेमुळें माडीवरील गॅलरींत न जातां छत्रपतींची २६ हात लांब असलेली वंशावळ पाहून आसनस्थ झाले. इतरहि सर्व खाशी मंडळी बसल्यावर मंडळाचे चिटणीस प्रो. पोतदार यांचें भाषण झालें.

प्रो. पोतदार म्हणाले ‘ महाराजांनीं आज मंडळांत येऊन, बहुतेक सर्व अवलोकन केलं ही फार फार आनंदाची गोष्ट झाली. वस्तुतः मंडळाच्या ह्या इमारतीचा पायाभरणीचा समारंभच महाराजांच्या हस्तें व्हावा असा आमचा फार हेतू होता. पण तेव्हां श्री. महाराज सरकारांस परदेशींच प्रकृतिस्वास्थ्यासाठीं राहणें भाग पडल्यानें तो योग जुळून आणवितां आला नाहीं. तेव्हां तो समारंभ श्री. संपतराव महाराज यांच्या हस्तें झाला. तेव्हांपासूनची अतृप्त इच्छा आज पुरी झाली ह्यांत मंडळाला फार आनंद वाटत आहे. ’ पोतदारांनीं ह्यानंतर मंडळाच्या २२ वर्षांच्या कामगिरीचा वृत्तांत फारच थोडक्यांत सांगून स्वीय व पुरस्कृत ग्रंथ दाखवून मंडळाच्या धोरणाविषयीं असें सांगितलें कीं, मंडळाचें झालेलें व चालूं कार्य पाहतां स्वदेशाचा इतिहास गौरवात्मक असो अथवां निंद्यास्पद असो, असेल तो व तसा साधनप्रधान दृष्टीनें सत्यशोधनार्थ प्रसिद्ध करावयाचा, तसेंच कोणतीहि जात, पंथ इत्यादि भेददृष्टीला येथें अवकाश नाहीं अशा प्रकारें येथें कार्यपद्धति आहे हें आपल्या निदर्शनाला येईल. नंतर मरहूम ॲबट यांच्या अपूर्व देणगीचाहि उल्लेख पोतदारांनीं केला.

ह्यानंतर श्री.सयाजीरावमहाराज यांनीं छोटेसें भाषण केलें. ‘ ते म्हणाले इतर सर्व राष्ट्रांमध्यें अशा भूषणभूत संस्था असतात. त्यांसारखीच ही संस्था पाहून मला आनंद वाटत आहे. ह्या संस्थेच्या कार्याचा पुढील पिढीस फार मोठा उपयोग होणार आहे. मंडळाचें कार्य पाहून मला फार समाधान वाटलें. माझा जो गौरव आपण केला त्याबद्दल मी फार आभारी आहे. ’

ह्यानंतर मं०चे अध्यक्ष श्री. चिं. वि. वैद्य ह्यांनीं महाराजांचे आभार मानले. तेव्हां ते म्हणाले ‘ श्रीहर्षापासून राजे लोकांनीं विद्याधिपतित्वाची आपली परंपरा चालविल्याचें प्राचीन इतिहासांत दिसून येतें. राजा विद्वान त्याप्रमाणें कार्यकर्ता असणें हें फार दुर्मिळ. श्री. सयाजीराव महाराजांचे ठिकाणीं ह्या दोन्ही गोष्टी दिसून येत आहेत. महाराजांनीं मंडळास भेट दिली ह्याबद्दल महाराजांचे मी फार फार आभार मानतों. ’

शेवटीं श्रीमंत महाराज, महाराणीसो, युवराज व राजपौत्र ह्या सर्वांना पुष्पहार घालून व जमलेल्या मंडळीसहि पुष्पगुच्छ दिल्यानंतर हा गोड समारंभ समाप्त झाला.

महाराजांनीं पुढील अभिप्राय प्रगट केला आहे.

I was pleased to go round the institution and see its work. The attempt made is very good though the institution is quite in its infancy. I wish it every success.

त्रैमासिक सभा--पूर्वीं जाहीर केल्याप्रमाणें माघ शुद्ध २।३।४ शके १८५४ (ता. २७।२८।२९ जानेवारी १९३३) शुक्रवार, शनिवार, रविवार या तीन दिवशीं सायंकाळीं ५ ते ७ मंडळाची त्रैमासिक सभा भरून तींत पुढील विषयांसंबंधीं व्याख्यानें व चर्चा झाली. त्यांचें सार पुढें दिलें आहे.

(१) श्री. रा. ह. गाडगीळ यांच्या नाणकप्रतिमा-पुस्तकांची देणगी व स्वीकार

(२) मराठेशाहींतील मुत्सद्दी व वीर यांच्या अक्षरांचें प्रदर्शन (व श्री. शं. ना. जोशी यांचें टिपण)

प्रो. द. वा. पोतदार (३) पेशवे दप्तराबाबत सरकारचें धोरण व उत्तर

श्री. वा. सि. बेंद्रे (४) संभाजीचें चरित्र

प्रो. द. वा. पोतदार (५) पुणें नगर संशोधक मंडळ शाखेची स्थापना

श्री. चिं. वि. वैद्य (६) भावनगरके गुहिल और मेवाडके गुहिल

प्रो. द. वा. पोतदार (७) सुरत्राण जहांगीर याच्या वेळचा एक संस्कृत-गुर्जर विक्रयपत्र (श. १५२९) व त्याचें प्रदर्शन

श्री. ग. ह. खरे (८) पंढरपूरचा विठोबा, त्याचें प्राचीनत्व व आक्षेप

श्री. द. कृ. देवधर (९) प्रदर्शन

(१)—यांत श्री. गाडगीळ यांनीं स्वतः, गेलीं ४० वर्षें नाणीं जमविण्यासाठीं काय खटपट केली व किती स्वार्थत्याग करावा लागला हें सांगून त्याचें फळ म्हणून त्यांजपाशीं असलेल्यां नाण्यांची किंमत किती मोठी आहे हें त्यांपैकीं कित्येक नाणीं जगांतील कोणत्याहि म्यूझियममध्यें नाहींत असें दाखवून श्रोत्यांस पटवून दिलें व हीं नाणीं परदेशांत विकण्याची आपली इच्छा नाहीं, केलेले श्रम व स्वार्थत्याग यांचा जरूरी-इतका मोबदला मिळाल्यास तीं येथेंच कोणाहि हिंदी, विशेषतः महाराष्ट्रीय,

गृहस्थास किंवा संस्थेस देण्यास तयार असल्याचें सांगून त्यांनीं मंडळास त्या नाण्यांचीं प्रतिमापुस्तकें नजर केलीं व मंडळानेंहि त्यांचा स्वीकार केला. तीं पुस्तकें सर्व्यां लोकांस पाहावयास मिळतील.

(२) यांत श्री. जोशी यांनीं अनेक हस्ताक्षरें दाखवून पेशवाईतील पुरुषांचीं हस्ताक्षरें शोधून काढणें सोपें असून शिवकालीन पुरुषांचीं हस्ताक्षरें ओळखणें कसें अवघड आहे हें पत्राच्या आरंभींचा श्रीकार, त्याजवळचें देवतानाम, तसेंच पत्रसमाप्तीच्या स्थानाचे निराळ्या वळणांतील शब्द यांचीं उदाहरणें घेऊन विशद करून सांगितलें. त्यांनीं काढलेल्या हस्ताक्षरांत पेशव्यांपैकीं बहुतेक खासे व निकटची पुरंदरे, सखाराम बापू, नाना फडणीस, वगैरे मंडळी, छत्रपतींपैकीं खास स्त्री-पुरुष व त्यांच्या निकटचे प्रतिनिधि, अमात्य, पिंगळे वगैरेंचीं सुमारें ५० हस्ताक्षरें होतीं.

(३) यांत प्रो. पोतदार यांनीं पुढील विचार प्रकट केले. पेशवे दप्तरबाबत गेल्या वर्षी जे ठराव मंडळानें सरकारकडे पाठविले होते ते सरकारानें उत्तराकरतां पोलिटिकल खात्याकडे पाठवून दिले. आणि पोलिटिकल खात्याकडून ३१।१०।१९३२ रोजीं नं. ६७६४ सी. चें उत्तर आलें आहे. त्यांत प्रारंभींच मं०च्या ठरावास अनुसरून दप्तरप्रकरणीं कांहीं विशेष व्यवस्था करण्याची जरूर नसल्याचें म्हटलें आहे. म्हणजे ह्या प्रकरणीं आम्हांस जें एक भय प्रथमपासून वाटत होतें तें आतां ह्या सरकारच्या उत्तरांत प्रतिबिंबित झालेलें आहे. पेशवेदप्तरांतील निवडक उताऱ्यांचे जे भाग हल्लीं प्रसिद्ध होत आहेत ते तसे प्रसिद्ध झाल्यामुळें वस्तुतः मूळ दप्तरासंबंधानें अभ्यासू लोकांची जिज्ञासा व गरजहि वाढली पाहिजे. तथापि, आतां निवडक कागद छापले आहेत तेव्हां मूळ दप्तर पाहण्याची गरज कमीच झाली आहे असें उलटें प्रतिपादन सरकारनें वरील उत्तरांत केलें आहे. हें अर्थात् भ्रामक आहे.

निवड करणाऱ्यानें निवड कितीहि कसोशीनें केली तरी एकाची निवड दुसऱ्याच्या पसंतीस उतरतेच असें नाहीं. तसेंच अभ्यासकांची दृष्टीहि निरनिराळी असते. आणि प्रस्तुत झालेली निवड ही विशेषेंकरून राजकीय घडामोडींच्या दृष्टींनीं झालेली आहे. कांहींशी सामाजिक दृष्टीचीहि निवड कांहीं भागांत आहे. परंतु आर्थिक, लष्करी, न्यायमनसुबी वगैरे अनेक दृष्टींनीं निवड व्हावयास पाहिजे. आणि ह्याचा एकच मार्ग म्हटला

म्हणजे निरनिराळया विषयांच्या अभ्यासकांना दप्तर खुलें करणें हाच होय.

सांप्रत मे. कमिशनर मध्यभाग हे दप्तर पाहण्यास मर्जीनुरूप परवानगी देतात ही आनंदाची गोष्ट आहे. एकाच वेळीं दोन माणसांपेक्षां अधिकांस तपासणीस बसण्याची सोय जागेच्या अभावीं सांप्रत करतां येत नाहीं असें सरकारनें कळविलें आहे व भाषांतर करून देण्याची सवडीची अट मर्जीप्रमाणें रद्द करण्याचा अधिकारहि मे. कमिशनरसाो यांच्याकडे दिल्याचें सरकारनें कळविलें आहे. त्याप्रमाणें अंमल होत गेल्यास सरकारनें थोडी तरी दाद घेतली असें आम्ही आनंदानें म्हणूं.

दप्तराचें एक सूचीपुस्तक करावयास घेतलें आहे असें उत्तर सरकारनें दिलें आहे. आजच्या काळांतील मराठी इतिहासाच्या अभ्यासकांस ज्या प्रकारचें मार्गदर्शक सूचीपुस्तक पाहिजे आहे तशा प्रकारचें सूचीपुस्तक जर सरकार करील तर संशोधकांवर मोठेच उपकार होतील. परंतु त्या ऐवजीं एकादें चालचलाऊ सूचीपुस्तक तोंडावर टाकण्याचा उद्योग चालूं असेल तर तक्रार कायम राहील.

दप्तरांतील कागदांची न्यायमनसुबी, राजकीय, अर्थशास्त्रीय वगैरे प्रकारची वाटणी विभागणी केली नाहीं असें कळवून सरकार उत्तरांत म्हणतें कीं, जे ४४ भाग छापण्याचा उद्योग चालूं आहे त्यांत ऐ. दृष्टीनें उपयुक्त असें सर्व साहित्य प्रकट झाल्यासारखेंच आहे. सरकारास आम्ही नम्रपणें असें कळविण्याची परवानगी घेतों कीं, सरकारचा वरील उत्तरांत दाखल केल्याप्रमाणें समज खरोखरी असेल तर तो अत्यंत चुकीचा आहे. एकादें मूळ दप्तर अनेक दृष्टींनीं तपासावें लागत असल्यामुळें त्या त्या दृष्टीच्या अभ्यासकास सदर दप्तर योग्य खबरदारी घेऊन, पाहावयास मिळालेंच पाहिजे. निवडक कागदांचे असले कितीहि भाग काढले तरी ही गरज कमी होत नाहीं. यास्तव भ्रामक कोटीक्रमास वश न होतां सरकार ह्या कामास दिरंगाई करणार नाहीं अशी आम्हांस आशा आहे. दप्तराचें शास्त्रीयदृष्टया संशोधन करण्यास दप्तरशास्त्रज्ञ तज्ज्ञ अधिकारीच पाहिजेत. सर०नें असे तज्ज्ञ कोठें कोठें नेमलेहि आहेत. असें असतां एवढ्या ४।५ कोटी कागदांच्या प्रचंड दप्तरखान्यावर

सरकारनें आजवर दप्तरशास्त्रज्ञ व इतिहासज्ञ अशा लायक अधिकाऱ्याची नेमणूक केली नाहीं हीच घोडचूक केली आणि आतां आर्थिक हलाखीच्या परिस्थितीमुळें अशा अधिकाऱ्याची नेमणूक करतां येत नाहीं असें रडगाणें सरकार गात आहे. सरकारची इच्छाच असेल तर सांप्रत होत असलेल्या खर्चांतच आम्ही म्हणतों तशी व्यवस्था करतां येईल.

अभ्यासू लोकांच्या हिताच्या दृष्टीनें मं. नें ज्या सूचना सरकारास केल्या त्यांपैकीं फारच थोड्या स.नें स्वीकारल्या असून निवडक कागदपत्रांचे भाग पुढें करून त्यांवरच संतुष्ट राहून मूळ दप्तर खुलें न करणें म्हणजे नदीच्या काठच्या भुडकीवरच काम भागवून घेऊन नदीच्या डोहांत प्रवेश करण्यास मनाई करण्यासारखें विक्षिप्तपणाचें व मागासलेपणाचें आहे. सरकार जितक्या लवकर असल्या भ्रमांतून मुक्त होईल तितकें सर्वांचें हित होईल.

(४)—यांत प्रारंभीं बखरीमुळें संभाजीच्या चरित्राविषयीं लोकांचे कसे गैरसमज झाले आहेत हें शिवाजीच्या मृत्यूसमयीं संभाजी कैदेंत होता, सोयराबाईस भिंतींत चिणून मारलें, शिर्क्यांचें शिरकाण, संभाजी बेहोष असतां पकडला गेला, त्यानें कलुशाच्या नावानें राज्य घालविलें वगैरे गोष्टींची हकीकत सांगून दाखविलें व आपण जो अस्सल साधनांचा संग्रह जमविला आहे त्यावरून वरील गोष्टी कशा खोट्या आहेत हेंहि समजावून दिलें. शेवटीं हा साधनसंग्रह प्रसिद्ध करण्यासाठीं 'संभाजी–चरित्र–कार्यालय' काढणें आवश्यक कसें झालें हें सांगून आणि मंडळ व कार्यालय हीं बाह्यतः भिन्न असलीं तरी तत्त्वतः एक आहेत याचें विवेचन करून भाषण संपविलें.

(५)—यांत पुण्यामध्यें व आसपास राष्ट्रकूटांपासून ते आतांपर्यंतच्या बाराशें वर्षांच्या काळांतील अवशेष कसे विखुरले गेले आहेत हें सांगून त्यांपैकीं कित्येक काल, शहरसुधारणा वगैरे गोष्टींमुळें कसे नाहींसे होत चालले हें वाळोबा, कुंभारवेस, शिलालेख वगैरेंच्या उदाहरणांनीं स्पष्ट केलें व यामुळेंच पुण्याचें संशोधन करण्यासाठीं अशा प्रकारची मंडळाची एक शाखा काढणें आवश्यक कसें झालें आहे हें सांगून आपली योजना समजावून दिली.

(७)— यांत श. १५३९ मधील एका घराच्या विक्रीच्या प्रसंगानें अमदाबादचे अधिकारी व इतर माहिती आली आहे. हा नागरी लिपींत, संस्कृतगुजराथी मिश्र भाषेनें कापडावर लिहिलेला आहे.

(८)— यांत विठोबा व पंढरपूर यांचे शिलालेख व ताम्रपट यांतून आढळणारे उल्लेख, विठ्ठल व पंढरी या नांवांची व्युत्पत्ति व विठोबाच्या स्थापनेचा संभवनीय काल, विठोबाची हल्लींची मूर्ति व तिचें संतांनीं वर्णन केलेलें स्वरूप, विजयनगरचा कृष्णराय व त्यानें पंढरपूरची मूर्ति उचलून नेणें, विठोबाच्या देवळांतील शिल्पकाम, मूर्ति जैन किंवा बौद्ध आहे काय वगैरे गोष्टींविषयीं विवेचन केलें.

(९)— यांत या ३ दिवसांच्या कार्यक्रमाचे वेळीं स्वतः जमविलेल्या ताडपत्रें व कागद यांवरील जुनाट चित्रयुक्त व हस्तलिखित पोथ्या, तंत्रग्रंथांतील देवतांचीं चित्रें, ब्राह्मीपासून नागरी व कानडी अक्षरें कशीं बनत गेलीं याचे तक्ते, हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या काळच्या साम्राज्यांच्या व्याप्तीचे नकाशे वगैरे अनेक पाहण्यालायक वस्तू मांडून ठेवल्या होत्या.

पाक्षिक सभाः— गेल्या तिमाहींत ४ पाक्षिक सभा होऊन त्यांत १० निबंध वाचले गेले. त्यांची यादी पुढीलप्रमाणें—

पा.स.	नि.क्रमांक	निबंध	लेखक
१४	५०	निळो सोनदेव याचें पत्र श. १५८९	श्री. स. ग. जोशी
१५	५१	श्रीगोंदें येथील मुंगी यांची पाटिलकी शिंदे खरेदी घेतात.	श्री. शं. ना. जोशी
	५२	जेधे यांजकडील ४ पत्रें	श्री. स. ग. जोशी
	५३	लोहारें भिलारे व वाई येथील शक्कर बिबीचा बाग २ फर्मानें	श्री. ग. ह. खरे

पा. स.	नि.क्रमांक	निबंध	लेखक
	५४	पौन मावळ, पेशवे व सचीव	श्री. शं. ना. जोशी
१६	५५	जुन्नर येथील चार फारसी शिलालेख	श्री. ग. ह. खरे
	५६	मोरो त्रिमलचीं पत्रें व जेधे यांची भाऊबंदकी	श्री. स. ग. जोशी
	५७	निंबाळकरांची वडीलकी	श्री. शं. ना. जोशी
१७	५८	कण्हेरी-हाडभाऊपणाबद्दल पाटिलकीचा वाद	" "
	५९	कांहीं मुसलमानी नाणीं	श्री. ग. ह. खरे

ह्या वर्षीं पाक्षिक सभेच्या बैठकी एकूण १७ झाल्या. दोन गणपूर्ती न झाल्यामुळें कार्यक्रमाविरहितच राहिल्या आणि दोन सुटी असल्यामुळें झाल्या नाहींत. एक श्री. शि. का. ओक (धार) व श्री. मु. वा. बरवे (इंदूर) ह्या मंडळाच्या आस्थेवाईक व इतिहासाभ्यासी सभासदांच्या मृत्यूमुळें दुखवट्याचे ठराव होऊन निबंधवाचनादि इतर कार्यक्रम न होतांच बरखास्त झाली. ह्या १७ सभांची सभासद व पाहुणे यांच्या हजेरीची सरासरी अनुक्रमें ११ व ४ अशी पडते. ह्या सभांपैकीं ४ सभांना श्री. चिं. वि. वैद्य हे अध्यक्ष होते व ९ सभांना श्री. सर. सं. चिं. मेहेंदळे हे अध्यक्ष असून प्रो. वा. गो. काळे, प्रो. जोशी, श्री. द. वि. आपटे व श्री. कृ. वा. पुरंदरे हे एकेका सभेस अध्यक्षस्थानीं होते. पा. स. त वाचलेल्या निबंधांची नोंद लेखकाच्या नांवासह मं. च्या त्रै. अंकांत दिलीच आहे. एकंदर १४ लेखकांकडून ५८ निबंध वाचले गेले व त्यांची लेखवार संख्या पुढें दिली आहे. निबंधवाचनासेरीज ऐ. चित्रप्रदर्शन किंवा नूतन सभासद व साभारस्वीकार केलेल्या ग्रंथांची यादी हीहि अन्यत्र दिलीच आहे.

लेखक	लेखसंख्या
(१) श्री. चिं. वि. वैद्य	१
(२) प्रो. द. वा. पोतदार	८
(३) श्री. स. ग. जोशी	७

लेखक	लेखसंख्या
(४) श्री. द. वि. आपटे	१
(५) श्री. दि. वि. काळे	१
(६) श्री. य. न. केळकर	५
(७) श्री. ना. द. आपटे	४
(८) श्री. कु. पां. कुलकर्णी	१
(९) श्री. चिं. ग. कर्वे	१
(१०) श्री. वि. गो. दिघे	१
(११) श्री. ग. ह. ओक	२
(१२) श्री. पिंगळे (ग्वालेर)	१
(१३) श्री. ग. ह. खरे	१३
(१४) श्री. शं. ना. जोशी	१२

सभासद:— गेल्या तिमाहींत पुढील नवीन सभासद मंडळास मिळाले.

क्र. नं.	सभासदाचें नांव.	गांवाचें नांव.	वर्ग.
१७२४	Mysore Hatti Rama Sharma	बंगलोर	४
१७२५	श्री. श्रीधर शामराव हणमंते	मोहोळ	४
१७२६	मीर मुनशी मुहम्मद इस्माईल भालदार	पुणें	४
१७२७	श्री. अनंत वासुदेव देसाई, एम्. ए.	कोल्हापूर	४
१७२८	राव बहादूर दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे	पुणें ४	तहा. २
१७२९	श्री. रामराव गणपतराव विजयकर	मुंबई २	तहा. २

ग्रंथालय-वृत्त—गेल्या तिमाहींत भारत इतिहास संशोधक मंडळास देणगीदाखल मिळालेलीं पुस्तकें.

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
केळकर वाढदिवस मंडळ	केळकर (आवृत्ति ३ री)	केळकर वाढदिवस मंडळ

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
ग्रँट डफ	मराठ्यांचा इतिहास (मराठी)	वऱ्हाणपूरकर, द. वि. ग्वाल्हेर.
पवार करुणाशंकर बा.	कुर्मी–जाति–निर्णय	क्षात्रिय रिसर्च सोसायटी, दिल्ली.
महाराष्ट्र सांवत्सरिक मंडळ, पुणें	महाराष्ट्र सांवत्सरिक १९३३	महाराष्ट्र सांवत्सरिक मंडळ, पुणें.
वळसंगकर श्रीधर शामराव	भारतवर्ष (हिंदुस्तानचें संक्षिप्त गॅझेटीयर)	वळसंगकर श्री. शा.
भिडे ना. म.	प्रवासी	जोशी शं. ना.
मुळे र. भि.	मानव	मुळे र. भि.
साठ्ये वि. गो.	वीरश्री शृंगार अर्थात् सरदार बाजीप्रभु देशपांडे.	भट दा. मो.
Government of India	Imperial Census of India 1881 vol. I Census of Bengal	Government of Central Provinces.
Government of India	Imperial Census of 1881 Bombay Presidency including Sind (Operations and Results)	Government of Central Provinces
Government of India	Imperial Census of India 1881 Census of Madras (Operations ond Results)	Government of Central Provinces
Government of India	Census of India 1881 Report on the census of Punjab	Government of Central Provinces
Government of India	Census of India 1901 Vol. II Ajmir–Merwara	Government of Central Provinces
Government of India	Census of India 1901 Vol. IV Assam Part I Report	Government of Central Provinces
Government of India	Census of India 1901 Vols. V & V–A Baluchistan Report and Imperial Tables	Government of Central Provinces

ग्रंथकार	ग्रंथनाम	देणगी देणार
Government of India	Census of India Vol. VI 1901 Bengal Part I Report	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. VIII Berar Part I Report	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. IX Bombay Part I Report	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. XVI N.W. Provinces and Oudh.	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. XVII Punjab Part I Report	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. XVIII Baroda	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. XIX Central India	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. XXIII Kashmir Part I Report	Government of Central Provinces.
Government of India	Census of India 1901 Vol. XXIV Mysore Part I Report	Government of Central Provinces
Government of India	Census of India 1901 Vol. XXV Rajputana Part I Report	Government of Central Provinces
Government of India	Census of India 1921 Central Provinces and Berar	Government of Central Provinces
Grierson	Linguistic Survey of India Vol. I—Parts I & II Vol. VIII—part I Vol. X Vol XI	Rout Vasantrao of Bombay
Pissurlencar P.	A Sindabur de Ibn Batuta	Pissurlencar P.
Pissurlencar P.	Ainda a Sindabur de Ibn Batuta	Pissurlencar P.
Pissurlencar P.	As Primitivas Capitais de Góa	Pissurlencar P.

दुखवटा.

कळविण्यास अत्यंत वाईट वाटतें कीं, गेल्या तिमाहींत मंडळाचे दोन इतिहासाभ्यासू सभासद कालवश झाले. मंडळानें तन्निमित्त १८ च्या पाक्षिक सभेंत पुढील ठराव करून पाक्षिक सभेचें त्या दिवसाचें काम बंद ठेविलें. ठराव असा—

इंदूरचे राव बहादुर मुकुंद वामन बरवे मुन्तजिम बहादुर हे इतिहासाभ्यासी व परिश्रमी असे मंडळाचे सभासद कालवश झाल्याचें कळल्यावरून या सभेस अत्यंत दुःख होत आहे. रावबहादुर बर्वे यांचे अनेक इतिहासग्रंथ इंग्रजींत प्रसिद्ध आहेत ते त्यांच्या इतिहासप्रेमाचे निदर्शक आहेत. मंडळावर त्यांचें बहुत प्रेम असे. अशा आस्थेवाईक सभासदाला मंडळ अंतरलें याबद्दल मंडळास शोक होत आहे.

धारचे श्री. शिवराम काशिनाथ ओक हे इतिहासाभ्यासी व परिश्रमी असे मंडळाचे सभासद कालवश झाल्याचें कळल्यावरून या सभेस अत्यंत दुःख होत आहे. ओक हे धारेस संस्थानच्या इतिहासखात्यांत रा. लेले यांस उत्तम प्रकारचें साहाय्य देत असत.

इतर—वृत्त.

गेल्या शिवजयंत्युत्सवाच्या निमित्तानें प्रो. वा.गो.काळे, प्रो. द. वा. पोतदार, श्री. दि. वि. काळे, श्री. शं.ना. जोशी यांचीं पुणें, औंध, शिवाजी मराठा हायस्कूल पुणें, जुन्नर या ठिकाणीं शिवचरित्रावर भाषणें झालीं.

---

25 Marathi contents of this issue.

Articles

(1) **The Guhils of Bhawanagar and Mewar**—by C. V. Vaidya—is an attempt to refute the conclusion arrived at by M.M. G.H.Oza that the abovementioned families belong to the one and the same stock, on the ground of different *gotras*, *pravaras*, different names of the ancestors of both the families and the custom of intermarriages among the two families.

(2) **Some account of a saint Mounibava from Patgaon (Kolhapur)**—by R. S. G. S. Sardesai—gives interesting details about the life of the above saint and his acquaintance with Shivaji the great together with some original papers pertaining to his *matha* at Patgaon.

(3) **Muhammadan relatives of, the Peshwas**—by V. G. Dighe—is an elaborate tracing of the history of a family connected to the Peshwas through Shamsher Bahadur, the son of Bajirao I and his favourite keep Mastani.

(4) **100 pairs of Brahman News-bearers**—by Prof. D. V. Potdar—is a letter of Raghunathrao Peshwa giving several types of news-beareres and their necessary qualifications.

(5) **The ballad about Dabhade and its authenticity**—by G. H. Oke—is a discussion on the various facts mentioned in the ballad and the writer concludes with the help of original papers that the ballad is quite authentic.

Sources

Persian [1] (11) Letters from a Ghorpade family of Khanapur (Kolhapur), (concluded)- contains some original papers among which No. 66 is an appeal to the members of the Ghorpade family to do their best for the Adil-shahi Kingdom. (12) An order from Sayyad Makhdum Sarzakhan. (13) An Adilshahi farman confirming an order of Afjalkhan. (14) An Adilshahi farman of ordinary type. (15) 4 Persian inscriptions from Junnar (to be continued).

Pertaining to Shivaji's times—(1)Letters from the Nimbalkar family of Phaltan—by S. N. Joshi—see the last issue p. 109. (2) A new type of Shuhur Era—by G. H. Khare—is an attempt to prove the existence of a different Shuhur Era which is elder than the known one by two years. (3) Udajiram and the Pargana of Yedlabad—by G. H. Khare—is a letter giving out that Udajiram once held the pargana as jagir. (4) A letter from a Jedhe family at Vadtumbi—by G. H. Khare and S. G. Joshi—tells that Shivaji had been out at the beginning of May 1667 on some expedition. (5) Letters about Mounibava from Patgaon (Kolhapur)—by R. S. G. S. Sardesai—are the original papers on which his article in this issue is based.

Miscellaneous:—(1) See the last issue p. 109. (2) Two letters from the Nagarkar family of Kanhur—(Ahmednagar)—by Y. N. Kelkar—give some account about the battle of Motitalao fought between the Peshwas and Haidar in 1771 A. D, and a list of persons having the honour of keeping a palanquin about A. D. 1815.

---

[1] by G. H. Khare.

अभिप्राय

It was with great interest that we saw the exhibits collected by the Itihas Sanshodhak Mandal. Sardar Mujumdar was good enough to show us round. The Mandal has done very valuable work in collecting the materials for research and in encouraging and facilitating research. But much remains to be done and I hope the Mandal will succeed in enlisting increasing support among the public and among those connected with the educational institutions in this city.

The collection and the work of the society deserve to be better-known.

18-2-33.

D. D. Nanavati, I. C. S.,
(District Judge Poona),
Hamidali, I. C. S.,
Shareefah Hamidali.

When I visited the Historical Research Institute or the Bharat Itihasa Sanshodhak Mandal, I was reminded of the famous Historical Museum in New York city which I saw two years ago. India needs useful institutions like the one that has been started in Poona. Much of the prosperity of a nation's people depends upon the keen interest men and women take in the authentic history of that nation's past. I am pleased to say that the work of this Mandal or Society is highly useful in stimulating love of the mother country and her glorious traditions. I wish it great prosperity and useful service.

9-3-1933.

Shri-Vishvanath Keskar.

We were much pleased and surprised at the wealth of historical records in this Museum and in recognition of its value both to India and also to the world; will endeavour to give it publicity in America so that it may grow in resourses and use-fulness as rapidly as possible.

of New York,
U. S. America
9-3-33.

James. J. Lippincott,
Anmi C. Lippincott.

कांहीं मतें

I only wish I knew more about this wonderful and of the splendid work you are doing. I was afraid to handle many of the old valuable, priceless, articles and I feel that you should give them all the protection possible.

6-4-32 With sincere appreciation.

JULIAN P. SCOTT, U. S. A.

It has been a pleasure to visit this important historical institution. I wish I had more time to see all its collections and work in detail.

20-6-1932. RAMANANDA CHATTARJEE.

I had the great pleasure, to-day, of visiting this institution. Its wealth of documents is simply marvellous and there is ample scope for further research. I hope that the University will soon realize what mistake has been made in not recognizing the work of this institution. The financial condition is unfortunately not as it should be. It is to be hoped that the public would soon realize the importance of the work which is being carried on here, in spite of the heavy odds; the institution ought to be on a firm foundation like sister institutions in the more advanced countries and I hope, therefore, that every success would come its way in the near future.

WRANGLER

17-7-1932. V. V. NARALIKAR.

I have had the pleasure of visiting this institution to-day. Messers Apte and Kale were kind enough to show me the valuable collection of manuscripts, copper-plates, coins, and inscriptions as well as other antique articles of historic importance. The whole collection is neatly arranged and exhibited and every precaution is being taken to save them from the disastrous effects of time. The institution has al-

ready a splendid building and it was indeed a pleasure to see a number of scholars pursuing their research work there. It has already established itself as one of the most important research institutions in the country. I have no doubt that the diligent and scholastic labours of the Indians in this temple of learning will throw new light on the history of Maharashtra in particular and India in general in all its different aspects. The institution deserves encouragement and patronage from the Indian public on a much larger scale than what it has been hitherto able to get. I have no doubt that the institution will redound to the glory of Maharashtrian scholarship and research aptitude and will win a place for it in the republic of letters of the civilized world.

30-9-32. M. S. ANEY.

I wish I had the needed training, knowledge and leisure to make use of and profit by this splendid collection of historical material.

BHAGAVANDAS
25-12-1932. of BENARES.

Aryabhushan Press Poona 4.

११ रायाराव व गुंजण मावळचे देसाई

(श्री. स. ग जोशी)

ले. ७०५ } श. १५५० चैत्र वद्य २
मू. चा. सं. } इ. १६२८ एप्रिल १०

[७ ओळी फा. मज. २ फा. शि. *]

छ कौलनामे अज दिवाण मामले बंदर मैमून मुस्तफाबाद ताहारीर यात्क बेाा हैबतराऊ वा बालाजी देसाई तपे गुजन माउळु सुहूर सन समान इसरीन अलफ कारणे दिल्हा कौलनामा येसा जे तुमचे बाबे मोकदमल इमसाल सुज्याआत अयार प्रतापराऊ रायाराऊ मालूम केले तमाम अहवाल मालूम जाहाले तरी तुम्ही आपुले घोडे राऊत वा हसम घेउनू हुजूर येइजे हुजूर आलेवरी तुमचे सरफराजी असे वा तुमचे रोजगाराचेही फिकीर बरवे करून तुम्ही खातीर खुद जमा करून येइजे कोण्हे बाबे अदेसा न कीजें कौल असे मोर्तब तेरीख १५ माहे साबा{न}

१२ नाशिकचें तीर्थोपाध्येपण†

(श्री. शं. ना. जोशी)

ले. ७०६ } ॥ श्री गजानन प्रसंन् ॥ { श. १५३९ मार्गशीर्ष शुद्ध ७।८
मू. चा. सं. } { इ. १६१७ नोव्हेंबर २५

आज रत्खाने खुदायवंद मलिक शर्क मलिक अंबर खुदे दयांम दौलताबाद....व कारकूनानि व देशमूखानी मामले गुलशनाबाद बिदानद सुहुर सन समान असर अलफ गोमाजीभट्ट क्षेमकल्याणी कसबे नाशिक मामले मजकूर हुजुर येउन मालुम केले जे का माा गोदातीर आहे जो प्रहस्त गौत-

* पां. स. शि. च. ४-८ † पां. स. [illegible]

मीस तीर्थास येतो ऋग्वेदी आगर चतुरवेदी त्यास प्रथम ब्राह्मण भेटोतो तो त्याचा तीर्थगुरू तेणे त्याची तीर्थविधि करावि वरकड कर्म १ श्राद्धादिक आपुले शाखे करावे सालाबाद गहदम चालत आले हाली कसबे मजकुर ग्रामणी करूण लायणी खलेल करून हुजुर येउन माहालासि खुर्तखत केले तरी सालाबाद चालीले नाही नवी जीकीर हो नेदावि ये वाबे खुर्तखत य मालुम जाले प्रथम जो ग्रहस्त ज्यास भेटेल तो त्याचा तीर्थगूरू त्याणे त्याची तीर्थविधि करिल व सालाबाद चालत आले असता हाली नवी जीकीर करणे काय दुरस्त आहे पूर्वापर चालत आले आहे तेणे प्रमाण पेस्तर चालवणे नवि जिकीर न करणे पेस्तर मालुमातिचे खुर्तखत आणिल त्यास ताकीत करणे सालाबाद चालीले आसे तेणेप्रमाणे पेस्तर चालवणे जो न चले त्यास ताकित करणे नवि जिकीर न होउ देणे पेस्तर फीर्यादी येउ न देणे तालीक घेउन असल फीराउन देणे परवाणगी प्रमाणगी हुजुर चंद्र साहवा जिल्हेद तारीख ६ जिल्हेद

ले. ७०७ मू. चा. सं.	नकल मोहर पारसीची	श. १५७२–७३ इ. १६५०–५१

समस्त ब्राह्मण माहास्तळ त्रींबक सुरसन् १०५१ ऋग्वेदी व यजर्वेदी आपणामध्ये आपण भाडत होते यावरी नीवाडा हुजुर केला ऐसा जे जो यजमान ऋग्वेदी व यजुर्वेदी येइल त्यास जे वेदीचा असेल तेणेच कर्म सागणे ऋग्वेदीचा ऋग्वेदी लावणे यजुर्वेदीचा यजुर्वेदी लावणे... स्नानवीधी करवणे जो यजमान समाराधना करील ते सुखे ज्याच्या मनास येइल तेणे जेवायास जावे ऐसा नीवाडा आहे

सदरहु प्रा नीवाडा जाला आहे येणेप्रमाणे वर्तणे मोरतब सुद

ले. ७०८ } { श. १५७१–७२
मू. चा. सं. } { इ. १६५०–५१

समस्त ब्राह्मण रुग्वेदी नवाडा का॥ नासीक रघुनाथाचे देवाल्यात व येजुर्वेदी माहास्तळ त्रींबक सु॥ सन १०५१ तुम्ही आपणामध्ये आपण पोहेकरी या नीमीत्य करकसा करीत आहा यावरी ······ याचा नीवाड ······ केला ऐसाजे जे लीखे आहे ती समस्त ब्राह्मणाचे व जो तीर्था-नीमीत्य ऋग्वेदी व यजुर्वेदी येइल तो व च्यातुर्वेदी व काइत व ब्राह्मण येतील ते व रजपूत व शुद्र जो येइल तो व कीद कोळी येइल ते समस्त ब्राह्मण ऋग्वेदी व येजुर्वेदी वाटुन घेणे खेरीज जेवण जो जेवायास जातील ती सुखे जेवो जेवण नीमीत्य येक दोन वोळ पुढे तुटली आहे [1]

ले. ७०९ } [१शि*] { १५६१ माघ शुद्ध ८
मू. चा. सं. } { १६४९ जानेवारी २१.

देसमुखानि व धर्मातकर्णीयानि व माहाजनानी (फा. शि.) व समस्त ब्राह्मण रुगविदी व अजुरविदी माहाक्षेत्र त्रिबक सुबे दक्षण सु॥ आर्बैन सन १०४९ नरसीहभट पेडवले वगैरा ब्राह्मण क्षेत्र मजकूर हुजूरा येउन् मालुम केले जे ब्राह्मण आपणामधें आपण भाडितातीं लाइणीचा करकसा करितातो व कुफरान उठवितातो जे कुल तीर्थास येते ते बा॥ जोरीन घेउन् जातातो याकरिता माजुरी पुढे काही होत नाही तरी ये बाबे परवाना होये म्हणौन मालुम केले तरी जो कोन्ही ब्राह्मण आपणामधे आपण भाडोन आबादानीची खराबी करील ब्राह्मास आजार देईल तो पातशाही गुन्हेगार होईल व जे कुल क्षेत्रास येईल जे ज्यास आनकूल असेल ते त्याणे नेणे साबनाद चालिले आसेल तेणेप्रमाणे वर्तणे यास तकरार केलिया ताकीद होईल मोर्तब सुद [अष्टकोनी शिक्का*]

[पाठीवर*] तेरीख ७ माहे सौवाल

---

[1] हे तिन्ही लेखांक एकाच कागदावर असून ते बालबोधींत आहेत. नकल सेल दीर्घ कायम ठेवून मुळाबरहुकूम केली आहे.

१३ मलिक अंबर व चेऊल मामला.*

(प्रो. द. वा. पोतदार व श्री. वा. सि. बेंद्रे)

सदर असल कागद सुरु सन १०२६ शके १५४७ म्हणजे इ. स. १६२५ तील अर्थात श्री. शिवाजी महाराजांचे पूर्वी १ वर्षाचा आहे. आंतील मोडी अक्षर नमुनेदार व बघण्यालायक आहे. कागदावर मोडींत 'तालिक' व फारसींत 'मुकाबला' असें म्हटलें आहे, तथापि सदर नक्कल सरकारी कामासाठीं केलेली म्हणूनच सही शिक्याची आहे व त्यावर 'मुकाबलाकरदे-सुबाा असल' असा शेरा दाखल आहे. सदर कागद रा. बेंद्रे यांनी मिळविला.

ले. ७१० मू. दा. प.	[फा. शि. व. मज.]	श. १५४७ आषाढ शुद्ध ४ इ. १६२५ जून २८

जनाब कारकुनानी मामंले मुर्तजाबाद उरुफ चेउलु मा। अंबर सळाम सुहुरु सन सीत इसरीन अलफ हेजीब मामले मजकूर हुजरु मांलुम केले जे मामले मजकुरु हसम दिवाणकामांस पुरत नाहि रेवदंडा सारद आहे हाली नसरतखान गेला आहे फिरंगियांचा दगेदगा आहे याबदळ हसम येकसें १०० येकसें देववणें म्हणौनु तरी हसम ज्याजती येकसें संचणी करणें नीवादास्ती देखणें अर्जदास्त हुजुरु पाठवणें दफतरीं हुजती सादर होईळ पा हुजुरु रा छ २ सौवालु

पौ छ १६ माहे सौवालु

मुकाबला करदे सु बाा असल

---

१४ प्रतापगडची अंबा भवानी†

(कै. पां. न. पटवर्धन)

शिवाजी राजे यांनीं प्रतापगड येथें अंबाभवानीची स्थापना केली. पुढें राजाराम महाराज यांचे कारकीर्दींत 'दुष्ट संसर्ग' झाल्यामुळें पूजा

* पा. स. २०।१८४०   † पा. स. १७।१८४०

राहिल्याचा उल्लेख खालील सनदेंत आहे. ही सनद तेथील पुजारी वे. शा. सं. हडप यांचे संग्रहीं असून ती अस्सल आहे. राजाराम महाराज यांचे कारकीर्दीत अराजक माजलें, मोंगलांनीं पाठपुरावा केला, त्या वेळची ही हकीकत होय.

ले. ७११ }
मू. दा. प. } श्री { श. १६१२ आषाढ शुद्ध २
{ इ. १६९० जून २८

राजमान्य राजश्री हरी विठल मजमदार दिमती श्री मुा किले प्रतापगड यांसी रामचंद्र निळकंठ नमस्कार सुा इहिदे तिसैन आलफ वेद-मूर्ती विश्वनाथभट हाडप हे पुरातन राजश्री कैलासवासी स्वामीचे काराकि-र्दीपासन श्रीचे पूजक आहेत ऐसियासी सांप्रत दुष्ट संसर्ग कांहीं एक दिवस जाला या निमित्य पूजा राहिली भट गोसावी स्थळ त्यागू जाले प्रस्तुत प्रतापगड घेऊन श्रीची स्थापना केली ते समयी भट गोसावी हजीर नव्हते पूजा चालिली पाहिजे म्हणून महाबळेश्वरकर विश्वनाथभट यासी सांगितली त्याणी ब्राह्मण देऊन पूजा चालती केली नंतरी विश्वनाथभट याणी आपले पुत्र निळकंठभट हुजूर पाठविले विश्वनाथभट पूर्वीपासून कैलासवासी स्वामीनी पूजा सांगितली असता दूर करिता येत नाही या कारणे जेणेप्रमाणें पूजेचा मामला यांस होता तेणेप्रमाणे करार केला असे तरी पहिलेपासून कैलासवासी स्वामीचे वेळेस जेणेप्रमाणे चालिले असेल तेणेप्रमाणे यासी चालविणे आणि मामलेश्वरकरभटास पूजेचा मामला सांगितला होता त्यांला पंडितरायाची मुतालिकी देऊन श्री देवीस पुराण श्रवण करावयाची आज्ञा केली असे तरी वेदमुहुर्ती विश्वनाथभट मामळेश्वर जो ब्राह्मण ठेवितील त्या पासून श्री देवीस पुराणश्रवण करवीत जाणे त्यांस जेणेप्रमाणे कैलासवासी स्वामीच्या वेळेस चालिले असेल तेणेप्रमाणे चालविणे विश्वनाथभट वृद्ध आहेत पर्वती रानता अनुकूल पडत नाही याकरिता त्याचा पुत्र निळकंठभट तेथे राहतील आणी श्रीची पूजा करितील जाणिजे छ. २२ रमजान पाा हुजूर

पो छ. १ सौवाल

१५ म्हसवड--माने*

(श्री. ग. ह. खरे.)

ले. ७१२ } [२ फा.शि.] { श. १५८२ वैशाख शुद्ध ७
मू. चा. सं. } { इ. १६६० एप्रिल ६

अज दीवाण ठाणा काा हाये पा माण दहिगाऊ ताां कारकुनानी हाल व इस्तकबाल व देसमुखानी काा म्हैसवाड व साा बारा वाडिया पा मा मालूम दाद सुहूर सन सितैन अलफ दरी विला हुजुरून खुर्दखत बतारीख छ २० माहे रजब पौ छ ९ माहे शाबान सादीर सुद के मौजे हिंगणी साा बारावाडिया दरवझ इनाम बद्दल तैनाती पालखी रताजी माने देसाई काा मा यासी देखील माहासुल व नक्दयाती कुलबाब कुलकानू दुबाला केले असे दुबाला कीजे देसाई मा सिवाजी भोसलेचे फितरतीमधे पादशाही मसलहत शेरीख होऊन गनिमासी गोशमाल दिल्हे अजी सबब देसाई मा मरहामत केले असे हर साला खुर्दखताचे उजूर न कीजे तालीक लिहून घेऊन असल परतोन दीजे म्हणौऊन तरी बर हुकूम खुर्दखत मौजे हिंगणी कुलबाब कुलकानू दुबाला केले असे दुबाला कीजे तालीक लिहून घेऊन असल परतोन दीजे[नि*] मो शुद [५० मो० *]

[मागील बाजूस]
तेरीख ९ माहे शाबान
शाबान

ले. ७१३ } अलमपन्हा { श. १५८८ भाद्रपद वद्य १२
मू. चा. सं. } { इ. १६६६ सप्टेंबर १५

द मो कारकुनानी व देसमुखानी काा माळवणी पाा माण दहिगाऊ रा (?) मलिक अजम मलिक सुदर कदीम नामजाद माहालानिहाये पाा कराड की सुाा सबा सितैन अलफ दरी विला रताजी माने देसमूख काा म्हैसवड

---

* २० वें संमेलन

१ हा प्रसंग अफजलवधानंतर नेताजी पालकरानें व शिवाजी महाराजांनीं विजापुरापर्यंत केलेल्या दौडीच्या वेळचा असावा.

पा मजकूर यानी पादशाही कामावरी मसलतेसीं सबीत राहोन दौलतखोही जाहीर केली यावरी हजरती साहेब मेहेरवान होऊन देसाई मजकुरासी वरतता इनाम मौजे कन्हेर का दहिगाऊ व मौजे राजापूर का अकलूज कुलबाब कुलकानू दिल्हे सा मजकुरी जमाबंदीस दरसदे होन ५८ पांच प्रमाणे फर्मान मऱ्हामत केले असे तरी बा फर्मान का मजकुरी दर सदे होनू ५८ पांच दुमाला कीजे तालीक लेहून घेऊन असल परतोन दीजे हर सला खुर्दखताचा उजूर न कीजे[नि] मोर्तब [लं. व. मो.*]

[मागील बाजूस]

तेरीख २९ माहे रबिलोवल

ले. ७१४
मू. चा. सं. [१शि] श. १५८८ आश्विन शुद्ध ६
इ. १६६६ सप्टेंबर २२

अज दिवाण ठाणे का वेलापूर ता मोकदमानी मौजे निबगाऊ का मा सुा सबा सितैन अलफ बा खुा रा छ ७ रबिलोवल पो छ—— सादर जाले तेथे रजा जे दा दरी विले राऊ अजम रताजी राजे माने देसाई का म्हैसवड व माहालानिहाय पो माण येहीं हुजूर येऊन मालूम केले जे अपणास खान अलीशान रफी अल मकान यावरावरी मसेलतस सरीख हेऊन मेहनत व मशखत केली अपणास निवाला व पालखी तैनाती पाहिजे तरी साहबी राऊ अजमास सागोन का मा खालील मौजे निबगाऊ का मा अजरामरामती करून देविले पाहिजे म्हणौउनू रजा खान अलीशान व मालुमाती राजे माइलेस खातिरेसी अणौनू बा निवाला व पालखी तैनाती मौजे मजकूर कुलबाब कुलकानू देखील नख्तयाती महसूल व बाजे उजाहती व वेट बेगारी व फर्मासी कुलबाब कुलकानू अजरामरहमती करून दिल्हे

---

२ सनदापत्रें पृ. २६ वर रताजीनें 'राजा जयसिंग यांचे युद्धांत जीवादारभ्य पराक्रम करून' असा उल्लेख आहे, तो प्रसंग व येथील प्रसंग एकच असावे.

असे दुमाले करणे तालीक लेहून घेऊन असल खुर्दखत इनामदार माइलेस फिराऊन देणे पा ह्या रा राऊ अजम अनंदराऊ म्हणौनु रजा रजे बा सदरहू प्रमाणे मौजे मजकूर कुलबाव कुलकानू दुमाले केले असे दुमाले कीजे तालीक लेहून घेऊन असल मिसली इनामदार माइलेस परतून देजे [नि*]मोर्तब सुद [ष. मो.*]

तेरीख ४ माहे रबिलाखर

---

१६ शिवपूर्वकालीन महजर*

(श्री. द. वि. आपटे)

(पहिला बंद गहाळ)

ले. ७१५ } मू. दा. प.

{ श. १९२०–२१ इ. १५९८–९९

+++ नाईक वा

+++ नाइकवाडी

+++ नाईक

++ सेटी परभणा

++ हिपट

.... माहाजन

+++++

हणगोजी देसाई वा

जखजी देसाई

नरसो पटेल

माही +++

+++++

सुराजी माळजी ++

सोमणा

देहाये तपे मजकूर

मौजे रूग

मकोजी पटेल वा पा.... जी पटेल

....पटेल काइगुडा महिसकर

....खदेउ +++

मौजे कामेरी

विठो पटेल चापजी [प] टेल

वरिसेटी चौगला

कृष्णो राम

गोदोबा

---

* पा. स. ९३।७८३५

माइगुडा कुलकरणी कुलकरणी
+++ जी नाग
.... कुलकरणी गोठखिडी
जे नागठाणे अबरोजी पटेल
खेलो पाटील
++++
+++ जोगदेऊ राम ईसर कुल-
+++ चौगला करणी अज–
जाहाती तिमाजी
सुरदेउ कुलकरणी

मौजे येड मौजे कुडल
अमरोजी पटेल सोनजी पटेल जानो पर-
तानुगुडा मो- राणोजी वा मानद कु-
+++ कदम विलाजी लकरणी
++ जोसी राहुजी चौगला वा पटेल

मौजे खेड मौजे सिरगाऊ
सावाजी पटेल वा लखमोजी
.... पटेल हिरगुडा पटेल चवलोजी
चौगला चौगला
नरसोबा वालोबा मौजे कोनगाउ
कुलकरणी रामजी पटेल गोविंद
चौगला

मौजे थानपडे मौजे देवरठे
++ मनी पटेल तुको पटेल
नागोजी भै-
नरसो पटेल रोवा कुल-
करणी

मौजे वाहे

अमणो चौगला

++ जी पटेल

कृष्णोवा कुल-

करणी

समस्त हाजीरानी तपे वाल्वे मुा किल्ले पनाले सुा तिसा तिसैन वा तिसा मया कारणे जाहाला माहाजर यैसाजे........गदेउ देसकुलकरणी तपे वाल्वेचे देसकुलकरण चाल्वीत होता जोगोवा माणको दोघेजण किल्ले मजकुरासी येऊन मालूम केले जे देसकुलकरण आपले तानो मेगदेऊ चालवितो मुनसिपी करणे म्हणौऊन त्यावरी तानो मेगदेसी तलब करून किल्ले मजकुरासी आणविले आणि साहेवानी दोही वर्गाचिया तकरीरा मनासी आणिले तानो मेगदेने केली तकरीर जे कारकीर्दी इ[सु] फ कोचक कारकीर्दी रहान दिलावरखान कारकीर्दी खाने अजम अजमखान अजो कारकीर्दी शाहातकी वा कारकीर्दी खजीना होनो पंडित यैसे चाल्वीत होतो वा कारकीर्दी कामीलखानाचेहि चाल्वीत होतो पुढे कामीलखानाचे कारकीर्दीसी अपुले माऊ रावोवा चाल्वीत होता मीरजमाल ठाणदार कामीलखानाचे वेळेसी मलीसेटी विराजर पोससेटी भेटला पेसकसी देऊन विलातीचे सेटेपण करून केले त्याणे जोगोवा येडकरासी घेउन आला आप (णा) बरावरी राहाविला विलयेतीमधे मोवलग गैर माहासूल करू लागला त्याचे भेणे देसाई पटेल वा कुलकरणी बाहीर गेले पुढे रावो विजदेऊ अपुले कामासाठी [वलु ?] कसबे मजकूर तेथे आला होता त्यासी पाल्ती लाऊन दस्त करून गावात घेऊन गेले होन ३०० करार करोन (?) माराखाली मारून खारे केले अजी जोगोने होन १०० कबूल करून देसकुलकरणासी दखल जाहाला जोगोवा माणको केला तकरीर यैसे जे आपुले मिरासी नव्हे आपणासी कामीलखानाचे कारकीर्दीसी मीरजमाल ठाणदार त्याणे अपणासी होन १०० पेसकसी घेऊन देसकुलकर(ण) दिले पर मिरासी

अपले नव्हे त्यावरी उभे वर्गांचे तकरीरा मनासी अणिले त्यावरून मिरासी तानो मेगदेचे यैसे मनासी अले तो व जोगो माणको नफराई करून म्हणौन देवराया बराबरी किले मजकुराहून विलाती तपे मजकुरासी गेले जाऊन विलातीमधे देसाई पटेल वा कुलकरणी यासी धरून मारामारी करून बंदखानि राखिले महिने ४ वरी राखोन तफत्रासी केले सेवटी त्यावरी लाजिमाती काढिले त्यावदल किले मजकुरासी हुजर देसाई वा पटेल वा कुलकरणी का मजकूर आणविले वाखनिसी करविता येकजरेचे खेनत नाही वा येकजरा लाजिमात नाही नफराई साठाऊ नाही अणी विलाती हडबी करून विलाती खारे केले वा विलायेतीमधे ताहासील तलब तेही खोवली यैसे साहेबी मनासी अंणिले वा मजालसीयाचे मनासी आले जे जोगोवा माणिको मिरासी नव्हे पेसकसी वा नफराई कबूल करून मिरासी ....त्यावरून तानो मेगदेऊ याचे देसकुलकरण यैसे मनासी अले तानो मेगदेऊ देसकुलकरण मिरासी तपे मंजकूर सही हा माहाजर सही

---

१७ मुंगसेरच्या कुलकर्णाची विक्री.*

(श्री. शं. ना. जोशी वाई.)

ले. ७१६ }
मूं. दा. ५. }

श्री

{श. १५३० मार्ग. शुद्ध १३
{इ. १६०८ डिसेंबर ९

नकल

सके १५३० किलकनाम सवछरे मार्गेश्वर शुा १३ त्रयोदसी ते दिवसी तिमाजी गर्गे धर्माधीकारणी मौजे मुंगसेर पा दिंडोरी यासी गोमाजी पाा व पुज पाा व राघो पाटील म्हईसघुणे मोकदम मौजे मजकूर लिहून दिल्हे ऐसे जे मौ मजकूरचे कुलकर्ण बाले राम वर्पा होता तो कुलकर्णाचे काम चालवीत आसतां यावरी सितापन मुलूक मोकासाई गावास

* पा. स. १०।१८५३

आले तेहि गांवचा साळझाडा हिशोब पाहातां होन चाळीस त्याचे आगी लागळे त्याजशा त्यास तगादा करून गुन्हेगारी होन दाहा येकूण होन पनास त्याचे सिरी ठेविले उगवणीस जागा नाही मग तुम्हापासून आपण जमान होऊन कर्ज घेऊन बाळो रामास दिल्हे बा। खत रुजू शके १९२७ पधरासे सतावीस विश्वावसूनाम सवसरे नख्त होन दाहा व [गळा] खडी ७ सात हे बजिनस तुम्हापासी आहे यावरी तो बाळो राम मयेत जाला तुम्ही आपणासी नि॥ सदरहू कर्जाची लाविली त्यास आपणास द्यावयास जागा नाही बाळो रामाची बाईल गंगाबाई व मूल वर्षा आठाचा आहेत हे दोघे आंतोपंत कुळकर्णी कसबे नासीक याचे घरी आन उदक खाऊन आसेत त्यास आपण पुसिले कर्जाचे काये करितां यावरी तेहि बोलिली जे आपण मफिलीस येका दिवसाचे खावयास नाही तरी गर्ग याचे कर्ज हमइसाई आहे त्यास कुळकर्णाची मिरास करून देणे आंतोपंताचे हजूर बोलली यावरून आपण व गोमाजी देशकुळकर्णी पा। मजकूर व म्हावजी नाईक व बाळोजी झुझारराव पिंगळे मोकद्दम मौजे आंब्रोटे पा। मजकूर हे बसोन तुम्हास कुळकर्णाची मिरास करून दिल्ही असे सुखे लेकराचे लेकरी खाणे यास कोण्ही हिला हरकती करील तो दिवाणचा गुन्हेगार व गोताचा आन्याई गावी मोईन नत(होन ३ तीन व गळा खडी २ दोन व मागणे भटाबरोबरी आ ब पेस येक व तूप पित्रास सेर दोन येणे प्रो घेत जाणे यास अनसारिखे जो करील त्यास गदागाळी आसे हे लिहून सही

बी॥ आनाजी कुळकर्णी मौजे आंब्रोटे

गोमाजी पा। मोकद्दम नागर
भिक पाटील खंडागळा प्रज मौजे मार
नावजी कामेथा (था) मौजे मार

पुंजा पा। मोकद्दम नागर
राघ पा। मोकद्दम नागर
बाळोजी झुंझारराव मौजे [आंब्रो]टे
रवकोळी मो। मजकूर

तुकू तेली मौजे मार — सिवजी सुतार
वतीकार मौजे मजकूर — गावजी लोहार
१ भिम राऊत
१ चान्हा राऊत
१ रेक राऊत
—
३
नि॥ विठा दोर

---

१८ चंद्रराव, शिवाजी व नामदारखान.*

(श्री. शं. ना. जोशी वांई.)

ले. ७१७ } श्री { श.
मू. दा. प. } { इ.

श्रीमंगलमूर्ती

कारकीर्दी राजश्री सिवाजीराजे भासले यानी चद्रराऊ मारून जाउली कबज केली तेथील सुभा राजश्री कृष्णाजी बाबाजी यास सागितला व राजश्री विरो राम यास मजमू दिल्ही ते समई गणसेटी सेटे जाउलीस होते त्यास बोळाऊन आणऊन पुसिले जे हतळोट व पारघाटी कोनकोन हक्दार हक काये काये घेतात पुरातन कैसे चालत अले अहे ते हकीकत तपसीलवार सागणे म्हणऊन गणसेटीस पुसले गणसेटीने जाब दिल्हा की येथे डागी पतकी हक्दार अहेत याखरीज कोन्ही हक्दार नाहीत त्यावरी रो सुभेदार यानी पुसिले आपला मानभाग डागी पतकी यावरी सालसमधी पासोडी १ कांबळ १ येकून दोन सनगे द्यावी यैसे सालाबाज चालत अले अहे यैसे सागितलियावरी डागी पतकी यास बोलाऊन पुसिले जे घाटी हक्दार कोन कोन अहेत हे सागणे त्यास डागी पतकी यानी हकीकत

* पा. स. ५।१८५७

जाहीर केली की सा [ला] बाज हक्‍दार हक घाटी दर बैली श्री वरदाइनी रुका ८१ यक व डागीपतकी रुके ८२ दोन आहेत व हतळोटकर यास हतलाटी रखवालीचा दर बैली रुका ८१ यक व गुथाडी वहुळेकर यास रखवालीचा दर बैली रुका ८१ यक आहे याखेरीज हक्‍दार कोन्ही नाही त्यावरी राजश्री सुभेदार यानी हुकूम केला की सालाबाज चालत आले आहे त्याप्रमाणे चाकरी करून हक घेत जाणे यैसे हुकूम केला त्यावरी राजश्री कृस्णाजी बाबाजी सुभेदार यास राजश्री राजेसाहेबी कोकणात नामदारखान मोगळाकडून अत्ला त्यावरी हशम बराबर देऊन खाणा केले त्यास नामदारखान मोगल यासी युध्या मिरे डोगरी जाले[1] तेथे कृस्णाजी बाबाजी सुभेदार पडिले त्या माघे रो (अपूर्ण)

---

१९ खानापूर–घोरपडे.

(श्री. द. वि. आपटे, व श्री. ग ह. खरे.)

हे कागद कोठून आले तें इतरत्र (ऐतिहासिक फारसी साहित्य खंड १ पृ. ६४) सांगितलें आहे. पुढील कागद आम्ही दोघांनीं तपासून निवडून काढले आहेत.

ले. ७१८ } मू. दा. प. }   श्री   { श. १६४७ आषाढ वद्य ४ { इ. १६२५ जुलै १३

[डाव्या अंगास पद्‌दली शिक्का व त्यावर " व चिनोजी " हीं अक्षरें *]

श्री समुदेवाचे अण असे

०॥ द कौलनामा राजेश्री धारराऊ [व] चिनोजी राजे देसमुख पा फलटण ता राजेश्री खडोजी राजे व राजेश्री बाजीराजे घोरपडे[2] मोकदम मौजे कापसी पा मजकूर सुा सीत इसरैन अलफ कारणे दिल्हा

---

[1] पहा शि. च. प्र. जेधे शकावली पृ. २२

[2] पहा ऐतिहासिक फारसी साहित्य खं. १ ले. ४८

कौलनामा यैसा जे मौजे मजकुरीचे पटेलगी पेसजी तुमचे वडील चालवीत होते हाली दरम्याने बोवडे हरकत करून पटेलगी चालवितातो म्हणौउनू तरी बोवडे गैर मिरासी त्यासी दूर करुनू तुमचे पटेलगी तुम्हासी दिल्हे असे तुम्ही मौजे मजकुरी रयेत लोकासी तकवा दिलदारी देउनू किर्दी मामुरी करुनू सुखे असणे यासी अनसारिखे असे तरी श्री ———
हा कौलू सही

तेरीख १७ माहे सौवाल

ले. ७१९ }
मू. द. प. }

{ श. १९४७ आश्विन शु. १
{ इ. १६२५ सप्टेंबर २२

॥ द [आरंभीं वदामी शि.*]

आज रूतखाने मसुर [ल*] आनाम राजेश्री कोवाजी राजे खडाडे[1] दाम वजारतहू ताा हुदेदारानी व मोकदमानी व रयानी मोजे कापसी पाा फलटण विदानद सुाा सीत[2] इसरीन आलफ खडोजी वा बाजी घोरपडे[3] पटेल मौजे मजकूर माळूम केले जे आपणासी मौजे मजकुरी इनाम ताा पटेलगी चावर नीम आसे आपण दिवाण नफराई सचणी रचणी किर्दमामुरी करावया तकसीर करीत नाही तरी साहेबी सदरहू खेरीज ज्याजती चावर ॥- देखील मला मऱ्हामती केलिया खातीरजमासी साहेबाचे नफराई किर्दी मामुरी करून बराये माळुमाती पटेलानी खातिरेसी आणुनू इनाम[1] जमीन चावर येक १ बीाा

कदीम चावर -॥-

ज्याजती मऱ्हामती चावर -॥-
मला बिघे वीस जिराती
८२० -|१०

---

* पा. स. ७१८५४
[1] पहा ऐतिहासिक फारसी साहित्य सं. १ ले. ३५
[2] हा शब्द रेघेवर. [3] पहा पृष्ठ ७० टीप २.

येणेप्रमाणे जमीन सदरहू देखील मळा माहासूल वा नख्तयाती वाजे[1] वाजे उजाहाती कुलबाव कुलकानूसी दिले असे दुमाला करून दस्तीवाद कीजे तालीक लेहून घेउनू आसल परतौनू दीजे या इनामस मुसल ।।न होउनू इस्कल करील तरी त्यासी सोराचे सोगद वा हिंदू होउनू कुसूर करील त्यासी गाईचे अण असे पिढी दर पिढी लेकुराचे लेकुरी चालवीजे मो

तेरीख १ माहे

मोहरम

ले. ७२० }
मू. दा. प. }

श्री

{ श. १५५० आषाढ शु. ३
{ इ. १६२८ जून २४

[आरंभीं चौ. शि. व समासांत 'रवा सुद' हीं अक्षरें*]

आज रख्तखाने मा हा राजश्री मुधोजी वणगोजी नाईक खल्द अयाम दौलतहू तां विठोजी घोरपडा मोकदम व प्रजा मौजे कापसी पा फलटण निदानद सुा सन तिसा इशरीन आलफ पा मजकूर हजरत आलम पन्हा साहेबी[2] आम्हास मुकासा मऱ्हामत केला आहे तुम्ही कोणे बाबे ताळूक आदेसा न करिता कवीहाल होउनू किर्दी मामुरी करून सुख आसणे पा मजकुरीचे देसमुखीचा फरमानही आमचा आला आहे तुम्हास लागले ढपेचा कौळू आसे दर निसवत विलाती किर्दी मामुरी करावयासि तकसीर न करणे [नि*] मोर्तब [व. मो.]

[पाठीवर *] तेरीख २ जिल्कादा माहे जिल्काद

ले. ७२१ }
मू. दा. प. }

श्री

{ श. १५५० आश्विन शुद्ध ३
{ इ. १६२८ सप्टेंबर २०

महजर बतेरीख छ १ माहे सफर हाजीर मजाळसी कारकून कारकिर्दी खान आजम अंबरखान साहेबू दाम दौलतहू

---

१ जे गाळा. २ पहा राजवाडे खंड १५ ले. ३२७.

बा कौलु शाहासाहेबु

सिदो मुकुंद ठाणेदार
(बदामी शिक्का)
नरसो गोमाजी सबनिवीस

ळाहामाजी गोविंद मजमू-
दार

देसक

मुधोजी वणगोजी नाईक
देसमूख
(चौकोनी शिक्का)

गोमाजि पदमनिभी व आतो
माहादेऊ देसकुळकरणी

दर्याजि वेल्दर गौड
मोकदम मौजे सागवी
बाबाजि पटेल मोकदम
कसबे (नांगराचें चिन्ह)
माळजि व विटोजी मोकदम
मौजे गिरवी
नाऊजी खताळ मोकदम
मौजे कापडगाव
+ कमळोजी झंझाण मोकदम
मौजे सासवड

आकूसराऊ मोकदम मौजे तरड-
गाव
बलगोजी मोकदम मौजे हिंगणगाव
तान्हाजी निंबाळकर मोकदम
मौजे वाटार
नाऊजी मोकदम मौजे कोरेगाव

(नांगराचें चित्र)

हे मुरुय करून पा। फलेटण सु॥ तिसा इसैन आलफ कारणें गाहाळा महजर येसा जें बो॥ खंडोजी व बाजी बिन जाऊजी घोरपडे मोकदम मौजे कापसी पा॥ मजकूर हुजूर येउंनू मालूम केलें कीं मौजे मजकुरीचें पटेलगी आमच्या वडीलु वडिळांची मि(।सी पिढी दर पिढी चालिलें आहे

+ निराळी शाई व वळण

दरम्यानें बोवडे गैरमिरासी थोडेक दिवस दखल जाहाले होते मग आपण दर साल सन सीत आशैरेन आल्फ पाा मजकूर अमानत करून हजरत दिवाणीचे माहाळदार कमाविसेस आला होता ते वख्ती अपण जाउनू माहाळदार माा व देसाई यांपासि आहवाल मालूम केलेंवरी त्याणीं हमशाई मोकदम व सेटिये माहाजन कसबे मजकूर व देसक बोलाउनू दरीं बाबा तफ्तासि घेतलें देसकाने गोही दिघले कीं यांची पटेलगी हे सही बोवडे गैरमिरासी त्यांसी निसबत नाहीं यावरून मौजे मजकुरीची पटेलगी आपले दुमाले केलें त्यावरून आपण दिवाण नफराई करून आहों हालीं जावती सनतल मजकुरासी पाा मजकूर साहत्रांसी मुकासा आर्जानी जाहाला ठाणांहून महजर मऱ्हामत केला पाहिजे म्हणउनू तरी सदरहू मालुमाती खातिरेसी आणौनू ये बाबेची तफ्तासी होतां यांचे मिरासी पटेलगी होये यैसें तहकीक जाहालें बोवडे गैरमिरासी त्यासि पटेलगीस निसबत नाहीं मग तुम्हासी मिरासी पटेलगी देउनू महजर करून दिल्हा आसे लेंकरांचे लेंकरीं पटेलगी खाउनू सुखे आसणे हा महजर सही [५०शि० *]

ले. ७२२ }
मू. दा. ५. }

[समासांत फा.चौ.शि.*]

{ श. १५७६ माघ वद्य १२
{ इ. १६५५ फेब्रुवारी २२

द सहश्रायु चिरजीव सदासुखीभव राजमान्य राजश्री रवलोजी राजे ताा तुकोजी राजे घोरपडे यासि राजश्री अंबाजी राजे घोरपडे आसीर्वाद येथील क्षेम ताा छ ११ माहे रबिलाखर जाणौनू तुम्ही अपले क्षेम लिहाव्या लेखिकास निरोप देणे उपरि बहु दिवस जाले परत कागदीपत्री परामृष घेतले नाही याकरिता आंतःकरण समाधान होत नाही आतां येणार मनुस्यासमवेत आपले कुशल पाठउनू अमचेही परामृष त्रे घेणे यानतर मागे म.डलेचे पाटिलगी तरफ नागोजी पाटील ते अमचे वडीलवडीलाचे मिरासी बहुत दिवस सायास करिता गतवरुपी ते तरफ अमचे दुवाला करून घेतले ठाणेचे कौल माहजर करून घेतले ठाणेचे माहजरास होन २०० पडिले

ते तेच वख्ती कर्जवाम करून व्याज कलतरे काढून पैके दिल्हे कौल माहजर घेतले त्यावरी नागोजी पाटिलाचा फर्जंद माहालोजी खाने अजम फतेखानाचेथे सरदारकी करितो त्याने खाने अजमास फिर्यादी करून त्या पाटिलगीनिमित्य तपे वाल्वेंचे देसमुखी आमानत केले साल गुा पासून साल मा ता सलक माह जिल्हेज आमानत होतें सेवट सामदंडभेद करून कासी तमाजी पंडित हेजिब खाने अजम याचे विद्माने खान साहेबाचे समजावीस बहुताप्रकारे करून सला केला त्यास होन ६०० पडलें तेही मुघवा नाईक घुणकी पासी चौरोतराप्रमाणे कालतरें काढून पैके दिल्हे त्यापैकीयाचे तकसीम तरी रा बाजीराजे नेदीत हे भाडलेचे पाटिलगी निमित्य पडले म्हणौनु राजे गोसावी म्हणताती [ख]ळोजी राजे व विठोजी राजे व येमाजी (?) राजे यैसे तिघे [व]र्गानी द्यावें यैसियासी पहिले तुम्हास लिहिले होते की द्रव्य तिसरे तकसीम जे हिसेब होत असेल ते पाठवणे त्यावरी तुम्ही जाब लिहिले की मातुश्री गगाई——— पाठवितो ती बराबरी पैकेही पाठवितो म्हणौनू लिहिले होतें आजीवरी वाट पाहिले परंत पाठविलें नाही जरी तुम्हास मिरासीचें वास्ता आसेल तरी यैन भाडलेचे पाटिलगीस पडले होन २०० व भाडलेचे पाटिलगीनिमित्य वालवेंचे देसमुखी आमानत केले होते त्याबदल पडले होन ६०० येकून होन ८०० याचे तिसरें तकसीम तुमचे वाटेस जे येईल ते हिसेवी पैके पाठउनू देणें याबदल मुजरद बाबान माहालदार पाठविले आसें त्या बराबरी दोघ विस्वासू देउनू पैकें पदरी बाधोन अम्हापासीं पाठवणे ज्याचे रीण घेतले आहे ते पैकियाबदल आकांत करीत आहेतीं पैके तूर्त पाठविणे व गगाई पाटिलणीसही तूर्त भाडलेस पाठवणे तेथे नितरवास कोण्ही दिक नाही तुम्ही उभयेता बंधू परमुलकास जाउनू तेथे समाधाने असत नाही यावरून काये लिहावे उभयेता बधूमधे फूट दाखविलिया दुसरा माणूस फितवा करावया पैस करितो तुम्ही जवळी आसतेस तरी उभयेतासी सागोन विवेके राहाटी करवितो आम्ही—दस्त आहो तुम्ही उभयेता

बंधु बहूत समाधाने सौजन्ये आसिलिया लोकोतर कीर्ती वाढेल भूषणही होईल आतां कागद पावलियावरी मिरासी पाहिजे यैसे आसेल तरीच पैके ×× हिसेवी द्रव्य पाठविजे जर तुम्हासी मिरासीचे जरूर नसेल तरी तैसेच लेहून पाठविजे जो पैका नेदी त्याचे तकसीमेचे मिरासी राजश्री बाजीराजे यास तकसीम देउनू पैके घेउनू ———— वाटा मागताती याचे उतर बहूत सीघ्र पाठविजे येविसी बहु लिहिणे नलगे हे आसीर्वा [५. मो *]

छ २९ रबिलाखर सुा खमस खमसेन

ले. ७२३ } मू. द्दा. १. { श. इ.

द सुजायेता व इजता असारी वजारत दस्तगहा राऊ आजं रविस्लोजी राजे घोरपडे राईज अन्हा ऊभी पहिले तुंम्हासी कौळू मरहामत करुनू पाठविले होते त्यावरी तुंम्ही उंमाजी पंतासांघाते सागुनू पाठविले कीं अणिखी फिरंगी व तुरा देणे व फरजंद्दानीमधे जमा करुनू सांभाळणे व अपण आडोर रहगे येकी—खल देणे व अमचे भाऊ तुकोजी राजेसी येक सेहे घोडेसी मोकररु करुनू त्यांसी मोकासा व बहुमान घोडे व तश्रीफ व सिरनावसीची तिनी सेहे होनू देणे म्हणौनू तरी तैसेची कौल मरहामत केले असे तुम्ही सगितले प्रकारीने चालउनू कोण बाबे अंदेशा न करणे सितार्बीने यणे तुमचे भाऊसी समाधान करुनू सांघाते घेउनू येइजे [मजकुराच्या डाव्या अंगास समासांत वाटोळा फारसी शिक्का*]

ले. ७२४ } मू. द्दा. ५. { श्री श. इ.

[समासांत मध्येंच चौ. फा. शि. *]

दं चिरजीव गगांसमान बिंबाई ताा निराईस प्रती अंबाजी राजे घोरपडे आसीर्वाद येथील क्षेम ताा छ १७ माहे रजब जाणौनू तुम्ही

अपले क्षेम लिहिले पाहिजे उपरि बहुत दिवस जाले पर कागदीपत्री समाचार पाठविले नाही या करिता समाधान वाटत नाही आतां तरी येणार समवेत मिनवान समाचार लेहून पाठविजे अम्ही कुणविणीबदल आगा मियाजी बराबरी होन पचेवीस पाठविले आसे त्याचे कुणविणी बऱ्या नीटस गोरिया जातिवंत पाहून चौघी पाच जणी घेऊन पाठवणे तुमचे मुकासे पावेतो दोघ स्वार देउनू पाठवणे तेथोन अमचे मुक्कामासे पावेतो पावितलि येविसी बहुत लिहिणे नलगे हे आसीर्वादं तुमच्या सुना आसतील त्यास वहानाथोरास आमच्या आसीर्वाद सागणे बहुत शाहाणपणे आसणे

दा चिरजीव निराई बाईस आसीर्वाद तुमचे माता अपले तकसीमेचे पटेलगी नेरलियाची तुम्हास दिल्हे आहे तुम्हास येक दोनी वेला बोलाविले परंत तुम्ही आला नाही तिचे भेटी तुम्हास नव्हेती तुमची मातेस देवज्ञा होउनू पाच सा महिने जाहाले तुम्हास समाचार कललाआसेलकी नसेलते न कले तुम्हास कल:वे म्हणौनू लि.हिले आहे मरत काली माहातारी आवाघियासी बोलली की अपली तकसीम अपले लेकीचे लेकास दिल्ही आहे यास कोण्ही खलल आगर कुसूर करावया निसबत नाही आगर अपली फर्जंद व मुरसाल त्यासही निसबत नाही यैसे बोलोन सवि जाली तरी तुम्ही धाकटा मूल सागाते घेउनू येणे अमची भेटी होईल व पाटिलगीचेही विल्हे होईल ये विसी बहुत लिहिणे नलगे हे आसीर्वाद [ष. मो.*]

ले. ७२९ }
मु. दा. ५. } श्री { श.
{ इ.

[समासांत मध्येंच चौ. फा. शि. *]

॥ द सहस्त्रायु चिरंजीव विजईभव राजमान्य राजेश्री नेगोजी व मुकुंदजी व विठोजी व रवलोजी घोरपडे गोसावी यासी प्रीतीपूर्वक संताजी राजे घोरपडे अनेक आसीवाद येथलि क्षेम जाणौऊन तुम्ही अपले क्षेम समाचार लिहिले पाहिजे याउपरि तुम्ही कागद पाठविले होते ते उतम

समई पाऊन बहुत संतोष पावलो लिहिला अभिप्राऊ कलो आला बहुत काही स्नेह उतरे लिहिले त्यावरून अमृतपान केले सारिखे जाहले लिहिले की पटेलगीचे तकसीम होत असे ते वेलेस अपले स्मरण असो देणे म्हणौ-ऊन तरी तुम्हा विरहीत कांही होणार नाही जे वेलेस तकसीम होईल ते वेले तुमचेही तकसीमेचे विले होईल त्याप्रा लिहून पाठऊन व मातुश्री फुंइजी आवास ठाणेचे तसवीस होत असे म्हणौऊन खबर आइकतो त्या बाबे कारकुनास खाने अजमाचे ताकीद काराविली पाहिजे म्हणौऊन तरी अंम्ही येथे असता काही घडणार नाही हाली खाने अजमाचे पेसजी सारिखे येक मुखे चालत नाही हर येक गोस्टी........अमचे वर्तमा........ पन्हा बा वेगळूर तरफेस गेलो होतो तेथून फजीत्त पन्हा शाहरास आलेवरी अंम्ही चिरजीव खंडोजी व ब्रह्मजीचे वऱ्हाड मारून हाली शाह-रास येऊन येक महिना जाहला कलले पाहिजे विशेष लिहिणे नलगे घडी घडी अपले सविस्तर वर्तमान लिहून पाठवीत गेलें पाहिजे हे आसीवाद [ष. मो. *]

—सौभाग्यवती निराबाईस व बिनाबाईस अनेक आसीवाद

ले. ७२१ }
मू. दा. प. }

{ श.
{ इ.

[पाठीवर राजारामाचा गोल शिक्का*]

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य————

प्रती राजश्री राजाराम छत्रपती——उपरि तुम्हीं या देवांब्राह्मणाच्या-- राज्याची आभिवृधी करावी आपला नामोश करून घ्यावा या गोष्टीची उमेद धरिली आहे म्हणवून कितेक वर्तमान रा शामजी चिंतामणी यानी विदित केले त्यावरून बहुत संतोश वाटला याहून उतम कार्य आहे हें राज्य तुम्हां लोकांचे आहे भागानगर प्रांतीचा राज्याभिप-

त्याचा कार्येभाग राजश्री प्रल्हाद पंडित प्रतिनिधी याचे स्वाधीन करून त्या प्रांतास रा आनंद गंभीरराऊ सरसुभेदार यांस नामजाद पाठविले आहे यैसियास तुम्ही कोणे गोष्टींविसी शंका न धरिता यांस सामील होऊन कार्येसिधी करणे आगर [जमावसाहित] येथें आलिया तुमचे आतिशायसीं ऊर्जित होईल यामधें तुम्हांस आनकूल ते गोष्टी करणें तुम्हीं अमच्या राज्यामधे आलियानंतर तुम्हांस हत्फहजारी दौलत द्यावयाचा निर्वाहा केला आहे तुमचे गोमटे करून चालवायाचेविसी सहसा आतराये होणार नाही येविसीं अपलें समाधान आसो दीजे कितेक वर्तमान रा़ा रामनी चितांमणी सांगतील त्याप्रा भरोसा आसो देणें [नि*] बहुत लिहिणे तरी सुदन असा

[शिक्का*]

श्री धर्मप्र
द्योतिताशेषव
र्णा दाशरथेरिव
राजारामस्य मुद्रे
यं विश्ववंद्या
विराजते

मर्या
देयं विरा
[जते]

ले. ७२७
पु.वा. प.

श.
इ.

श्री

श्री तीर्थस्वरूप राजमान्ये राजश्री बीत्रजीबवा दादासाहेबचे सेवेसी सेवक राजे बाजीराऊ घोरपडे दंडवत विनती उपर येथील क्षेम वा छ.७ जिल्काद मुा नजीक काळूर सगम भीमातिरि सुखरूप असो विशेश अम्हास नवाबसाहेबी फार मेहेरबानगी करून जागिरा प्रागने तीन दिघले प्रगने

राजनी व प्रगने कंवसडी व प्रगने वाळूर ययैसया सनदा दिधल्या ते घेऊन राजश्री वासुदेवपंत येत अहेत अन अम्हीही अनखी जागिराचे परवाने घेऊन सत्वरच येतो अपले असिर्वादे अनखी प्रगने चागलेच घेतो सेवेसी कळावे बहुत काये लेहेन हे विनति [एक शिका *]

---

२० फलटण-निंबाळकर*

(श्री. शं. ना. जोशी)

ले. ७२८ } मू. दा. प. }

{ श. १६१६ श्रावण वद्य ७ { इ. १६९४ आगष्ट २

श्री

राजश्री मुधोजी नाईक निंबाळकर
गोसावी यांसि

॥ दै अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य प्रती राजश्री राजाराम छत्रपती उपरी तुम्ही पत्र पाठविले ते छ २० जिल्हेजी प्रविस्ट जाले आपण ताम्राकडे असता मनसवा करीत होतो ते टाकून या राज्यात आलो काये निमित्य कीं हें माहारास्ट राज्य वृधीस पाववावे आपले वतन आपले सांमाळी व्हावे म्हणोन सर्वश्वास तऱ्हा दिल्ही आणि इकडे आल्या-नंतर लेहन पाठविले परतु सरजामाचा निर्वाह करून पाठविला नाही तरी याउपरि फलटणमाहाल साणक करून सनद पाठविली पाहिजे म्हणोन कितेक तपसिले लिहिले तें सविस्तर विदित जाले ऐसियास येविषी पूर्वी तुह्मी लिहिले होते व तुमचा हेजीबहि हुजूर आला होता तेव्हा तुम्हा-कडील जो जाब करावयाचा तो करून यावा म्हणोन लिहिले तरी तूर्त हा प्रसंग करता येत नाही या प्राते गनिमाने बहुतच बल धरिले आहे यास मारून काढायाबदल लस्करची सारी फौज आणविली आहे राजश्री संताजी

* १९ वें संमेलन.

घोरपडे सेनापती व राजश्री धनाजी जाधवराऊ सरलस्कर सेनासंभार घेऊन येतील त्या समागमे तुम्ही आपल्या जमावानसी हुजूर येणे येथील गनिमास कोटगा घालणे मग तुम्हाकडील सरंजाम करणे तो केला जाईल तुम्हा लोकाचे चालवणे हे स्वामीस अगत्य आहे तुम्ही आपले समाधान आसो देऊन सत्वर फौजेनसी येणे राजश्री अमृततराऊ महाल आपणासी दिल्हा म्हणोन कटकट करिताती येविषई लिहिले तरी त्यासहि सेनासमुदायानसी बोलाविले आहे तेहि येतील तेव्हा जो निर्वाह कर्तव्य तो केला जाईल तुम्ही राजश्री धनाजी जाधवराऊ सरलस्कर याचे तानेनि आहा तैसे आसोन त्यासमागमे वनीस येणे [नि*] बहुत लिहिणे तरी तुम्ही सूज्ञ असा[२]

पौष छ १२ सफर मुा आदरखी बुवा पूर्णमा शणवार

ले. ७२९ }
मू. दा. प. }

{ श. १६१६
{ इ. १६९४

श्री

राजश्री मुधोजी नाईक निंबाळकर
गोसावी यासि

॥ र्द अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राज्यमान्ये——————

स्त्री राजश्री राजाराम छत्रपती उपरी कर्नाटक प्रांते गनिमाने सख्ती बहुत करून भोवताली स्थले घेतली सांप्रत वेटवालहि पाळेगाराचे भेदेकरून गनिमाने हस्तगत केले स्वामिचे लोक झाडीत होते ते गनीम येकायेकी पैसल्य देखोन निघोन आले याउपरी आजी आगर उदिया .इतकियांत पंचीचे तटाजवली येउनू कोटास विलगोन येलगारच करणार हावभरी बहुत नाव्य असे अैशास येथे राजश्री हिंदुराऊ घोरपडे ममलकत मदार समशेर-बहादूर हे आदिकरून स्वामिसंनिध आहेति ह्याणी निदान जाणोनू साक करायाची नियेत धरून राहिले आहेती हे गनिमास नतिजा पावावयाचा

---

१ निंबाळकरच. २ शके क. ७२६ प्रमाणे.

तैसा पावितील गुमान धरीत नाही परंतु गनिमास मारून चालवावे फौज बुडवावी या गोष्टीस देशीची फौज आली पाहिजे ह्यास फौज घेउनू येणे म्हणून राजश्री संताजी घोरपडे सेनापती व राजश्री धनाजी जाधवराउ सरलस्कर यास व तुम्हास पत्रे उदंड पाठविली परंतु आद्याप फौज घेउनू येता दिसानासे जाले आहे येथे तो निदान प्रसंग प्राप्त आहे जरी येका महिनियांत फौजेनसी येता तरी राज्य राहाते स्वामि समाधान पावताती तुम्हा लोकास येश येते जरी फौजेस यावया विलंब लागतो तरी महिनिया-उपरी उवार नाही राज्य बुडते मग तुम्हा(म्ही) स्वामीचे सेवक असोनू कोणा प्रयोजनाचे स्वामी आपले राज्य संरक्षण करायाचे तैसे करितील परंतू तुम्हा लोकाचे बरे होणार नाही हा निर्वाह जाणोन जरी स्वामिस समाधान पावावे आपले बरे करुन घ्यावे यैसे आसेल तरी आपल्या जमावानसी राजश्री धनाजी जाधवराऊ सरलस्कर उमदेतुलमुलुक यांजबराबरी स्वार होउनू येणे विलंब न करणे [नि*] जाणिजे बहुत काय लिहिणे मर्या देयविरो जते

[राजारामाची] सुरुसुद समंत बार[१]

---

२१ एक नवीन सुहूर सन*

(श्री. ग. ह. खरे)

ज्या पत्रांवरून या सुहूर सनाची माहिती दिली आहे तीं पत्रें रावेरकर राजे देशमूख यांच्या संग्रहांतील आहेत.

[१२ ओळी फारसी मजकूर व ३ शिक्के*]

ले. ७३० } मु. चा. सं. }	शहाजादीये सुलतान खुरुम	{ श. १८९२ पौष शु. ३ { इ. १६६१ डिसेंबर १४

मिर्जा इ मिर्जा अलहियार बेग अमीन साहेब राजश्री रावोजीपत सेकदार खोजगी साहेब फौजदार व मया उधोदासजी कारकून

---

[१] दोन्ही पत्रें श्रीमंत फलटणकर साहेब यांचे संग्रहांतील आहेत.

* पा. स. १४।१८५३

महजरनामा बीहुजूर ——————— व हजीर मजा-हस चौत्रा पा। येदलाबाद सुा। अर्बा सन हजार १०७१ कारन महजर-

१ या पत्रांत कालाचे दोन उल्लेख आहेत. पैकीं शेवटच्या उल्लेखांत वर्षाचा निर्देश सन १०७१ असा आहे. हा उल्लेख फसली सनाचा आहे असें नेहमींच्या अशा प्रकारच्या उल्लेखांच्या परिपाठावरून धरण्यास हरकत नाहीं. आरंभीचा कालनिर्देश 'सुा। अर्बा सन हजार १०७१' असा आहे. पुणें सातारा किंवा कोंकण या बाजूस मिळालेल्या कागदांत असा उल्लेख आला म्हणजे अर्बा हा शब्द सुहूर सनाचा शेवटचा आकडा दाखवितो व 'सन हजार १०७१' हा निर्देश फसली सन देतो असें आपण मानतों. म्हणजे या ठिकाणीं सुहूर १०६४ व फसली १०७१ आहे असें आपण समजतों. पण त्या समजुती प्रमाणें या निर्देशाचा विचार करूं लागलों तर एक अडचण येते. महाराष्ट्रांत चालूं असलेले सुहूर व फसली या दोन सनांत ९ वर्षांचें अंतर असतें. येथें तर ७ वर्षांचें अंतर आहे. तेव्हां सुहूर सनाचा उल्लेख बरोबर आहे असें धरलें तर फसली १०७३ असा लिहावयास पाहिजे होता. पण पत्रांत दोन्ही ठिकाणीं १०७१ असाच फसली सनाचा उल्लेख आहे. तेव्हां सुहूरचा 'इसने' असा उल्लेख करावयास पाहिजे होता असें म्हणावें लागेल. एवंच मामुली पद्धतीप्रमाणें विचार केला तर दोन उल्लेखांपैकीं कोणत्या तरी सनाचा उल्लेख चुकला असें म्हणावें लागेल. उत्तरेंतील फसली दक्षिणेंतील फसलीपेक्षां दोन वर्षांनीं लहान आहे हें प्रसिद्ध आहे. या पत्रांतील फसली सनाचा उल्लेख उत्तरी पद्धतीचा आहे असें मानलें तर दोन्ही उल्लेख एकमेकांशीं जुळते आहेत असें ठरेल. कारण उत्तरेंतील फसली व दक्षिणेंतील सुहूर यांच्या मध्यें ७ वर्षांचें अंतर पडतें व तितकेंच अंतर या पत्रांतील सुहूर सन व फसली सन यांत आहे.

या युक्तीनें या पत्राचा निकाल लागून कालनिर्देशांत विरुद्धता नाहीं असें होईल. पण दुसऱ्या एका पत्रांतील कालनिर्देशाचा विचार केला तर वरील युक्ती चूक आहे असें दिसून येईल. तें पत्र मीं नुक्तेंच प्रसिद्ध केलें आहे (ऐतिहासिक फारसी साहित्य खंड १, ले. ३.). यांत कालाचे दोन निर्देश आहेत. पैकीं आरंभीं 'सुहूर सनह अल्फुलू–महसूलियह' असा उल्लेख असून शेवटीं 'सनह सित्त व अल्फुल–हिजारिय्यतुल्–मुस्तफविय्यह सनह १००६' असा अक्षरीं व आकड्यांत दुहेरी उल्लेख आहे. पहिला उल्लेख सुहूर सनाचा व दुसरा हिजरीचा आहे हें उघड आहे. हिजरी सन कोठेंही एकच प्रकारचा आहे हें सांगावयास नको. हि. १००६ ला जुळता असा सुहूर सन आपल्या पद्धतीप्रमाणें ९९८ हा येतो. पण प्रकाशित पत्रांत १००० असा अक्षरीं उल्लेख आहे. हि.१००६ ला जुळता फसली सन दक्षिणी १००७

[पुढें चालूं]

नामा यैसा साहेबी कसबे मजकूरचे मोकद्दम कालीकर व पाटरकर हुजूर बोलाऊन फर्माविले जे माहादेव नायेक देसमूख पा। मो मयेत जाला त्याचे

[पृष्ठ ८३ वरून पुढें चालू]

व उत्तरी १००५ येतो. दक्षिणी फसली व येथील सुहूर सन यांत ७ वर्षांचें अंतर येतें. आपल्या पत्रांतही सुहूर व फसली यांमध्यें ७ वर्षांचेंच अंतर येतें. तेव्हां आजच्या पत्रांतील सुहूर व प्रकाशित पत्रांतील सुहूर हे एकाच प्रकारचे असावेत. या दोन पत्रांतील सुहूर महाराष्ट्रांतील सुहूरपेक्षां २ वर्षांनीं मोठा दिसतो. या पत्रांतील फसली मात्र दक्षिणेंतील फसलीच धरला पाहिजे. एरवीं दोन्ही पत्रांतील सुहूर सनांच्या उल्लेखांचा मेळ बसवितां येत नाहीं. प्रकाशित पत्रांत 'महसुलाचा' असें एक विशेपण सुहूर सनाला लावलेलें आहे. या विशेपणाचा अर्थ येवढाच दिसतो कीं हा सुहूर महसुलाच्या सोयीसाठीं सुरू केलेला असावा. हा सुहूर खानदेशांतील फारूकी सुलतानांच्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशांत चालत असावा असें प्रकाशित पत्रावरून निश्चयानें म्हणतां येते. आजच्या पत्रावरून निश्चयानें म्हणता येणार नाहीं. कारण प्रकाशित पत्र खास फारूकींच्या राजवटींतील आहे. आजचें पत्र फारूकींचें राज्य बुडाल्या नंतर सु. ६० वर्षांनीं लिहिलेलें आहे. सारांश फारूकी अमदानींत एक निराळा व नवीन सुहूर सन चालू होता असा तर्क करतां येतो. या तर्काला पुष्टी देणारें असें आणखी एक पत्र श्री. रावेरकर राजे देशमूख यांच्या संग्रहांत आहे. सबंध पत्र महत्वाचें नसल्यानें जरूर तेवढा भागच पुढें दिला आहे. 'राजनिामा बेस्मी मोकद्‌मानी व रयान देहाये प्रा। रावेरी सुबे खानदेस सुर सन सलास सन १०७० कारने लेहान दिधला येसा जे' (रावेर–राजे देशमुख संग्रह क्र. ९५)

या तीन पत्रांतील सुहूर सन फारूकी सुलतानांनीं आपल्या राज्यांत सुरू केला असल्यास तो केव्हां सुरू केला हा प्रश्न आहे. दक्षिणेंतील सुहूर सन हि. ७४५ मोहरम १ किंवा इ. १३४४ मे १५ या दिवशीं म्हणजे मुहम्मद् तुघलकानें देवगिरी राजधानी करण्याच्या सुमारास सुरू झालेला असावा असा तर्क आहे (पहा ओझा–प्राचीन लिपीमाला दीक्षित– भारतीय ज्योतिपशास्त्र). सुहूर सनाचें ७४५ हेंच वर्ष आरंभवर्ष म्हणून धरलें होतें. हि. ८१२ हें साल असें आहे कीं, याचा आरंभ इ. १४०९ मे १६ ला म्हणजे बरोबर ६५ सौर वर्षांनीं किंवा ६७ चांद्र वर्षांनीं होत आहे. या सालीं या पत्रांत आलेला फारूकी सुहूर सन चालू झाला असें मानलें व त्याचें साल ८१२ हेंच धरलें गेलें असें समजलें तर–दक्षिणेंतील सुहूरचें साल यावेळीं ८१० हें येत असल्यानें– फारूकी सुहूर दक्षिणी सुहूरपेक्षां २ वर्षांनीं मोठा ठरेल.

या वर्षीं खानदेशांत नवीन सुहूर गणना सुरू करण्यास कांहीं कारण घडलें आहे कीं काय हें पाहिलें पाहिजे. हि. ८१२ (इ. १४०९).च्या सुमारास दक्षिणेंतील १२

[पुढें चालू]

घर देसमुखीमधे अथवा देसमुखी आधी येसी पुरसीस केली[1] यावर मोकदम कालीकर व पादरकर येही सांगितले जे येही घर बाधले तै नवाब असफखान उबराव येदिल्स्या फारोखी[2] येही कसबे मजकुरी कोठ बाधला तै दताजी माहादेव नायेक घर व दुकान बाधले त्याचे वारीस त्रिबकजी नायेक व गोपालजी नायेक त्याचे वारीस माहादेव नायेक व दताजी नायेक देसमुखी घेतली अमल ———————— जागीर माहाराजा उदाजीराम तै घेतली कदीम अल याम हवेली व दुकान आहे यासि कुरशा च्यार जाल्या आहेत हे लिहिले सही

तेरीख १ माहे जमादिलावल सन १०७१

वी कलम नारोजी दादो निसदा कसबे मजकूर

[पृष्ठ ८४ वरून पुढें चालूं]

वर्षांचा दुर्गादेवीचा दुष्काळ नुकताच संपला होता. दुष्काळ संपल्यानंतरचें हें पहिलेंच साल होतें असें म्हणतां येतें. या सालीं नव्यानेंच वसूली करावयास सुरवात झाली असणें शक्य आहे. रावेरच्या राजे देशमुखांच्या कागदांत एक कागद आहे. त्यांत पडिक जमीन लागवडीस आणतांना सारा कसा घ्यावा हें सांगितलें आहे. त्यांत कोणत्याही जमिनीचा जो धारा पूर्वींपासून ठरला असेल त्याचा ¼ हिस्सा १ ल्या वर्षीं, ½ हिस्सा २ न्या वर्षीं, ¾ हिस्सा ३ न्या वर्षीं आणि सर्व धारा ४ थ्या वर्षीं घ्यावा असें सांगितलें आहे. या ठिकाणींही पहिल्या वर्षीं कांहीं सारा वसूल केला असेल व महसुलाचें वर्षही नव्यानें सुरू केलें असेल. तेव्हां हि. ८१२ मध्यें फारूकी सुलतानांनीं एक नवीन सुहूर सन सुरू केला असें सध्यां गृहीत धरण्यास हरकत दिसत नाहीं.

१ हा शब्द ओळीवर आहे.

२ 'येदिल्स्या फारोखी' म्हणजे फारूकी वंशांतील आदिलखान किंवा राजा अलीखान हा होय. याची कारकीर्द इ. १५७६ ते १५९६ अशी आहे. याच्या पदरचा उम्राव असफखान यानें आदिलाबाद शहरास कोट बांधला असें सांगितलें आहे. या असफखानाचा इतरत्र उल्लेख सांपडत नाहीं. पण यावरून आदिलाबाद शहराचा कोट इ. १५७६ ते १५९६ यांच्या दरम्यान बांधला गेला हें मात्र स्पष्ट होतें. यांतच खुर्रम म्हणजे शाहजहान हा शाहजादा असतांना बऱ्हाणपूरच्या बाजूस अमल चालवीत होता व याच्याच अमलांत महाराजा उदाजीराम यांजकडे या भागाकडील जागीर होती असें सांगितलें आहे.

[समासांत*] गौही येसा पा। व घोडे सेटी व कालीकर व पाढरीकर व समस्त परजा का। मा।

---

२२ उदाजीराम व येदलाबाद परगणा*

(श्री. ग. ह. खरे.)

[आरंभीं वर व डाव्या अंगास असे दोन शिक्के*]

ले. ७३१ } { श. १५४६ मार्गशीर्ष शुक्ल ७
मू. पा. सं. } { इ. १६२४ नोव्हेंबर ७

अज रख्तखाने माहाराजा उदाजिराम साहेब दामदौलतहू बजानेबू कारकुनानी पा। येदलबाद विदानं [द*] सु॥ सन सबा असरेन अल्फ कसबे मजकुरी तले करावयाची जागा आहे ते जागा त्रिंबकजी नायेक आपण जे पैके लागतील ते वेचुनू तले करुनू पाहातातो तरी याचे मुतालीक तलेयास कांमं लावितील पैके ते वेचितील तुम्हाकरिता जे मदती होवेल ते करण व तले मुस्तैद करितील त्याखालेया व नवाह बजर जागा नाकिर्किर्दी चावर १८ येकुनू नितन[२] १३८३ तेरा नितने तीन बिघे इनाम अजरामऱ्हामती मोईन करुनू दीजे गुरास पानियाची आबादानी होईल

---

* २० वें संमेलन. १ ही की गाळावी.

२ नितनें हा शब्द कोशांत सांपडत नाहीं. येथें १ चावरांत १३ नितनें व ३ बिघे इतकी जमीन बसते असें सांगितलें आहे. म्हणजे एका नितनाबरोबर ९ बिघे जमीन येते. नितन हा निवर्तन या शब्दाचा अपभ्रंश असेल काय? इतरत्र १० हस्त म्हणजे एक वंश व २० चोरस वंश म्हणजे एक निवर्तन असें सांगितलें आहे. येथें ९ बिघ्यांचा एक नितन होत आहे. तेव्हां हे दोन्ही शब्द एक असूं शकणें कठीण आहे. किंवा मा।ंत तरी मोठा बदल झाला असें मानलें पाहिजे. पेशवे दप्तरांतलि खानदेश कडील भागाचे कागद तपाशीत असतां त्यांत प्रतन, नितन इत्यादि क्षेत्रपरिमाण दाखविणारे शब्द आपणास आढळले असे प्रो. बा. गो. काळे म्हणातात. तसें असल्यास नितन शब्द निराळ्या रीतीनें व्युत्पादिला पाहिजे.

व जमी वहूत पान्याखालच्या भिजेल उदीम वहूत होईल [नि*] मोर्तबू हे विनंती'

रुजु सुरुनिवीस

[पाठीवर*]

तेरीख ९ सफर

माहे सफर

बार दफ्तर

सुरु निवीस

---

२३ वडतुंबी--जेधे*

(श्री. ग. ह. खरे व श्री. स. ग. जोशी)

ले. ७३२ } मू. दा. प. }

{ श. १५८९ वैशाख वद्य ४ { इ. १६६७ मे १

दे ²मसुरळ अनाम राजेश्री सिवाजी जेधे देसमूख ता॥ रोहिडखोरे यासि निळो सोनदेऊ व अनाजी दतो केसो त्रिमळ सु॥ सबा सितैन अलफ

---

१ या पत्रावरून व वर दिलेल्या पत्रावरून उदाजीराम यांस आदिलाबाद परगणा जागीर होता असें दिसतें. मागील एका पत्रांत आदिलाबाद परगणा उदाजीरामास जागीर होता ऐवढेंच सांगितलें आहे. या पत्रावरून तो परगणा सु. १०२८ च्या सुमारास जागीर होता असें दिसतें. येथील सुहूर सन फारूकी सुलतानांनीं वापरलेला कीं दाक्षिणी सुहूर हें निश्चित नसलें तरी बहुधा फारूकी सुलतानांनीं वापरलेलाच असावा. अर्थात याचें शकांत रूपांतर श. १५४६ असें होईल. मागें श्री. या. मा. काळे यांनीं उदाराम विषयीं एक लेख मंडळाच्या त्रैमासिकांत लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं उदाजीरामास आदिलाबाद परगणा जागीर असल्याचा उल्लेख कोठें केलेला नाहीं. तसेंच त्यांस महाराजा हा किताब असल्याचेंही सांगितलेलें नाहीं. शिवाय त्यांच्या म्हणण्याचा रोख असा दिसतो कीं, उदाजीराम हें नांव शहाजहानच्या वेळीं पडलेलें असावें. पण हें पत्र जहांगीरच्या कारकीर्दींतील असून त्यांत उदाजीराम असा स्पष्ट शब्द आहे.

* पा. स. १५।१८५४.

२ प्रस्तुत पत्र आम्हांस वडतुंबी (तर्फ आंबोडें संस्थान भोर) येथील श्री.

[पुढें चालू]

ता मजकुरी तुमची घरें व सेते मिरासीची आहेती ती साळाबाद चालत आहेती येसियास दर्म्याने सर्जाराऊ इही इस्कील करुनू तुम्हास घरे व सेते देत नाहीत म्हणौनू तुम्ही हुजूर येउनू सांगितले त्यावरून हाळी त्यांस लिहिले आहे तेणेप्रमाणे तुमची सेते व घरे आहेती ती साळाबादप्रमाणे तुमची तुम्हास देतीळ तुम्ही राजेश्री—— साहेब येती[1] तोवरी आपले वतनी आसणे साहेब आलियावरी[1] सर्जारायाचा व तुमचा निवाडा होईल तोवरी तुम्ही गावीच आसणे व त्याचे लोक धिंगाई करीत आहेत तेही बाबे सर्जारायास ळिहिले आहे ते आपल्या लोकास हालखुद ठेविती छ १७ जिलकाद[नि*] पा हुजूर[नि*] रुजू [वा*] लेखन सीमा समु लसती

सुरु सुद

---

२४ पाटगांव—मौनीबावा*

(रा. सा. गो. स. सरदेसाई.)

ले. ७३३ }
मू. दा.प. }

श्री

{ श. १५९९ वैशाख व. ७
{ इ. १६७८ मे ३

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ४ कालयुक्त संवत्सरे वैशाख बहुल सप्तमी भृगुवासरे क्षत्रिय कुळावतंस श्री राजा शिवछत्रपती याणी राजश्री गणो राम

[मागलि पृष्ठावरून पुढें चालूं]

जेधे यांजकडे फारसी फर्मानांच्या शोधार्थ गेलों असतां मिळालें. यांत सिवाजी व सर्जाराऊ जेधे यांच्या खाजगी भांडणाविषयीं जी माहिती आली आहे ती समजण्यासाठीं शि. च. सा. सं. २ ले. २२० व २२१ हे पहावे.

१ या वेळीं साहेब म्हणजे शिवाजी महाराज कोठें गेले होते हें या पत्रांत नाहीं. पण जेधे शकावली 'वैशाख मासी वहलोलखान व राजश्री येकोजी राजे रागाणियास वेढा घातला राजश्रींनी वेढा मारून काढिला ' असें सांगते. तेव्हां जेधे शकावलींतील नोंदीच्या खरेपणास हें पत्र पुरावा होऊं पहातें. पहा शि.च.सा.सं.ले.११५६

* २० वें संमेलन.

[व*] श्री शिवचरणीतत्पर त्र्यंबकसुत मोरेश्वर

देशाधिकारी ता। कुडाल यासी आज्ञा केली ऐसी जे मौनीबावा पाटगांवी आसतात त्याचे दर्शनास अतिति आभ्यागत आगातुक बहुत येत आसताती त्याला येकदा आंन पावावे म्हणजे सतुष्ट होउनू जात जातील म्हणून तुरु[त] गिरी बावाचा सिष्य याणे सांगितले त्यावरून आतीतआभ्यागताबदल प्रतिवर्षी येक हजार माणसाची सामग्री देविली आहे दर माणसास

तादूल वजन सडीक	कणीक वजन	दाली वजन	तूप वजन	मीठ वजन
००१॥०	००१॥	००॥	००।०	०००९

येकून पाउणे च्यारी सेर नवटाक रास याप्रमाणे हाजारा माणसाची बेरीज होईल ते आवल साल सन तिसा सबैनापासन देणे खर्च लिहिणे मुजरा होईल तुम्ही हे सामग्री त्याचेथे तुरू [त] गिरिपासी वर्षामधे येकदा येक-थोक देत जाणे तो आल्या गेल्यास ++ करील तैसे देत जाईल तुम्ही काही त्याचे खर्चात मन न घालणे [नि*] लेखनालंकार

[ष*]मर्या
देयं विरा
जते

ले. ७३४) श्रीगुरवे नमा { श. १६०० माघ शुद्ध १५
पु. दा.प.) श्रीमत्परमहउस श्रीस्वामी { इ. १६७९ जानेवारी १६

स्वस्ति श्री नृप शालिवान शके १६०० सोलासे कालयुग्त नाम संछरे माघ सुध पुर्णीमा गुरुवासरे

पूजेसी पुष्पासी मौजे मानी कर्याती पाटगाऊ येथे स्थळ घोडेचे वहोळ पासून उतरभाग हद उबराचे झाड पूर्वेसी डोंगराचा मस्तक पावेतो दोनी डोगराचा मध्यभाग येसे स्थळ नेमून दिल्हे असे हे सत्य

शि. च. सा. सं. ४-१२

[शिक्का *][1]
नीवाजी कृष्ण

भिवजी देसाई विन पीलजी देसाई का। मार दतपत्र लिहून दिल्हे असे हे सत्य हे उतरोतर चालवावे
निशान नागर

अतो बहिरदेव देसकुळकर्णी का। मार दतपत्र लिहून दिल्हे असे हे सत्य उतरोतर चालवावे

ले. ७३९ }
मू. दा. प. }

श्री

{श. १६०१ चैत्र वद्य ९
{इ. १६७९ मार्च २६

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक ६ सिधार्थीनाम सवत्सर चैत्र बहुल नवमी बुधवासर क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शिवछत्रपति याणी राजश्री गणो

[लं.व*] श्रीशिवराजें
द्रहर्षनिदान ॥ ज्यं
बकसुत मोरेश्वर
मुख्य प्रधान

राम देशाधिकारी व देशलेखक प्रात कुडाल यासि आज्ञा केली येसी जे गतवरुसी स्वामी स्वारी करून कोकणात जाता पाटगावी मुकाम जाला ते समई मौनीबावाचे दर्शन घेतले तेव्हा मौनी गोसावियापासी सेवेस पुराणिक १ व हरदास १ व म्रुदगी १ आहे तेही स्वामीस विनती केली की आपण गोसांवियाचे सेवेस राहातो आपल्यास वरशास काही पाविले पाहिजे ते समई स्वामींने मान्य केले परतु सनद दिली नाही त्याकरिता यास काही पावले नाही हाली स्वामीने त्यास [मे] ईन करून सनद देविली पाहिजे म्हणउ [नू]तुम्ही विनंती केली त्यावरून मौनी गोसावियाचे सेवेस आहेत त्यास वर्पास मोईन केली असे निशाणी होन

हरदास	पुराणिक होन नि [शाणी]
६	६
म्रुदगी निशाणी	
६	

---

[1] श्रीरामचरणपंकज सेवन नीवाजी कृष्ण परम पावन

येकूण अठरा हो[न] निश्याणी इा साल मजकुरापासून केले आहेत येणेप्रमाणे मौनी गोसांवी पाटगावी अगर अनखी कोठे जवल प्राती असतील तेथे समाचार घेऊन सदरहुप्रा देत जाणे धमार्थ म्हणून खर्च लिहिणे मजुरा होईल [नि*] लेखनालंकार [ष*] मर्यादेयं विरा जते

छ २३ . मास चैत्र
चैत्र ऊर्फ सफर. सुरू सुद वार
३ रबिलावल

ले. ७३६ } श्री { श. १६०२ आश्विन शु. १
मु. द्ा. प. } { इ. १६८० सप्टेंबर १२

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ७ रौद्रनाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध प्रतिपदा इदुवासर क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शंभु छत्रपति याणी राजश्री गणो राम देशाधिकारी व देशलेखक प्रात कुडाळ यासि* आज्ञा केली येसी जे तुम्ही हुजूर येऊन स्वामीस विनति केली कीं राजश्री मौनीं गोसावी पाटगावी राहतात बहुत थोर ईश्वर पुरुश आहे त्यास पालखी आहे परतु नेहमी भोई नाहीत तरी नेहमी भोई व वाजत्रीचे ++ करून देविले पाहिजे +++ यैशास भोयास व वाजत्रीयास मोईन होन निशाणी १२९ सवासे करून दिले आहेती यात भोई व वाजत्री ठेवून देणे ते सेवा करतील तुम्ही सदरहू पैके तुरूतगिरी सिश्य गोसावियांचा आहे त्याजवळ पावीत जाणे ते भोयास व वाजंत्रियास हक पावितील सदरहू मोईन इा साळ मजकुरापासून केली असे यासी वाजत्री तुम्ही ठेविले आहा भोई ठेवून देणे आहे यैशियास वाजत्री ज्या दिवसापासून साल माा ठेविले

---

* येथे बाजूवर खालील प्रल्हाद निराजीचा लंबगोल शिक्का आहे.
लक्ष्मीनृसिंहभक्तश्रीनीरराजांघ्रिजन्मनः। प्रल्हादवर्धिनी मुद्रा प्रल्हादस्य विजृंभते॥

असाल ते दिवसापासून वाजत्रीयास वरशास पचवीस होनप्रा पाववणे. उरले शंभर होन यासि मोई ज्या दिवसापासून ठेवाल ते दिवसापासून सालमारचे हक पाववणे पुढे सदरहू शंभर होन मोयास व पचवीस वाजत्रियास याप्रा साल दरसाल पावीत जाणे आणि धर्मार्थ म्हणून गोसावी याचे नावे खर्च लिहीत जाणे ताजा सनदेचा उजूर करीत न जाणे गोसावी कुशल असतील तो चालवीत जाणे असल गोसावियाच्या सिशापासी देऊन तालिक सुभा विले लावणे सदरहू सवासे होन निवळ देविले आहेती यासि वजा वाटा व माफ असे[नि*] लेखनालंकार

[वा*]मर्यादेयं विजयते   सुरू सुरुनिवीस पो छ १६ माहे रमजान

छ २९ माहे शाबान

शाबान

पौ छ २९ रमजानु

ले. ७३७ } श्री मोहनीवावा { श. १६०५ श्रावण शुद्ध ११
मू. दा. प. } { इ. १६८३ जुलै २४

जाविते मोईन श्री स्वामी मुकाम पेठ पाटगाऊ सुभा पो कुडाल सुहूर सन सलास समानीन आलफ आज माईन वा सनद राजश्री छत्रपति स्वामी शक ९ दुदुभी नाम संवछरे माद्रपद बहुल त्रयोदसी भोम वासरे[1] सालिना मोईन पादशाही ४०० दर १। येकून निशाणी होन ९००८

पूजा	निा होनु
९३॥॥=	नित्य पूजा
१४॥	नैमित्य पूजा
११॥	वार्षिक वस्त्रे
१२८॥॥=	

१ ता. १९।९।१६८२

नित्य पूजा

नवेद रोज ३६९ यकूण दर रोज
निशाणी होनु
३८० कणिक दर रोज ८८२
येकूण वजन -॥३। यकूण
कैली -।१ यकून
१ तादूळ -॥३। यकून
-॥= दाली ८४॥२॥
ये कैली ८१॥ यकूण
१।= तूप दर रोज८८।९.
यकूण ८३।६॥९
१। साकर दरोज८८।
ये ८२।१। यकून
८= माठे ८१८९॥९ ये
१।॥=
सुपारी ८॥६ यकून -॥-
कात ८=
कापूर आजमास सालीना २॥-

निा होनु ५२॥=
गध दराज ८८८१ ये ८८९
यकूण १।-
तेल दरोज ८८२॥ ये वजन
१८४ यकून होनु १२
बुका दराज ८८८९ यकून
८१८९ यकून टके ४९ होनु ४॥-
पुले नागकरी ठविझा त्याणे पुरवावी
त्यास वतन होन १२ पान सालीना
३६००० यकुन १॥=
चुना ८=
दक्षेणा दराज सिवराई ८६
यकून टके ४९ यकूण
आजंभट यांणी पूजा करावी त्यांस
द्यावे निा होनु ४॥-

मसुदा नैमित्य पूजा निा होनु मसुदार यकूण वार पूजा
४४ सामवार ४९ वजा यकादसीचे दिवस ९

बाकी
२४ यकादसी
१ सिवरात्री
१ रामनवमी

१ जन्मास्टमी
२ श्रावण सुध आस्टमी
समाधितीथ पूजा

यकून निा होनु

१५८ ब्राह्मण यकादसिनी पूजस त्यास ब्राह्मणास भोजन दक्षणा लारी १ व देवास लारी १ व दही ब्राह्मणास यकून लारी २ ये १४६ येकूण होनु

३॥। गणेसभट आग्निहोत्री

३॥। भास्करभट

३॥। आतंभट

३॥। विस्वनाथभट

१६८०

१३॥ रात्री पूजेस दक्षणा होन ८= ये समस्त ब्राह्मणास द्यावे

१ गध दर पूजेस ८८१ येकून वजन ८१॥।३ यकूण होनु

४॥ क्षीरापति दर पूजेस ८÷ ये

९८= तल दर पूजेस ८।. ये -॥।३। येकुन

२॥ वुका येकादसी २४ येकून दर ८८१ ये ८॥४ टविले २४ ये होनु

२॥। पान दर पूजेस १००० येकून ७३००० येकण होनु

१ सुपारी ८१॥।३ येकूण

।= कात

।= चुना

९ पंचाम्रत

थाची गुरे व काही वस्तभाव साळीना द्यावे

६ दघ व घई गाई व म्हैसी कराव्या त्यास गुराखी १ येकून

१ साखर ०॥ ६॥ येकून
१ मद ०। ८। येकून
१ तुप ०॥ ६॥ येकून
९
१४॥

मसुदा वारसिक नि॥ होनु ११॥

मखला साल्हीना ३ यैसी ४ ये वस्त्रे

१ दसरा
१ सवछर प्रतिपदा
१ आस्टमी समाधितीथ
३

नि॥ होनू ७॥

सहस्त्र भोजन साल्हीना मोईन

१००० आतीतास व आनार्थी
९०० समाधितीथ व कार्तिकी
४०० समाधितीथ
१०० कार्तिकी येकादसी
९००
१९००

येकून नि॥ होनु ४४०=

तादूळ दर वजन ०० १॥ कणकि बा॥ तादूळ कैली ०॥।३

येकून वजन २॥।१। येकून होनु ९०.
कैली दरसेरी ०॥३ येकूण दाळी दर रोज वजन ००॥

होनु ९ येकून ॰।।।३।।। येकून ॰।।=
कैली ॰।१ ये ३।।।

तूप दर ॰॰। ये ॰।४।९ गूळ ॰।४।९ येकून ४।।=
येकून होनु ९।=
मीठ ॰४।।७।। येकून ०।= दक्षणा दर ॰= ये टके ६२।।

होनु ६।॰

आत्रसोल ॰४।।७।। येकून १॰=। मिरे ॰॰७।। येकून ॰=
हिंग ॰॰१।। येकून ॰= जिरे ॰॰३।।। येकूण ॰-।॰

सेवक निा होनु ३००॰०

हरिदास होन २४
वाजत्री ६ दर माहे
१ प्रति १ यकून
२। प्रति ३ यकून
१ प्रति २ येकूण
४।०
सालीना होनु ९१
मोई ८ यकून होनु ८।०
सेवक २ ये होन २
मोई ६ ये
याणी सेवापाने १। नाईक १ ये
वाघवाघी ९ पाईक ९ दर
१ येकून
६।
यानी नित्य सेवा गंध व पान
पत्रावळी

मृदंगी होन १८
कर्णेकरी होन १८॰०
वागास ब्राह्मण १२ नित्यपूजेस
रोज असे०
लिहणार ब्राह्मण १ येकून वेतन
सालीना निा होनु २४॰
नेजदार यांणे पादुका स्वारीस जातील
तेव्हा नेजदारी करावी नित्य
मठ झाडावा सारवावा बिछाणा
घालावा त्यास वेतन निा होनु १९
दिवट्या नित्य दिवे लावावे. दिवटी
धरावी तेल ६
मुा १२ येकूण १८
कोठवळा हरि नारवकर सहस्र
भोजनाची सामग्री व नित्य पूजेची
करावी त्यास वेतन होन १९.

पत्रे कुच जालियाचे आले नाही व बरसात याही वगैरा लिहून दीधले की मागती राज्याने जमातदारास पाठऊन रावास नेले रावाचे या साली इकडे येन होत नाही यावरून मधेस्त म्हनतात की स्वार देउ केले त्यामधे दोन पावले दोन नरवदा उतरोन येतील तरी देउ यैसा जाब देतात व तुम्ही चौपदार वेगले यादगारखानापासी पाठविले व आम्हास खानाहीं पुसले कीं तुम्हास रावाही काय लिहिले त्यास आपन म्हटले कीं तुम्हास लिहिले त्याप्रमान आपनासही लिहिले त्यावरी खान म्हनो लागले मुफसल नवाबाचे खतामधें लिहिले त्याजवरी म्हनो लागले की रावाही ज्याद तलबी लिहिल्या आहे तरी त्याचे जान नवाबाकडून आपंन त्यास लिहिले आहे की जो करारदाद जाला त्याप्रमाने मतालब जाले यावरी तुम्ही हजुर याल आणि मुलाजमत कराल त्यानंतर तुम्हास रिसाला मुकरर जालियावरी मग तुम्ही फौज आनवीने बीलफैल तुम्ही थोडे जमयेतीनसी येन यैसे आपन नवाबाही लिहिले तुम्ही यैसे लिहिने म्हनो लागले त्याजवरी आपन त्याचे जाबसाल आयेकुन उतर दीधली की रावाही सतर हजार स्वार जमा केला अहे आनखीहि जमा करितात तीस लाख खो लोकास देऊन चुकले व दो लाखाचे इनाम लोकास दीधले मग म्हनो लागले की यैसा जमीयत बा घेऊन आलियाने येथले लोक नवदीगर अर्ज करतील याकरिता तुम्ही रावास लिहिने तरी येथील वर्तमान याचे लिहिल्यावरून सर्वहि कलु येईल पुढ जे मुनासीब जानाल ते कराल तुम्ही सर्वज्ञ आहे मुफसल वर्तमान पूर्वीहि लिहिली आहेत त्यावरून कळले आसेल त्यामधें उतम जानाल ते कराल बिशश काये लिहिने मागुन सेवहि वर्तमान सेवेसी लिहून पाठऊन देऊन हे विनंति

---

६० दतिया वोडसे प्रांतांतील खंडणी वसुली.

(श्री. द. वि. आपटे)

ले. २२४ } श्री { श.
मू. दा. प. } { इ.

छ २१ जिल्काद

पुरवणी राजश्री पंतप्रधान व राजश्री आपा गोसांवी यासि

विनंति उपरि आपण आमची रवानगी फौजसहवर्तमान उत्तरप्रांते करून बुंदीकोटे व दतिया वोडसें भदावर या प्रांती चाट (?) घ्यावयाची आज्ञा केली त्यावरून प्रथम बुंदीकोटे प्रांते जाऊन तेथील तहरह केला. आणि जाधवहटीतून नरवरप्रांतें आलो तेथील मामलयाची वोली करून दतीया वोडसें प्रांते यावें त्यास राजश्री मल्हारजी होलकर व राजश्री राणोजी सिंदे याची पत्रें आलीं कीं बुंदीकोटे आमच असतां तुम्हीं मुलूक लुटून पैका घेतला अनुचित केलें दतिया वोडसे भदावर हे मुकासे आमचे आहेत तेथील ही पैका तुम्हास घ्यावयास प्रयोजन नाहीं म्हणून पत्रें पाठविलीं व अहीर डावा टाकून चंदेरीकडून वोडशाकडे आले पनास हजार रुपये वोडशाचे खंडले आम्ही दतियास येऊन येक लक्ष पांच हजार खंडले त्यास तेहि दतियास आलें मुकासा आपला निमे पैका आपणास देणे म्हणु लागले अनमान करून विकृत वाढवणे उचित नाहीं यास्तव निमे पैका त्यांस दिल्हा निमे आम्हांजवल राहणांर त्यांस तेथें पैका असिल्यास खावंदाचा व येथे असिल्यास खावंदाचा त्यांसच देणार अगर घेणार आपण खावंद आहेत, भदावरचे यंदा पनास हजार आम्हीं खंडले आंहेत पचो खराके हरिसिंगाचा साल मजकुरी विसा हजारांस खंडला सुकलारी गुजगेरा कुरोली या तहीं स्थलास दाहा पाच हजार गुदस्तांस सोड देऊन खंडणें लागतील हा मुलुक गुदस्ता खराब जाहाला होता त्याहीमध्ये यंदा निकर्ष करणे तैसा केला परंतु या रानी पैका आहे नाही हे आपणास विदित आहे वोडशाचा पैका तो

अगदी त्याजकडेसच लागला नरवरचे त्रिपन हजार खंडले परंतु वसुल होणें कठीण आहे गुदस्तांचेच ढंग आहेत † यथुन पुढे दोनी यक होऊन पुढे जाण्यास जागा नाही सैदांचे कोठडी मात्र आहे तेथवरी जाऊ कस्त मेहनत करावयांसि आ·········जा बल (?) नाही सेवेसी स्रुत होय बहुत काय लिहिणे हे विनंति

---

६१ नासिरजंग व नानासो यांचा स्नेह*

(श्री. द. वि. आपटे)

ले. २२९ } मू. दा. प. } श्री शंकर { श. १६७० मार्गशीर्ष वद्य ६ { इ. १७४८ नोव्हेंबर ३०

छ २४ जिल्हेज

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सो

विनंति सेवक दामोदर माह्यदेव कृतानेक सा। नमस्कार विनंति येथील कुशल ता। छ १९ माहे जिल्हेज मुकाम लश्कर नवाब नासरजंग नजीक नळदुर्ग स्वामीच्या कृपावलोकने यथास्थित असे विशेष पूर्वी अजुरदार कास दासमागमे सैन्यांत आल्याचें व नवाब मशारनिलेची भेटी जाल्याचें व बणगरांच्या वगैरे गढ्या पाडायाचें वर्तमान सविस्तर सारे लिहून पाठविलें त्याजवरून शृत जाहाले असेल सांप्रत महिंदरगीची गढी जेथे हैवतराव वणगराचे पांचाशा स्वारांचे ठाणे राहात होते तेही गढी घेऊन आपले ठाणे बसविलें शोलापूर व नळदुर्ग हे दोन्ही किल्ले पाहून कलबरग्याकडे रोंख केला आहे सैद शरीफखां वराडचा सुभा येऊन भेटला रकारनामकाकडीलहि त्याचे विद्यमाने पैगाम आला आहे कीं मीहि आपल्या फौजनसीं सिध आहे जेथें आज्ञा कराल तेथें येऊन मुलाजमत करीन यैसा पैगाम आला होता परंतु स्वामीकडे

---

† येथून अक्षराचे वळण निराळें आहे. * पा. स. ६११९५०

श्नेहाची मजबुती होत चालली व सार्वभौमाची मरजी कीं स्वामीस यांस येकत्र करून उमदी उमदीं कामें घ्यावीं याजवर नजर देऊन तिकडे चित न दीघले उदासीन वृत्तीनेच जात्र दीधला सांप्रतं यांसीं कितीक राजकारणाचा मजकूर जाला तो आलाह्या पुरवणीस लिहिला आहे त्याजवरून श्रुत होईल राजश्री मोरोपंतास व आम्हांस दों तीं दिवसांत स्वामीचे सो [रवाणा करितात लवकरीच सो] येऊन पावतों आपल्या चाकरीचा मुजरा व्हावा सरकारची कार्ये व पातशाही कामांचा बंदोबस्त स्वामीच्या हातून घडावा महत्लौकिकास कारण व्हावें या हेतुस्तव हजुरात गोष्टमात पक्कीकरून यांसही येऊन पके केले मोरोपंतास घेऊन सो येतो सर्व गोष्टी निदर्शनास आणायास स्वामी समर्थ आहेत पत्राचे उत्तर अविलंबे येते केले पा नवाब नासरजंगाचे घरात या ग्रहस्ता येवढी मातबरी कोणाचीहि नाही सैद लशकरखा वगैरे उदंड आहेत परंतु यास नवाब केवल अंतरंग जाणतात यास्तव बहुत अत्यग्रह करून याची रुकसती ठैराविली आहे स्वामीनी यास पत्र सिष्टाच्यारयुक्त जरूर लिहिले पाहिजे सेवेसी श्रुत होये बहुत काय लिहिणे कृपा केली पाहिजे हे विनंति.

ले. २२६ }
मू. दा. प. }

{ १६७० फाल्गुन वद्य ६
{ इ. १७४९ फेब्रुवारी २७

श्रीशंकर

छ. २० रबिलोवल

पुा श्रीमंत राजश्री पंत प्रधान स्वामीचे सो

विनंति यैसीजे निजामुदौला नासरजंग याणी स्वामीच्या यैकत्वाचा विचाराची अर्जदास्त लिहिली त्यावरून हजरत जील सुमानी बहुत संतुष्ट होऊन बोलले कीं बाळाजीरायास मनःपूर्वक पातशाही कामावर नजर आहे आपल्या दोस्ती दुशमनीवर नजर नाहीं या गोष्टी या गोष्टीची आम्हांस परमारे शाहिदी पुरली याचा यैवज आम्हीं त्यांजवर काय तफजुल करावा आम्हीं विनंति केली कीं जे चाकर याप्रकारें आपली दोस्ती दुशमनी मंजूर

न ठीवितां स्वामीकार्यांवर मस्तक घेऊन ज्यांनीसारसि उभे आहेत त्यांच्या मस्तकीं आपल्या मस्तकचेंहि भूषण काढुन ठीविले तर योग्यच आहे हे गोष्ट आइकून आज्ञा केली कीं मरातब पातशाहजाद्याचा आहे आम्हीं अर्ज केला कीं येसा फिदवी ज्यांनिसार यांजवर पातशाहजाद्या-प्रमाणे हितफजुल करणे सलाह दौलतच आहे आइकून विशेष प्रसंन होउन मस्तकचा बांधला चिरा स्वामी कारणे इनायत केला हजार हजार अफरीं केलिया गोष्टीचे आदाब वज्याऊन आणुन पातशाहांचे आज्ञेप्रमाणे उभयथा येकविचारें यांचे मनेस्पित निदर्शनास आणायास स्वामी समर्थ आहेत पोल्तगीने तीर्थरूप राजश्री दामोदर माहादेव यांस सत्वर पाठविल्या स्वामीच्या लौकिकास व तरकीस जोडा नांही सो श्रृत होये हे विज्ञापना

---

६२ माधवराव व रघुनाथराव.*

(श्री. द. वि. आपटे)

नानाफडणीसाकडे पुण्यात राहून कारभार करण्याचें काम सोपवून माधवराव धनगर टाकळीस पोचल्यावेळीं पहिलें पत्र लिहिलें आहे. या स्वारीचें पर्यवसान घोडपच्या लढाईत होऊन दादासाहेबांना कैदेंत राहण्याचा प्रसंग आला. दुसरें पत्र दादासाहेबांना कैदेंत ठेवल्यानंतर ते एके दिवशीं जबरदस्तीनें बाहेर पडून पर्वतीस जाऊन आले या संबंधीचें आहे. हीं दोन्हीं पत्रें साताऱ्याचे रा. वासुदेवराव जोशी यांजकडील आहेत.

ले. २२७ }   { श. १६९० ज्येष्ठ शुद्ध १५
मू. दा. प. }   { इ. १७६८ मे ३१

श्री

राजश्री बाळाजी जनार्दन स्वामी गोसावी यांसि

विनंति उपरि इकडील मजकूर तर गाइकवाडास समागमे घेऊन आजच कुच करून धनगर टाकळीस मुकामास आलों माहादजी सिंदे व

* पा. स. ८।१८४.

गोपालरावहि जवळ आले उद्या येऊन सामील होतील फौजहि रोजचे रोज यतच आहे चार हजार पर्यंत जमाहि जाली आहे दररोज येतहि आहे आठा पंधरा दिवसात दाहा बारा हजार पर्यंत जमा होईल तर्थिस्वरुपाजवळहि पाच सहा हजार फौज जमा होलष्करसुधा जाहली आहे कळावयाजोगे वर्तमान असेल ते ल्याहावयास आज्ञा करावी म्हणुन लिहिले ऐसीयांस तुम्हास न कळावें असें काय आहे वरचेवर लिहिलें जाईल रा॥ × छ १२ मोहरम बहुत काय लिहिणे हे विनंति

पौ छ १४ मोहरम समान

जेष्ट बा॥ जासूद जये वजाजी

नांईक सायंकाल

ले. २२८ } श्री { श. १६९० पौष शु. ६
मू. दा. प. } { इ. १७६९ जानेवारी १२

राजश्री बाळाजी जनार्दन स्वामी गोसांवी यांसि

विनंति उपरि पुण्याहून कोणी कोणी ग्रहस्त लस्करात आले त्यांचे बोलण्यात कर्णोपकर्णी ऐकिले कीं तर्थिस्वरूप राजश्री दादासाहेब मार्गसीर्ष वद्य चतुर्थी सोमवारी अग्रहे करुनं गणेश दरवाज्यानें बाहेर निघोन पिंपळाचे पारावर अर्धी घटिका उभे राहून पर्वतासि देवदर्शन करून येतो म्हणौन बोलिले स्वार तयार होतेच पर्वतासि जाऊन फिरोन आले बाळाजी कृष्ण ठोसर याजवळ पर्वतीस जाण्याचा विचार पुसत होते तो तुम्हास पुसावयास आला इतकियात हे बाहेर येऊन उभे राहिले मग पर्वतीस गेले असे वर्तमान ऐकिलें हे खरें की काय कांही एक अधिकोतर प्रकार जाला असला तर तुम्ही लिहितेस परंतु वर्तमान ऐकण्यात आले त्याजवरून पत्र लिहिले असे तर सविस्तर लेहून पाठवणे रा॥ × छ ४ रमजान बहुत काय लिहिणे हे विनंति

---

* येथून अक्षर बाळाजींचे

पौ छ १९ रमजान तिसा
पौष ब॥ कासीद देवा वा॥
दीपा जथे निगाई

---

६३ पिष्टपशूविषयीं संमतपत्र.*

(श्री. शं. ना. जोशी वांई.)

ले. २२९
मू. दा. प.

श्रीगणेश

श. १६६७ माघ वद्य १३
इ. १७४६ फेब्रुवारी ७

शके १६६७ क्रोधननाम संवत्सरे माघ वदि त्रयोदसी शुकुर्वार ते दिवसि श्रीवरखेडवाडग्राम येथिल समस्त विद्ववैदीक मुलुन श्री—— मंदिरि च पत्र पाहुन उपक्रमोउपसंहार पुर्वक विचार करून पिष्टपशुविषईक समतपत्र केल असे जे श्री—मंदिरि पत्र केल असे ते संर्वास मान्य असे।

---

* पा. स. १६।१८५२

† अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ इत्यादि सात यज्ञ म्हणजे सप्तसोमसंस्था. त्यामध्यें प्रत्यक्ष पशुहिंसा न करतां पिष्टपशूचा अवलंब करावा असें एकमत आहे. त्याबद्दलचा वाद वेळोवेळीं झालेला दिसतो व चालतोहि. अशापैकीं श. १६६७ (इ. १७४६) सालीं ह्या पिष्टपशूसंबंधीं प्रश्न निघाला असतां त्या वेळचें हें संमतीपत्र आहे. पत्राचा काल गणितदृष्ट्या अचुक असून पत्र अस्सल आहे. ह्या पत्रावर ३५ तज्ज्ञांच्या ‘ संमतोयमर्थः ’ असें म्हणून केलेल्या सह्या आहेत. पण ज्या शास्त्रवचनानुरोधानें ही संमती येथें दिली गेली तो प्रामाण्याचा भाग पत्रांत मुळींच दिलेला नाहीं. नुसतें ‘ पत्र पाहून उपक्रमोपसंहारपूर्वक विचार करून...संमतपत्र केल असे’ एवढेंच म्हटलें आहे. समतीची सभा वरखेडवाडग्राम येथील गणेश मंदिरांत झाली होती. पण हीं दोन वेगळीं गांवें असावींत असें, वरखेडकर व वाडगावकर अशा दोन प्रकारच्या वेगवेगळ्या सह्या आहेत त्यांवरून वाटतें. बहुधा हीं गांवें जवळ जवळ असावीं. हें पत्र पैठणच्या संग्रहांतलि आहे. त्यावरून निरनिराळ्या गांवांतील ‘ विद्वद्वैदिक ’ मंडळीच्या सदर प्रश्नाबद्दल मागविलेल्या मान्यतापत्रांपैकीं हें एक संमतीपत्र दिसतें. पत्र औरंगाबाद येथें श्री. अंबादास गंभीर यांजकडील संग्रहांत मिळालें.

संमत.

संमतोयमर्थः नागेशभट शेवेकरी
अनंतभट वरखेडिचंमत्
संमतोयमर्थः कन्होडि नागेशः
संमतोयमर्थः मुंगीत्युपनामक अनंतस्य
संमतोयमर्थः देवगिरीकरोपनामक लक्ष्मणस्य
संमत अनंतभट्ट कुमारि
संमत दासंभट्ट हेरुरकर
संमत व्यंकटभट मंगळूरकर
संमत नरसिंभट मंगलुरकर
संमल लक्ष्मण जोसि
समत रामभट दैवज्ञ
संमत काकोबा वरखेडी
संमत रघुनाथ वरखेडी
संमत ज्योतिपि भीमभटः
संमत रघुनाथभट विटकर
संमत तिमणभट सारोलकर
समत विठलभट्ट दामोदरी
समत कोनरेभट्ट इटकर
समत भीमभट वरखडेकर
समत अण्णा कन्हाडि
समत कृष्णा १
संमत धोंडेभट शेवेकरी
समत* पत्र बच्याजी अपदे
समत* वेंकाजी गोपाल कुलकर्णी

१ पत्रार्थे समत घुगारोपनाम कमळाकर भटस्ये
१ पत्रार्थि संमत तुंगार मुकुंद भटस्य
१ पत्रार्थे संमत तुंगार सामराजस्य
१ समत कींभवनेगुंडभट्टस्य
१ समत कींभवने धोंडभट्टस्य
१ संमत व्यंकटभट करजगी
* समर्द बाबू कन्हाडी
समत ज्योतीशि गोंभटस्य
संमत दादा जोसी वाडगावकर
संमत धोंडी जोसि वाडगांवकर
समत हरिभट कन्हाडी

---

* हें अक्षर मोडी आहे.

शाहूच्या दरबारांतील चर्चा.*

(श्री. द. वि. आपटे)

ले. २३० } छ २४ रजब { श. १६६१ आश्विन व. ११
पू. वां. प. } श्री पै { इ. १७३९ आक्टोबर १७

पुरवणी तीर्थरूप राजश्री राउ तथा राजश्री आपा स्वामीचे सेवेसी विनंति उपरि आजी दरबारास रात्रीं गेलो होतों येशास चर्चेवरून चर्चा राजश्री रामाजी दामोदर यानी काढिली की राजश्री आवजी कवडे औरंगाबादेकडे गेले होते त्यास पूर्वी राजश्री पंत प्रधान यांची दारु गोली येत होती ती मार्गी एका गांवकरियानी अटकाविली होती तो गांव आवजी कवडियानी मारुन दुसरे गावांवर जाऊन बसले होते त्यावर औरंगाबादेहून अजम जमा खुलीस .... छापा घातला जुझ जाले आवजी कवडे निवाले म्हणुन वर्तमान सांगितल तर याचे कसे काय वर्तमान स्वामीकडे आले असेल ते सविस्तर ल्याहावे विदित जाले पाहिजे * सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

हिंगण्यांचीं दोन पत्रें[†]

(श्री. द. वि. आपटे)

हीं पत्रें रा. दत्तोपंत पोतदार यांच्या संग्रहांतली आहेत. त्यांचा काल मला निश्चित करता आला नाहीं परंतु त्यांतलें एक थोरल्या माधवरावांच्या कारकीर्दीतलें असावें व दुसरें सवाई माधवरावाच्या वेळचें आहे असें वाटतें.

ले. २३१ } { श.
पू. दा. प. } श्री. { इ.

राजश्रिं बापूजी महादेव व राजश्री दामोदर माहादेव गो.

उपरि तुम्हीं चिठी पाठविली पावली पातशाहाची कांहीं जवाहीर घ्यावे

---

* पा. स. ११।७८४ † पा. स. १६।७८०.
ऐ. सं. सा. सं. २–६

व शहरात पटी केली आहे याजमुळें हडताल पडली आहे परंतु काम झाले हेच उतम म्हणूण तुम्ही लिहिलेत त्यास गोरगरीब याजवरी पटी घालोन रुपया घेणे हे गोष्टी कार्याची काय मातबर वक्सी व खान सामा वगैरे याजवरी पैका पेसजी घातला आहे त्याप्रमाणे त्याजपासोन घ्यावा ऐसे असतां शहरांत पट्या तुम्ही करवितां हे अपूर्व आहे अथःपर पटी शहरांत न करणें थोरथोरांवरी पहिला रुपया घातला आहे त्याणी कबूल केला आहे. त्याजप्रमाणे वसूल घेणे गोरगरीबावरी पटी न घालणे जाणिजे छ १४ सवाल याचा अर्थ काये म्हणाल शहर थोर आहे हरताल पडतील पैसा वसूल येणार नाहीं अखेर बदु मात्र व्हाल व शहरापासून रुपये घेतल्यानें उतम दिसत नाही बद नक्षहि आहे ऐसी दोहीकडून तोटा च आहे तुम्ही रगडून कारभार करून यावयापूर्वी गंगोत्रा याचे व तुमचे विचारे जाहाले आहे त्या डौलावर करणे लबाडी कोणी करील त्याचे तोंडावर हाणावीं सारे शहर बदु करावे हा कोण विचार सारा नवाच कारभार न करणे वजीर मन घालीत नाही याचा भाव कायेत्याणे आपले जातीचे पंचवीस द्यावे ते येकी-कडेच टाकिले आहे व ताकीद हि करित नाहीत हे आपूर्व व तुम्ही शहरा बदु करून पैसा हि नाही ऐसे कराल हे कामाचे नाही लौकर आधी आकरा चिठ्या टिपेस मुदत कबूल करणार नाही व पाचाचे किंवा साताचे जवाहीर कबूल केले आहे ते वसूल करून पाठवणे जवाहीर सा [रफेवार]? घेऊं किंवा आज बाजारात विकले तरी विकून रुपया येई ऐसे करणे सारी लबाडी केलिया फल उत्तम नाही बहुत काय लिहिणें सारांश आम्हास पैक्याची गरज मग काही करा नाहीतर शहरच बदु होऊन पैका काही नाही ऐसे जाहाल्यास फजीती मात्र आहे. बहुत काय लिहिणे.

लेखन
सीमा.

पौ छ १४ शवाल.

ले. २३२ }
मु. द. प. } श्री { श.
{ इ.

यादी देवराव माहादेव सरकारांतून आम्हांस नेमणूक रुपये ४०००० चालीस हजार पूर्वीपासून आहे त्यास आंतरवेद प्रांती सरंजाम नेमून दीघला तेथे आमल सरकारचा न राहिलः सबब राजश्री मल्हारजी होल्कर यानी व आपण पत्रे सरकारांत लिहिली की आंतरवेद प्रांती दुंडी होते यास्तव सरंजाम दुसरे जागा नेमून द्यावा त्याजवरून सव सीत सबै-नचे सालात सरकारांतून यादी करार जाली की वीस हजार रुपयाचा सरंजाम प्रांत बुंधेलखंड येथे करार करून दीघला आहे व पुढे आंतरवेद सुटल्यावर बाकी वीस हजार रुपयाचा सरंजाम हरयेक माहाली लाऊन दीघला जाईल म्हणून आहे त्यास सांप्रत साहेबानी आंतरवेद सोडविली आहे यास्तव बाकी वीस हजाराचा सरंजाम लाऊन देण्याची सनद सर-कारची साहेबाचे नांवे घेऊन सोईची जागा वसूली तालुका लाऊन देऊन चालवावा ये विषई आंपले आभय आसांवे

बाजीराव बल्लाळाचें अंबाजीपंतास पत्र.*

(श्री. वृ. वि. आपटे, कै. पां. न. पटवर्धन)

ले. २३३ }
मु. द. प. } श्री. { श.
{ इ.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री अंबाजीपंत स्वामी गोसांवी यासि

पोष्य बाजीराउ बलाल नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लेखन करीत जाणे विशेष तुम्हाकडून येकदोन पत्रे आली व चिरंजीव राजश्री चिमाजी याणी लिहिलें त्यावरून सविस्तर अर्थ कलो आला यैसीयासी मुलकाच्या बंदोबस्ताबद्दल फौज या प्रांते ठेवावी लागते

* पा. स. १३।१८१०.

त्यास फौज काही आगेजणी केलीयाखेरीज राहाते असे नांही यास्तव तुमच्या आगमनाचा मार्ग लक्षावा लागला तरी जे क्षणी तुम्हास पत्र पावेल ते क्षणी अविलंब स्वार होऊन आलिया उतम आहे पूर्वी हि पत्रें पाठविली आहेत परंतु यावयास विलंबावर घातलें या उपरीं दिरंग लावावा यैसे न करणे त्वरेने आले पाहिजे तुम्ही येथे आलियावरी येथील बंदोबस्त तुमचे स्वाधीन करून राजदर्शनास जावे लागते*ज्याणी राहावे त्याणी अंगेज करून बाकी भरावी आणि लोक ठेवणे ते तुमचे विचारे ठेवावे लागतात आम्ही हांडे सरकार इजारा करून घेतले खरगोण ची बोली औरंगाबादेस गेलियावरी करून घ्यावेसी केलीं आहे ते हि होईल साराच प्रसंग इकडील अनकूल केला परंतु तुमचे येणे मुळे तटला आहे तुम्ही आलियाविना कांही होत नाही तरी लौकर लौकर येणे आलियावरी तुम्हास ठेऊन आम्ही हुजूर जाऊन कळले पाहिजे विना तुम्ही आल्याखेरीज येक राऊत राहात नाही कठाजी कडील कारभार तसा च बुडतों सर्व प्रकारें आमचा घात न करणे लोकर येणे की पुढे तरी मामलियाची सावरासावर होईल वारंवार ल्याहावें तर अडलेसे दिसते परंतु न लिहिता तरी उपाय नाही लौकर येणे तुमचे येणे जाल्याखेरीज आमचे येणे होत च नाही लोभ असो दीजे हे विनंति

वसईच्या वेढ्यासंबंधीं पत्रें.*

(श्री. द. वि. आपटे)

ले. २३२ } बधुजी श्री { श.
मू. दा. ५. } { इ.

श्रीमंत् राजश्री आपा स्वामीचे सेवेसी

आज्ञाधारक, सुमानजी सिंदे मुक्काम घोडबंदर कृतांनेक रामराम विनंती येथील वर्तमान तर लोकानी आठ महिने स्वामीसेवा केली आण लोक ऊर्जित जाले नाही म्हणौन श्रमी आहेत आण गनीमांचे वर्तमान तर हमेशा

* पा. स. २५।१८४१

वसईहोन दाहां पांच गल्बते बंदरात येत होती त्यास येके दिवसी गनीम बंदरांत येऊन कडेस उतरला इतकियात त्रिंबक केशव बोरघाटात होते त्यास याजवळ सेदीडसे माणुस होते त्यास याणी गनीमांवर घातले गनीम मोडून गलबतावर घातला त्याची येक दोन माणसे पडली त्याजपासून गनीन बंदरात येत नाही राजश्री त्रिंबकपंत याणी व तुकोजी निकम याणी दोहो चौंहो जागे स्वामीसेवा बरीच केली परंतु ह्यांचे व ह्यांच्या लोकाचे ऊर्जीत होऊन आले नाही बरे काजाकामाचे माणूस आहे त्याचे स्वामीनी चितात धरून ऊर्जित केलियाने उत्तम आहे बहुत काये लिहिणे कृपालोभ असो दीजे हे विज्ञापना.

ले. २३४ } श्री. { श.
मू. दा. प. } { इ.

श्रीमत राजश्री आपा स्वांमिचे सेवेसी विनति येसीजे लोकास इनाफा करणें व कित्येकांस अल्फागिरे व रुमालं देणे माणुस पाहून दिल्हे पाहिजे कितेक लोकास कमशेरा आहे त्यांस शेरासात प्रमाणे करावा लागतो त्यांचे हातोनं कामे पूर्वी स्वामीही घेतली व पुढे स्वामी घेणार समर्थ आहेत. त्याचे सरजामीची आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेत विशेष स्वामीही तीही.... काठीयासी येकदा भला माणुस येक खावद करूनं त्याचे हवाली सालिनां सरजाम करूनं बंदोबस्त करविली पाहिजे विशेष पूर्वी मराठे लोकासं तैनात कमी आहे आण परदेसीं लोका वारा मुलूकचे आण त्यासं सात आठ प्रा सामी तैनात करितात तें देखोनं मराठे लोकं कटकटीस येतात ते लोका रात दिवस कसालेयाचे माणूस आहेतं त्याचा सरजाम लिहिले प्रा करावयासी आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेतं विषेश राजश्री मलोजी थोराथ याजकडीलं स्वार येकसे बावन आले आहेतं त्या प्रौ शंभर धारावीस पाठविले वं राजश्री बालाजीपंत वं स्वार ५२ बावन येसे ठाणियासी आहे येकूण येक से बावन राउतं येथील राउताचे सिरस्ता रोजमुरा पावतो त्याप्रमाण हे मागतातं राजश्री वासुदेव जोसी याही सरासेरी राउतासं सा आणे सात आणे

रोजीना नेमणूक करून पाठविली असे त्या प्रमाणे आम्ही देतो त्यास ते मान्ये नाही त्याही सेवेसी विनती लि॥ असे त्यावरून विदित होऊन येईल आज्ञाधारकाच्याने बगर सनदी काही जाजती देवत नाही सेवेसी श्रुत होये त्यास आज्ञा काये ते केली पाहिजे आ ज्ञा ते सिरसा हे*विज्ञाप्ती.

विठ्ठल शिवदेव याची गुजराथेवरील स्वारीची तयारी†

(श्री. द. वि. आपटे)

ले. २३५ } श्री. { श. १६७३ अश्वीन वद्य ३
मू. द. प. } { इ. १७५१ सप्टंबर २६

श्रीमत् राजश्री साहेबाचे शेवेसी

आज्ञाधारक कावजी नाईक जासूद मु॥ विचुर. चेरणावरि मस्तक ठेऊन दंडवत विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ १६ माहे जिलकाद पावेतो साहेबाचे कृपादृष्टि करून सेवकाचे वर्तमान येथास्थित असे विशेष फैजचे वर्तमान तरी नि॥वार नेमणुक राउताची केली आहे त्याची हजीरी आठशे पावेतो राजश्रि विठलराव याची साडेसातशे पावेतो येकूण पंधराशे सोळाशे पावेतो विचुरापासून वेळवा............ कोशावर आहे तेथे फौज जमा होत आहे साहेबाचे सेवेसी श्रुत होव आणखी रोजचे रोज दाहावीस जमा होत आहेत दिपवाळी पावेतो झाडून जमा होईल राजश्री विठलराउ दसऱ्याचे दिवसी मूर्त करून लस्करात गेले होत फिरोन दुसऱ्य दिवसी आले निमित्य की राजश्री जैसिंगराव गायकवाड याजला व्यथचा चढ भारी जाहाला याकरिता परतुन विचुरास आले त्यास व्यथ भारी आहे उतार पडत नाही औशध उपाये करीतच आहेत मूर्त पाहून राजश्री विठलराव येका दो रोजी फौजत जातील राउताचे गणतीस कारकून पाठवितात

* 'हे विज्ञाप्ती' हीं अक्षरें निराळ्या वळणाचीं आहेत. † पा. स. ७१८०

त्याजबरावर मजलाहि पाठवीत असतात त्यावरून फैजची आटकल साहेबाच सेवेसी लि॥ असे राजश्री विठलराउ येक दोन वेळा बोलत होत की जैसिंगास कोठ ठेवावे म्हणौन हुजूर लि॥ त्याचे उतर येत नाही साहेबाच लि॥ येत म्हणजे जैसिगाची विल्हे करून खानदेशच्या घाटाचे तोंडी जोतो यैस बोलत होते ताजे वर्तमान आले आहे की खंडोजी बाणरावं नवापुरावरी आला आहे तो मोडगावास[2] येणार त्याजबरोबर फैज काय आहे त्याची आटकल आली नाहीं त्यास येथून जासूद जोड्या पुढ बातमीस रवाना केले आहेत जैसिंगावरावर दाहा बारा माणुस जमा होत ते सार दूर करून पाच आ॥ नेहमी ठेवल्या आहेत सेवेसी श्रुत होये हे विज्ञापना.

ले. २३६ } मू. दा. प. }

श्री.

{ श. १६७३ अश्वीन वद्य १२ { इ. १७५१ आक्टोबर ९

श्रीमत राजश्री नाना

साहेबाचे

खिजमतसि कावजी जासूद का॥ विचुर येथील कुशल आस्वीन वद्य १२ येथास्तीत जाणौन स्वकीये कुशल लेखनार्थ आज्ञा केली पाहिजे राजश्री विठलराउ याजबराबर साहित्य भरणा दोन हजार म र्या द म क (?) राजश्री खडेराऊ वरगे दोनशा राऊतानसी मात्र आलेत पागा इतर सिलेदार कोनी नाहीत व राजश्री बाजी बाबर याजबरावर राउत शेत आहेत लाहन थोर दोन हजार सर्व सेनेत आहे राजश्री जयसिंगराउ याच्या शरीरास पूर्वी प्रा॥ विचार वथेचा आहे तैसा च आहे सोनगडास[3] बातमीस

---

१ बाणरायानें यावर्षी कसबे मुखेड परगणे पाटोदे सरकार संगमनेर हा गांव लुटला व लष्करामुळें पायमाली जाहाली म्हणून सूट दिल्याबलचा कौल बाळाजी बाजीराव पेशव्यांची रोजनिशी भाग १ पृष्ठ २३२ वर दिला आहे. त्याच प्रमाणें कसबे तळेगांव तर्फ पावळ प्रांत जुन्नर येथें मोंगलांचा मुकाम झाला, गांवचीं घरें दारें जाळून फस्त केली यामुळें चार वर्षांचा वसूल माफ केल्याबद्दल सरकारी अभयपत्र पृ. २४३ वर दिलें आहे.

२ मोडगांव खानदेशांत पाचोरे तालुक्यांत आहे.

३ सोनगड नवापूरच्या पश्चिमेस १५ मैलांवर आहे.

जोडी पा होती तेथील विचार राजेश्री केदारराउ दो हजार फैजनसी येत व बरकदाज दोन हजार व तीरदाज व आडहत्यारी इतका सरजाम आहे व खडोजी वानराउ पाचा शा राउतानसी नवेपुरी आला आहे सोनगडीहून त्याजला आज्ञा येत की मोडगावी जाणे याच्या चितात की सरजाम थोडका यास्तव अनमान करितात साहित्य या प्रांतीहून कोनी जात नाही प्रा भडोच करताव्रयाजी येथे राजश्रीच्या भेटीस वकील पा आहे रोज मजकुरी भेट जाली खडकीचे वर्तमान परस्परे ऐकिले या प्राती मुरादखान आमील नासीकचा आहे तो यजमानाजवल आहे याजला दाहासहस्र साहित्य देऊन या प्रांती पाठवावे येसी वार्ता आहे मुख्य ताव्राचा विचार तो स्थिर आहे हे विज्ञप्ती

ले. २३७ }
मू. दा. प. }

श्री

{ श. १६७३ कार्तिक शु. ११
{ इ. १७५१ आक्टोबर १९

श्रीमत् राजश्री साहेब स्वामीचे शेवेसी

आज्ञाधारक कावजी नाईक जासूद मुा कोकणगाव प्रा वण चेरणावरी मस्तक ठेऊन दंडवत विज्ञापना ताा छ १०: माहे जिल्हेज पावेतो साहेबाचे कृपादृष्टीकरून चेरणरजाचे वर्तमान येथास्थित असे विशेष राजश्री विठलराव याजबरोबर फौजचा गोट नजर मोजना (?) साडेतीन हजार पावेतो आहे व हती चार आहेत हैबतराव घापटे व मानाजी पंवार जोत्याजी गायकवाड व वागपवार थोरात वागुल(व)गैरे येणे प्रा आपले जमावानसी आले असेत राजश्री विठलराव येका दो रोजी फैससुध्दा सप्तसुरगीच्या रोखे नाणार देवीच दर्शन घेऊन जागा जागा गवत पाणी पाहून राहावे यैसा विचार दिसतो त्याहिमवे साहेबाची आज्ञ येईल त्याप्रा वर्तणूक करितील स्वामीची आज्ञ राजश्री विठलराव याजला जैसिंगास पाठऊन देणे म्हणौन पत्र आले त्यावरून हशम व खासबरदार व राऊत शहं दीडशं पावेतो बाा देऊन विचुराहुन काढून कोटेरियास आणिला तेथ आल्यानंतर जैसिंगास

दुखणेचा चढ भारी जाहाला याजकरिता माघारा फिरून का सुकणे येथ आणून दाभाड्याच्या वाड्यात ठेविला असे त्याजवळ हशम लोक व खास बरदार रामाजी बापुजी असतात तेथून एका दो रोजी रामाजी बापोजी लशकरात येत असतात मुकामापासून दोन कोशावरी सुकेणे आहे स्वामीस कळावे विठलराव शाहाराहून येका दो रोजी बातमी आणवीत असतात ताब्राची खबर तरी दाटीची येत असते त्यावरून हेंहि आपले फैजमधे खबरदार राहात असतात सेविस्तर सेवेसी कळावे राजश्री शंकराजीपंत वसईकर याजकडील कारकून बातमीवर येऊन राजश्री विठलराव याजवळ राहिला असे बणराव नवापुरीच आहे फैज पूर्ववतप्रा आहे मोगलाचे कागदपत्र हि गायकवाडाकडे जात येत असतात याहि फैजची बातमी मोगल राखीत आहे सेवेसी सविस्तर कळावे याकरिता सेवेसी लि॥ असे सेवेसी श्रुत होये हे विज्ञापना[१]

---

६९ पिलाजी जाधव व नानासाहेब.*

(श्री. द. वि. आपटे)

ले. २३८ } श्री { श.
मू. दा. प. } { इ.

राजश्री पिलाजी जाधवराव
गोसावी यांसि

ई अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नो॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान आसीर्वाद [उपरी येथील कुशल जाणून] स्वकीये लिहिणे विशेष छ२९मोहरम शुक्रवार संध्या[का]ळचे पत्र पाठविले ते प्रविष्ट रविवारी [प्रहर....दि]वसास प्रविष्ट होऊन लिहिला अर्थ अवगत जाहाला पत्राची उतरे सत्वर पाठवावी नवाबाचे कुच रविवारी डोंगराचे सुमारे आहे सत्वर पत्राचे उत्तर येणे

---

१ हीं तीनहि पत्रें सातारचे रा. वासुदेवराव जोशी यांच्या संग्रहांतील आहेत.
* २२ पा. स. ११८-१
ऐ. सं. सा. सं. २-५

उतम आंहे म्हणून लिहिले ते अवगत जाहले ऐशियास वरचेवर तुमचे पत्राची उतरे रवाना करीत आहोच सैद लष्कर खानासही विस्तारे उतर लिहिले आहे पत्रे प्रविष्ट जाहालीच असतील सारांश नवाबाचा आमचा श्नेह आहे असे असता नवाब कुच करून डोंगराजवल आले तर त्याचा वसवास काय आहे व आम्ही जवल आलो तर त्याचाही वसवास काय आहे परस्परे श्नेह असलिया काहीच दोष नाही सुखरूप खातरेस येईल तिकडे कुच करावे श्नेहाचा अर्थ तर सर्व नवाबाचे कृपेवर आहे ते जसी जे समई कृपा करतील त्याप्रा श्नेह ही आहे येतद्विषई पत्री विस्तार काय लिहिणे छ २७ मोहरम बहुत काय लिहिणे

---

७० हरिपंत फडके यांच्या देशमुखीविषयीं अधिक माहिती.*

(श्री. शं. ना. जोशी)

श्रीमंत पेशवे यांनीं सेनापती व मुत्सद्दी हरिपंत फडके यांस आपलें देशमुखीचें वतन इनाम दिलें ही गोष्ट नवीन नाहीं. आतांपर्यंत ३, ४ साधन ग्रंथांत (पेशवे बखर, कैफियती व यादी, काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें व यादी, मंडळ इतिवृत्तें) आणि त्यांवरून रियासत, ज्ञानकोश इत्यादि सिद्ध ग्रंथांत ती सुप्रसिद्धहि होऊन बसली आहे. पण आज ह्या निबंधानें मी त्याच ज्ञात गोष्टीबद्दल नवीन असें जें सांगणार तें हें कीं, त्या गोष्टीचा मूल आधार, अस्सल व स्वयंप्रमाण असा आधार आणि अर्थात् त्याबरोबर त्या गोष्टीचा इतर तपशील, एकाद्या ऐतिहासिक नोंदीच्या बाबतींत स्वयंसिद्ध आधार व तपशील ह्या जोडीचें महत्त्व, लक्ष्यवेध करतांना धनुष्य आणि बाण ह्यांचें जितकें तितकें आहे. हरिपंत फडके यांना पेशवे यांनीं आपलीच व कोंकणची देशमुखच्चि कां दिली ? सर्व सत्ताधारी असे श्रीमंत पेशवे असतां त्यांस, ह्या हरिपंतांची मोठ्या शिपाई-

* २२ वा वाढदिवस

गिरीची व थोर मुत्सद्दीगिरीची निःस्वार्थपणें केलेली कामगिरी पाहून, देशावरील एकादा गांवमहाल देतां आला असता. पण, त्यांतल्या त्यांत अधिक शाश्वत आणि आपल्याच वडिलार्जित वतनी मिळकतीपैकीं कांहीं दिल्याशिवाय, हरिपंतांचा गौरव केल्याचें व हरिपंतांना आत्मीय लेखल्याचें समाधान वाटेना म्हणून ही कोकणची देशमुखीची वतनी देणगी थोरल्या माधवराव पेशव्यांनीं अखेरीअखेरीस दिली.

आतां नवीन माहिती येणेंप्रमाणें– ही देशमुखी शक १६९३ (खर संवत्सरी मार्ग. वद्य ५ गुरुवारीं) मध्यें दिली. माधवराव बलाळ, नारायणराव बलाळ व रघुनाथ बाजीराव ह्या तिघांनीं दिली आणि मोरो बापूजी, गंगाधर आबाजी, हरि बलाळ व धोंडो बलाळ ह्या चौघा फडके मंडळींच्या नांवें दिली. ४ थी गोष्ट ही देशमुखी थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांनीं संपादन केलेली होती. ह्या माहितीनें जुन्या माहितींत म्हणजे फडके यांच्या वंशावळींत भर किंवा दुरुस्ती करावी लागत आहे. हरिपंत फडके यांस आणखी चौघे बंधू होते. बापूजी, महादाजी, आबाजी व धोंडोपंत हे ते चौघे बंधू. पण प्रस्तुत अस्सल व केवळ विश्वसनीय सनदेंत गंगाधर आबाजी असें एक नांव आलें आहे आणि वंशावळींत धोंडोपंत यास गंगाधर हा मुलगा असल्याचें दिलें आहे. म्हणजे आबाजी हें धोंडोपंताचें टोपण नांव असावें असें वाटण्याकडे कलजाईल. पण तसा कल, सनदेंतील नांवापुरता सबंध उल्लेख पाहिला असतां, जाऊं देतां येत नाहीं आणि शिवाय असेंहि अनुमान काढणें इष्ट होईल कीं, आबाजीचा मुलगा गंगाधर हा वारल्यानंतर धोंडोपंत यास मुलगा झाला व त्याचें नांव गंगाधर ठेवलें असावें आणि बापूजी व आबाजी हे सनदेच्या वेळीं जिवंत नसावे. ह्या ठिकाणीं सनदेंतील उल्लेख जरा विचार करण्यासारखा आहे.

ही देशमुखी दाभोल सुभ्यापैकीं केलसीतर्फेची दिली हेंहि अप्रसिद्ध नाहीं पण पुढील गोष्टी नवीन आहेत. ह्या केलसी तर्फेंत ३२ गांवें होतीं. पेशवे यांनीं ह्या केलसी तर्फेच्या देशमुखीबरोबर जंजिरे सुवर्णदुर्गाखालील पेठ हरणई येथील हकलवाजिमे व मानपान हरिपंतादिकांस दिले आहेत. येथें ह्या निबंधास त्या मानपानाच्या हकिकतीवरून हरिपंत फडके यांच्या देशमुखीबरोबर तत्कालीन आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीच्या भागासंबंधींचा मजकूर मानतां येईल. देशमुखीचा हक म्हणून नक्त जमाबंदीवर

दर रुपयास (॥·) अर्धा आण्याप्रमाणें आकार मिळे. तसेंच वजनी जमाबंदीवर दर मणी सुपारी, हळद व गूळ प्रत्येकीं ०–॥, आलें ०॥, ताग ०– व मिरे चार आणे असे ६ जिनसांवर ०१० घ्यावयाचे असत. मापी जमाबंदीवर दर खंडीस अर्धा मण व मोजणी जमाबंदीवर म्हणजे १०० नारळांवर (०।·) पावआणा घेण्याचा शिरस्ता असे. वजनी जमाबंदीवरहि वरील ६ जिनसा वगळून दर मणी एक शेर घ्यावयाचा असे. ह्या ठिकाणचे सनदेंतील चवाठा, गौली व दालदी यांचे नेमके अर्थ कळले नाहींत.

आगरांत ब्राह्मणाचे चाकरीं जे मराठे लोक असतील त्यांजपासून घरास एक वेठ, तसेंच आगरांत पातवडे लोक आहेत त्यांजपासून केळीचीं पानें घेत जावीं असें म्हटलें आहे. बंदरीचे सावकारी गलबत येईल त्यांतील वजनी व कैली दर गलबतास गलबत पाहून १ मण व अदमण घ्यावा. कोली व दालदी दर्यांतून मासलीं मारून माहागिऱ्या व होड्या आणितात त्यापासून मासा १ लहान मोठा घेत जावा. इतरहि मानपान बरेच आहेत. ते एकंदर ३५ आहेत.

शेवटीं हें वतन छत्रपतींच्या मंजुरीनें कायम झालें आहे. ह्याचा अर्थ ह्या मंजुरीशिवाय कामगाराचें वतन कायम होत नसे असा होतो. व तो अन्य पुराव्यानेंहि सिद्ध आहे म्हणजे खटाव तालुक्यांतील पाटिलकीचें वतन अशी संमति नसल्यामुळें शाहू छत्रपतीनें फिरविलें आहे. असो. सनदेची समाप्ति व वार करण्याची रीति मिळून १७ प्रकारचीं हस्ताक्षरें आहेत. छत्रपतींचा शिक्का नाहीं. ही सनद अस्सलची नकल आहे. सनद येणेंप्रमाणें—

ले. २३९	श. ११९१ ज्येष्ठ वद्य २
मू. दा. प.	इ. १७७४ जून २१

श्री

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १०० विजयनाम संवत्सरे ज्येष्ट वद्य द्वितीया भानुवासरे क्षत्रीय कुलावंतस श्री राजाराम छत्रपति स्वामी याणी मोकदमानी देहाये ता केळसी सुभा दाभोळ यांसी आज्ञा केली ऐशी जे मोरो बापूजी व गंगाधर आबाजी बालाजी ईबिन हरि व हरि बलाल व धोंडो बलाल उपनाम फडके गोत्र अत्री सूत्र अश्वलायन देशमुख ता

मजकूर याणी शाहू नगर नजीक किल्ले सातारा येथील मुकामीं स्वामी संनिध येऊन विनंति केली कीं ता। मजकूर येथील देशमुखीचें वतन माधवराव बलाल व नारायणराव बलाल व रघुनाथ बाजीराव उपनाम भट देशमुख मामले दंडाराजपुरी यांचें होतें ते त्याणी आपले आत्मसंतोषें आम्हास सन इसनेस बेनात देऊन ग्वाही साक्षींनसी आपले पत्र करून दिल्हे त्यांतील मजमून.

श्री शके १६९३ खर नाम संवत्सरे मार्गशीर्ष वद्य पंचमी गुरुवासर ते दिवसीं राजश्री मोरो बापुजी व गंगाधर आबाजी ईनिन बाळाजी हरि व हरी बलाल व धोंडो बलाल उपनाम फडके गोत्र अत्री सूत्र अश्वलायन ग्वाहागरकर यांसी माधवराव बलाल व नारायणराव बलाल व रघुनाथ बाजीराव उपनाम भट देशमुख मामले दंडाराजपुरी प्रांत मजकूर व ता। केलसी सुमा दाभोल नमस्कार सु॥ ईसने सबेन मया व अलफ तुम्हास वतन पत्र दिल्हें ऐसें जे तुम्हीं आम्हापासीं बहुत दिवस श्रम साहास करून येकनिष्ठपणे सेवा केली कुटुंब वत्छल आह्मां तुमचे चालवणे आवश्यक यास्तव तुम्हास आम्ही आपले वतनं पैकीं ता। केलसी सुमा दाभोल येथील देशमुखीचें वतन पूर्वी कैलासवासी तीर्थरूप बाजीराव याणी संपादिलें त्याचा उपभोग घेत आहों तें वतन तुम्हास मीरास करून दील्हें असे ता। मजकूरचे देह बीतपसील

किता	देह	किता	देह
१	कसबा केलसी	१	मौजे मादिवली
१	मौजे उटबर	१	मौजे रावतोली
१	मौजे आववली बु॥	१	मौजे लावडोली
१	मौजे अतगांव	१	मौजे वाजलोली
१	मौजे रोवलें	१	मौजे डवली
१	मौजे उबरसेत	१	मौजे अजरलें
१	मौजे मानवी	१	मौजे वलवी

किता देह	किता देह
१ मौजे अडें	१ मौजे रेवळी
१ मौजे पाडलें	१ मौजे राजापूर
१ मौजे ईळणें	१ मौजे साकुरडें
१ मौजे वाघीवणें	१ मौजे तीवरें दरवार
१ मौजे सुकोंडी	१ मौजे कागेलें
१ मौजे मुरडी	१ मौजे कल्मट
१ मौजे हरणई	१ मौजे अडखल
१ मौजे लोणवडी।	१ मौजे आववली खुर्द
१ मौजे सारमुले	१ मोजे वाघवे
१ कीस्तं व्याघ्रेश्वर	
१७	१६

देह ३३

येकून देह तेहतीस व पेंट हरणई जंजीरे सुवर्णदुर्ग येकून चवतीस येथीळ वतन समंधी हक लवाजिमे व मानपान व कानुकायदे व इनाम गांव व जिरायत मात जमीन अगर इनाम व मिरासीचीं सेतें

मान

किता	किता
१ तुमार वासलात याजवर दस्कत करावें	१ नजर दिवाणांत ठेवावी
१ वतनी कागदार सीका करावा.	१ सीका तुम्ही आपलें नांवें करून त्या मजकुरीं रोखापत्र करीत जावा
१ सीरपाव दिवाणचा घेत जावा	देव समधं १ मान असेल तो
१ गंध वीडा समेत	
४	३

७

———कलम १

दिवाण दस्तावर हक रयत निसबत
कुल जमाबंदीवर घ्यावयाचा सिरस्ता

यैन नख्त जमाबंदी मोहतर्फा व झाड दस्त व भंडार माड सुधा आकार होईल त्याजवर दर रुपयास ८॥· अर्धा आणा प्रमाणें घ्यावा. कलम १

वजनी जमाबंदीवर वजन कचें दरमणी नख्त घ्यावयाचा सिरस्ता रु॥

८॥ सुपारी
८– ताग
८॥ हल्द
८॥ गुल
८॥. आले
·|· मिरे

॥=

साहा जिनस दाहा आणें नख्त घ्यावें कलम १

गला केली जमाबंदीवर दर खंडीस यैन जिनस हर जिनसी गला केली ८॥ अदमण घ्यावा कलम १

नारल आकार यैन जमाबंदी होईल त्यास दर सदे नख्त रु॥ ८|· पाव आणा घ्यावा. कलम १

वजनी जमाबंदी आकार होईल त्याजवर हक जस्ताचे सिरस्तेयानें साहा जिनसाचे आलाहिदा कलम लिहिलें आहे सिवाये हर जिनसास देखील चवाटा गौली व दाल्दी यांजवरील दर मणी वजन कचें ८८१ येक सेर प्रमाणें घ्यावें कलम १

———कलम १

ईनामत वतनास आहे ते वीतपसील

आगर पावगेवाडी आगोडे पाखाडीस कसबे मजकुरीं आहे ते मोजणी जमीन लांबी रुंदी

	लांबी	रुंदी
	३१	१७

जमीन बिघे ८१।१॥

मौजे रावतोली ता॥ मक्कूर हा गांव दरोबस्त कुल बाब कुल कानू खेरीज हक्कदार व इनामदार करून जल तरू तृण काष्ठ पाषाण निधी निक्षेपसहित वतनास इनाम कलम १

येकून जमीन सवा विघा दीड पांड याची चतुःसीमा पूर्वेस देवसेत जमीन मौजे उंबरसेत १ | पश्चिमेस रस्ता बीदगली १

दक्षिणेस ठीकाण माहादाजी रघुनाथ बीवलकर १ | उत्तरेस ठीकाण जोसी १

कलम १

देवसेत पावगेवाडीचे मूलवसास जमीन मौजे उंबरसेत ता। मजकूर पैकी भात सेत जमीन बिघे ८८४॥।-

किता	लांबी	रुंदी
	१२	७

८८॥ किता

लांबी	रुंदी
३	२

८।३॥ कीता

लांबी	रुंदी
१३	१२

८।३॥-

पैकी व जाती पांडी जमीन बिघे ८८१॥। बाकी जमीन बिघे ८।= यासी चतुःसीमा

पूर्वेस डोंगर मौजे उंबरसेत १ | पश्चिमेस पावगे वाडी खासगत

उत्तरेस जोसी ठीकाण लगत १ याची वाडी व | दक्षिणेस रस्ता चांभारसेत मौजे मार्ग १ उंबरसेत पैकीं १

कलम १

३

——————कलम १

मीरासीचें सेत कोठार मौजे हरणई

ता॥ मजकूर येथें आहे तें भातसेत जमान——विघे

किता			किता		
८१८४- किता			८८४।- किता	१४	६
लांबी	रुंदी		०॥.१॥ किता	२३	१०
२१	२३		०॥१। किता	२५	९
०॥४॥- किता	२३	१७	००॥. किता	३	२
८१।-।- किता	२४	२१	०॥.॥. किता	३९	९
०॥३। किता	२४	११	८२८३।.		
८१।=॥ किता	३७	१९			
८९॥-।-					

८७॥८३॥

पैकीं वजा तीपांडी रयात

मुसिलुक रस्ते प्रमाणें ८१८२॥.

येक बिघा अडीच पांड बाकी दस्ता

स जमीन बीघे ८६॥१

यासी चतुःसीमा

पूर्वेस लांब सेत १

उत्तरेस चिरेबंदी पा

खाडी त्याचे उत्तरेस

सेत आलाटी. १

पश्चिमेस भाटाचा बाग

घरें ब्राह्मण आली १

दक्षिणेस सेत उंबराची पाटी १

येकून चतुःसीमा पूर्वक जमीन

मिरासी सेत साडेसाहा बिघे येक

पांड याचा सरकार दस्ताचा आ-

कार होईल तो सरकारांत देऊन
सेताचे कास सुधा मीरास अन-
भवावी——————कलम १
कीता कानुकाईदे यांची कलमें.

कलम

१ ता। मजकुरी कार्य प्रयोजनी समेंत गंध वीडा व नारळजोडी व मानपान वरकड वतनदारां अगोदर देशमुखांस द्यावा.

१ माहालची जमावंदी व खंड गुन्हेगारीचा ठराव सरकारांतून होईल तो देशमुखांचे विद्यमाने होत जावा.

१ आगरांत मराठे लोक ब्राह्मणाचे चाकरी सीवाय असतील त्यांज पासून वर्षांत दर घरास येक वेट घेत जावी.

१ बुरुडापासून दर दुकानास साली

१ वरोळी
१ सूप
२ पांट्या
——
४

सुमारी च्यार. या खेरीज फड-फर्मास घेत जावी.

१ सुतार लोहार यांजपासून घरचें कामकाज पडेल तें घेत जावें.

कलम

१ दत्त पुत्रविधान ता। मजकुरीं होईल त्यास देशमुखाचे विद्यमानें व्हावें त्याणी मानाचा सेला देशमुखांस द्यावा

१ मिठाचें वे गरा जिनसाचें सावकारी गलवत ता। मजकुरींचें बंदरी येईल त्यास लवाजिमा गलवत पाहून वजनी व कैली दर गलवतास येक मण व अदमण घेत जावा.

१ वतन खरीदी व फुरोख्त व दत्त नतन झालें तरी देशमुखाचें विद्यमानें व्हावें

१ ता। मजकुरीं कुणबी वगेरा खूम यांजकडे लग्ने होतील त्यास लग्नाचा सेला व नारळ विडा घेत जावा.

१ न्याय मनसुबी जाली तरी देशमुखांचे विद्यमानें व्हावी.

१ कोली व दालदी दर्यांतून मासली मारून माहागिऱ्या व [होड्या आणितात त्यास दर महागिरीस व]

१ आगरांत पातवडे लोक आहेत त्याज पासून आठां चौहो रोजीं केळीची पानें घेत जावी

१ सोनारांची दुकानें असतील त्यांजपासून घरचें काम काज पडेल तें घेत जावें

ता। मजकुरीं गावगना वेठींचे कुळांनी साळीना दर घरास येक वेट्या द्यावा.

१ साळी कोष्टी यांजपासून दर मागास साळीना येक रुमाल घेत जावा.

१ तेली याजपासून घरचें बेग-मीचें तेल गाळून घेत जावें.

१ दर गांवास साळीना कोंबडें येक व इरलें येक घेत जावें.

१ दर गांवास काकडी येक व भोंपळा येक साळीना घेत जावा

१ कुंभाराजवळील दर घरास साळीना मडक्यांचा सिकारा घेत जावा.

१ ता। मजकुरीं चांभाराच्या दर दुकानास साळीना जुतें येक घेत जावें.

होडी पाहोन मासा येक ल्हान मोठा घेत जावा.

१ जकात ता। मजकुरची जल-मार्ग व खुसकीची आकारेल त्यास दर रुपयास रुा ०।। अर्धा आणा प्रमाणें घेत जावा.

१ परीट गांवगना असतील त्यांजपासून धुणावळीची चाकरी घेत जावी.

१ गांवगना वेसी सावज रानांत वाघ मारील व देवाचे पारधीचें सावज पडेल त्याची सात येक उजवे कडील घेत जावी.

१ ता। मजकुरीं गांवगना माहा-रापासून गांव पाहून आठ च्यार रोज राबणूक घेत जावी.

१ ता। मजकुरी महागिऱ्या व होडच्या आहेत त्याजपासून साळीना येक वेठ घेत जावी.

१ ता। मजकुरी वाणी यांची दुकानें आहेत त्याजपासून दर दुका-नास दर रोज विडा येक घेत जावा.

१ ता। मजकुरी सावकारी गल-बतें मिठाची वगैरे येतील त्यांज-पासून जकात सरकारांत येन जीनस

१ ताा मजकुरीं प्रायश्चित व गोतपत कर्तव्य जालें तरी देशमुखांचे विद्यामानें सरकारची आज्ञा घेऊन करावें.

१ ताा मजकुरी गांवगना यात्रेचे वगेरा बाजार भरेल तेथलि दर दुकानास दर रोज शेव सिरस्तेप्रमाणें घेत जावी.

१ कसबाति खूम यांजपासून लवाजीमा घ्यावयाचा तो निरानिराळीं कलमें लिहिलीं आहेत त्या सिवाय येक सबाति खूम ताा मजकुरीं असतील त्यांजपासून त्यांचे कसबाचे रीतीनें लवाजिमा घेत जावा

१ तांबट व कासार यांजपासून कल्हईचें काम व जुनें भांडे होईल तें नीट करून घेत जावें.

१ सिंपी याणी घरचें सीवाय याचें काम पडेल तें करावें

१९

तेरीज

घ्यावयाचा सिरस्ता आहे त्याजवरी दर खंडीस रुा ·।· च्यार आणे प्रमाणें हक घेत जावा.

१ भंडारी गांवगना ताा मजकुरीं आहेत त्यांजपासून शाकारणीचें काम घ्यावें व सेतकी वगैरे कामास पोस्त सरामाडी लागेल ते भंडारी याजपासून घ्यावी त्याची कीमत सरकार निरखाप्रमाणें भंडारी यांसी द्यावी.

१ नाहावी याजपासून चाकरी घेत जावी.

१ चैत्रावळीचा टोणगा ताा मजकुरीं पडेल त्याचा लवाजिमा घेत जावा.

१६

३५

कलम १

कलमें.

१ मानाचे पोटचीं कलमें ७ सात येकून कलम
१ दिवाण दस्तावरील हकांची कलमें ९ येकून कलम.
१ इनामतीचीं कलमें ३ येकून कलम.
१ मिरासीचें सेताचें कलम १ येक कलम.
१ किता कानु कायदे यांची कलमें ३५ पस्तीस येकून कलम.

५

६१

येकून कलमें पांच व पोटचीं कलमें येकावन सदरहूप्रमाणें हक लवा जिमे व मान पान व कानू कायदे व इनाम गांव व जिरायत भात-जमीन व आगर इनाम व मिरासींची सेतें सुधा देशमुखीचें वतन दरोबस्त तुम्हास मिरास करून देऊन हें पत्र भोगवटियासी करून दिल्हें असे तरी ता मजकुरचें देशमुखीचें वतन सदरहू लिहिल्याप्रमाणें तुम्ही व तुमचे पुत्र पौत्रादि वंशपरंपरेनें अनभऊन सुखरूप राहाणे सदरहू वतन समंधी कागद पत्र पातशाही फर्मान व राजपत्रें व खान दंडाराजपुरी यांचीं पत्रें व आंगरे सरखेल यांची पत्रें होती ती तुम्हास द्यावीं त्यास तीं पत्रें सन सलास सीतैनात धामधुमीमुळें कीलें सीहगड येथील मेटास ठेविलीं होतीं ते नवाब निजामअलीखान बहादर यांचे दंग्यांत गेलीं कदाचीत त्या पत्रांचें ठिकाण लागलें तरी तीं पत्रें तुम्हास देऊं जर करितां तीं पत्रें कोण्हाचे हातीं लागलीं असलीं तरी त्यास तुम्हासीं बोलावयास समंध नाहीं हें पत्र लिहोन दिल्हें सही छ १९ रजमान.

सही माधवराव बलाल
सही नारायणराव बलाल
सही रघुनाथ बाजीराव
बीकलम कृष्णाजी बलाल कारले
देश कुलकर्णी व गांव कुलकर्णी
सुभा दामोल
साक्षी नावनिसीवार असल पत्रावर असेत.

येणेंप्रमाणें देशमुखांनीं वतन देऊन ग्वाही साक्षीनंसी आपलें पत्र करून दिल्हें व कैलासवासी माधवराव पंडीत यांसी निवेदन केलें त्याज-वरून त्याणी देशमुखांचे पत्र मनास आणून आपले माथां वतन समंधें नजर रुपये ५००१ पांच हजार येक रुपया करार करून वसूल घेऊन शालि-वाहन शके १६९४ नंदन नाम संवत्सरीं पत्रें करून दिल्हीं त्याजप्रमाणें वतन आपले दुमालां करून घेऊन अनुभवीत आलों येसीयासी माहाराजानी

कृपाळु होऊन भोगावटीयासी पत्रें करून देऊन वंशपरंपरेनें चालविलें पाहिजे म्हणून विदीत करून सदरहूप्रमाणें पत्रें आणून दाखविलीं त्याजवरून मनास आणून स्वामी यांजवरी कृपाळू होऊन ता। मजकूरचे देह तेहतीस व पेट हरणई येकून चवतीस येथील देशमुखीचें वतन माधवराव बल्लाल व नारायणराव बल्लाल व रघुनाथ बाजीराव देशमुख मामलें दंडाराजपुरी यांचें होतें तें त्याणी आपलें आत्मसंतोषें यांसी देऊन ग्वाही साक्षीनसी पत्र करून दिल्हे व पंडित मशारनिलें याणी पत्रें करून दिल्हीं त्याजप्रमाणें हुजुरून ता। मजकूरचें देशमुखीचें वतन व वतनसमंधें मानपान व कानुकायदे व सीका दस्कत व सीरपाव व हक उत्पन्न व इनाम गांव व जमीन जुमला व झाडझाडोरा व आगर ठीकाणें वगैरे देशमुखांचें पत्राप्रमाणें वतन करार करून दिल्हें असे तरी तुम्हीं ता। मजकूरचें देशमुखीचें वतन व सदरहूप्रमाणें यांसी व यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें चालवणें प्रतीवर्षी नवीन पत्राचा आक्षेप न करणें या पत्राची प्रती लिहोन घेऊन हें असल पत्र भोगवटीया बदल यांजवळी परतोन देणें. *जाणिजे *लेखनालंकार

[अ*]मयादेय
राजत

(मागील बाजूस) रुजूं सुरु सुमंत सां। समंत
निवीसें सुमंत मंत्री सरकार

तेरीख १४ माहे रविलौवल
सुा आर्बा सबैन मया व अलफ
बार सुद सुरु सुद बार बार बार बार

---

* हीं दोन्ही अक्षरें भिन्न असून १ ते १७ ह्या निशाण्या वेगळ्या वेगळ्या अधिकाऱ्यांच्या हातच्या आहेत. कागदास आठ जोड असून प्रत्येक जोडावर 'लेखन सीमा' ह्या वर्तुलाकारी मोर्तबाचे दोन दोन ठसे उठविलेले आहेत.

७१ कान्हूर-नगरकरांकडील दोन पत्रें.*

(श्री. य. न. केळकर)

पुढील दोन पत्रें कान्हूर पठार येथील सुप्रसिद्ध नगरकर घराण्यांतून मिळालीं आहेत. पैकीं एक सीत अशर मयातैनांतील म्हणजे सन १८१५-१६ तील पुण्यांतील पालखीच्या सरंजामदारांची त्रुटित यादी आहे व दुसरें बापूजी शिंदे नांवाच्या एका मराठा सरदारानें शिवाजीपंत नांवाच्या मनुष्यास लिहिलें आहे. तें पत्र तारीख १२ मार्च १७७१ चें आहे. त्यांत त्रिंबकराव मामा पेठे व आप्पा, बळवंत मेहेंद्ळे व हैदरखान यांच्या संबंधीं बातमी आहे. मोतीतलावाची सुप्रसिद्ध लढाई झाली तिच्या-संबंधींच हें पत्र आहे. ऐतिहासिक लेखसंग्रह प्रस्तावनाखंड पान २१७ वर खरे लिहितात, मैदानांत तर त्यांच्याशीं लढून आपला निभाव लागणार नाहीं, पण तें बिदनूरच्या झाडींत शिरून टोळयाटोळयांनीं चोहोकडे पसरलें म्हणजे त्यास त्या झाडींत कोंडून छापे घालघालून हैराण करावें असा त्यानें बेत केला. मग तो २५ हजार गारदी, आठ हजार स्वार, पंचेचाळीस तोफा, शिवाय जेजाला व बाणांचे उंट इतकी सेना बरोबर घेऊन श्रीरंगपट्टणांतून बाहेर पडला, तो पांच कोसांवर मेलकोटा येथें येऊन राहिला. हैदर बाहेर पडल्याची बातमी येतांच त्रिंबकरावानें सर्व फौज एकत्र गोळा केली. मग सरदार लोकांचे कौन्सिल भरून सर्वानुमतें मसलत ठरली कीं, आपण येथून आतां बिदनूराकडे न जातां एकदम मागें उलटून हैदर मेलकोट्यास आहे तोंच त्यास जाऊन गांठावें. तेव्हां तोफखान्यास जलदीजलदीनें मागून यावयास सांगून त्रिंबकरावमामा बाकीचें सैन्य घेऊन अरुणोदयीं निघाला तो संध्याकाळचे वेळीं येऊन पोंचला. हैदर रात्रीं श्रीरंगपट्टणास पळून जाईल म्हणून त्या मार्गावर म्हणजे दक्षिणेस पटवर्धन व पायगुडे जाऊन राहिले. उत्तरेस व पूर्वेस अनुक्रमें आप्पा बळवंत व त्रिंबकराव यांनीं जागा धरिली. याप्रमाणें तीन बाजूंनीं हैदर अल्लीस मराठ्यांनीं जखडून धरिलें. पश्चिमेस दाट झाडी असल्यानें तेवढी बाजू मात्र त्याला मोकळी राहिली. मोतीतलावाची लढाई ८-३-१७६१ रोजीं झाली.

* पा. स. ११।१८५८

ले. २४० } श्री { श. १६९२ फाल्गुन वद्य ११
मू. दा. प. } { इ. १७७१ मार्च १२

राजश्री सिवाजी पंत गोसावी यांस

अखंडीत लक्षुमी अलंकृत राजमान्य राजश्री——बापूजी सिंदे राम-राम उपरी येथील कुशल ता छ २४ माहे जिल्काद जाणून स्वकीये कुशल लेखन करीत असिले पाहिजे विशेष बहुता दिवसी कृपा करून पत्र पाठविले ते पावले संतोष जाहला ऐसेच निरंतर पत्रद्वारा संतोषवीत असावे या नंतर राजश्री नारोपंत सरसुभेदार याचे पत्र आपण जासूद जोडी समागमे पाठविले ते पावले सविस्तर कलोन पत्राचे उतर लिहोन पाठविले आहे सुभेदाराकडे रवाना करून प्राः होये ते कलवावे श्रीमंत राजश्री रावमामा व अपा बळवंत यांचा फौजेसह वर्तमान मुकाम कोणे ठिकाणी आहे पुढे कोणीकडे जावयाची मसलत आहे ते ल्याहावे म्हणोन लिहिले ते कलले ऐशास श्रीमंत राजश्री मामा व अपा बलवंत हे फौजेसुद्धा पाटणापासून अलीकडे सा कोशावर मेलकोटा आहे तेथे मुकाम करून आहेत हैदरखानाहि नजीकच मेलकोट्याचे झाडीचा आश्रय घरून आहे त्याचे पारपत्य करावे हेच मसलत प्रस्तुत श्रीमंत राजश्री मामांची आहे पुढे कोणीकडे जातील पाहावे सदैव पत्र पाठऊन संतोषवित जावे बहुत काय लिहिणे हे विनंती

ले. २४१ } श्री { श. १७३७—३८
मू. दा. प. } { इ. १८१५—१६

यादी सरंजामी पालख्या लेकाकडे आहेत त्या सुरु सीत अशर मयातैन व अल्फ

आसामी

१ सदाशिव माणकेश्वर
१ विठल नरसिंह विंचूरकर
१ राघो मल्हार

६

ले. ३९ } हू-अल-खलील { श. १५५५ माघ वद्य३०
हि. १०४३ साबान २८ } अल-मुल्कुलिल्लह { इ. १६३४ फेब्रुवारी१७

[फा. शि. *]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब हवालहदार व सर-नौबत व नायकवारियान किल्अह मूरबदेव आंकह आंचह बजहत जखीरह व इस्तअदाद किल्अह मज्कूर [व*] देहा (देहहा) तहत मायहताज अजवक्त मलिक अम्बर व निज़ामशाह मुकासा रवानस्त बदां मूजब मुकर्रर व मुस्तकीम दाश्तह शुदह अस्त व बह जम्इयत कह मुकासा दादह अन्द नीझ करार दाश्तह ईम बहाल खूद मुकर्रर दानिस्तह कवी-दिल बूदह बसर-गर्मी तमाम बर जादह दौलत-ख्वाही रासिख़-दम व स़ाबित-कदम बाशद कह मूजब सर-बुलन्दी ऊस्त तादानद तहरीरन फी २८ माह शअबान सनह १०४३

[समासांत*] परवानगी हुज़ूर अश्रफ अक्द्स हुमायून अअला

सारांश.

बादशहा → मूरबदेव (राजगड) किल्ल्याचा हवालदार, सरनौबत व नायकवाडी यांस

किल्ल्याची डागडुजी व दाणागोटा रसद वगैरे यासाठीं मलिकंबर व निजामशहा यांच्या कारकीर्दीपासून जो मुकासा चालूं आहे व त्या मुकाशास जी जमेत दिली आहे ती जमेत व तो मुकासा आजही मुकरर आहे असें जाणावें. व दौलतीच्या सदिच्छेच्या मार्गावर दृढ असावें.ता: २९ साबान सन १०४३

७

ले. ४० सु. १०३७ } हू-अल-खलील { श. १५५९ आषाढ वद्य ९.
हि. १०४७ सफ़र २३ } अल-मुल्कुलिल्लह { इ. १६३७ जुलै ६

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब कानोजी जेधे देसाई किल्अह रूहीरह आंकह अज़ शुहूर सनह सब्अ स़लसीन व अल्फ दर्गीविला बदर्गाह अर्श-इश्तबाह रोशन गर्दीद कह ऊ अझ सिद्क-निय्यत व नमक-हलाली गायत तरद्दुद व मशक़्क़त जां-सिपारी दर मस्लहत बाद-

शाही बजा आउर्दह व मी आरद व ई मअना मुस्तहसन खातिर अश्रफ शुदह व शाद-बाश अक्नून बायद कह बमुजर्रद वसूल फर्मान वाजिब-उल-इज्आन दर तस्खीर किल्अह व दफअ हरामखोरान साबित-कदम व सर-गर्म बूदह नमक-हलाली व फिद्वियत बज़ुहूर रसानद कह सर-अन्जामी व सर-अफ्राझी ऊ फर्मूदह ख्वाहद शुद ताद्मानन्द तहरीरन फी २३ शहर सफर सनह १०४७

[समासांत*] परवानगी हुज़ूर अश्रफ अक्द्दस अर्फअ हुमायून अअला बा-अलाम खान आली-शान सआदत-निशान रफीअ-उल-कद्र बुलन्द-मकान इख्लासखान वझीर हुकूमत

सारांश.

बादशहा → कान्होजी जेधे देसाई किले राहिडा.

सध्यां दरबाराच्या ध्यानांत आलें कीं, कान्होजी यानें सद्धेतु व निष्ठा यांयोगें बादशाही मसलतीच्या बाबतींत प्राणार्पण करण्याचे कष्ट व अतिशय उपाय केले व करीत आहे. हा अर्थ आमच्या मनास पसंत पडला व सुख झालें. तेव्हां आतां हें फर्मान पोहोंचतांच किल्ला घेणें व हरामखोरांना दफे करणें यांत दृढ राहून नमकहलाली व चाकरी व्यक्त करावी म्हणजे व्यवस्था (इनामाची ?) व उत्कर्ष या बाबतींत हुकूम होईल. ता. २३ सफर सन १०४७

८

ले. ४१ सु. १०३८ हि. १०४७ जखर ६	हू-अल-खलील अल्मुल्कुलिल्लह	श. १५५९ कार्तिक शुद्ध ७ इ. १६३७ आक्टोबर १५

[फा. शि.*]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब कार्कुनान तपह रोहीरह आंकह अझ शुहूर सनह समान सलासीन अल्फ दरीं वला बद्र्गाह वाला-जाह रोशन गर्दीद कह कानोजी जधा देसाई तर्फ भोर किल्अह मज्कूर मशक्कत नमूदन तक्सीर न कर्द व मुत्मर्दांनेरा दफ्अ साख्तह बिना बरां अझ राह मराहिम पादशाहानह व फर्त अवातिफ खुस्रवानह मौज़अ चिखलगांव किल्अह मज्कूर दर वज्ह इन्आम कानोजी देसाई मज्कूर

१ हे मुत्मर्द लोक कोण ?

मर्हमत फर्मूदह दहानीदह शुदह अस्त मी बायद कह देह मज्कूर मअ कुल-बाब व कुल-वजूहात दुन्बालह नुमायन्द बअद ऊ बअवलाद व अहफाद ऊ रवां दारन्द तअलीक नविश्तह गिरफ्तह अस्ल फर्मान बाझ दहन्द बर हुक्म फर्मान अश्रफ रवन्द तहरीरन फी-अत-तारीख ६ शहर जमादी-उस-सानी सनह १०४७[1] [२ फा. शि*.]

[समासांत*]पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला बाअलाम खान आली-शान सआदत-निशान रफीअ-उल-क़द्र बुलन्द-मकान इस्लाखान वझीर हुकूमत[2]

९

ले. ४२ सु. १०३८ हि. १०४७ रमजान ३० } हू-अल-खलील. अल्मुल्कुलिल्लह { श. १५५९ फाल्गुन शुद्ध १ इ. १६३८ फेब्रुवारी ५

[फा. शि.*]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब आमिलान व देसायान किल्अह रोहिरह आंकह अझ शुहूर सनह समान व सलासीन अल्फ दरीं वला बदर्गाह मुअल्ला रोशन गर्दीद कह मौज़अ कोर्लह व मौज़अ ऊर्तन्बी व मौज़अ तितेघर किल्अह मज्कूर बाबत गन्गाजी देसाई

---

१ या फर्मानाचा तर्जुमा म्हणजे राजवाडे खंड १५ ले. ३३३ होय. पण तेथें लेखांकाची तारीख चुकली आहे. शि. च. सा. ले. २१२ त हें फर्मान पोटपत्र म्हणून आलें आहे. पण त्यांत तत्कालीन लेखकानें केलेल्या चुका फार आहेत.

या फर्मानाच्या तारखेबद्दल विनाकारण घोटाळा उडाला आहे. शिवचरित्र साहित्य खं. ३ ले. ५७९ व 'रामदास रामदासी' अंक १२१ 'श्री ऐतिहासिक कागद्पत्रें' पृष्ठ ७ व १३ या तिन्ही ठिकाणीं जमादिलाखर ६ ही तारीख स्पष्ट आहे. या फर्मानांतही तीच तारीख आहे. असें असतां वरील मासिकाचे संपादक 'जमादिलावल हा महिना बरोबर असावा' असें म्हणतात (सदर मासिक अंक १२९ पृ. १०). राजवाडे खंड १५ ले. ३३३ मध्यें ६ जमादिलोवल असें आहे. पण तें रूपांतर करणाराच्या हातून चुकीनें पडलें असावें असें दिसतें. रामदास रामदासीच्या १३ व्या पृष्ठावर जो कागद छापला आहे त्याची तारीखही संपादकांकडून चुकीची पडली आहे. फर्मानाचें भाषांतर करणारानेंही घोटाळा केला आहे.

२ ले. ४१, ४५, ४६ यांच्या पाठीवरील शेऱ्यासाठीं शिवाजी निबंधावली भाग २ पृ. ७२ पहा.

पर्गनह वांई दरीं वक्त वह प्रान्जी सातिया रवां शुदह अस्त अक्नून अझ राह मराहिम पादशहानह व फर्त अवातिफ खुस्रवानह सह मौजअ मज्कूर बाझ बदस्तूर क़दीम दर वज्ह इस्तिक़ामत गन्गाजी मुशारुन- इलैह मुकर्रर फर्मूदह शुदह अस्त मी बायद कह देहाए मज्कूर ड्डुन्वालह नुमायन्द वर हुक्म फर्मान अश्रफ रवन्द तहरीरन फी-अत-तारीख ३० शहर रम्ज़ान-उल-मुबारक सनह १०४७

[समासांत*] पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला बाअलाम खान आली-शान सआदत-निशान रफीअ-उल-क़द्र बुलन्द-मकान इख्लासखान वझीर हुकूमत

सारांश.

महमदशहा→ किले रोहिड्याचे अंमलदार व देसाई

कोरले, वडटेंवी व थिटेघर हीं गांवें वाई परगण्याचा देसाई खकाजी (गंगाजी[१]) याजकडून काढून प्रान्जी साठ्या याजकडे चालूं होतीं. आतां तीं पूर्वीप्रमाणें गंगाजी देसायाकडे दिलीं आहेत. तरी तीं गंगाजीच्या ताब्यांत देणें.

१०

ले. ४३ हि. १०४७ जिल्हेज ७	}	हू-अल-खलील अल्मुल्कुलिल्लह	{ श. १५६० वैशाख शुद्ध ९ इ. १६३८ एप्रिल १२

[फा. शि.*]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त आं कह मुकद्दम-उल-अम्साल व अल-अक्रान कानोजी जधा बइनायात बीगायात शाहानह सर-अफ्राझ बूदह बिदानद कह दरीं वला हुक्म जहां-मुताअ खुर्शीद-इर्तफाअ नाफिज गश्तह कह आं मुकद्दम-उल-अम्साल दर हवाले किल्अह रोहीरह बूदह न गुजारन्द कह[२]——अझ जाए खूद बजुन्बन्द मी बायद कह बमुजर्रद वसूल ई फर्मान आली-शान दर हाल खूदरा बा जम्इयत तमामी बहवाली कि- ल्अह मज्कूर रसानीदह आंहारा जुन्बीदन न दहन्द दरीं बाबत ताकीद बलीग बलीग[३] दानिस्तह यक लिहज़ दिरन्या व अहमाल न वर्झद व जहतह ई

१ हा गंगाजी म्हणजे सा. सं. २ ले. ३६९ मध्यें आलेला गंगाजी असावा. अर्थात् याचें आडनांव पिसाळ असावें.

२ येथें ज्या मनुष्यास हालूं द्यावयाचें नाहीं त्याचें नांव दिलें नाहीं.

३ हा शब्द गाळावा.

मअना[1]——महलदार रिकाबरा फिरिस्तादह शुदह अस्त तादानद बर हुक्म फर्मान अश्रफ रवद तहरीरन फी हफ्तुम शहर जी–अल–हज्जह सनह१०४७

[समासांत*] [पर्वा]नगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

सारांश.

महमदशहा → कानोजी जधा

हुकूम झाला होता कीं, त्यानें रोहिडा किल्ल्याजवळ जाऊन —— यांना स्वतःच्या जागेवरून हालूं देऊं नये. तरी हा हुकूम पावतांच स्वतःच्या तमाम जमेतीसह किल्ल्याजवळ जाऊन त्यांस तेथून हालूं देऊं नये. या बाबतींत सक्त ताकीद जाणून एक घडीचा दिरंग न करणें. या कामासाठीं ——महालदार पाठविला आहे. जाणावें. ता. ७ जिल्हेज सन १०४७

११

शे. ४४ सु. १०३९ हि. १०४८ साबान २४	हू–अल–खलील अल्मुल्कुलिल्लह.	श. १५६० मार्गशीर्ष वद्य १० इ. १६३८ डिसेंबर २०

[फा. शि. *]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब इझ्झत माब शेख अली हवालहदार व कारकुना[न*] हाल व इस्तिक्बाल किल्अह रोहीरह आंकह अझ शुहूर सनह तिस्अ व सलासीन अल्फ दरीं वला हाजिब उम्दह उझ्राए अज़ाम झुब्दह उम्राए उम्राए[2] कराम सुलालह खवानीन रफीअ–मुकाम मफ्कूर–उल–कद्र व अल–इह्तशाम फारस मिज़्मार शुजाअत मुबारिझ मैदान शहामत शायस्तह हझारान राफत व मरहमत सझावार फरावान आतिफत [व*] मर्हमत खान आली–शान सआदत–निशान रफीअ–उल–कद्र व अल–मकान फीरोझी–आसार रुस्तुम झमान रन्दूलहखान सिपह-सालार बदर्गाह खलायक–पनाह इल्तिमास नमूद कह मौज़अ नातन्वी तपह मोर किल्अह मझ्बूर बइसावत कानोजी जेधा देसाई तपह मज्कूर अझ कार किर्दे दर कारकिर्दे उझ्रा भगोतह मीचलद नज़र इनायत फर्मूदह बहमां तरीक मुकर्रर नमूदह फर्मान अश्रफ आतिफत शवद बिनाबरां इल्तिमास बखातिर मुबारक अअला आउर्दह मौज़अ मज्कूर चुनांचह बइ-सावत व देसाई मज्कूर भगोतह रवानस्त बहमां तरीक मुकर्रर फर्मूदह शुदह अस्त मीबायद कह बहमां तरीक मुकर्रर दानन्द व बअद ऊ बअ-

१ महालदाराचें नांव नाहीं. २ हा शब्द गाळावा.

व्लाद व अहफाद रवां साझन्द व हर सालह उज्र फर्मान मुजद्दद न कुनन्द तअलीक नविश्तह गिरफ्तह अस्ल फर्मान सआदत–निशान बाझ दहन्द तादानन्द बर हुक्म फर्मान अश्रफ अक्दस रवन्द तहरीरन फी बीस्त चहारुम शहर शअबान–उल–मुअज़्ज़म सनह १०४८ [३ फा. शि.*]

[समासांत*] पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

सारांश.

महमदशहा → शेख अली हवालदार व कारकून किले रोहिडा

रणदूलाखान यांच्या हेजीबानें सांगितलें कीं, भोर तप्यांतील नाटंबी हा गांव कानोजी जेधा, उपर्युक्त तप्याचा देसाई, याजकडे इसावत म्हणून चालूं आहे. तरी त्यास फर्मान मिळावें. अर्जाचा विचार करून पूर्वीप्रमाणें तो गांव इसाबत म्हणून चालविण्याची आज्ञा केली आहे. तरी चालवावा. ता. २४ रमजान सन १०४८.

१२

ले. ४५ सु. १०४०	हू-अल-खलील	श. १५६२ चैत्र वद्य ८
हि.१०४९ जिल्हेज२०	अल-मुल्कुलिल्लह	इ. १६४० एप्रिल २

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त वजानिब—— हवालहदार व कारकुनान हाल व इस्तिक्बाल अझ जहत अमानत व अझ जहत मुकासायान व देसमुकान व अदकारियान किल्अह रोहीरह आंकह अझ शुहूर सनह अर्बईन व अल्फ दर्रीं वला कानोजी देसमूक तर्फ भोर किल्अह मज्कूर वदर्गाह जहां-पनाह इल्तिमास नमूद कह मौज़अ अन्बोरह मअ वाझार व मौज़अ कारी अझ कदीम बमूजब कारकिर्द मालिक अन्बर व हाली मर्हमत मौज़अ चीकलगांव व मौज़अ नातन्बी तर्फ मज्कूर जुम्लह चहार देह वइन्आम खुद मअ कुल-बाब व कुल-वजूहात व सायर कानूनात व लवाझिमात व जमीअ बाबहा व पतीहा बमूजब फर्मान निज़ामशाह व फर्मान कज़ा-जरियान शाह जम–जाह रवानस्त व खारिज ई हक लवाझिमह व पती पछोरी व साने-सारी नीझ जारी अस्त अम्मा दर्रीं वक्त अझ थानह उज्र ताकीद फर्मान पेश आउर्दह मुझाहिम मी शवन्द व इर बअजे बाबहा कह सालावाद बर देहा (देहहा)न बूद अन्दाख्तह मुझाहिमत मी रसानन्द इहतमाम शवद हर गाह कह देहात मज्कूर व गैरह बमूजब फर्मान निज़ामशाह व फर्मान हुमायून अअला रवां बाशद बाझ अझ थानह उज्र

ताकीद फर्मान पेश आउर्दह मुझाहिम शुदन व झर बअजे़ बाबहा कह गाही न बूद बइल्लत आं तस्वीश रसानीदन चह मअना दारद अक्नून मी बायद कह बमुजर्रद वसूल फर्मान कज़ा–जरियान शाही हर चहार देह मज्कूर मअ बाझार मअ कुल–बाब व कुल–वजूहात व साएर कानूनात व लवाझिमात व जमीअ पतीहाए व बाबहा बमूजब फर्मान निज़ाम-शाह व फर्मान हुमायून अक्दस मअ हक लवाझिमह व पती पछोरी व साने सारी व गैरह बइन्आम देसमूक मज्कूर मुकर्रर दानिस्तह दुन्बालह नुमायन्द व झर बअजे़ झकातपती व झकातहुन्दह व चीकलवेतह व बेलेकती व पायपोशी [व *] मेझबानी व नौ सेल बेल व खर्चपती व जन्गपती व पेशकशी व तकद्दमह वज्ह यक माह अहुदहदार व अन्ब-राई व पारेवार व पलन्गा सूतार व सोतर गुरव व मुहतर्फह व वेत व बीगार व फर्मास व गैरह महसूल व पतरकेनी व बअजे़ बाबहा आंचह कह हस्त व पेश्तर ख्वाहद शुद तअल्लुक देहहाए मज्कूर दुन्बालह ऊ फर्मूदह शुदह अस्त मिन्बअद मुझाहिम न शवन्द व बहेच बादी खलल न कुनन्द व वअद ऊ बअव्लाद व अहफाद ऊ जारी साझन्द दरीं मअना हर कह हर्कत कुनद गुनहगार दर्गाह बादशाही बाशन्द हर सालह उज्र फर्मान मुजद्दद न कुनन्द तअ्लीक नविश्तह गिरफ्तह अस्ल फर्मान बाझ दहन्द तादानन्द बर हुक्म फर्मान अश्रफ रवन्द तहसीरन फी अश्रीन शहर जी अल–हज्जह सनह १०४९ †[३ फा. शि *].

[समासांत *] पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

१३

ले. ४६ सु. १०४० हि. १०५० रवल १२	हू–अल–खलील अल-मुल्कुलिल्लह	श. १५६२ आषाढ शुद्ध १४ इ. १६४० जून २२

[फा. शि. *]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब इझ्झत दस्तगाह मीर

† हें फर्मान शिवचरित्र साहित्य खंड २ ले. २१३ मध्यें पोटपत्र म्हणून आलें आहे. तसेंच याचें एक रूपांतर 'रामदास रामदासी' मासिकाच्या १२१ व्या अंकांत 'श्रीऐतिहासिक कागदपत्रें' या मथळ्याखालीं पृ. १०।११ वर छापलें आहे. येथें शुद्ध फारसी उच्चार दिले आहेत. याचा अर्थ या दोन्ही पत्रांवरून कळून घेण्यासारखा असल्यामुळें तो येथें दिला नाहीं.

मुहम्मदखान ह्वालदार व कारकुनान हाल व इस्तिक्बाल अमानत व अझ जहतह मुकासाई किल्अह रोहीरह आंकह अझ शुहूर सनह अर्बईन व अल्फ अझ राह मराहिम शाहानह व फर्त अवातिफ खुस्रवानह झमीन धूरन्या रकम आं शश तन्ख जिराअत बाबत मानकी दर सवाद मौज़अ वेन्हवरी तपह भोर किल्अह मज्कूर दर वज्ह इन्आम अव्दी बइस्म मुक-द्दम-उल-अम्साल कानोजी बिन नायकजी लकब जेदह देसाई तपह मज्कूर किल्अह मज्कूर दाखिल महसूल व नक्दियात व जमीअ लवाझिमात व वेत व बीगार व फर्मास व खर्चपती व सेलबेल व झकात हुन्दी व चिकल वेतह व तहापती (?) व वेलेकती व जन्मपती व पेशकशी व पायपोशी [व*] मेझवानी व सायर अब्वाब नक्दी व जिन्सी कह आंचह दर दफातिर अअला सबत अस्त व पेशतर अहदास ख्वाहद शुद मअ कुल-बाब मर्हमत फर्मूदह दहानीदह शुदह अस्त मीबायद कह झमीन मज्कूर हस्ब-उल-मस्तूर सब्रहू बुन्चाल्ह देसाई मज्कूर नुमायन्द व रवां दारन्द व बअद ईशान वह अव्लाद व अह्फाद ईशान अलामा तनासलू व तआकबू जारी साझन्द व हरसाल उज्र फर्मान मुजद्दद न नमूदह साल बसाल बर हमीं फर्मान रवां दारन्द व हर कस दरीं इन्आम खलल कुनद मनाअ—मुकय्यद—गर्दद तअ्लीक नविश्तह गिरफ्तह अस्ल फर्मान अश्रफ बाझ दहन्द बर हुक्म फर्मान अश्रफ रवन्द तादानन्द तहरीरन फी १२ माह रबीअ—उल-अव्वल सनह १०५० [३ फा. शि. *]

[समासांत*] पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

सारांश.

मुहम्मदशहा → मीर मुहम्मदखान हवालदार आणि मोकाशाचे व इतर कारकून किल्ले रोहिडा.

भोर तप्यापैकीं वेन्हवडी गांवांतील माणकीची सहा टाक जिराअत जमीन कांहीं हक्कांसह कान्होजी नायकजी जेधे देसाई तपे भोर यास इनाम दिली आहे. तरी ती देसाई मजकुराच्या ताब्यांत दूणें व वंशपरंपरा चालविणें. ता. १२ रबिलावल सन १०५०

१४

ह. ४७ सु. १०४३ } हू अल-खलील { श. १५६४मार्गशीर्ष शुद्ध १३
हि. १०५२ रमजान ११ } अल्मुल्कुलिल्लह { इ. १५४२ नोव्हेंबर २४.

[फा. शि.*]

फर्मान हुमायून शर्फ़ सुदूर याफ्त बजानिब शुजाअत व रफअत दस्तगाह शौकत व हश्मत इन्तिवाह झुब्दह दौलत-ख्वाहान वफा-कीश कुद्वह हवा-ख्वाहान खैर-अन्दीश सझावार मराहिम बीकरान शायस्तह अवातिफ बीपायान दौलत-ख्वाह दर्गाह जहां-पनाह सुलालह यक-जिहतान व यक-रन्गान नुस्त-हम्राह खान आली-शान रफीअ-उल-कद्र बुलन्द-मकान अस्अदखान सर हवालदार व इझ्झत माब मीर कासिम अली हवालदार व कारकुनान हाल व इस्तिक्वाल किल्अह रोहीरह आं कह अझ शुहूर सनह सलास अर्बईन व अल्फ दर्रीं वला कान्होजी देशमुक तपह भोर किल्अह मज्कूर बदर्गाह मुअल्ला इल्तिमास नमूद कह खुदरा इन्आमत देसमुकगिरी मझ्बूर मवाज़अ अन्बोरह मअ बाझार व मौज़अ कारी व मौज़अ चीखलगांव व मौज़अ नातन्बी तपह मज्कूर बा कुल-बाब व कुल-वजूहात बमूजब फर्मान साबिक मुतअय्युन व रवानस्त व अझ कदीम-उल-अय्याम कारकिर्द दर कारकिर्दात भोगोतह जारी दारद दर्रीं वक्त तानह बीवी दूस्तर काज़ी हुसेन हाकिम शरअ कल्यान भीवन्दी गैर वाकअ मअ्लूम नमूदह मौज़अ चीखलगांव मज्कूर बदल इन्आम खूद नवीसानीदह गिरफ्तह अस्त व खूद तैलन व निहारन दर मुहिम्मात देसमुकी मझ्बूर मश्गूल बूदह तअदी दर्गाह जहां-पनाह नमूदह मी नुमायद इहतमाम शवद बिनाअन-अलैह बखा-तिर मुबारक अअला आ उर्दह मौज़अ चिखलगांव मझ्बूर अझ तानह बीबी दूर नमूदह बदेसमुक मझ्बूर इन्आम अब्दी बदस्तूर साबिक मुकर्रर व मर्हमतह फर्मूदह दहानीदह शुदह अस्त मीबायद कह मौज़अ मज्कूर मअ कुल-बाब व कुल-वजूहाह व सायर कानूनात व बरात रिकाब व थानह नक्दी व जिन्सी कुली व जुझ्वी आंचह दर दफातिर अअला सबूतस्त व पेशतर अह-दास शवद इस्मी व रस्मी कल्मी व कदमी तमामन हुन्बालह ऊ दानि-स्तह बहेच वज्ह मिन-उल-वजूह मुझाहिम व मुआरिज़ बहाल देहाए मज्कूरह न शवन्द व हक लवाझिमह पतीपछोरी व सायनसारह व बअजे लवाझिमात चुंचह सालाबाद जारी बूदह अस्त हमीं नूई रवां दारन्द

ऐ. फा. सा. खं. १-७

बअद ऊ वअव्लादी व अहफादी ऊ अलामा तनासलू तआकबू जारी साझन्द अगर कस हिन्दू या मुस्लिमान वई इन्आम खलल कुनद वलअनत ऊ व——— दर नफरानी हज़्रत रिसालत पनाही गिरफ्तार गर्दद तग्लीक नविश्तह गिरफ्तह अस्ल फर्मान वाझ गुजारन्द तादानन्द तहरीरन फी—अत—तारीख ११ शहर रम्ज़ान सनह १०५२† [३ फा. शि.*]

[समासांत*] पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

१५

ले. ४८ सु. १०४४ }
हि. १०५४ जखर७ } [फा. शि.*] { श. १५६७ श्रावण शुद्ध ८
{ इ. १६४५ आगष्ट १

फर्मान[1] हुमायून शर्फ [स्रुदूर याफ्त बजानिब[2] कानोजी ......] अझ शुहूर सनह अर्बअ अर्बईन अल्फ चूं शाहजी भोंसलह अझ मर्दूदान दर्गाह वाला—जाह गश्तह व दादाजी कोन्ददेव मुतअल्लिक ऊ कह दर तर्फ कोन्दानह[3] अस्त जिहतह[4] दफ्अ व रफ्अ कर्दन[5] [व] बकब्ज़ दर आउर्दन आं विलायत इझ्झत व रफअत दस्तगाह शुजाअत व शहामत

† याच्या अर्थासाठीं शिवचरित्रसाहित्य खं. २ ले. २१४ व रामदास रामदासी अंक १२१ श्रीऐतिहासिक कागदपत्रें पृ. १३ पहा.

१ हें फर्मान या पूर्वीं सर जदुनाथ सरकार यांनीं छापलें असून (Indian Historical Quarterly Vol. VII No. 2 pp. 362–364)पुन्हा छापण्याचें कारण त्यांनीं जें वाचन दिलें आहे त्यांत फर्मानांत असलेले शब्द सोडले आहेत, नसलेले शब्द घातले आहेत व असलेल्या शब्दांचें विकृत वाचन दिलें आहे. माझें हें त्रिविध विधान स्पष्ट करण्यासाठीं त्यांच्या तिन्ही प्रकारच्या चुक्या पुढें देतों. असें करतांना मी मला केवळ छापण्याच्या अशा ज्या चुका वाटल्या त्या वगळल्या आहेत. अशा चुका ४ आहेत. येथें स म्हणजे सरकार असें समजावें.

२ स बनाम शब्द देतात. मी आदिलशाही कमींत कमी ५०० कागद पाहिले आहेत; पण बनाम शब्द त्यांत आलेला पाहिलेला नाहीं. सर्वत्र बजानिब शब्द येतो.

३ स कुन्दानह

४ स जहत

५ स कर्दा. या शब्दापुढील चोकटी कंसांत काय छापलें आहे तें समजत नाहीं. मुळांत येथें फर्मान थोडें फाटलें आहे. पण अर्थाचे दृष्टीनें येथें कर्दन शब्द पाहिजे व कर्दा हा फारसी मापंत अर्थबोधक शब्द होऊं शकत नाहीं.

इन्तिवाह[6] उम्दत–उल–[ ] व अल–अक्रान[7] लायक–उल–मराहिम व अल–इहसान नतीजर्त–उल–अहाली व अल–अअयान झुब्दत–उल–कबायिल व अल–अख्वान खन्दोजी व बाजी घोरपदियानरा[8] बा उझराए अज़ाम तअय्युन फर्मूदह शुदह अस्त बायद कह ऊ बा जम [इयत[10]] अहशाम खूद नझ्द मुशारुन–इलैहमा आमदह अझ इस्तस-

६ स इश्तवाह. अल्काबांतून अश्बाह व इन्तिवाह असे दोन्ही शब्द येत असले तरी येथें इन्तिवाह असाच शब्द आहे.

७ स वाला किरान. या फर्मानांत पुढें व इतर फर्मानांतून व अल + ० अशींच पदें ज्यांचीं पाडलीं पाहिजेत असे शेंकडो अल्काब आढळतात. असें असतां व याच फर्मानांत पुढें आलेल्या अल्काबांतून व–अल + ० अशीं पदें सरकारांनींच पाडलीं असतां येथें मात्र वाला किरान अशीं पदें पाडलीं आहेत याचें कारण काय?

८ स सज्जह. नतीजत व सज्जह यांचे अर्थ भिन्न होतात.

९ स सोपरियान. मूळ फर्मानाचे फाटून तुकडे झाले आहेत ते जर नीट चिकटविले तर तेथें घोरपदियान हा शब्द आहे हें समजण्यास वेळ लागणार नाहीं. सोपड्यांपैकीं खंडोजी व बाजी असा जोड उल्लेख कोठेंच सांपडत नसून घोरपड्यांपैकीं खंडोजी व बाजी यांचे जोड उल्लेख अनेक ठिकाणीं सांपडतात (पहा सनदा पत्रें पृ. १०५; शिवचरित्र साहित्य खं. ३ ले. ५४४ व ५४७; शिवचरित्र साहित्य खंड २ ले. २६८). येवढेंच नव्हे तर नुकतेंच मंडळाकडे घोरपडे आडनांवाच्या एका सद्गृहस्थांनीं कांहीं कागद आणून दिले असून त्यांतील ३ कागदांवरून पुढील माहिती मिळते. पहिल्या पत्राचा काल श. १५४७ हा असून त्यांत ‘खंडोजी व बाजी घोरपडे पटेल मौजे मजकूर’ (= कापशी पा। फलेटण) असें म्हटलें आहे. दुसरें पत्रही श. १५४७ चें असून त्यांत ‘राजेश्री खंडोजी राजे व राजेश्री बाजी राजे घोरपडे मोकदम मौजे कापसी पा। मजकूर (= फलेटण)’ असा उल्लेख आहे. तिसरा कागद श. १५५० चा असून ‘खंडोजी व बाजी बिन जाउजी घोरपडे मोकदम मौजे कापसी पा। मजकूर (= फलेटण)’ असा उल्लेख आहे. या तिन्ही उल्लेखावरून खंडोजी व बाजी घोरपडे हे फलटण परगण्यांतील कापशी गांवाचे पाटील असून त्यांच्या बापाचें नांव जाऊजी होतें हें सिद्ध झालें. हें कापशी गांव सदर्न मराठा रेल्वेच्या अदर्की स्टेशनापासून ईशान्येस सुमारें ६ मैलावर आहे.

१० स मअह. बा जम हीं अक्षरें निश्चित आहेत. पुढें फाटलें आहे. पण तेथें जमइयत या शिवाय दुसरा कोणताही शब्द होऊं शकणार नाहीं. बा शब्द असतांना मअह हा पदरचा शब्द घेण्याचें कारण काय? बा जम हीं अक्षरें कां गाळलीं?

बाब-मुशारुन-इलैहा[1] दादाजी कोन्ददेव मज्कूर व मुतआल्लिकान आं हरामख्वाररा गोशमाल दादह नीस्त व नाबूद साझद व[2] आं विलायतरा बकब्ज् व तसर्रुफ दर आवरद कह बाअस् सर-अफराझी ऊ अस्त[3] तादानद तहरीरन फी-अत-तारीख हफ्तुम शहर जमादी-उस-सानी सनह १०५४[4]

[समासांत *] परवानगी हुजूर अश्रफ अक्दस हुमायून[5] अअला

सारांश

बादशहा→कान्होजी जेधे ?

ज्या अर्थी शहाजी भोंसले दरबारांतून निर्वासित व अपमानित झाला आहे व त्याचा मुतालिक दादाजी कोंडदेव कोंडाण्याच्या बाजूस आहे (त्या अर्थी त्यांस) दफे करण्यासाठीं व ती विलायत ताब्यांत आणण्यासाठी खंडोजी व बाजी घोरपडे यांस तुमच्यासह नेमिलें आहे. तरी तुम्ही आपल्या हशमासह मशारनिल्हे जवळ जाऊन त्यांच्या संमतीनें दादाजी कोंडदेव व त्या हरामखोराचे संबंधी यांना शिक्षा देऊन नेस्तनाबूद करा व ती विलायत ताब्यांत आणा. तें तुमच्या उत्कर्षाचें कारण आहे. ता. ७ जमादिलाखर हि. १०५४[6]

---

१ स मुशारुन-इलैहमा. फर्मानांत चुकीनें मुशारुन इलैहा असें लिहिलें आहे. पण स नीं तसें स्पष्ट दाखविलें नाहीं.

२ स १ गाळला आहे.

३ स ऊस्त

४ सनीं या पुढें 'बइस्म अअला' हे शब्द मूळांत नसतां दिले आहेत. या शब्दांचें भाषांतर करतांना टीप देऊन 'बइस्म अली' या बद्दल हे शब्द चुकीनें लिहिले गेले असतील असें सुचवून अलीचें नांव विजापुरी सुल्तानांच्या शिक्क्यांत खोदलें होतें अशी माहिती दिली आहे. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, विजापूरच्या सर्व सुलतानांचे शिक्केही ठाऊक नाहीत व जे ठाऊक आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकांत अली हा शब्द खलीफाचें नांव या अर्थी आला आहे असेंही नाहीं. तेव्हां वरील सामान्य विधान करतां येणार नाहीं.

५ हे दोन्ही शब्द गाळले आहेत.

६ कै. राजवाड्यांच्या १५ व्या खंडांत या फर्मानाच्या काळाच्या सुमाराचीं ३ पत्रें छापलीं आहेत (ले. २६७, २६८, २६९). या पत्रांकडे आजवर कांहीं

१६

हि.४९ सु.१०५१ } बिस्मिल्लह-अर-रहमन-अर- { श.१५७३ ज्ये.व.११
हि.१०६१ जखर २४ } रहीम अल-मुल्कुलिल्लह { इ. १६५१ जून ३

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त बजानिब अयालत व अमारत पनाह उब्हत व शौकत दस्तगाह हुकूमत व मुआली जाह अअतज़ाद खिलाफत व फर्मा-रवाए अअतमाद सल्तनत व किश्वर-कुशाई फिस्स खातिम शुजाअत व बख्तियारी आब गौहर शहामत व जां-सिपारी सैफ मस्लूल बाझूए शाहनशाही रम्मह मस्कूल मअरकह दुश्मन-काही मुकद्दमत-उल-जैश मआरक मुल्क-गीरी व जहां-सितानी बेश आहन्ग मसाफ फीरोझी व काम-रानी तराझ असीन उब्हत व अज्लाल गौहर सरीर दौलत व इक्बाल मख्झन अस्रार खलीफह इलाही मज्मूअह होशमन्दी व कार-आगाही मूनिस वह्दत-सराई हुज़ूर महरम खास-उल-खास सरीर सुरूर मतरह अन्ज़ार इनायत मौरिद अल्ताफ कदसी सरायत अनीस मज्लिस वहदत-जलीस महफिल खिल्वत आली-शान रफीअ-मकान खुलासह उम्राए मन्वह-उश-शान झुब्दह खवानीन झमीन व झमान सआदत-मन्द अझल व अवद मुबारिझ-उद-दीन खान मुहम्मद वझीर हुकूमत सर हवालदार व मश्हूर-उल-अनाम अन्बाजी नागनात हवालदार व कार कुनान हाल व इस्तिक्बाल किल्अह रोहिरह आंकह अझ शुहूर सनह अहदी खम्सैन व अल्फ दरीं वला कानोजी जाधव देसमूक तपह भोर किल्अह मज्कूर बदर्गाह मुअल्ला अर्ज़ नमूद कह मौज़अ कारी व मौज़अ अन्बूरह व मौज़अ

संशोधकांनीं शंकित दृष्टीनें पाहिलें आहे. पण हें फर्मान व तीं पत्रें (श. १५६७ चैत्र ते ज्येष्ठ) यांचा एकत्र विचार करून सुसूत्र असा अर्थ निघतो कीं काय हें पाहिलें पाहिजे. तसेंच शिवचरित्रप्रदीपांतील जेधे-करीण्यांतील " त्यास चंद्रसि राचेवार मन्होट होते त्यांचा व महाराजाचा घरोबा आहे सामान पुरवितातीं येसी बद-गोह अफजलखान याणी विजापुरास लिहिली त्यावरून महाराजास धरून विज्यापुरास बोलवून नेले बाा कान्होजी नाईक होते पातशाहानी तहकीकात मनात आणिता तुफानी गोष्टी येसे जाले त्यावरीं पातशाहानी महाराजाचा सन्मान केला......बेंगरूळ प्रांत पांचा लक्षा होनाची जाहागीर देऊन येगली मसलतीं सांगितली बाा कान्होजी नाा हि जमावानासि होते........त्यावरी कसबे खेडेयारे येथेही वाडे बाधले तेथून बापूजी मुद्गल......यांच्या हाते राजकारण करून दग्याने किला कोंढाणा घेतला. (पृ. ४०-४१) " या मजकुराचा-जरी यांत कालविपर्यास दृष्टीस पडतो तरी-या पत्रांशीं संबंध लावतां येतो कीं काय हें पाहिलें पाहिजे.

नाते व मौज़अ चिखलगांव तपह मज्कूर इन्आम व हक लवाझिमह व पती पछोरी व बअज़े कह अझ खूद अस्त कारकुनान किल्अह मज्कूर उज्र व इस्काल नमूदह हर सालह इन्आमात खन्दनी अझ खूद मी गीरन्द व सद्रहू चहार देह मझ्कूर इन्आम खूदरा तश्वीश व आझार मी रसानन्द अर्झी वास्तह हाल खूद हेच न मान्दह अस्त व खूद दर मुहिम्मात दीवानी साबित-कदम मी बाशम नज़र इनायत फर्मूदह इहतमाम फर्मायन्द हर्गाह कह चहार देह तपह मज्कूर इन्आम व हक लवाझिमह व पतीपछोरी व बअज़े बदेसमूक मज्कूर रवां बाशद अझ थानह हर सालह इन्आमात खन्दनी गिरफ्तह खलल नमूदन व तश्वीश रसानीदन चह मअना दारद अक्नून मी बायद कह मौज़अ कारी व मौज़अ अन्बूरह व मौज़अ नाती व मौज़अ चिखलगांव मझ्कूर बइन्आम व हक लवाझिमह व पती पछोरी व बअज़े वह कानोजी जाधव देसमूक तपह मझ्कूर चुनांचह सालावाद रवानस्त बदां मूजब रवां मी दाश्तह बाशन्द व इन्आमात खन्दनी बदेसमूक मज्कूर मुआफ फर्मूदह शुदह अस्त मुआफ दानिस्तह व बदेहाए मझ्कूर व बइल्लत आं व बहेच वज्ह मिन-उल-वजूह जर्रह तश्वीश न रसानन्द दर्रीं बाब ताकीद कुली दानिस्तह हस्ब-उल-हुक्म अश्रफ बअमल आवरन्द व हर सालह उज्र फर्मान न नमूदह साल बसाल बहमीं फर्मान रवां दारन्द व तअ्लीक नविश्तह गिरफ्तह अस्ल फर्मान बाझ गुजारन्द तादानन्द तहरीरन् फी तारीख बीस्त चहारुम माह जमादी-उस-सानी सनह १०६१ [समासांत *] पर्वानगी हुज़ूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

१७

ले. ५० } हू—अल—कादिर { श. १५७३आंषा.व.१३
हि. १०६१ रजब १६ } [समासांत मध्यें शिक्का*] { इ. १६५१ जुलै ५

मश्हूर-उल-अनाम अन्बाजी नागनात हवालदार किल्अह रोहीरह महज़ी नुमायद कह दर्रीं वला कानोजी जेधा देसमूक तपह भोंवर किल्अह मज्कूर मअ्लूम नमूद कह दर्रीं वक्त अझ थानह नौ जिक्र नमूदह बचहार देह इन्आम खूद व हक लवाझिमह व पती पछोरीरा इश्काल नमूदह इन्आम खन्दनी मीगीरन्द ईचह मअना दारद अक्नून मी बायद कह देहाए इन्आमात व

१ अर्थासाठीं रामदास रामदासी अंक १२१ ऐतिहासिक कागदपत्रें पृ. ३२. पत्र. तेथें मिती मात्र एक वर्षानें चुकली आहे.

हक्क लवाझिमह व पती पछोरी देसमूक तपह मज्कूर चुनांचह सालाबाद मातकद्म भोगोतह रवानस्त बदां मूजब रवां दारन्द व जिक्र नौ न कुनन्द व दर बारह इन्आमात खन्दनी जर्रह तश्वीश न दहन्द दरीं बाब ताकीद बलीग दानिस्तह बाझ फिर्याद आमदन न गुझारन्द कह देसमूक मज्कूर नफर कदीम व दौलत–ख्वाह अस्त झियादह कलमी न रफ्त तहरीर फी–अत–तारीख बीस्त व शशुम शहर रजब–उल–मुरज्जब सनह १०६१[1]

१८

ले ५१ } हू–अल–गनी { श. १६११ आषाढ वद्य १४
जु. ३३ रमजान २७ } { इ. १६८९ जुलै ५

झुब्दत–उल–अमासिल व अल–अक्रान यसवन्तराव बान्दल व पीलाजी बान्दल व शर्झीहराव जेधे व खोन्दे देसमुख मश्मूल इनायत रोझ–अफ्झून बूदह बिदानन्द कह दरीं वला बावाजी नायक थोपते आमदह ज़ाहर नमूद कह कस्द आं मज्हर–उल–अअतमादान बमुलाझिमत सआदत अन्दूझान हुज़ूर मौरिद–उन–नूर अस्त बमूजब इज़्हार बावाजी मज्कूर बअर्ज़ मुकद्दस रसानीदह अम्र जलील–उल–कद्र बशर्फ निफाज पैवस्त कह बजम्इयत खातिर बयायन्द ता बमनासिब मअकूल सर–अफ्राझी याफ्तह बमस्कन खुदहा मुआवदत नुमायन्द व इन्शाअ अल्लाह तआला कार शुमा हस्ब–उल–मुद्दआ सूरत पिजीर ख्वाहद शुद खातिर खुदरा अझ हमह बाब जम्अ दाश्तह झूदतर बरसन्द कह मत्लब दिल-ख्वाह सर–अन्जाम ख्वाहद याफ्त झियादह निगारिश न रफ्त बतारीख बीस्त व हफ्तुम रम्ज़ान सनह ३३ कल्मी शुद

सारांश

यशवंतराव बांदल, पिलाजी बांदल, सर्जेराव जेधे व कोंडे देशमूख यांनीं जाणावें कीं, बावाजी नायक थोपटे यांनीं समक्ष येऊन कळविलें कीं, तुमचा आमच्या नोकरींत येण्याचा इरादा आहे. बावाजीच्या म्हणण्याप्रमाणें हुजूरांस कळविलें तेव्हां हुकूम झाला कीं, तुम्ही स्वस्थ मनानें यावें. तुम्हांस योग्य ती मन्सब देऊन परत घरीं पाठवूं व तुमचें काम तुमच्या हेतूप्रमाणें होऊन येईल. तुम्ही लवकर यावें. ता. २७ रमजान जुलूस ३३.

---

१ अर्थासाठीं रामदास रामदासी अंक १२१ ऐतिहासिक कागदपत्रें पृ. ३४ पहा.

८ पारनेर येथील दोन शिलालेख.

(श्री. ग. ह. खरे.)

प्रस्तुत शिलालेख मला पारनेर येथें संशोधनार्थ गेलों असतां मिळाले. यांपैकीं पहिला पारनेरच्या पूर्वेकडील वेशीच्या वाहेर पडतांच डाव्या अंगच्या बुरुजावर आहे. याची लांबीरुंदी ३', २" व ८॥" असून १" समास भोंवती सोडला आहे. दुसरा लेख पारनेर गांवांत देशमुखाची म्हणून म्हटली जाणारी जी विहीर आहे तिच्या दक्षिणेकडील भिंतींत आहे. याचा छाप लेख अडचणींत असल्यामुळें घेतां आला नाहीं. याची लांबी रुंदी २'–४" व १'–२॥" असून सभोंवती १" समास सोडला आहे.

१

ले. ५२ हि.१०९३ जु. २६ रमजान १	श. १६०४ भाद्रपद शुद्ध ४ इ. १६८२ आगष्ट २५

(१) 'बकरम हक्क सुब्हानहु तआला व रसूल चूं[2] रफअत माब अब्द–उल–करीम खल्फ नाहरखान[3] गोरी फौजदार

(२) पर्गनह पारनेर बुर्ज सूए मश्रिक मुरत्तब साख्त बतारीख गुर्रह रम्ज़ान–उल–मुबारक सनह २६ वाला मुताबिक सनह १०९३[4]

---

१ वाचन प्रत्यक्ष पाहून व ठशावरून केलें आहे.

२ या शब्दाची जरूरी नाहीं.

३ नाहरखानाचे एक दोन उल्लेख इतरत्र सांपडतात. उदाहरणार्थ श. १६१० च्या एका पत्रांत मनाजी शंकर सरनाईक चांचळी यास 'खाने आजम नाहारखान गोरी इंही कौल देऊन आणिला तो सिरवलास आला' असा उल्लेख आहे. (शि. च. सा. ४०३). श. १६१३ च्या एका पत्रांत 'मागती न्यहरखान वांईस येऊन राहिला...' असा उल्लेख आहे (खं. २० पृ २०८) श. १६२१ च्या वाईकडील एका पत्रांत 'नाहारखान गोरी फौजदार पा। मजकूर (वाई)' असा उल्लेख आहे (खं. २० ले. १६४). या तिन्ही उल्लेखावरून असें दिसतें कीं, नाहारखान हा मोगलांच्या याजूनं वाईचा फौजदार होता. त्याचा मुलगा हाही मोगली तर्फेनं पारनेरवर फौजदार असणें अशक्य नाहीं.

४ या लेखांतील जुलूस सनाचा आकडा व त्याशीं जुळता असा हिजरी सनाचा आकडा हे दोन्ही स्पष्ट नाहींत. पण बहुधा २६ व १०९३ असे ते आकडे असावेत. हा जुलूस औरंगजेबाचा आहे हें उघड आहे.

सारांश

परमेश्वराच्या व पैगंबराच्या कृपेनें नाहरखान घोरी याचा मुलगा व पारनेर परगण्याचा फौजदार अब्दुल करीम यानें पूर्वेच्या बुरुजाचें काम ता. १ रमजान जुलूस २६ व हिजरी १०९३ या दिवशीं पुरें केलें.

२

हि. ५३ हि. ११०७ } जु.४१ सव्वाल १७ }

{ श. १६१९ वैशाख वद्य ३ { इ. १६९७ एप्रिल २९

(१) [1]बइस्म अल्लह–अर–रह्मन–अर–रहीम औरंगझेब आलमगीर

(२) वस्साफ मुनीर[2] अब्द–उल–करीम इब्न अब्द–उस–सलाम देसमूख

(३) पर्गनह पारनेर हस्त अझ गुलामान शाह तारीख १७ शहर

(४) शव्वाल सनह ४१ अझ जुलूस वाला मुताबिक सनह ११०७ हिज्री[3]

[समासांत नागरी लिपींत *]११०७

सारांश.

पारनेर परगण्याचा देशमूख[4] व प्रकाशमानाचा स्तुतिपाठक अब्दुल करीम बिन अब्दुस्सलाम हा औरंगजेबाच्या चाकरांपैकीं एक आहे. ता. १७ सव्वाल जुलूस ४१ हि. ११०७*

---

१ वाचन प्रत्यक्ष पाहून केलें आहे.

२ या शब्दाविषयीं शंका आहे.

३ येथें तारखेविषयीं घोटाळा झाला आहे. ४१ जुलूसशीं जुळणारीं हिजरी वर्षे ११०८ व ११०९ हीं आहेत. मी जुलूस प्रमाण धरला आहे.

४ येथें हिंदू व मुसलमान अशा दोन्ही धर्मांचे देशमूख आहेत.

* २० वें संमेलन.

९ बत्तीस शिराळें येथील एक शिलालेख.*

(श्री· ग. ह. खरे.)

सोबतचा लेख सातारा जिल्ह्यांतील बत्तीस शिराळें या गांवीं मिळाला. या लेखाचा दगड गांवाबाहेर असलेल्या गोरखनाथाच्या स्थानापाशीं एका कट्ट्यावर पडलेला आढळला. या लेखाशेजारींच एक भला मोठा गद्धेगाळाचें चित्र असलेला दगड पडलेला आहे. त्यावरून बऱ्याच लोकांनीं कल्पना केली होती कीं, गोरखनाथाच्या देवळाला दिलेल्या इनामाविषयीं हा दगड असून इनामाची शर्त मोडील त्यास शाप म्हणून गद्धेगाळ शेजारीं ठेवला आहे. पण खरें पाहिलें तर हा दगड, गद्धेगाळ व गोरखनाथ यांचा कांहीं एक संबंध नाहीं. हा दगड मूळांत एकाद्या मनुष्याच्या कबरीवर असावा. कालांतरानें ती कबर नाहींशी झाली येवढेंच नव्हे तर कबरीवरील या दगडाचे ३ तुकडे होऊन एक तुकडाहि हरवून गेला. राहिलेल्या तुकड्यावरील लेखाचे छाप आपणापुढें ठेवीत आहे.

या लेखाच्या सबंध दगडाची लांबी रुंदी न देतां ज्या पंचकोनांत खालील लेख कोरला आहे त्याचीं मापें देतों. तीं अशीं:— पाया १′ उंची १′–३″, दोन्ही अंगच्या बाजू १′, शिरोबिंदूपाशील बाजू ७″. या लेखाच्या बाबतींत एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, हा लेख दिसण्यांत जरी मोठा असला तरी त्यांतील बहुतेक भाग कुराणांतील किंवा मुहम्मदी धर्मांतील इतर ग्रंथांतील अवतरणांनीं व्यापून टाकला आहे. लिहिलेल्या पांच बाजूंपैकीं फक्त एका बाजूवरच काय तो अवतरणाव्यतिरिक्त मजकूर असून तोच महत्त्वाचा मजकूर होय. या लेखाचें लेखन तुग्र्याच्या रूपाचें आहे. तो मजकूर असा:—

ले. ५४ हि. ९८१ जखर २०	श. १४९५ आश्विन वद्य ७ इ. १५७३ आक्टोबर १७

(१) तारीख वफात मग्फूर मब्रूर रहमतल्लाह अलैह

(२) मलिक यूसुफ मुहम्मद शाह दर

---

* २२ वा वा. दि.

१ वाचन ठशावरून केलें आहे. २ या शब्दाविषयीं शंका आहे.

(३) रोझ चहार शुम्बह बीस्तुमं माह जमादी–उल–आखिर फी सनह ९८१

सारांश

मलिक यूसुफ मुहम्मद शाह याच्या मरणाची तारीख हि. ९८१ जमादिलाखर २० बुधवार ही आहे.

---

१० औरंगजेबाचीं ५ राजकारणीं फर्मानें*

(श्री. सर. आबासो मुजुमदार)

सोबतचीं ५ फर्मानें श्री. डुलेसिंग मोतीराम इनामदार मु. संस्थान वाघाडी, ता. शिरपूर, जिल्हा प. खानदेश यांजकडील आहेत. त्यांचे सुमारें ४०।४५ कागद मीं आणलेले आहेत. पण त्यांपैकीं हे पांच बरेच महत्त्वाचे वाटल्यावरून आपणापुढें मांडीत आहे.

१

ले. ५५ } श. १५९० आषाढ शुद्ध १०
जु. ११ सफर ९ } इ. १६६८ जुलै ९

बिस्मिल्लह–अर–रहमन–अर–रहीम

[शिक्का व तुग्रा *]

बतारीख नुहुम शहर सफर खतम ब–इल–खैर व अज–ज़फ़र सनह याज्दह जुलूस मैमनत मानूस सिम्त तहरीर याफ्त[२]

[पाठीवर उजव्या अंगास शिक्का व पुढील शेरा *]

बरिसालह कमतरीन मुरीदान मुर्शद–परस्त जअफरखान

---

१ हि. ९८१ च्या जमादिलाखरची तिसरी तारीख बुधवारीं येत असून विसावी तारीख शनिवारीं येते. तेव्हां 'बीस्तुम' ऐवजीं 'सिय्युम' वाचणें हें जास्त चांगलें आहे. पण 'सिय्युम' वाचन करतां येईल अशाविषयीं खात्री देतां येत नाहीं.

* २० वें संमेलन.

२ या फर्मानावर शिक्का व तुग्रा यांखालीं मजकूर न लिहितां जागा कोरी सोडली आहे व शेवटीं वरील तारखेचा मजकूर आहे. अशा कागदास डौल म्हणतात.

२

ले. ५६ } बिस्मिल्लह-अर-रह { श. १६०० चैत्र शुद्ध ३
जु. २१ सफ़र १ } मन-अर-रहीम { इ. १६७८ मार्च १५

[शि. व तु *]

सियादत-पनाह शुजाअत-दस्तगाह फिद्वी लायक-उल-इल्तिफ़ात व अल-इहसान मुख्तारखान बमर्हमत पादशाही उम्मीदवार बूदह बिदा-नद कह हुक्म जहां-मताअ आलम-मुतीअ सादिर मी शवद कह झरी कह ता वसूल ई फ़र्मान वाला-शान दर खझानह आमिरह दार-उल-फ़तह उजैन फ़राहिम आमदह बाशद बइत्तिफ़ाक निज़ाम-उद-दीन अहमद दीवान कह सामान व सर-अन्जाम बार-बर्दार व दीगर लवाझिम रव्वाहद नमूद रवानह हुज़ूर पुर-नूर नमूदह बदिलावरखान फ़ौजदार रनूदह बरसानद व बफ़ौजदारान शाह-राह यलींग मुअल्ला बसुदूर पैवस्तह कह अझ हुदूद खुद बसलामत बगुज़रानन्द व अझ शरायत इहतियात व खबरदारी दकीकह अझ दकायक मुहम्मिल व ना मरई न गुजारन्द. गुर्रह शहर सफ़र खतम ब-इल-खैर व अज-ज़फ़र साल बीस्त व यकुम अझ जुलूस मैमनत मानूस नविश्तह शुद

[पाठीवर शि. व पुढील मज. *]

बरिसालह नव्वाब कदसी-अल्काब आलम-माब रफ़ीअ-जनाब गुर्रह नासियह दीन व दौलत क़ुर्रह बासिरह मुल्क व मिल्लत बहीन दौहह हदीकह उब्हत व इक्बाल करीन सुम्रह शज्रह अज़्मत व जलाल शाहझादह नाम-दार कामगार आली-नसब वाला-तबार मन्ज़ूर नज़र हज़्रत आफ़रीदगार दुर्रत-उत-ताज सल्तनत अज़्मा वास्तत-उल-अक्द खिलाफ़त कुब्रा मुहबत-अन्ज़ार इनायत इलाही मत्लअ अन्वार मर्हमत ज़िल्ल-इलाही जलील-उल-कद्र मनीअ-उश-शान अज़ीम-उल-मन्झिलह समुव्व-उल-मकान फरूग वूदमान मुजद व करम पादशाहझादह मुहम्मद मुअ-ज़्ज़म शाह आलम

सारांश.

मुख्तारखान यांनीं जाणावें कीं, फर्मान पोहोचेंपर्यंत उज्जयिनीच्या खजिन्यांत जो पैसा जमला असेल तो, सामान व सरंजाम आणि इतर

खांजमा घेऊन येत असलेल्या निजामुद्दीन दिवाणाबरोबर हुजूरकडे पाठ-वून द्यावा आणि तुम्ही रनोद्याचा फौजदार दिलावरखान याजकडे जावें. राजमार्गावरील फौजदारांना हुकूम होत आहे कीं, त्यांनीं आपल्या हद्दींतून खजिना सुरक्षितपणें पार करावा आणि सदा सर्वकाळ खबरदार असावें ता. १ सफर जुलूस २१

२

ले. ५७ जु. २२ जिल्काद १७	बिस्मिल्लह–अर–रहमन –अर–रहीम	श. १६०० पौष वद्य ४ इ. १६७८ डिसेंबर २२

[शि. व तु. *]

सियादत–पनाह शुजाअत–दस्तगाह फिद्वी लायक–उल–इल्तिफात व अल–इहसान मुख्तारखान बमर्हमत पादशाही उम्मीदवार बूदह बिदानद कह चूं ऊरा मुहाफिज़त किल्अह गागरून इस्तिअफा नमूदह हिफ्ज़ व हिरासत हिस्न मज्कूर बमुनव्वरबेग तफ्वीज़ याफ्त हुक्म जहां–मताअ आलम–मुतीअ शर्फ सुदूर मी पैवन्दद कह बअद वसूल ई फर्मान आली–शान बगुमाश्तह खूद कह दर किल्अह मज्बूर अस्त बताकीद बनवीसद कह किल्अह मस्तूररा बा आंचह अझ जखीरह व गैरह दर आं मव्जूद बाशद बदू सिपुर्दह कब्ज़ बगीरद दरीं बाब कद्गन दानद हफ्दहुम शहर ज़ी–अल–कअदह साल बीस्त व दुव्वुम अझ जुलूस मैमतन मानूस तहरीर याफ्त

[पाठीवर ले. ५६ प्रमाणें मज. व शि. *]

सारांश,

मुख्तारखान यांनीं जाणावें कीं, गागरून किल्ल्याची रखवाली तुम्हांस माफ करून मुनव्वरबेग यास सांगितली आहे. तरी हा फर्मान पोहों-चतांच तुम्ही त्या किल्ल्यावर असलेल्या आपल्या गुमास्त्यास ताकीदीनें लिहावें कीं, त्या किल्ल्यावर असलेल्या सामुग्रीसह तो किल्ला मुनव्वर बेगाच्या ताब्यांत द्यावा व पावती घ्यावी. ता. १७ जिल्काद जुलूस २२

---

१ हा किल्ला रजपुतान्यांत झालावाड संस्थानांत आहे.

४

ले. ५८ } बिस्मिल्लह–अर–रहमन { श. १६०२ चैत्र शुद्ध ९
जु. २३ रबल ७ } –अर–रहीम { इ. १६८० मार्च २८

[तु. व शि. *]

सियादत–पनाह शुजाअत–दस्तगाह फिद्वी लायक–उल–इल्तिफात व अल–इहसान मुख्तारखान बइनायत पादशाही उम्मीद्वार बूदह बिदानद कह हुक्म जहां–मताअ लाझिम–उल–इन्कियाद वाजिब–उल–इत्तिबाअ बइझ्झ निफाज मी पैवन्दद कह बअद वसूल ई मिसाल मक्रमत तिम्साल व रसीदन थानहदार मीमह बाखिद्मत फर्झन्द बर्खुर्दार सआदत-मन्द नामदार कुर्रह बासिरह दौलत गुर्रह नासियह सल्तनत ताझह निहाल बूस्तान रफअत नौबावह गुलिस्तान उब्हत नूर हदीकह शौकत व हश्मत सुम्रह दौहह अज़मत व जलालत आली-निझाद वाला–गुहर बादशाह-झावह आलम व आलमियान मुहम्मद अक्बर[1] शिताफ्तह दर मुलाझिमत आं नामदार कामगार बाशद दरीं बाब कद्गन बलीग दानद बतारीख हफ्तुम शहर रबीअ-उल-अव्वल साल बीस्त व सिय्युम अझ जुलूस मैमनत मानूस तहरीर पिजीरफ्त

[पाठीवर ले. ५६ प्रमाणें मज. व शि. आणि पुढील शेरा *]
वमअरिफत कमतरीन फिद्वियान असदखान

सारांश

मुख्तारखान यांनीं जाणावें कीं, हा हुकूम पोहोंचतांच व मीमह येथील ठाणेदार येतांच तुम्ही धावून जाऊन चिरंजीव मुहम्मद अक्बर याची चाकरी करीत रहावें. ता. ७ रबिलावल जुलूस २३

५

ले. ५९ } बिस्मिल्लह-अर-रहमन- { श. १६०४ अ. चैत्र शुद्ध १
जु.२५सफर २९ } अर-रहीम { इ. १६८२ फेब्रुवारी २८

सियादत–पनाह शुजाअत–दस्तगाह फिद्वी लायक–उल–इल्तिफात व अल–इहसान मुख्तारखान बइनायत पादशाही उम्मीद्वार बूदह

---

१ मुहम्मद अक्बर हा औरंगजेबाचा मुलगा असून तो बंड करून संभाजीकडे आला होता हें सर्वांस माहीत आहे. हें फर्मान तो संभाजीकडे येण्याच्या पूर्वीचें आहे.

बिदानद कह चूं दरीं वला अझ रूए वाकअह बअर्ज़ अक्दस अअला रसीद कह बिजयसिन्घ बाजम्ई दर जन्ग काल्वी नाहल बकार आमदह लिहाज़ा हुक्म जहां–मताअ गीती–मत्वअ शर्फ सुदूर मी पैवन्दद कह आं सियादत–पनाह बराए तन्बियह व तादीब आं मक्हूर[1] शकावत–शिआर अझ आं सिम्त अझ आब नर्बदह गुजिश्तह खुदरा ब आंजा बरसानद व अझीं तर्फ़ काकरखान[2] कह बजहत तमशिय्यत ई कार अझ हुज़ूर पुर–नूर मुअय्यन शुदह मीरसद बायद कह बइत्तिफाक ऊ दकीकह अझ दकायक इस्तीसाल व इस्तिहिलाक आं मर्दूद फरू गुजाश्त न नुमायद व पर्बतसिन्घ झमीन्दार अवासरा कह नझ्द आं शहामत-दस्तगाह आमदह रवानह बार्गाह अज़्मत व जाह कुनद कह बखिल्अत व मन्सब सर-अफ्राझी याफ्तह मुरख्खस रव्वाहद शुद दरीं बाब अझ पेशगाह खिलाफत अज़्मा निहायत कदगन शनासद बीस्त व नुहुम सफर साल बीस्त व पन्जुम अझ जुलूस वाला नविश्तह शुद

[पाठीमागें ले. ५६ प्रमाणें मज. व शिक्का.*]

[समासांत निराळ्या वळणांत*] हू-अल-गालिब हस्ब-उल-हुक्म-अल-मताअ अमल नुमायद तांकीद दानद

सारांश,

मुख्तारखान यांनीं जाणावें कीं, सांप्रत बातमी आली कीं, विजयसिंग आपल्या जमातीसह 'काल्वी नाहल' च्या लढाईत कामास आला. म्हणून हुकूम होतो कीं, तुम्ही त्या दुष्टास तंबी व शिक्षा देण्यासाठीं त्याबाजूहून निघून नर्मदा उतरून त्या ठिकाणीं पोहोंचा. हें काम चालूं ठेवण्यासाठीं येथून काकरखान नेमणूक होऊन तेथें येईल. तरी त्याच्यासह क्षणोक्षणीं त्या निर्वासित मनुष्यास मारण्यास चुकूं नये. आपल्या जवळ

१ येथील मक्हूर किंवा पुढील मर्दूद कोण ? संभाजी असेल काय ?

२ काकरखानाचा काफीखानानें एके ठिकाणीं उल्लेख केला आहे. ज्या प्रसंगांत काकरखानाचा उल्लेख आला आहे, तो. हि. १०९१ चा म्हणून काफीखान सांगतो (E. D. VII ३०६). पण सरकार हा प्रसंग सांगतांना काफीखान वर्षे सांगतांना चुका करतो असा शेरा मारून तोच प्रसंग हि. १०९२ मध्यें ओढतात. हें फर्मान त्याहीनंतर एक वर्ष पुढलें म्हणजे हि. १०९३ मधील किंवा जुलूस २५ चें आहे.

आलेला अवास येथील जमीदार पर्वतसिंघ यास दरबाराकडे पाठवून द्यावें म्हणजे त्यास चाकरी व मन्सब मिळून परत जाण्याची परवानगी मिळेल. या बाबतींत खूप ताकीद जाणावी. ता. २९ सफर जुलूस २५

---

११ खानापूर घोरपडे.*

(श्री. ग. ह. खरे)

कांहीं दिवसांपूर्वीं कोल्हापूर संस्थानांतील गारगोटी पेट्यापैकीं खानापूर येथील श्री. पंडितराव दत्ताजीराव घोरपडे यांनीं ५६ फारसी व मराठी कागद मंडळाकडे पाहण्यासाठीं आणले. त्यांपैकीं महत्त्वाचे फारसी कागद येथें देत आहे. मराठी कागदही शिवचरित्र साहित्यांत छापले जातील.

१

ले. ६०	बिस्मिल्लह-अर-रहमन-	श. १५७८ मार्गशीर्ष व. १०
हि. १०६७ सफर २४	अर-रहीम अल्मुल्कुलिल्लह	इ. १६५६ डिसेंबर १

[फा. शि. *]

फर्मान हुमायून शर्फ सुदूर याफ्त आंकह झुब्दत–उल–अश्बाह व अल–अक्रान रौलोजी घोरपरह व इनायात बीगायात शाहानह [व*] नवाझिश इल्तिफात खुस्रवानह मुम्ताझ व सर–अफ्राझ बूदह [बिदानद कह] दरीं अय्याम मैमनत अगसार नुस्रत–अन्जाम अर्जदाश्ती कह बमुतजम्मन इरादह उत्वह–बोसी दर्गाह फलक–बारगाह इर्साल दाश्तह बूद बवसीलह ईस्तादगान पायह सरीर खिलाफत मुब्शीर रसीद मअरूज नमूदह बूद कह खुद बन्दह कदीमी दर्गाह हस्तम व बेरोझगार ईम व अझ हेच जा मुकासाई व तअल्लुक न दारीम चूं ई मअना साहिब आं झुब्दत–उल–अश्बाह व अल–अक्रान बअर्ज रसानीद बगायत मुस्तहसन उफ्ताद व मत्बूअ तबअ अश्रफ गर्दीद मी बायद कह खातिर खुद बहमह अब्वाब जमअ दाश्तह खुदरा बझूदीझूद नझ्द नूर हदीकह दौलत व बख्तियारी नौबाबह वा इनान हश्मत व बरखूरदारी सआदत–मन्द

---

* पा. स. ६।१८५४

इक्बाल-हमराह दौलत-रव्वाह दादह दर्गाह जहां-पनाह लायक-उर-रायत व अल-इहसान अर्जमन्द बुलन्द-मकान मुहम्मद इख्लासखान फर्झन्द रशीद¹ फर्झन्दी खान मुहम्मद वझीर हुकूमत सूबह-दार कर्नातक रसानीदह मशरीक मस्लिहत बादशाही गर्दद कह बअद अझ रसीदन आंजा फराखूर जमीअत बइनायात मुअ्ताद व मर्हमत जागीर सर-अफ्राझ व सर-बुलन्द रव्वाहद शुद तादानद बर हुक्म फर्मान अश्रफ अक्दस हुमायून अर्फअ रवद तहरीरन फी-अत-तारीख बीस्त [व] चहारुम शहर सफर-उल-मुज़फ्फर सनह १०६७

[समासांत*] पर्वानगी हुज़ूर खुर्शीद ज़ुहूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअ्लां

सारांश

अली बादशहा → रौलोजी घोरपडे

रौलोजी घोरपडे यांनीं जाणावें कीं, या वेळीं दरबाराच्या भेटीस येण्याच्या हेतूविषयींचा त्याचा अर्ज सिंहासनाच्या पायापाशीं उभे राहणाऱ्यां-कडून येऊन पोहोंचला. त्यांत लिहिलें आहे कीं, ' स्वतः दरबारचा जुना सेवक आहे व बेरोझगार आहे. तसेंच कोणत्याही ठिकाणचा मोकासा किंवा तालुका नाहीं. ' हा अर्थ आम्हांस सजमला तेव्हां तो फार पसंत पडला. आतां तुम्ही सर्व बाजूंनीं संतुष्ट राहून तावडतोब कर्नाटकचा सुभेदार खान मुहम्मद याचा मुलगा मुहम्मद इख्लासखान ² याजपाशीं जाऊन बादशाही मसलतींत शरीक(सामील) व्हावें. तेथें पोहोंचल्यावर जमेतीच्या अनुरूप अशा जागीरीच्या कृपेनें उत्कर्ष होईल. ता. २४ सफर सन १०६७

२

ले. ६१ | हि. १०८१ रजब १० | [फा. शि. *] | श. १५९२ मार्गशीर्ष शुद्ध १२ | इ. १६७० डिसेंबर १४

फर्मान जहां-मताअ आफ्ताब-इर्तिफाअ व हुक्म कज़ा-जरियान वाजिब-उल-इत्तिबाअ अझ दीवान हुमायून खिलाफत-मश्हून अदालत-

¹ येथून पुढें आलेलीं विशेषणें ले. ४९ प्रमाणें असल्यामुळें गाळलीं आहेत.

² मी येथें मुहम्मद इख्लासखान हा खान मुहम्मदाचा मुलगा असा अर्थ केला आहे, पण त्याविषयीं मला थोडी शंका आहे.

मक्रून चुनान झीनत सुदूर याफ्त कह शुजाअत-दस्तगाह विथोजी वलद तुकोजी घोरपरह बिदानद कह मौज़ुअ चरपवेली सिम्त मुहम्मदानगर दाखिल पेशकश देस[मुखी] व यक [हझार]व.... खानह बचहार सद व पिन्जाह व पन्ज होन तन्रव्वाह सवारान ऊ रवां बूद हस्ब–उल–अम्र आली मुतआली अमानत फर्मूदह शुदह अवज़ आं मिन्जुम्लह बमूजब फर्मान मुअल्ला सी(सह) सद शस्त व शश होन सह दुगल [बावत] तक्सीम खास–खैल व तलब दीवान व बाबहाए मौज़ुअ वेलेर पर्गनह कतहकुन्दह रवां शुदह हमह हश्ताद व हश्त होन सह रुब्अ दुगल व झर तक्सीम नमक व पान व तम्बाकूए देहात ऊ यक सद व पान्झदह होन व नीम व ——— अस्त मिन्जुम्लह मुब्लिग मज्कूर हश्ताद व हश्त होन सह रुब्अ दुगल मझबूर अझ इब्तिदाए सनह अहदी सब्ईन अल्फ दफ्तरी रवां फर्मूदह शुदह अम्र वाला कंदरं कद्र तवामान आली बारिकह सुदूर याफ्तह कह बमूजब मस्तूर मुकर्रर साल बसाल रवां दानिस्तह अमल नुमायद व दर्रीं बाब बर हुक्म फर्मान...... [फी]–अत–तारीख १० शहर रजब–उल–मुरज्जब सनह हझार व हश्ताद [व *] यक हिजरी

[समासात *] पर्वानगी सियादत व नजाबत व नकाबत-पनाह विझारत व अमारत दस्तगाह [सय्यद मुज़फ्फर सर खैल शाही]

सारांश

विठोजी तुकोजी घोरपडे यानें जाणावें कीं, मुहम्मदानगर समते-पैकीं चरपवेली हा गाव–देशमुखीच्या पेशकशीसह......–तुमच्या स्वारांचा तनखा म्हणून ४५५ होनास तुम्हांकडे चालूं होता तो अमानत करून त्या ऐवजीं कतेकुंदा परगण्यापैकीं वेलेर हा गाव दिला आहे. या गावाच्या उत्पन्नापैकीं खासखैलीची तक्सीम,दिवाणची तलब व बाबी याबद्दलची एकंदर रकम ३६६ होन ३ दुगल इतकी तुम्हाकडून दरसाल यावयाची बाकी ८८ होन व पाऊण दुगल येवढी राहिली. तसेंच तुमच्या, गावांतून मीठ, पान व तंबाकू या हक्कांबद्दल तुमच्याकडून यावयाची रकम ११५ होन व......इतकी आहे. पैकीं दरसाल ८८ होन ¾ दुगल याप्रमाणें हि. १०७१ पासून जमलेली रकम दफ्तरीं चालूं केली आहे (दाखल केली आहे ?). तरी लिहिल्याप्रमाणें अमल करावा. ता. १० रजब हि. १०८१.

हें फर्मान सय्यद मुजफ्फर शाही सरखेल याच्या पर्वानगीनें निघालें.

* हा शब्द गाळावा.

३

हुव अल्लह सुब्हानहु
तआला

ले. ६२
हि. १०८१ रजब १० } [फा. शि.*] { श.१५९२मार्गशीर्ष शुद्ध १२
इ. १६७० डिसेंबर १४

फर्मान जहां–मताअ आफ्ताब–इर्तिफाअ व हुक्म कज़ा–जरियान वाजिब–उल–इत्तिबाअ अझ दीवान हुमायून खिलाफत-मश्हून अदालत-मक्रून चुनान झीनत सुदूर याफ्त कह मुकद्दमान व रिआयान व कुल-कर्नियान मौज़अ वन्मेर मिन अअमाल पर्गनह कतहकुन्दह बिदानन्द कह बाझर मौज़अ मज्कूर यक हझार व सी(सह) सद शस्त शश होन व सह डुगल मिन्जुम्लह तन्ख्वाह सुरनी विथोजी वलद तुकोजी घोरपरह रवानस्त यक हझार होन ततम्मह सी(सह) सद शस्त शश होन व सह डुगल तन्ख्वाह खास–खैल यक सद व नूझ्दह होन व सह नीम डुगल तलब दीवान नौद सह होन व नीम मर्दुम वरन्गल तन्ख्वाह सुरनी रफअत व विझारत-पनाह खैर–उद–दीन मुहम्मद ब— आंहा मीगीरन्द यक सद व पिन्जाह व सह होन व मौज़अ चरपवेली सिम्त मुहम्मदानगर बह चहार सद व पिन्जाह व पन्ज होन बसुरवनी विथोजी मज्कूर रवां बूद हस्ब-उल-अम्र आली मुतआली मौज़अ चरपवेली मझ्बूर अमानत फर्मूदह अवज़ आं बराए सुरवनी नफर मज्बूर(झ्बूर) चहार सद व पिन्जाह व पन्ज होन मिन्जुम्लह सी(सह) सद शस्त व शश होन व सह डुगल तक्सीम खास-खैल व तलब दीवान [अस्त] बिनाबर मौज़अ मज्कूर बमूजब मस्तूर फौक अझ इब्तिदाए सनह अहदी सब्ईन अल्फ दफ्तरी रवां फर्मूदह शुदह अस्त बायद कह साल बसाल दुन्बालह दानिस्तह बर हुक्म फर्मान कद्र तवामान मुअल्ला रवन्द तहरीरन फी-अत-तारीख १० शहर रजब-उल-मुरज्जब सनह १०८१ हिजरी

[समासांत *] पर्वानगी सियादत व नजाबत व नकाबत–पनाह विझारत व अमारत-दस्तगाह सय्यद मुज़फ्फर सर खैल शाही

सारांश

कतेकुंदा परगण्यापैकीं मौजे वेलेर येथील पुढारी,रयत व कुलकर्णी यांनीं जाणावें कीं, १३६६ होन ३ डुगल उत्पन्नाचा हा गाव विठोजी तुकोजी घोरपडे याजकडे पगाराबद्दल चालू आहे.पैकीं १००० होन पगार. बाकी

राहिले २६६ होन ३ दुगल. पैकीं ११९ होन ३॥ दुगल हा खासखैलचा वाटा. ९३॥ होन दिवाण तलब. बाकी १५३ होन खैरुद्दीन मुहम्मद घेतो. ४५५ होनांच्या अटीवर विठोजीस कामाबद्दल दिलेला गाव चरपवेली—संमत मुहम्मदानगर—अमानत करून त्याऐवजीं वेलेर हा गाव हि. १०७१ पासून दफ्तरीं त्याजकडे चालू केला आहे. तरी गाव त्याचे ताब्यांत आहे असें जाणून फर्मानाप्रमाणें वागावें. ता. १० रजब हि. १०८१

४

ले. ६३ हि. १०८४ रबल २३	[फा. शि.*]	श. १५९५ आषाढ वद्य १० इ. १६७३ जून २९

फर्मान जहां-मताअ आफ्ताब-शिआअ व हुक्म लाझिम-उल-इताअह खुर्शीद-इर्तिफाअ अझ दीवान हुमायून खिलाफत—मशहून चुनान शर्फ जुहूर व लामअह सुदूर याफ्त कह विझारत व इक्बाल-पनाह मुकुन्दजी घोरपरह बजलायल इनायात खुसवानह उम्मीदवार बूदह व[1] बिदानद कह दरीं वला सूबह व सरलश्करी कर्नातकरा अझ मूसाखान तगीर नमूदह व शौकत व इक्बाल-पनाह हश्मत व अज्लाल-दस्तगाह अयालत व अज़्मत-इन्तिबाह अमारत व उब्हत-इक्तिनाह आब गौहर दर्याए शहामत व फर्झानगी फिरूस खातिम शुजाअत व मर्दानगी झुब्दह मुअतामिदान इख्लास-कीश उस्वह मुअताकिदान खैर-अन्दीश मस्त्रिद अल्ताफ बादशाही मत्लअ अअताफ झिल्ल इलाही मुहीत इनायात बीकरान शायस्तह मराहिम बीपायान मूतमिन-उद-दौलत-उल-अलिय्यह मुअतमिद-उल-खिलाफत-उल-बहिय्यह मुकर्रब-उल-खाकानी मियां मुश्क मुफव्वज दाश्तह ईम बायद कह दर जमीअ उमूर अझ इताअत व फर्मान-बर्दारी मुअज्जम-इलैह दर न गुजिश्तह दर खिझात मर्जूअह व दौलत-ख्वाही दीवानी साई बाशद व हमवारह बर हुक्म फर्मान मुअल्ला अमल नुमायद तहरीरन २३ शहर रबीअ-उल-अव्वल सनह १०८४[2]

सारांश

मुकुंदजी घोरपडे यानें जाणावें कीं, यावेळीं कर्नाटकचा सुभा व

[1] व गाळावा [2] थोड्या शब्दभेदानें याच मजकुराचें व तारखेचें एक फर्मान नेमोजी घोरपडे यास धाडलेलें आहे.

सरलश्करी मूसाखान¹ याजकडून दूर करून मिया मुश्क यास दिली आहे. तरी त्याच्या हुकुमांच्या बाहेर न जातां पाठविलेल्या त्याची चाकरी व दिवाणची सदिच्छा यासाठीं प्रयत्न करावा व फर्मानाप्रमाणें अमल करावा. ता. २३ रबिलावल सन १०८४

५

ले. ६४
हि. १०८५ रजब १४ } [फा. शि. *] { श. १५९६ आश्विन वद्य १
इ. १६७४ आक्टोबर ५

फर्मान जहां-मताअ आफ्ताब-इर्तिफाअ वाजिब-उल-इत्तिबाअ अझ दीवान हुमायून खिलाफत-मश्हून मैमनत-मक्रून शर्फ सुदूर व इझ्झ जुहूर याफ्त कह विझारत व इक्बाल-पनाह खैर-उद-दीन मुहम्मद बइनायात शाहानह उम्मीदवार बूदह बिदानद कह विझारत-दस्तगाह विथोजी वलद तुकोजी घोरपरह बविसातत बारयाफ्तगान पायह सरीर खिलाफत मुब्सीर बअर्ज़ अक्दस रसानद कह किल्ल अझीं मौज़अ वेलेर मिन अअमाल पर्गनह कतकुन्दह तन्ख्वाह सुखनी खुद यक हझार होन व तक्सीम खास-खैल यक सद व नूझ्दह होन नीम सह दुगल व तलब दीवान नौद व सह होन नीम व बाबहा वरन्याल यक सद व पिन्जाह व सह होन जुम्लह यक हझार व सी(सह)सद व शस्त व शश होन व सह दुगलरा व मौज़अ चरोपली सिम्त मुहम्मदानगर मुब्लिग चहार सद व पिन्जाह व पन्ज होनरा बसुखनी बन्दह रवां बूद सानी-अल-हाल देह चरोपली मज्कूर अझ सुखनी बन्दह अमानत शुदह अवज़ आं अझ जुम्लह चहार सद व पिन्जाह व पन्ज होन बा झर देह मज्कूर सी(सह)सद व शस्त व शश होन सह दुगल बाबत तक्सीम खास-खैल व तलब दीवान व बाबहाए मौज़अ वेलेरा अझ इब्तिदाए

१ तारीख-इ-अली (अप्रकाशित) मध्यें सलाबतखान उर्फ सिद्दी जोहर यानें बंड केल्यामुळें अली आदिलशहानें त्यावर केलेल्या स्वारीचें वर्णन आहे. त्यांत बादशहा सिद्दी जोहरच्या मित्राच्या ताब्यांत असलेला रायचूर किल्ला हस्तगत करून तुंगभद्रेच्या तीरावर असलेल्या पचाल गांवीं मुक्कामास आला असतां तेथून त्यानें मूसाखान अफगाण, झुझारराव, नायकजी, व इतर उमराव यांस तुंगभद्रेच्या पलीकडे असलेल्या बंडखोरांस शासन करण्याबद्दल हुकूम केला आहे. हे लोक व जोहरतर्फे ३००० लोकांसह मसऊदखान यांची लढाई झाली व तींत मूसाखानानें मोठा पराक्रम केला. या प्रसंगांतील मूसाखान व फर्मानांतील मूसाखान एक असल्यास या त्याच्या पराक्रमामुळें त्यास कर्नाटकची सरलश्करी व झुमेदारी मिळाली असल्याचा संभव आहे.

साल सनह अहदी सब्ईन व अल्फ साल बसाल बसुखनी बन्दह दुन्बालह शुदह फर्मान मुअल्ला सादिर शुदह बूद बावजूद ईं मुतआल्लिकान आं विझारत-पनाह वेनिसवत अझ रूए सिरझोरी दर साल गुजिश्तह रिआयाए देह वेलेर मज्कूररा गिरफ्तह बुर्दह बझोर व तअदी यक सद व पिन्जाह व पन्ज होन गिरफ्तह अन्द व दर साल हाल नीझ फजालिक लिहाजा अम्र आली मुतआली सादिर अस्त कह......दाखिल तलब दीवान व कुल्ल अब्वाब बमूजब फर्मान मुअल्ला तन्ख्वाह सुखनी विथोजी मज्कूर रवां शुदह बाशद अन्दाझह मुतआल्लिकान ऊ चीस्त कह चुनीन बेअअतदाली नुमायन्द बायद कह बमुजर्रद वसूल फर्मान कज़ा-जरियान मुतआल्लिकान खुदरा ताकीद नमूदह आं चह दर साल गुजिश्तह व साल हाल अझ देह वेलेर मज्कूर गिरफ्तह अन्द बमवाजह व मुकाबलह मर्दुम आं देह तमाम व कमाल वापस दहानीदह रिआयानरा कह दर कैद दाश्तह अन्द सर दहानद व नूई ताकीद नुमायद कह मिन बअद मा(व) आं देह मज्कूर बहेच बाब दखली व तस्ती न दाश्तह बहाल खुद बाशन्द दरीं बाब ताकीद दानिस्तह बर हुक्म फर्मान आली रवद तहरीरन फी–अत–तारीख १४ शहर रजब–उल–मुरज्जब सनह १०८५ हिजरी

[समासांत*] पर्वानगी मुकर्रब-उल-हज्रत-उल-खाकानी मुतमिन-उद-दौलत-उस-सुल्तानी मज्मअ अत्वार हवा-ख्वाही महरम अस्रार ज़िल्ल इलाही मादो भान्जी मज्मूअदार—

सारांश

खैरुद्दीन मुहम्मद यानें जाणावें कीं, विठोजी तुकोजी घोरपडे यानें गादीचा भार वाहणाऱ्याकडून अर्ज केला कीं, पूर्वीपासून परगणे कतकुंबापैकीं वेलेर हा गाव स्वतःच्या कामाचा पगार १००० होन, खासखैलीचा वाटा ११९ होन ३॥ दुगल, दिवाणची तलब ९३॥ होन व वरंगळच्या बाबी १५३ होन, एकूण १३६६ होन २ दुगल इतक्या पैशांबद्दल चालूं होता व पूर्वी मुहम्मदानगर समतेपैकीं चरोपली हा गाव ४५५ होनांबद्दल चालूं होता. सध्यां चरोपली गाव अमानत केला आहे. वेलेर हा गाव हि. १०७१ पासून त्याच्या कामाबद्दल त्याजकडे चालूं असल्याचें फर्मान सादर झालें होतें. असें असतां खैरुद्दीन मुहम्मदाच्या मुतालिकांनीं संबंध नसतां

गेल्यासालीं शिरजोरीनें वेलेरच्या रयतेस पकडून नेऊन जबरदस्तीनें १५३ होन घेतले आहेत व यंदाही तोच क्रम चालू आहे. म्हणून हुकूम होत आहे कीं, वरील गांव दिवाण तलब व सर्व बाबी यांसह विठोजीकडे कामाचा पगार म्हणून चालूं झालेला आहे. तुमच्या मुतालिकांनीं असा उर्मटपणा करावा हें केवढें धाष्टर्य. आतां हें फर्मान पोहोंचतांच स्वतःच्या मुतालिकांना ताकीद करून मागील सालीं व यंदा वेलेर गावापासून जें कांहीं घेतलें असेल तें त्या लोकांस समक्ष परत द्यावें व कैदेंतील लोकांना सोडून देऊन अशी ताकीद करावी कीं, पुढें त्या गावास कोणत्याही गोष्टीची तसदी न लागतां तो गाव सुखांत राहील. या बाबतींत ताकीद जाणून फर्मानाप्रमाणें चालावें. ता. १४ रजब हि. १०८५.

हें फर्मान मादो भानजी मुजुमदार याच्यां परवानगीनें निघालें.

६

ले. ६५ }
हि. १०८६साबान २५ } [फा. शि.*] { श. १५९७कार्तिक वद्य१२
{ इ. १६७५ नोव्हेंबर ४

फर्मान जहां-मताअ आफ्ताब इर्तिफाअ वाजिब-उल-इत्तिबाअ अझ दीवान हुमायून खिलाफत-मश्हून मैमनत-मक्रून शर्फ सुदूर व बारिकह जुहूर याफ्त कह विझारत व इझ्झत-दस्तगाहान दौलत-ख्वाह दर्गाह नेगोजी व मुकुन्दजी घोरपरह बा इनायात शाहानह सर-अफराझ बूदह बिदानन्द कह व मसामअ जाह व जलाल रसीद कह आंहा बा जम्ई सवार खुद हम्राह सियादत व विझारत व इक्बाल-पनाह शौकत व हश्मत व अज्लाल-दस्तगाह लतीफ शाह [1] रफ्तह बर सर हिसार अझूर पालमपेत गनीम रीख्तह आं हरामखोरान मख्झूलरा गोशमाल वाजिबी दादह व गनीम मज्कूर शिकस्त खुर्दह गुरीख्तह रफ्तह व जाए आं मुखालिफानरा काबिज व मुतसर्रिफ शुदह व दीगर यक हिसार खाकी कह दर दो गाव राही लश्कर मन्सूरह वाकअस्त (ईस्त) हरामखोरान मज्कूर सकूनत गिरफ्तह अन्द कस्द

१ बुसातीन उस्सलातीन (हिंदी आवृत्ति पृ. ६८८) मध्यें एक लतीफ शाह आला आहे. पण तेथील संदर्भावरून तो मोंगलाकडील दिसतो. तो उल्लेख या फर्मानाच्या पूर्वीचा सुमारें एक वर्षाचा आहे.

दारद् कह बर सर आं हिसार खाकी रफ्तह काविज् नुमायद् लिहाजा अम्र आली मुतआली खादिर अस्त बायद् कह व इत्तिफाक सियादत व विझारत व इक्बाल-पनाह मुशारुन-इलैह वर सर आं हिसार खाकी रफ्तह व सई व तलाश हिसार मज्कूरा बदस्त आउर्दह गनीमरा नीस्त व नाबूद् साख्तह मुज्राए दौलत-ख्वाही व नेकू-खिझ्मती दर बन्दगी वाला बज़ुहूर रसानद् कह आंहारा सर-अफ्राझ फर्मूदह ख्वाहद शुद तादानिस्तह बर हुक्म फर्मान आली रवन्द् तहरीरन फी- अत-तारीख २५ शहर शअबान-उल-मुअज़्ज़म सनह १०८६ हिजरी

[समासांत ले. ६४ प्रमाणें मजकूर *]

सारांश.

नेगोजी व मुकुंद्जी घोरपडे यांनीं जाणावें कीं, आमच्या कानांवर आलें कीं, तुम्ही आपल्या स्वारांच्या जमेतीसह लतीफ शाह याच्या बरोबर जाऊन शत्रूच्या अह्रूर पालमपेठ या गढीवर घसरून तेथील हराम-खोरांना योग्य शिक्षा केली. गनीम मोड होऊन पळून गेला व शत्रूची ती जागा काबिज झाली. विजयी लष्करापासून २ गाव अंतरावर असलेल्या एका गढींत हरामखोरांनीं तळ दिला आहे. ती गढी (ती वर जाऊन) तुम्ही घेऊं इच्छितां. तरी लतीफ शाहशी संगनमत करून त्या गढीवर जावें, प्रयत्न करून ती ताब्यांत आणावी आणि शत्रूला नेस्तनाबूद् करून सदिच्छा व्यक्त करावी म्हणजे उत्कर्ष केला जाईल. ता. २५ साबान हि. १०८६

हें फर्मान मादो भानजी मुजुमदार याच्या परवानगीनें निघालें.

७

ले. ६६
हि. १०९७ रमजान ११ } [फा. शि. *] { श.१६०८ श्रावण शुद्ध १२
इ. १६८६ जुलै २३

फर्मान जहां–मताअ आफ्ताब इर्तिफाअ व हुक्म लाझिम–उल इन्कियाद् वाजिब–उल–इत्तिबाअ अझ दीवान हुमायून खिलाफत-मख़्ज़ून मैमनत-मक्रून चुनान शर्फ सुदूर व इझ्झ ज़ुहूर याफ्त कह विझारत व रफअत–पनाहान शुजाअत व इझ्झत-दस्तगाहान नेगोजी व मुकुन्द्जी व विथोजी व रौलोजी व तूकोजी यसवंतराव गोरपरहा बइनायात शाहा-

नह सर-अफ्राझ बूदह विदानद कह अर्जेहदाश्ती कह बहुज़ूर फायज़-उन-नूर इर्साल दाश्तह बूदह ईद रसीदह तमामी मज़ामीन आं दर बन्दगी तमाम फर्खन्दगी ज़ाहिर व हुवेदा गश्त हकीकत सिपाहगिरी व जां-फिशानी शुमाहा कमायन-बगी विनाबर अख्बारात वाकअह-नवीसान खूब ज़ाहिर गश्तह मुज्राए शुमा कुली शाह खुसूस दर्री-वला मश्हूर-उद्-दौलत लायक-उल-इनायत काविल-उत-तर्बियत व अल-महैमत फिद्वी दियानत-दिसार मुअतमिद अमानत-असार दौलत-रव्वाह बिला-इश्तिबाह झुब्दत-उल-अम्साल व अल-अश्बाह वेकती हग्रस सर शुरूअ हाकिम कुल कर्नातक हकीकत शुमारा बहुज़ूर तअरीज़ दाश्तह खूब मअलूम शुदह अल-हाल शुमाहा उम्मीदवार नतीजह नेक बूदह हर चह वेकती मुशारुन-इलैह बशुमाहा दिलासा मीकुनद दिलासाए हुज़ूर दानिस्तह बमूजब गुफ्तह ईशां दर कार व खिद्मत पादशाही जां-फिशानी नुमायन्द कह सर-अफ्राझ रव्वाहन्द शुद तादानिस्तह बर हुक्म फर्मान आली रवन्द तहरीरन याझदहुम माह रम्ज़ान-उल-मुबारक सनह १०९७

[समासांत *] पर्वानगी हुज़ूर अन्वर अश्रफ अक्दस अर्फअ हुमायून अअला

सारांश

नेगोजी, मुकुंदजी, विठोजी, रौलोजी व तुकोजी यशंवतराव घोर-पडे यांनीं जाणावें कीं, तुम्ही पाठविलेला अर्ज पोहोंचला व त्यांतील मजकूर स्पष्ट झाला. तुमच्या शिपाईगिरीची व प्राणार्पणाची हकीकत वाकेनवीसांच्या अख्बारांवरून सुव्यक्त झाली. या वेळीं व्यंकटी हगरस (जगरस) सर्व कर्नाटकच्या हाकिमांचा सरशुरूअ याने तुमची जी हकी-गत हुजूर लिहिली ती सुस्पष्ट झाली. आतां तुम्ही उत्तम परिणामाची आशा करीत आहा. तरी उपर्युक्त व्यंकटी तुम्हांस जो कांहीं दिलासा देईल तो हुजूरचा दिलासा जाणून त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें पादशाही चाकरी व काम यांत प्राणार्पण करावें म्हणजे उत्कर्ष होईल. ता. ११ माहे रमजान सन १०९७

---

१२ वाई येथील थिटे व मालोजी घोरपडे.*

(श्री. ग. ह. खरे)

प्रस्तुत कागद श्री. स. ग. जोशी यांनीं वाई येथील थिटे घराण्यांतून आणला आहे.

ले. ६७ सु. १०६१ जिल्काद १५	[आलिफ*] [वा. शि*]	श. १५८२ आषाढ वद्य २ इ. १६६० जुलै १४

अझ रख्तरवान(नह) खुदावन्द सय्यद मख्दूम शर्झां(झह)खान खलद अय्याम दौलतहु बजानिब कारकुनान हाल व इस्तिक्बाल व देसमुखान पर्गनह वाई बिदानन्द शुहूर सन(नह) अहद सित्तैन अल्फ दरीं ला(वला) व इस्म रायाजी नरसीन्ह थिटे कस्बह वाई दर बार ई मालोजी राजह घोरपरह ईशान मअलूम कर्दन्द कह ई कदीम वतनदार हस्तन्द ईशानरा दर थानह मज्कूर—— हशमनवीसी फर्मायन्द कह खर्ज मअशिय्यत खूद साख्तह बरां अर्ज मिहरवान शुदह दर खातिर आवर्दह दर थानह मज्कूर पेश अझ ई हशमनवीस हस्त ऊरा तगीर नमूदह रायाजी नरसीन्ह थिटे मज्कूररा बर नौकरी हशमनवीसी मुकर्रर नुमायन्द नायकवारी मीरासी हाल व इत्लाक हशम कह बाशद ईशान अझ पर्गनह मज्कूर इस्तवा नफर दह व यक मशालची (मश्अलची)ता ताल्आन (तअय्युन) ऊ नमूदह साल दर साल कारकिर्द दर कारकिर्द दादह व तअय्युनात कह पेश हशमनवीस ईशानरा दहन्द अझ इस्तिक्बाल पैवस्ती नौकरी गिरफ्तह रोझमरह अदा कर्दह बाशन्द व हशम तअय्युनात नमूदह जम्अ मुहताजी हशम नमूदह व अव्लाद व अहफाद नौकरी ठानह मज्कूर बगीरन्द तअलीक गिरफ्तह असल बाझ दहन्द बतारीख पान्झदहीम शहर जीकअद(दह) सनह ११[1]

---

* पा. स. ४।१८५४.

१ या कागदांतील अक्षरविन्यास, भाषा, शिक्का आणि काल व व्यक्ति यांचे संबंध या गोष्टी इतक्या चुकीच्या आहेत कीं, हा कागद बनावट असावा असें वाटतें.

सारांश.

सय्यद मख्दूम शर्झाखान→ कारकून व देशमूख पर्गणे वाई वांई येथील रायाजी नरसिंह थिटे याच्या बाबतींत मालोजी राजे घोरपडे यांनीं माहीत केलें कीं, हा जुना वतनदार असल्यामुळें यास या ठाण्याची हशमनवीसी द्यावी म्हणजे तो स्वतःचा निर्वाह करील. तरी या ठाण्याच्या पूर्वीच्या हशमनवीसास दूर करून रायाजी नरसिंह थिटे यास मुकरर करावें. हल्लीचे मिरासी नायकवाडी व हशमांची कचेरी यांसह १० माणसें आणि एक मशालजी नेमून देऊन पूर्वीच्या हशमनवीसाची तैनात यास द्यावी. यापुढें नेहमीं नोकरी करून घेऊन रोजमुरा देत जावा. तसेच तैनातीचे हशम नेमणें व त्यांच्या गरजा भागविणें हें करवून वंशपरंपरेनें या ठाण्याची नौकरी घेत जावी. ता. १५ जिल्काद सन ११.

---

१३ अफजलखान व वाईचे काजी.*

(श्री. ग. ह. खरे.)

प्रस्तुत फर्मान वाई येथील रास्त्यांचे कारभारी श्री. मुजुमदार यांनीं दिलें. हें फर्मान त्यांचें येथें येण्याचें कारण त्यांनीं फर्मानांतील जमीन खरेदी केली असावी. म्हणून खरेदी देणाऱ्याच्या खरेदीपत्राप्रमाणे हेंही फर्मान रास्त्यांनीं त्याजकडून घेतलें असावें.

ले. ६८ }
हि.१०६३रसर२५ }

बिस्मिल्लाह–अर्रहमान–
अर्रहीम[शि. *]

{ श.१८५४ माघ व. १२
{ इ.१६६२ जाने. २५

[फर्मान......] हाल व इस्तिक्बाल... व ... आंकह अझ शुहूर सनह सलास सितैन व अल्फ दर्रीं विला शरीअत व फजीलत पनाह सियावत व नकावत दस्तगाह काजी [शाह अबू तुराब] इब्न शाह अबू–अल–हसन हाकिम-उश-शरअ पर्गनह मज्कूर व पर्गनह कुन्दाल[१] बदर्गाह

---

* पा. स. १५।१८५४

१ कुडाळ परगण्यावर वाईच्या काजीचाच अमल चालत होता असें दिसतें. फर्मानात कुडाळ बद्दल कुन्दाल लिहिलें आहे तें चूक असावें. असें वाटतें. अनेक

(पुढें चालू)

वाला—जाह इल्तिमास नमूद कह...अफ्ज़लखान मर्हूम बक़स्बह पर्गनह... मज्कूर तज्वीझ कर्दह कह हवेली व इमारत खानहाए शरीअत—पनाह नझ्दीक हिसार कस्बह मज्कूर वाक़अ अस्त अझीं वास्तह हवेली व इमारत खानहाए खुद अझां जा दूर नमूदह बराए हवेली व खानहा व इमारत बस्तन कतअह झमीन अझ शहर खारिज...पान्झ्दह बीगह बाग दाखिल दरख्तान अन्बह व अनार व गैरह कह नझ्दीक शक्करबीबी[1] वाक़अ अस्त... हद व महदूद कर्दह दादह अन्द व खान मुमा—इलैह मर्हूम खुद बर झमीन मज्कूर आमदह इमारत...... साख्तह .... दादह बहुज़ूर खूद चुनां वस्फ ... कह बाकियाम कियामत बहेच वज्ह मिन—अल—वजूह झमीन मज्कूररा कसी खलल व क़ुसूर न नुमायन्द सद्रहु झमीन मज्कूर मअ दरख्तान अन्बह व अनार व आब नौबत व गैरह दुन्बालह शुदह अस्त दर आंजा काज़ी मुअझ्झ-इलैह......हवेली व इमारत खानह बस्तह खुश-हाल बाशन्द बमूजब खूर्दखत मर्हूमी हासिल अस्त नज़र इनायत फर्मूदह फर्मान......अझ राह मराहिम पादशाहानह [व फर्त अवातिफ खुसवानह पान्झदह बीगह झमीन बाग मअ दरख्तान अन्बह व अनार बआब नौबत...दरवज्ह इन्आम अबदी व इकराम सर्मदी काज़ी शाह अबू तुराब मुअझ्झ-इलैहरा बमूजब खूर्दखत अफ्ज़लखान मर्हूम...मर्हमत फर्मूदह दहानीदह शुदह अस्त मी बायद कह बमूजब खूर्दखत मर्हूमी—इलैह दुन्बालह नुमायन्द... मुजद्दद न नमूदह साल बसाल...रवां दारन्द

(मागील पानावरून पुढें चालू)

गांवांच्या नांवांतील अनुस्वार उच्चारसौकर्यार्थ गेल्या २१३ शें वर्षांत काढले गेले आहेत असें दिसतें. उ. अंकुलकोटेचा हल्लींचा उच्चार अक्कलकोट, अंकुलगोपीचा हल्लींचा उच्चार अक्कलखोप. तसेंच कुन्दाळचें सोपें रूप कुद्दाळ व त्याचेंही सोपें रूप कुडाळ असावें. कदाचित् गुणदहाळ—गुणदाळ प्रमाणें कुळदहाळ, कुणदहाळ, कुन्दाळ असें मूलतः कानडी शब्दाचें कुडाळ हें अर्वाचीन रूप असावें. येथें लचा ण होऊन न झाला व मग तो गळला असें मानावें लागेल. कुळदहाळ याचा अर्थ शेत-गांव असा होईल.

१ शक्करबिबी ही कोणी साधू स्त्री असण्याचा संभव आहे. तिचें थडगें हल्लीं कोठें आहे कोणास ठाऊक. पण वाईतील आजची धर्मपुरी व गणपती आळी या दोन पेठा शक्करबिबीच्या बागेवरच वसल्या आहेत असें समजतें.

तअलीक नविश्तह गिरफ्तह असल बाझ दहन्द तादानन्द बर हुक्म फर्मान अश्रफ रवन्द तहरीरन फी बीस्त व पन्जुम माह जमादी-उस-सानी सनह... [२ शिक्के *]

[समासांत]...हुजूर खुर्शीद जुहूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

सारांश.

या वेळीं काजी शाह अबू तुराब बिन शाह अबुल हसन, वाई व कुडाळ या परगण्यांचा धर्माधिकारी यानें दरबारास विनंति केली कीं, 'अफजलखान मर्हूम.........यांनीं तजवीझ केली कीं, शहराच्या कोटा जवळ धर्माधिकाऱ्याचीं घरें आहेत तीं तेथून उठवून दूर करावीं.' घरें बांधण्यासाठीं शहरांतील जमीनीचा एक तुकडा व शिवाय शुक्रविंत्री जवळ असलेली १५ बिघे बागायत जमीन, आंबा, डाळिंब व इतर झाडें यांसह हदमहदूद करून दिली होती. उपर्युक्त खानांनीं स्वतः त्या जमीनीवर ...बांधिली आणि कोणीही कधींही अडथळा करणार नाहीं असें केलें. उपर्युक्त जमीन काजीच्या हवाला केली आहे. उपर्युक्त काजीनें घरें बांधून खुशाल रहावें अशी व्यवस्था केली. तशा प्रकारचें खुर्दखत आहे. तेव्हां फर्मान मिळावें ' तरी मरहूम अफजलखान याच्या खुर्दखताप्रा० काजी शाह अबू तुराब यास वरील जमीन आंबा, डाळिंब व इतर झाडें आणि पाळीचें पाणी यांसह दिली आहे. ताब्यांत द्यावी. ता. २५ जत्तर सुहूर सन १०६२

---

१४ लोहारें–भिलारे*

(श्री. ग. ह. खरे)

हें फर्मान जुन्या कागदपत्रांच्या शोधार्थ वाई जवळच्या लोहारें गांवीं गेलों असतां तेथें मारुति उमाजी भिलारे या वृद्ध मराठा गृहस्थाकडे

---

१ घरें उठविण्याचें कारण फर्मान जागजागीं फाटल्यामुळें स्पष्ट होत नाहीं. पण या फर्मानाच्या तत्कालीन भाषांतराचा एक कागद आहे त्यावरून ज्या ठिकाणचीं घरें उठविलीं त्या ठिकाणीं मशीद बांधावी अशी अफजलखानाची इच्छा असल्याचें दिसतें. तो कागद पाल्हालीक असल्यानें येथें प्रसिद्ध केला नाहीं.

* पा. स. १५।१८५४.

मिळालें. हें फर्मान त्याजकडे कसें आलें हें समजत नाहीं. कारण या फर्मानांतील विषयाचा व त्याचा कांहीं संबंध असल्याचें दिसत नाहीं.

ले. ६९ सु. १०४५ | हुव अल-खलील अल्मुल्कु- | श.१५६७ ज्येष्ठ व.२.
हि.१०५५ रखर १६ | लिल्लह [१ शि.*] | इ. १६४५ जून १.

फर्मान हुमायून शर्फ़ सुदूर याफ्त बजानिब मश्हूर-उद्-दौलत किश्नाजी अपाजी पन्दित हवालहदार व लतीफखान थानहदार व कारकुनान हाल व इस्तिक्बाल किल्अह मन्दन[1] आंकह अझ शुहूर सनह खम्स व अर्बईन व अल्फ दर्रीं विला नारायन भत विन विश्नूभत झुन्नारदार साकिन ---[2]बद्र्गाह मुअल्ला इल्तिमास नमूद कह खूद्रा इन्आम झमीन रुब्अ चावर मिन्जुम्लह खालिसात दर सवाद मौज़अ पन्जवार[3] किल्अह मज्कूर बमूजब खूर्दखत मुकासाई रवानस्त नज़र इनायत फर्मूदह फर्मान अश्रफ आतिफत शवद कह हुज्जत कवी गर्दद विनाबरां इल्तिमास झुन्नारदार मज्कूर बखातिर मुबारक अअला आवर्दह अझ राह मराहिम पादशाहानह व फर्त अवातिफ खुस्रवानह रुब्अ चावर झमीन मिन्जुम्लह खालिसात दर सवाद मौज़अ मज्कूर दाखिल महसूल व नक्दियात व जमीअ लवाझिमात व वेत बेगार व फर्मायश व झर बेलेकती व पापोसी मेझबानी व सेव (?) सेलवेल व जन्गपती (?) व पेश्कशी व झरी पती (?) सिक्कह हुमायून

१ या फर्मानांत मन्दन असें जें किल्ल्यांचें नांव आलें आहे तें वन्दन किल्ल्याला उद्देशून असलें पाहिजे. म आणि व यांची अदलाबदल होते. येथें केवळ अदलाबदलीनें म आला नसून किल्ल्याचें मूळचें नांवच कदाचित् मण्डन असें असणें शक्य आहे.

२ गांवाचें नांव दिलें नाहीं.

३ पन्जवार हें नांव पांचवड याबद्दल आलें आहे हें उघड आहे. या नांवावरून पांचवड शब्दाच्या व्युत्पत्तिबद्दल कांहीं सांगतां येण्यासारखें आहे. कित्येक लोकांची अशी समजूत आहे कीं, पांचवड, चिंचवड वगैरे शब्दांत वड या शब्दानें वडाचें झाड लक्षित असावें. पण तिवाडी, आठपाडी, पंचवार वगैरे शब्दांचा विचार केल्यास हा वड शब्द संस्कृत पाटक, वाटक, पाट, वाट, वाटिका, वाटिका, वगैरेंत अभिप्रेत असणारा अर्थ दाखविणारा आहे. तेव्हां पांचवड या शब्दाचा अर्थ पांच वाडे ज्यांत आहेत असा गांव हा होईल. येणेंप्रमाणेंच तिवाडी, आठपाडी वगैरे शब्दांचा अर्थ समजावा. म्हसवड या शब्दाचें महिसवाड असें मूळ रूप म्हसवड येथील श.१०६९ च्या लेखांत आढळून येतें हें पाहण्यासारखें आहे.

व कार इमारत व बअज़े बेत मुबारकह मुतबर्रिकह मअदन–उल–अम्न व मन्बह–उस–सुरूर व लवाझिमह देसाई व देसकुलकर्नी व नारगोन्दह व सादिलवार व भेत हवालहदार व थानहदार व तहसील व लवाझिमह दुवाझ्दह बलुतीयान व बअज़े कुल बाब व कुल वजूहात व सायर कानूनात इस्मी व रस्मी कल्मी व कदमी नक्दी व जिन्सी आंजा कह दर दफातिर अअला सवत अस्त व पेश्तर अहदास शवद दर वज्ह इन्आम नारायन भत बिन विश्नूभत झुन्नारदार मज्कूर मर्हमत फर्मूदह दहानीदह शुदह अस्त मी बायद कह झमीन मज्कूर हस्ब–उल-मस्तूर दुन्बालह नुमायन्द व बअद ऊ बअव्लाद व अहफाद ऊ जारी साझन्द व हर कह दर्री इन्आम खैर मानअ आयद मन्नाअ–लिल–खेर मुकय्यद अहम गर्दद व हर सालह उज्र फर्मान मुजद्दद न नमूदह साल बसाल वर हर्मी फर्मान रवां दारन्द तअलीक नविश्तह गिरफ्तह असल वाझ दहन्द तादानन्द बर हुक्म फर्मान अश्रफ रवन्द तहरीरन–फी–अत–तारीख १६ शहर रबीअ–उस–सानी सनह १०५५

[समासांत*] पर्वानगी हुजूर अश्रफ अक्दस हुमायून अअला

[खालीं ३ शिक्के *]

सारांश.

बादशहा→ कृष्णाजी अप्पाजी (आबाजी) पंडित हवालदार व लतीफखान ठाणेदार किल्ले वंदन.

नारायणभट बिन विष्णुभट राहणार———— यानें विनंति केली कीं, मजकडे पांचवड गांवांत खालसापैकीं पाव चावर जमीन मोकाशाच्या खुर्दखताप्रमाणें चालू आहे. आतां फर्मान मिळावें. तरी त्यास ती जमीन वंशपरंपरा इनाम म्हणून दिली आहे. चालवावी. ता. १६ रखर हि. १०५५

---

१५ जुन्नर येथील ४ फारसी शिलालेख.*

(श्री. ग. ह. खरे.)

जुन्नर येथें फारसी कागदपत्रांच्या शोधार्थ गेलों असतां मला पुढील

---

* पा. स १६।१८५४.

चार लेख मिळाले. माझ्या माहितीप्रो हे लेख अजून कोठेंही प्रसिद्ध झालेले नाहींत. लेख इतर अनेक फारसी लेखाप्रो मामुली स्वरूपाचे आहेत.

१

हा लेख जुन्नरच्या दक्षिणेकडील भागांत घोडेपीर या नांवाशी संलग्न अशी जी एक अर्वाचीन मशीद आहे ती मधील पाण्याच्या हौदाजवळ उत्तरेच्या अंगास पटांगणाच्या चबुतऱ्यास बसविलेला आहे. हा लेख मूळचा तेथील नसून गांवाच्या दक्षिणेस लाल वेस म्हणून जी एक वेस होती ती जवळ होता असें सांगतात. त्याच वेशीजवळ आणखीही एक शिलालेख होता असें तेथील लोक सांगतात. पण हल्लीं तो लेख तेथें कोठेंही सांपडत नाहीं. असो. हा लेख तेथील एका खान बहादूर सुभेदारानें घोडेपीराची मशीद बांधतेवेळीं लालवेशीपासून उचलून आणून या हौदावर बसविला असें त्या सुभेदाराच्या मुलानेंच मला सांगितलें. या लेखाची लांबीरुंदी २′, ७″ व १′,१″ असून सभोंवार सुमारें दोन इंच जागा सोडून मधील भागांत उठावदार-रीतीनें हा लेख खोदला आहे. या लेखाच्या ओळी चार आहेत. लेखनाच्या दृष्टीनें हा सदोष आहे. कारण यांत खुणांचा उपयोग केलेला नाहीं येवढेंच नव्हे तर टिंबेंही कोठें पाहिजेत तितकींच, तर कोठें जरूरीहून कमी, तर कोठें जरूरीहून जास्त दिलीं आहेत. यामुळें लेखाचें वाचन करणें थोडें कठीण होऊन बसलें आहे. याची भाषा फारसी असून कवितावद्ध आहे. यांत कालाचा निर्देश दोन तऱ्हांनीं केला आहे. आकड्यांनीं केलेला निर्देश ९८६ असा मी वाचतों. अब्जद पद्धतीनें केलेला निर्देश 'पेन खुर्रमीहा' या दोन शब्दांत व्यक्त झालेला आहे. या दोन शब्दांची किंमत अब्जद पद्धतीनें ९८६(=७०+१०+५०+६००+२००+४०+१०+५+१) इतकी येतें. अर्थात माझ्या आकड्यांच्या वाचनांत व अब्जद पद्धतीनें दिलेल्या सनांत फरक पडत नाहीं हें उघड आहे. पण ९, ८, ६, या तीन आकड्यांपैकीं ६ चा आकडा ठशामध्यें व मूळांत दोन्ही ठिकाणीं अस्पष्ट असल्यामुळें तो आकडा ९ सारखा दिसत आहे व या मशीदीच्या जवळच रोशन नांवाची जी मशीद आहे तिच्या मुख्य मिहराबेच्या वर जो एक अरबी लिखाणाचा दगड बसविला आहे त्यांत ९८९ हा सन दिला आहे; तसेंच पुढें वाचणाऱ्या लेखांतही ९८९ हें साल दिलें आहे.

अनुक्रमणिका.

प्रसिद्ध झालें !

पुरस्कृत ग्रंथमाला क्रमांक २८

मठगांवचा शिलालेख आणि कुडाळ प्रांताचा प्राचीन इतिहास

किं. १ रु. २ आ. मंडळाचे सभासदांस १२ आ.

लवकरच प्रसिद्ध होतील.

स्वीयग्रंथमाला

(1) A History of the late revolution in the Kingdom of Golconda.

---

(२) आदिलशाही इतिहासाचे तीन साधनं ग्रंथ

किंवा

१ हफ्त कुर्सी, २ तारीख–इ–अली, ३ अली–नामा.

(मराठी सारांश व टिप्पणीसह)

(३) मंडळांतील नाणीं

(४) मंडळांतील फारसी हस्तलिखित पुस्तकें

(५) मंडळांतील हस्तलेख

पुरस्कृत ग्रंथमाला क्र. २९

पुरंदरे दप्तर भाग ३ रा

पुरस्कृत ग्रंथमाला क्र. ३०

मध्वमुनीश्वरांची कविता